นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

โมคฺคลฺลาน ปญฺจิกา ฎีกา

สารตฺถวิลาสินีนาม

ปญฺจิกาฎีกา

ปณามาทิกถา

วิชฺชาธนสฺส สมนุสฺสรณมฺปิ ยสฺส,
ปญฺญาวิสุทฺธรตนานยเนกเหตุ;
ตํ ธมฺมราชมมลุชฺชลกิตฺติมาลํ,
สาโมทมาทรมเย หทเย นิธายฯ

ลทฺธมฺมโหทย มหาทย (สมฺปสาทา) [ชปโส (โปตฺถเก)],
สกฺกา(ทิ) สกฺกตคุณํ รตน (ทฺวยญฺจ) [ตฺตยตา (โปตฺถเก)];
(ยาปญฺจิกา) คุรุวรปฺป(ภวาตฺยคาหา) [หปา ตฺย คายา (โปตฺถเก)],
ตํ สาธุ สิสฺสชน มชฺชวคาห ยามฯ

ชยตีห มหาปโญฺญ, โส โมคฺคลฺลายโน มุนิ;
ยสฺส สาธุคุณุพฺภูต,กิตฺติ สพฺพตฺถ ปตฺถฎาฯ

อิเจฺจว มนวเสส มตฺตโน ภยาทฺยูปทฺทโวปฆาภกรสามตฺถิย โยเคน สกลชฺฌตฺติกพาหิยนฺตราย นิวารณ มธิเปฺปตสิทฺธิ วิเสส มภิกงฺขิย รตนตฺตย วิสยภูตํ ตํสาธเน กนฺตนิทาน ภูตสฺส อาโลกิยยาติสยคุณวิเสสยุตฺตสฺส มหโต ปฺยติมหนียสฺส รตนตฺตยสฺส สปฺปสาทานุรูปํ ปูชาวิสยํ ตทนุสฺส(รณํ กตฺวา) คุรุสนฺนิโยคมนุฎฺฐาตุ–

กิเนฺตหิ ปาทสุสฺสูสา, เยสํ นตฺถิ คุรูนิห;
เย ตปฺปาทรโชกิณฺณา, เตว สาธู วิเวกิโนติฯ

วจนโต อตฺตโน คุรุปูชา ปุรสฺสรํ ปญฺจิกาวิวรณํ ปถิ’ยา ปญฺจิกา’ติอาทินา กตปฎิญฺญตฺตา สมฺปติ มหาทโยติอาทิโน คนฺถสฺส สาธุชนวณฺณนํ วณฺณนมารภิสฺสามฯ

นนุ จ วุตฺติคนฺถสฺส วณฺณนายํ กตาภินิเวโส-ยมาจริโยติ กถมิหานธิกเต มหาทโยติอาทิเก ปฎิปโนฺนติ รตนตฺตปฺปณามคนฺถกตฺตุคนฺถนิสฺสยคนฺถารมฺภผลอภิเธยฺยสงฺขาต- ปโยชนโสตุชนสมุสฺสาหนานํ สนฺทสฺสนตฺถํฯ ตตฺถ รตนตฺตยปฺปณาม กรณํ อนฺตรายกราปุญฺญวิฆาตกรปุญฺญวิเสสุปฺปาทเนน กตฺตุ มิจฺฉิตสฺส คนฺถสฺส อนนฺตราเยนํ ปริสมาปนตฺถํฯ วจีปณาโม ปเนตฺถ โสตูนมฺปิ ยถาวุตฺตตฺถนิปฺผาทนโก อาจริเยนาปฺยย มโตฺถ ทสฺสิโตเยว’ตฺตฺถ รตนตฺตยปฺปณามสนฺทสฺสน’นฺติอาทินา, วาจสิกสตฺถาธิการโตปิ วจีปณาโมติ กายปฺปณาโม มโนปณาโม จฯ น กโต, คนฺถกตฺตุสนฺทสฺสนํ คนฺถสฺส ปมาณ ภาววิภาวนตฺถํ, คนฺถนิสฺสยสนฺทสฺสนํ อตฺตนิยภาวสนฺธสฺสเนน ตพฺพิสุทฺธิทสฺสนตฺถํ, คนฺถารมฺภผลทสฺสนํ ตปฺปฎิเกฺขปกชนนิเส

ธาย, อภิเธยฺยสงฺขาตยโยชนสนฺทสฺสนํ วีมํสาปุพฺพการีนํ ปโยชโน ปาลมฺภปุพฺพิกา สเตฺถ ปวตฺตตีติ โสตุชนสมุสฺสาหนํ (กตฺวา) อาทเรน คเนฺถ ปวตฺตนตฺถํ, ยทาหุ –

สพฺพเสฺสว หิ สตฺถสฺส, กมฺมสฺสาปิ จ กสฺสจิ;
เกเนตํ คยฺหเต ตาว, ยาว-วุตฺตมฺปโยชนํติฯ

นนุ สตฺถปฺปโยชนานํ สมฺพโนฺธปิ วตฺตโพฺพ อิทมสฺส ปโยชนนฺติ ยโต–

สิทฺธปฺปโยชนํ สิทฺธ,สมฺพนฺธํ โสตุมิจฺฉติ;
โสตาโท เตน วตฺตโพฺพ, สมฺพโนฺธ สปฺปโยชโนติฯ

ตเตฺรทมุตฺตรํ–

สตฺตํ ปโยชนเญฺจว, อุโภ สมฺพนฺธนิสฺสยา;
ตํ วุตฺตโนฺตคธตฺตา น, ภิโนฺน วุโตฺต ปโยชนาติฯ

ปโยชนปฺปโยชนมฺปน สามตฺถิยลทฺธพฺพํ สยมาจริเยน ‘‘โก ปน สทฺทลกฺขณสฺส อชานเน โทโส’’ติอาทินา วุตฺตนเยน วิญฺญาตพฺพํฯ

ตตฺถ‘มหาทโย’ตฺยาทินา คาถาทฺวเยน รตนตฺตยปณาโม ทสฺสิโต, ‘โย อิทฺธิมเนฺตสู’ติ อาทินา คนฺถกตฺตา, ‘สทฺทสตฺถ’นฺติอาทินา คนฺถนิสฺสโย, ‘สเงฺขปนเยนา’ติจ ‘สารภูตํ วิปุลตฺถคา หิํ อนากุล’นฺติ จ อิเมหิ คนฺถารมฺภผลํ โสตุชนสมุสฺสาหนญฺจ, อภิเธยฺยสงฺขาตปฺปโยชนมฺปน‘สํวณฺณน’นฺติ อิมินา ทสฺสิตํ อนฺวตฺถ พฺยปเทเสน สํวณฺณียติ วิวริตฺวา วิตฺถาเรตฺวา กถียติ อโตฺถ เอตายาติ สํวณฺณนาภิ กตฺวา, ตมฺปน วิวริตฺวา กถนํ สทฺทานุสาสนสตฺถสนฺนิสฺสยตฺตา อภิเธโยฺย นาม สมฺทิเตน สเตฺถน วจนียโตฺถ ตํ [วจนียโตฺถติ (โปตฺถเก)] วุตฺตสทฺทานุสิฎฺฐิสงฺขาตปโยชนเมวาติ อยเมตฺถ สมุทายโตฺถฯ

อยมฺปเนตฺถ อวยวโตฺถ-โยติ อนิยมวจนํ ธมฺมราชสทฺทา เปกฺขาย เจตฺถ ปุลฺลิงฺคตา, เตเนตฺถ วุจฺจมานคุณวิเสสา ธารปุคฺคลวิเสสนิทสฺสนํ, ทยติ ทุกฺขํ อปเนตฺวา ปเรสํ สุขํ ททาติ, ทยียติ วา สปฺปุริเสหิ คมิย(ติ ส) สนฺตาเน ปวตฺตียติ, ทยติ วา ปรทุกฺขํ หิํสติ, ทยติ วา ปรทุกฺขํ คณฺหาติ ตํวเสน อตฺตโน หทยเขทํ กโรตีติ ทยา, ‘‘ทย=ทานคติ หิํสาทาเนสุ’’ อิจฺจสฺมา ‘‘อิตฺถิยมณตฺติกยกฺยาเจ’’ติ (๕-๔๙) อปฺปจฺจโย, วิสยมหนฺตตาย มหตี ปสตฺถา วา ทยา อสฺสาติ มหาทโย, วิเสสน สมาเส ‘‘สทฺธาทิตฺว’’ (๔-๘๔) วกฺขมานปารมิตาสมฺภรณทุกฺขานุภวนานมิทํ เหตุวจนํ, กมฺมกิเลเสหิ ชนิตาติ ชนา สตฺตโลโก, อิมินา ขีณาสวาปิ สงฺคยฺหนฺติ เตสมฺปิ ทิฎฺฐธมฺมิกสุขวิหารสงฺขาต หิตสฺส ทานโต, ชนานํ สมูโห ชนตา ตสฺสา หิตาย อภิวฑฺฒิยา สกลวฎฺฎ ทุกฺขนิสฺสฎนิพฺพานสุขภาคิยกรณายาติ วุตฺตํ โหติ, อสฺสจ’สมฺปุรย’นฺติ อิมินา’ทุกฺขมนุภวี’ติ อิมินา จ สมฺพโนฺธ, สโมฺพธีติ เอตฺถ สํสโทฺท สามนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปติ, ตสฺมา สํสยเมว อนญฺญโพธิโต หุตฺวา จตฺตาริ สจฺจานิ พุชฺฌติ ปฎิวิชฺฌติ เอตายาติ สโมฺพธิ, สํปุพฺพา พุธธาตุโต ‘‘อิ’’อิติ ณฺวาทิ (โก) อิปฺปจฺจโย, สวาสนสกลสํกิเลสปฺปหายกํ ภควโต อรหตฺตมคฺคญฺญาณํ สพฺพญฺญุตญฺญาณนฺติปิ วทนฺติ, สมฺปาปยตีติ สมฺปาปกํ, สโมฺพธิยา สมฺปาปกนฺติ ฉฎฺฐีสมาโส, กินฺติ ธมฺมชาตํ ธมฺมสเทฺทเนตฺถ ปารมิธมฺมา ปญฺจมหาปริจฺจาคาทโย จ อธิเปฺปตา, เตปิ หิ อตฺตานํ ธาเรนฺตํ ธาเรนฺติ สโมฺพธิ สมฺปาปนสามตฺถิยโยเคน ปเรปิ ธาเรนฺติ นามาติ ธมฺมาติ วุจฺจนฺติ, ‘ธร=ธารเณ’อิจฺจสฺมา ขีสุ, วิยาทิสุเตฺตน ณฺวาทิ(โก) มปฺปจฺจโย,

ธมฺมานํชาตํ, ธมฺมาเอววา ชาตํ, สโมฺพธิสมฺปาปกญฺจ ตํ ธมฺมชาตํ เจติ วิเสสนสมาโส, ‘สมฺปูรย’นฺติ มเสฺสตํ กมฺมํ, สมฺปูรยนฺติ ปโยคสมฺปตฺติโยคา ทีปงฺกร (ปาท)มูเล หโตฺถปคตมฺปิ นิพฺพานมฺปหาย ยถาวุตฺตกรุณาคุณโยคสีตลีภูตหทยตาย ‘‘กถนฺนาเมเต อจฺจนฺต ทุสฺสหวฏฺฏทุโกฺขปคเต สเตฺต ตํมหาทุกฺขา โมเจสฺสามี’’ติ วฏฺฏทุกฺขนิสฺสรเณกเหตุตาย สมฺมา ปูเรโนฺต วเฑฺฒโนฺต วุฑฺฒึ วิรูฬฺหํ เวปุลฺลํ คเมโนฺตติ วุตฺตํ โหติ, เหตุเยเวทมฺปิ ทุกฺขานุภวนสฺส, มหาทยตา ปนสฺส ปรมฺปรเหตุ, ทุฏฺฐุ ขนติ กายิกํ อสฺสาทนฺติ’ทุปฺพฺพา ขนิสฺมา’ ‘‘กฺวี’’ติ (๕-๔) กฺวิ, ทุกฺขํ กายิกทุกฺข เวทนา, กีทิสนฺติ อาห-’อนนฺตรูป’นฺติ, สภาววจโน ยํ รูปสโทฺท ‘‘ปิยรูป’’นฺติอาทีสุวิย, เต จ ทุกฺขสภาวา (อนนฺตา) อนนฺตการณานํ วเสน, ตสฺมา อนนฺตํ รูปํ สภาโว อสฺสาติ อนนฺตรูปํ, ตํ ทุกฺขํ อนฺภวี วินฺที, กิมิวาติ อาห-‘สุขํ วา’ติ, สุฏฺฐุ ขนติ กายิกํ อาพาธนฺติ สุขํ, อิวสโทฺท สธมฺมตฺตสงฺขาโตปมาโชตโก, สธมฺมตฺตญฺหิ อุปมา, วุตฺตญฺหิ ‘‘อุปมาโนปเมยฺยานํ, สธมฺมตฺตํ สิโย ปมา’’ติ, กึ วุตฺตํ โหติ ‘‘อนิฏฺฐานุภวนสภาวายาปิ ทุกฺขเวทนาย อนุภวนสภาวสามเญฺญน อชฺฌาสยสมฺปตฺติวิเสสโยคา มหาการุณิกสฺส สุเขน สทิสตาปตฺติโหตีติ ทุกฺขมฺปิ สมานํ ตํ สุขมิว วินฺที’’ติฯ กถมญฺญถา วฏฺฏทุกฺขโต สกลโลกสฺส สมุทฺธรณํ สิยาติ, อถวา สุขมิว สุขํ วินฺทโนฺต วิย อนญฺญวินฺทิยมฺปิ ตาทิสํ ทุกฺขํ สกลโลกหิตาว หิตมนตาย วินฺทีติ อโตฺถ, เตนาห ‘อขินฺนรูโป’ติ, อขินฺนํ ปริสฺสมมปฺปตฺตํ รูปํ สภาโว อสฺสาติ วิคฺคโหฯ

ตํ ธมฺมราชนฺติ โยติ อนิยมนิทฺทิฏฺฐสฺส วุตฺตคุณวิเสสาธาร ปุคฺคลสฺสนิยมนวจนํ, ธเมฺมน ราชติ โน อธเมฺมนาติ วา, อตฺตนา ปฏิวิทฺธสฺส สามิภาเวน ธมฺมสฺส ราชา สามีติ วา, อตฺตนา ปฏิวิชฺฌิยมาเน ธเมฺม ปฏิวิชฺฌโนฺตว ตตฺถ ราชติ ทิปฺปตีติ วา, ปรูปการวเสน ตทตฺถาเยว ปฏิปนฺนตฺตา ปเรสํ ธมฺมํ ราเชติ ปกาเสตีติ วา ธมฺมราชา, ตํ ธมฺมราชํ นมิตฺวาติ สมฺพโนฺธ, นมสฺสิตฺวาติ อโตฺถ, กีทิสนฺติ อาห-‘ชิตมารวีรํ สุธนฺต โสวณฺณนิภ’นฺติฯ ตตฺถ มาโร จ โส วีโรจาติ มารวีโร ชิโต วิเทฺตธสฺตพโล มารวีโร นาติ ชิตมารวีโร, ตํ, กิญฺจาปิ เทวปุตฺตกิเลสาภิสงฺขารมจฺจุกฺขนฺธ มารา-เนน ชิตา เอว, ตถาปิ วีรสทฺทสนฺนิธาเนน เทวปุตฺตมาเร คหิเต ตํวิชยาอเญฺญปิ ชิตา เอว นาม โหนฺตีติ วิเญฺญยฺยํ, สุฏฺฐุ ธนฺตํ ธมิตํ อุทฺธริตํ สุธนฺตํ, สุวณฺณเมว โสวณฺณํ, สุธนฺต จ ตํ โสวณฺณญฺจ, ตเสฺสว นิภา โสภา อเสฺสติ สมาโส, อถวา สุธนฺตญฺจ ตํ สุวณฺณํ เจติ สมาเส ตสฺสิทนฺติ ‘‘โณ’’ติ (๔-๓๔) ณปฺปจฺจเย ‘‘มเชฺฌ’’ติ (๔-๑๒๖) มชฺฌวุทฺธิยํ สุธนฺตโสวณฺณํ ปฏิมารูปํ, เตน นิโภ สทิโส, ตํฯ

เอตฺตาวตา จ –

เหตุ ผลํ ปรโตฺถ จ, สโพฺพปิ ฤติสงฺคโห;
เหตุ สโมฺพธิโต, ปุเพฺพว, ยมญฺญํ ตโตปรีติฯ

วุตฺตเหตุผลสโตฺตปการวเสน พุทฺธรตนสฺส ฤติปุพฺพกมฺปณามํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ธมฺมราเชน เตนาปิ ปูชนียสฺส ธมฺมรตนสฺส นิปจฺจการํ ทเสฺสตุํ‘ธมฺมญฺจ โมหนฺธตมปฺปธํสิ’นฺติ อาห, ตตฺถ จ สโทฺท ‘ธมฺมญฺจ นมิตฺวา’ติ [นมสฺสิตฺวา (โปตฺถเก)] นมสฺสนกฺริยาย ธมฺมํ สมฺปิเณฺฑติ, กิมฺภูตนฺติ อาห, ‘โมหนฺธตมปฺปธํสิ’นฺติ, มุยฺหตีติ โมโห=อญฺญาณํ, อนฺธยติ สมตฺถจกฺขุวิญฺญาณปริหาเนนาติ อนฺธํ, อนฺธญฺจ ตํ ตมเญฺจติ อนฺธตมํ=พาฬฺหติมิรํ, โมโหเยว ตํสทิสตาย อนฺธตมนฺติ โม หนฺธตมํ, ตํ ปธํเสติ ปกาเรน นาเสติ สีเลนาติ โมหนฺธตมปฺปธํสี, ปสทฺทสฺสปกาสนตฺถํ หิตฺวา ปการตฺถเสฺสว คหณโต ปริยตฺติยา สห–

โสตาปตฺตาทโย มคฺคา,จตฺตาโร ตปฺผลานิจ;

จตฺตาริ อถ นิพฺพานํ, ธมฺมา โลกุตฺตรา นวาติฯ

วุตฺตนวโลกุตฺตรโมฺม คหิตาติ วิญฺญาตพฺพํ, อญฺญถา อรหตฺตมคฺคว คเยฺหยฺย, กสฺมา ปเนตฺถ โมหเสฺสว ปหานํ วุตฺตํ, เนตเรสนฺติ ตมฺมูลกตฺตา สพฺพกิเลสานํ, ตปฺปหานสฺมิญฺหิ วุจฺจมาเน ตมฺมุเขนเตเรสมฺปิ ปหานํ วุตฺตเมว โหตีติฯ

เอวํ ธมฺมรตนสฺส นมกฺการํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตทาธารภูตสงฺฆรตนํ นมสฺสิตุํ ‘สงฺฆํ ตถา สงฺฆฏิตํ คุเณหี’ติ วุตฺตํ, ตตฺถ ตถาสโทฺท สมุจฺจเย วา, วโจยุตฺติยํ วา, วโจยุตฺติปเกฺข จ สโทฺท อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตโพฺพ, กิเลสาทโย สํหนติ หิํสตีติ สโงฺฆ, สํปุพฺพโต หนติสฺมา กฺวิมฺหิ ‘‘กฺวิมฺหิ โฆปริปจฺจสโม หี’’ติ (๕.๑๐๐) หนสฺส โฆ, กิเลสหิํสนเญฺจตฺถ ตทงฺคาทิวเสน คหิตํ, คุเณหีติ สามญฺญนิเทฺทสโต สมฺมุติสเงฺฆน สทฺธิํ

จตฺตาโร จ ปฏิปนฺนา, จตฺตาโร จ ผเลฐิตา;
เอส สโงฺฆ อุชุภูโต, ปญฺญาสีลสมาหิโตติฯ

วุตฺตอฏฺฐอริยปุคฺคลา คยฺหนฺติ, คุเณหีติ โลกิยโลกุตฺตเรหิ สีลาทิคุเณหิ, สงฺฆฏิตนฺติ สํหตํฯ

เอวมนนฺตราเยน คนฺถปริสมาปนตฺถมนนฺต คุณวิสิฏฺฐโลกตฺตยคฺคสีขามณิภูตสฺส รตนตฺตยสฺส ปณามํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ คนฺถ กตฺตาทิยถาวุตฺตโตฺถปทสฺสน ปุพฺพงฺคมมตฺตนา สมารภิตพฺพํ คนฺถ กรณํ ปฏิญฺญาตุกาโม’โย อิทฺธิมเนฺตสู’ติอาทิมาห, ตตฺถ ‘โย’ติ อิมสฺส ‘ตนฺนามเธเยฺยนา’ติ อิมินา สมฺพโนฺธ, เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ=อิทฺธิวิธาทโย โลกิยา โลกุตฺตรา จ สา เอเตสมตฺถีติ อิทฺธิมโนฺต, เตสุ อิทฺธิมเนฺตสุ, อิทฺธิมนฺตานํ มหาสาวกานํ มเชฺฌติ อโตฺถ, มหตฺตปฺปโตฺตติ มหตฺตํ มหนฺตภาวํ คโต, ตนฺนามเธเยฺยนาติ ตเสฺสว นามเธยฺยมสฺสาติ ตนฺนามเธโยฺย, เตน, ตโปธเนนาติ มุนินา, กิํ วุตฺตํ โหติ- ‘‘เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ อิทฺธิมนฺตานํ ยทิทํ โมคฺคลฺลาโน’’ติ ภควตา อิทฺธิมเนฺตสุ เอตทเคฺค ฐปิโต มหาโมคฺคลฺลานเตฺถโร นาม โย ทุติโย อคฺคสาวโก… (เตน สมานนามเธเยฺยนาติ) ตมปทิสโนฺต-ยมาจริโย อนุทฺธตภาเวน อุชุนากฺกเมน นามาทิกมวตฺวา วงฺกวุตฺติยา อตฺตโน โมคฺคลฺลาโนติ นามํ มหาสามิฏฺฐานนฺตรปฺปตฺติํ กาโลจิตปญฺญาเวยฺยตฺติยํ พุทฺธสาสโนปการิตาทิญฺจ วิภาเวติฯ ‘ยํ รจิต’นฺติ สมฺพโนฺธ, รจิตนฺติ กตํ, กินฺติ อาห สทฺทสตฺถ’นฺติ, สทฺทสตฺถํ นาม สุตฺต, สทฺทลกฺขณพฺยากรณาทฺยปรนามเธยฺยํ, สุตฺตํ(หิ) ‘สทฺทา (ลกฺขียนฺติ) สาสียนฺติ อนุสาสียนฺติ ปกติปฺปจฺจยาทิวิภาคกปฺปนาย เอเตนา’ติ สทฺทลกฺขณนฺติ จ ‘พฺยากรียนฺติ สทฺทนิปฺผาทนวเสน กถียนฺติ เอเตนา’ติ พฺยากรณนฺติ จ วุจฺจติ, อปรมฺปน วุตฺยาทิ ตทุปกรณภาเวน สทฺทสตฺถํ สทฺทลกฺขณํ พฺยากรณนฺติ จ วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺพํ, อนูนนฺติ ตพฺพิเสสนํ, อเสสลกฺขิโยปสงฺคาหกภาเวน วตฺตพฺพสฺสาปรสฺสาภาวา สมฺปุณฺณนฺติ อโตฺถ, อถาติ อนนฺตรเตฺถ นิปาโต, สทฺทสตฺถรจนานนฺตรนฺติ อโตฺถ, ตเสฺสติ สทฺทสตฺถสฺส, วุตฺติ จ สมาสา กตาติ สมฺพโนฺธ, สุตฺตํ วิวรียติ เอตายาติ วุตฺติ, สมสฺสเต สงฺขิปียตีติ สมาสาฯ

ตสฺสาปีติ วุตฺติยาปิ, สงฺคเหตฺวา สทฺทวเสน สงฺกุจิตํ วิย กตฺวา ขิปนํ สเงฺขโป, ตสฺส นโย กโม สเงฺขปนโย, เตน, โภวาติ โย สทฺทสตฺถสฺส วุตฺติยา จ กตฺตา โส เอว, อิทานิ สุตฺตวุตฺติรจนานนฺตรมวสรปฺปเตฺต อิมสฺมิํ กาเล, สมารเภยฺย สมฺมา อารมฺภํ กเรยฺย พหุนฺนํ กฺริยากฺขณานมาทิภูตํ กฺริยากฺขณมนฺติเฏฺฐยฺย, กินฺติ สํวณฺณนํ, สํวณฺณียติ อโตฺถ เอตายาติ สํวณฺณนา,

ปญฺจียติ วิปญฺจียติ พฺยตฺตี กรียติ วุตฺติ อโตฺถ เอตายาติ วา, ตํ ปญฺจยตีติ วา ลทฺธนามปญฺจิกา, ตํฯ

เอวมตฺตนา กรณียสตฺถมฺปฏิชานิตฺวา ตทนนฺตรํ ‘‘เทฺว เม ภิกฺขเว ปจฺจยา สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย (กตเม เทฺว) ปรโต จ โฆโส (อชฺฌตฺตญฺจ) โยนิโส มนสิกาโร’’ติ วจนโต สมฺมาสวนปฏิพทฺธา สพฺพาปิ สาสน (ปฺปฏิ) สมฺปตฺตีติ สาสนปฺปฏิปตฺติยา พฺยากรณสฺส มูลการณตฺตา ตํ สวเน สาธุชเน นิโยเชโนฺต ‘ตํ สารภูต’นฺติอาทิมาห, ตตฺถ ตนฺติ ยสทฺทวิรเหปิ อธิกตตฺตา สํวณฺณนํ ปรามสติ, ตํ สุณนฺตู’ติ สมฺพโนฺธ, สาธูติ สวนกฺริยาวิเสสนํ, อตฺถานุรูปํ พฺยญฺชนํ, พฺยญฺชนานุรูปญฺจ อตฺถํสลฺลเกฺขตฺวา อนญฺญมนา หุตฺวา สกฺกจฺจํ สุณนฺตูติ อโตฺถ สุวณฺณภาชเน นิกฺขิตฺตสีหวสาวิย อวินสฺสมานํ กตฺวา หทเย ฐปนวเสน, สกฺกจฺจสวนเมว หิ โสตูนมตฺถาวหํ โหตีติ, สโนฺตติ สวนกฺริยาย กตฺตาโร ทเสฺสติ, ตถา สาติสยพฺยากรณํ… ตถาวิธา เอว สปฺปุริสา สาธุกํ โสตุกามา โหนฺตีติ, กิมฺภูตนฺติ อาห ‘สารภูต’นฺติอาทิ, ภูตสโทฺท เอตฺถ ‘‘ภูตสฺมิํ ปาจิตฺติย’นฺติอาทีสุ วิย วิชฺชมานโตฺถ, เผคฺคุตฺตาภาเวน อปริจฺจชนียตาย สาโร ถิรํ โส อโตฺถ พฺยญฺชนญฺจ อสฺสา อตฺถีติ สารา จ สา ภูตาจ, อถ วา โลกิยโลกุตฺตรคุณาติสยสาธเนกสาธนภาวโต เสฏฺฐเฏฺฐน สารญฺจ สา ภูตาจาติ สารภูตา, ตํ คโนฺถ เยเวตฺถ สเงฺขปิโต, อโตฺถ ปนนยคฺคาหิตตายปิ สพฺพถา ทสฺสิโตเยวาติ วิปุลํ อตฺถํ คณฺหาตีติ วิปุลตฺถคาหี, ตํ, วิธียมานวณฺณนากฺกมวิเสเสน พฺยากุลสฺส วณฺณนากฺกมสฺส นิรสนโต นตฺถิ อากุลํ กิญฺจิ อสฺสาติ อนากุลํ, ตํ, อิมินา จ กจฺจายนวุตฺติวณฺณนาสุ น ตถาภาวํ ทเสฺสติฯ

ตเทวมธิกตตฺตาเยวายมาจริโย คนฺถารเมฺภ’มหาทโย โย’ติอาทิเก ปฏิปชฺชิตฺวา ทานิ อตฺตนา วณฺณนียสฺส คนฺถสฺสาทิ ภูตํ วากฺยมนธิกตปริหารมุเขเนโวปนฺยสฺย พฺยาขฺยาตุมาห- ‘อิธา’ติอาทิ, ตตฺถ อิธาติ อิมสฺมิํ มาคธิกสทฺทลกฺขณวิรจนาธิกาเร, มาคธานํ สทฺทานํ อิทนฺติ มาคธิกํ, มาคธิกํ สทฺทลกฺขณนฺติ วิเสสน สมาโส, วิรจยิตุกาโมติ กตฺตุกาโม, รติํชเนตีติ รตนํ, รมยตี [ร ตยตี (โปตฺถเก)] ติ (วา) รตนํ อนปฺปจฺจเยน, อถวา ยํ โลเก จิตฺตีกตาทิกํ รตนนฺติ วุจฺจติ, อิทมฺปิ ตํ สทิสตาย รตนนฺติ วุจฺจติ, ตถาจาหุ–

จิตฺตีกตํ มหคฺฆญฺจ, อตุลํ ทุลฺลภทสฺสนํ;
อโนมสตฺตปริโภคํ, รตนํ เตน วุจฺจตีติฯ

พุทฺธาทีนเมตมธิวจนํ, ตโย อวยวา อสฺสาติ ตยํ, สมุทาโย, รตนานํ ตยํ รตนตฺตยํ, อวยววินิมฺมุตฺตสฺส ปน สมุทายสฺส อภาวโต ตีณิ เอว รตนานิ วุจฺจนฺติ, ปณมนํ ปณาโม, รตนตฺตยคุณนินฺนตา, ปณมนฺติ เอตายาติ วา ปณาโม, ปณามกฺริยานิปฺผาทิกา กุสลเจตนา, รตนตฺตยสฺส ปณาโมติ ฉฏฺฐีสมาโส, อภิธียติ ปฏิปาทียตีตฺยภิเธโยฺย สมฺทิเตน สเตฺถน วจนียโตฺถ, เยน จ โย ปฏิปาทียติ โส ตสฺส อโตฺถ โหตีติ, โส จ ปกติปฺปจฺจยาทิวิภาคกปฺปนาย สทฺทานํ สงฺขรณํ, สทฺทสเตฺถน หิ สทฺทสงฺขรณเมว ปฏิปาทียติ, (รตนตฺตยปฺปณาโม จ อภิเธโยฺย จ) รตนตฺตยปฺปณามาภิเธยฺยนฺติ จตฺถสมาโส, ตสฺส สนฺทสฺสนํ อโตฺถ ยสฺสาติ อญฺญปทโตฺถ, กินฺตํ วากฺยํ, ตา วาติ วากฺยาลงฺกาเร, นนุเจวมธิกตเตฺตปิ อภิเธยฺยมตฺตเมวทเสฺสตพฺพํ สิยา กิํ วาจาปณาเมน, กายมโนมเยนาปิ ปุญฺญาติ สยปฺปตฺติยา อภิสมีหิตตฺถสิทฺธิ โหเตวาติ โจทนํ มนสิ นิธาย วจีปณามสฺส ปรตฺถสนฺนิสฺสยตญฺจ ตเสฺสว วิภาเคน ปโยชนญฺจ ทเสฺสตุมาห- ‘ตตฺถ’อิจฺจาทิ, คุณสโทฺท เอตฺถ ‘‘สตคุณา ทกฺขิณา ปาฏิกงฺขา’’ติอาทีสุ วิย อานิสํสโฏฺฐ, คุณานมานิสํสานํ อนุกูลํ อนุคุณํ, เหตุมนฺตวิเสสนเมตํ, ปธานภาวํ นีตํ ปณีตํ อติอุตฺตมนฺติ อโตฺถ, อตีสเยน ปณีตํ ปณีตตรํ, จิตฺตสฺสสนฺตานํ ปพโนฺธ จิตฺตสนฺตานํ, ปณีต

ตรญฺจ ตํ จิตฺตสนฺตานญฺจ, อนุคุณญฺจ ตํ ปณีตตรจิตฺตสนฺตานญฺจาติ วิเสสนสมาโส, ตปฺปณามกรเณน อนุคุณ…เป…. สนฺตานํ เยสนฺติ อญฺญปทโตฺถ, เตสํ, ยถา เต โสตาโร รตนตฺตยสฺส ปณามกรเณน ปุญฺญาติสยปฺปฏิลาภา อเนกานิสํสาติสยปฺปฏิลาภานุกูล จิตฺตสนฺตานตาย ปธานตรจิตฺตสนฺตานา โหนฺติ, ตถา ปวตฺตานนฺติ อธิปฺปาโย, อิทมฺปิ อธิคตา…เป.… นฺตราธานนฺตีเมสํ เหตุภาเวน ติฏฺฐติ, อธิคตา ปตฺตา อเนเก พหู อานิสํสวิเสสา อายุวณฺณสุขพลปฏิภานาทโย เยสนฺติ วิคฺคโห, วิโสสิตา สุกฺขาปิตา อนฺตรายา ภยาทโย อชฺฌตฺติกา พาหิยา วา เยสํ ตถาวิธานํ โสตูนํ, เอเตปิ อภิ,เป,ทฺธตฺถนฺติ อิจฺจสฺส เหตู, อภิสมีหิตสฺส อนุฏฺฐิตสฺส กตนิฏฺฐิตสฺส คนฺถสฺส อวโพโธเยว ผลํ, ตสฺส สิชฺฌนตฺถํ, กินฺตํ รตนตฺตยปฺปณามสนฺทสฺสนํฯ

> สจฺจํ ปุนปิ สจฺจนฺติ, ภุชมุกฺขิปฺป วุจฺจเต;
> สกโตฺถ นตฺถี นเตฺถว,ปรสฺสตฺถมกุพฺพโตติฯ

วจนโต ปรโตฺถว สปฺปุริเสหิ กตฺตโพฺพ, ปรเตฺถ สมฺปาทิเต ปน สกโตฺถ สมฺปโนฺนว นาม สิยาติ มนสิ กตฺวา อาห- 'เอตเทวา'ติอาทิฯ กายมโนสมาจรเณน สมฺปชฺชมานญฺจ วจีสมาจรเณน สมฺปชฺชเตวาติ อเนเนว วาเกฺยน วิญฺญายตีติ อวคนฺตพฺพํ, พุทฺธิ ปุพฺพา ยสฺมิํ กรเณ ตํ พุทฺธิ ปุพฺพํ, ตํ สีเลน กโรนฺตา พุทฺธิปุพฺพการิโน, อภิเธยฺยสฺส อธิคโม ชานนํ ปุโพฺพ ยสฺส โส อภิเธยฺยาธิคมปุพฺพโก , อวตาโร ปวตฺติ, เอกเทสทสฺสเน ''สมฺโทฺท ทิโฏฺฐ''ติ วิย เอกเทเสปิ สมุทายโวหารทสฺสนโต ปจฺฉิม ปาเทนาติ วุตฺตํ, ปจฺฉิมปาทเสฺสกเทสภูเตน 'สทฺทลกฺขณ'มิจฺจเนนาติ อโตฺถ, สาธิยํ สทฺทานํ สงฺขรณํ, สาธนํ พฺยากรณํ, ตํ ลกฺขณํ สภาโวอสฺสาติ สาธิยสาธนลกฺขโณ, สาธิยเสฺสทํ สาธนํ, สาธนสฺส เจทํ สาธิยนฺติ เอวมเสฺสทมฺภาวเหตุสภาโว สมฺพโนฺธติ วุตฺตํ โหติ, ปโยชนํ อภิเธยฺยสโทฺทปทสฺสิตํ สทฺทสงฺขรณํ, ตตฺถ สมฺพนฺธสฺสโนฺตคธตฺตํ… สาธิโยปทสฺสนมุเขน สาธนสฺสาปิ ทสฺสิตตฺตา นิสฺสโยปทสฺสนโต, อุสฺสุกฺกํ สมฺมาวายามํ, พุทฺธตฺตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, ปูเรตฺวาติ–

> มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ, เหตุ สตฺถารทสฺสนํ;
> ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ, อธิกาโร จ ฉนฺทตา;
> อฏฺฐธมฺมสโมธานา, อภินีหาโร สมิชฺฌตีติฯ

วุตฺตอฏฺฐธมฺมสมนฺนาคเตน อภินีหาเรน สมนฺนาคตา หุตฺวา ยถาวุเตฺต ปารมิตาทโย ธเมฺม ปูเรตฺวาติ อโตฺถ, อาคตาติ สตฺตตฺติํสโพธิปกฺขิยธมฺมานุพฺรูหเนน อาคตา, อิธาติ อิมสฺมิํ โลเก, อาคตาติ ปตฺตา อุปฺปนฺนา, ตถาคโตติ ยถา สมฺปติ ชาตา เต ภควโนฺต สตฺตปทวีติหาเรน คตา, ตถา อยมฺปิ อุตฺตราภิมุขํ คโตติ อโตฺถ, มุหุตฺตชาโตวาติ สมฺปติชาโต เอว, ชาตสมนนฺตรเมวาติ วุตฺตํ โหติ, วิกฺกมีติ อคมาสิ, สตฺต ปทานิ คนฺตฺวาน ทิสา วิโลเกสีติ อิทํ ''ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว สมฺปติ ชาโต โพธิสตฺตา สเมหิ ปาเทหิ ปติฏฺฐหิตฺวา''ติ เอว มาทิกาย ปาฬิยา สตฺตปทวีติหารูปริฏฺฐิตสฺส สพฺพทิสานุวิโลกนสฺส วุตฺตตฺตา วุตฺตํ, ทิสา วิโลเกสิ สมนฺตโตติ อิทมฺปน 'สเมหิ ปาเทหิ ผุสี วสุนฺธร'นฺติ เอตสฺส อนนฺตรํ ทฏฺฐพฺพํ… ปาเทหิ วสุนฺธราผุสนานนฺตรเมว ทสทิสาวโลกิตตฺตา, อฏฺฐงฺคานิ นาม–

> วิสฏฺฐํ มญฺชุ วิเญฺญยฺยํ, สวนียา-วิสาริโน;
> พินฺทุ คมฺภีรนินฺนาทิ,เจฺจวมฏฺฐงฺคิโก สโรติฯ

วุตฺตานิ อฏฺฐงฺคานิ, ตถาคโตติ อิมเสฺสว วิสุํ อตฺถปริยายํ ทเสฺสตุํ ‘อถวา’ติอาทิมาห, อริเยน เสตุนาติ สมถวิปสฺสนาสงฺขาเตน อุตฺตเมน มเคฺคน, เอวมาทินาติอาทิสเทฺทน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาวสรสลกฺขณํ ตถํ อาคโต ยถาวโต อธิคโต’เยคตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา, เย พุทฺธฺยา เต คตฺยตฺถา’ติตถาคโตติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติ, ตตฺถตตฺถาติ เตสุ เตสุ ทีฆาคมาทีสุ, ตถาคตภาโวติ ตถาคโตติ ภวนํ นิปฺผตฺติ นมสฺสนกิริยาภิสมฺพนฺธาติ’นมสฺสิตฺวา’ติ เอตฺถ นมสฺสนกิริยาย อภิสมฺพนฺธา อิมินา ตถาคตาทีนํ กมฺมตฺตํ วิภาเวติ, นมสฺสนกิริยาวิเสสนตฺตาติ ‘นมสฺสิตฺวา’ติ นมสฺสนํ กตฺวาติ วุตฺตํ นาม สิยาติ นมสฺสนนฺติ วุตฺตนมสฺสนกิริยาย วิเสสนตฺตา, โพธิยาติ โพธิวุจฺจติ จตูสุ มเคฺคสุ ญาณํ, ตํ ภควา เอตฺถ ปโตฺตติ (โพธิ, ตสฺสา) โพธิรุกฺขสฺสาติ อโตฺถ, มูเลติ มูลสมีเป ‘‘ยาว มชฺฌนฺหิเก กาเล ฉายา ผรติ นิวาเต ปณฺณานิ ปตนฺติ เอตาวตา รุกฺขมูลํ’’ติอาทีสุ วิย, นนุ อเญฺญปิ ขีณาสวา ‘อคฺคมเคฺคเน’จฺจาทินา วกฺขมานนเยน นิปฺผนฺนา เอวาติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา วุตฺตํ ‘สเหว วาสนายา’ติ, น หิ ภควนฺตํ ฐเปตฺวา อเญฺญ สห วาสนาย กิเลเส ปหาตุํ สโกฺกนฺติ, เอเตน อเญฺญหิ อสาธารณํ ภควโต อรหตฺตนฺติ ทเสฺสติ, เตเนว อิทฺธสทฺทสฺส อตฺถํ ทเสฺสโนฺต’เตปิ หิ’จฺจาทิกํ วกฺขติ, กาปนายํ วาสนา นาม ปหีนกิเลสสฺสาปิ อปฺปหีนกิเลสสฺส ปโยคสทิสปโยคเหตุภูโต กิเลสนิหิโต สามตฺถิยวิเสโส’อายสฺมโต ปิลินฺทวจฺฉสฺส วสลสมุทาจารนิมิตฺตํ วิย’, อคฺคมเคฺคนาติ อรหตฺตมเคฺคน, สพฺพกิเลเส ราคาทิเก, อรหตฺตํ อคฺคผลํ, สมฺมุติ อุปปตฺติเทวภาวโต อเญฺญน วิสุทฺธิ เทวภาเวนาตินิปฺผนฺนตฺตา อาห-‘วิสุทฺธิเทวภาเวนา’ติ, สกลกิเลสกาลุสฺสิยาปคเมน วิสุทฺธิปฺปตฺติยา สพฺพญฺญุคุณา ลงฺกาเรน วิสุทฺธิเทวภาเวนาติ อโตฺถฯ

‘อิธ=สํสิทฺธิยํ’ อิทฺธวโนฺต อิทฺธาตฺตปฺปจฺจเยน, ‘คุณ=อามนฺตเณ’ ภูวาทิเสโส, คุณียนฺติ ปริจียนฺติ เสยฺยตฺติเกหีติ คุณา กปฺปจฺจเยน, เตปีติ สาวกปเจฺจกพุทฺธาปิ, หิ สโทฺท เหตุมฺหิ, ยสฺมา อคฺคํ…เป…. อนูนคุณา , ตสฺมาติ อโตฺถ, สพฺพญฺญุตาทีนนฺติอาทิกํ เตสํ สพฺพญฺญุพุเทฺธหิ อูนคุณตาย เหตุวจนํ, เกจิ ‘สิโทฺธ มิทฺธคุโณ อสฺสาติ สิทฺธมิทฺธคุณนฺติ ทุฏฺฐมตฺถํ ปริกเปฺปตฺวา วากฺยมิทํ ทูเสนฺติ, เต ปน ‘มิโทฺธ นาม โกจิ คุโณ นตฺถี’ติ จ, ‘ตถาคโต นาม มิทฺธ คุโณ น โหตี’ติ จ, ‘ตาทิโส เจ สิยา น ญาณนิสฺสิตปูชา ปกโตปโยคินี ภวตี’ติ จ อชานิตฺวา วทถ ตุเมฺหหิ วตฺวา อุโยฺยเชตพฺพา, มงฺคลตฺถเญฺจตฺถาโท สิทฺธสโทฺทปาทานํ, มงฺคลาทีนิ หิ สตฺถานฺยพฺยาหตปฺปสรานิ โหนฺตฺยายสฺมนฺตพฺยาขฺยาตฺโสตฺกานิ จ, ธมฺมสงฺฆานมฺปีติ อิมินา อวยเวน วิคฺคเหปิ สมุทายสฺส สมาสตฺถตฺตา อญฺญปทตฺถสมาโสยํ ตคฺคุณสํวิญฺญาโณติ ทีเปติ, เตนาห- ‘อญฺญปทเตฺถ’จฺจาทิ, คุณีภูตานมฺปีติ อปฺปธานภูตานมฺปิ วิเสสนภูตานมฺปิ อญฺญปทตฺถสฺส ปธานตฺตา, กิริยาติสมฺพโนฺธ วคมฺยเต ธมฺมสงฺฆานํ คุณีภูตานมฺปิ ตทวินาภาวิเตฺตน นมสฺสนาติสมฺพนฺธา, ตเทว สมเตฺถติ ‘ตถาห’จฺจาทินา, ปุเตฺตน สห วตฺตมาโนติ ตคฺคุณสํวิญฺญาณอญฺญปทตฺถสมาสตฺตา ตุลฺยมฺภินฺนมฺปิ อาคมนนฺติ ปุโตฺตปิ อาคโตติ ปตียเต, ตตฺถาติ นิทฺธารเณ สตฺตธี, อตฺตานนฺติ ธมฺมํ ทเสฺสติ, ธาเรนฺตีติ อตฺตนิ ฐเปเนฺต ปวเตฺตเนฺต อุปฺปาเทเนฺต, จตฺตาโรปิ อปายา สามญฺญวเสน’อปาเย’ติ วุตฺตา, กิเลสวฏฺฏ กมฺมวฏฺฏ วิปากวฏฺฏวเสน ตโย วฏฺฏา, เตสุ ทุกฺขํ, ตสฺมึ, ธาเรตีติ วุตฺตธารณํ นาม อตฺถโต อปายาทินิพฺพตฺตกกิเลสวิทฺธํสนํ, ตญฺจ ยถารูปํ กิเลสสมุจฺฉินฺทนตปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิ อาลมฺพนภาเวน โหตีติ อาห- ‘โส…เป…. วเสนา’ติ, นวนฺนมฺปิ, เต สมธิคมเหตุตาย ธโมฺมเยว นามาติ ‘ทสา’ติอาทิ วุตฺตํ, ตตฺถ การณมาห- ‘ตมฺมูลกตฺตา’ติอาทิ, ตมฺมูลกตฺตาติ ตํ การณตฺตา, สีลทิฏฺฐิสามเญฺญนาติ อริเยน สีเลน อริยาย จ ทิฏฺฐิยา สมานภาเวน, อริยานญฺหิ สีลทิฏฺฐิโย มเคฺคนาคตตฺตา สพฺพถา สมานาว, เตน เต ยตฺถกตฺถจิ ฐิตาปิ สหคตาวาติ สํหโตติ อิมสฺมึ อเตฺถ สโงฺฆติ ปทสิทฺธิ ทฏฺฐพฺพา, อธิเปฺปตวเสน ปเนตํ วุตฺตํ, โลกิยสีลทิฏฺฐิยา สามเญฺญน สํหตตฺตา สมฺมุติสโงฺฆปิ ปณามารโหเยวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อถ เกเต สทฺทา, เยสมิทํ ลกฺขณํ ภาสิสฺสนฺติ ปฏิญฺญาตนฺติ อาห-‘สทฺทา ฆฏปฏาทโย’ติ, อาทิสเทฺทน รุกฺขาทโย, นนุ สนฺติ เมฆสทฺทสมุทฺทสทฺทาทโยปีติ น นิรตฺถกานมิธานุปโยคิตฺตา, เย โลกสเงฺกตานุโรเธนาตฺถปฺปกาสกา เตสํ สาตฺถกานเม วิทํ ลกฺขณนฺติ, อปิจ ‘สทฺทา ฆฏปฏาทโย’ติ วทโนฺต เวทิกานํ วิย อุนฺติ [ญตฺถิ (โปตฺถเก)] อาทีนํ อนุปุพฺพีนิยมาวตฺถานมสมฺภวา ตทนุกฺกเมน นิปฺผาทิยมานนมฺปิ สทฺทานํ โลกิยตฺตานภิวตฺตนญฺจ โพเธตีติ ทฏฺฐพฺพํ, นุ ตตฺถ ปกาสกตฺถํ สทฺทสฺส สมุทายวเสน วา สิยา ปเจฺจกวณฺณวเสน วา, ตตฺถ ยทิ ปเจฺจกวณฺณา ปกาสเยยฺยุํ, ฆฏสเทฺท ฆกาโรเยว ฆฏตฺถํ, ปกาสเยยฺย, ตถา จาเณฺญสมการาทีนมนตฺถ กตา สิยา, อถ สมฺทิตา ปกาสเยยฺยุํ, ตทา วณฺณานมุจฺจารณานนฺตรวินาสิตฺตา สมฺทาโยเยว น สิยา, ตถา สติ กถ มตฺถํ สโทฺท ปกาสยตีติ เจ กเมน โสตจิตฺตาทิคหิตกฺขร ปาฬิยา จ โย สโทฺทติ วิเณฺญโยฺย สาตฺถโก จิตฺตโคจโร, จิตฺตโคจรสฺสาปิ สทฺทสฺส ปน พาลชนปฺปโพธาย กปฺปนามเตฺตน ปกตฺยาทิวิภาคโต, น สภาเวนานฺวาขฺยานํ, เตนาห-‘ปกตฺยา’ทิ อาทิ, นนุ โคอิจฺจาทิสาธุสทฺทนิยเม สติ โคตาทโย อสาธุ สทฺทาติ วิญฺญายนฺติ คนฺตพฺพมคฺคนิยเม อคนฺตพฺพมโคฺค วิย, โคตาทิ อสาธุสทฺทนิยเม วา โคอิจฺจาทโย สทฺทา สาธโวติ อคนฺตพฺพมคฺคนิยเม คนฺตพฺพมโคฺค วิย, กึ สทฺทานมนฺวาขฺยาเนนา ติทมาสงฺกิย ปโยชนมาห- ‘ลกฺขณาภิธานํเจ’จฺจาทิ, สทฺทานมฺปฏิปตฺติยํ ปฏิปทปาฐสฺสานูปายตฺตํ ทเสฺสตุมาห- ‘อญฺญเถ’จฺจาทิ, อญฺญถาติ อสติ ลกฺขณาภิธาเน, สกฺกตาทีติอาทิสเทฺทน ปากตาทึ สงฺคณฺหาติ, พหุวิธตฺตํ สกฺกตปากตเปสาจิกอปพฺภํสวเสน, มคเธสฺ วิทิตาติ อิมสฺมึ อเตฺถ ‘‘อญฺญสฺมิ’’นฺติ (๔-๑๒๑) มาคธานํ อิทนฺติ อเตฺถ ‘‘โณ’’ติ (๔-๓๔) ณปฺปจฺจเย มาคธา มาคธนฺติ จ ปทนิปฺผตฺติ เวทิตพฺพาติ ทเสฺสตุมาห- ‘มคเธสฺมิ’จฺจาทิ, มคเธสฺ วิทิตาติ อาทิโน อธิปฺปายํ วิวริตุมาห- ‘อิทํ วุตฺตํ โหตี’ติอาทิ, ตตฺถ อิทนฺติ อิทานิ วกฺขมานํ มาคธํ… เป…. โหตีติ เอตํ วุตฺตํ โหตีติ มคเธสฺ…เป…. ลกฺขณํ มาคธนฺติ วทตา ปกาสิตํ โหตีติ อโตฺถ, หิสโทฺท’มคเธสฺวิ’จฺจาทินา วุตฺตํ สมตฺถยติ, ลกฺขณํ วิเสสยตาติ สทฺทลกฺขณ สทฺทสฺส อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตา มาคธนฺติ อิมินา ลกฺขณํ วิเสสยตา พฺยวเจฺฉทยตา วุตฺติกาเรน, อตฺถโตติ สามตฺถิยโต, สเทฺท จ วิเสสิโต โหตีติ สทฺทลกฺขณสโทฺท มาคเธ เอว [สเทฺทเอว (โปตฺถเก)] พฺยวเจฺฉทิโต โหติ, อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘มคเธสฺ วิทิตา มาคธาติ สเทฺท คเหตฺวา เตสมิทํ มาคธนฺติ มาคธสเทฺทน ยสฺมา สทฺทลกฺขณสเทฺท ลกฺขณํ วิเสสิตํ, ตสฺมา สทฺทลกฺขณสเทฺท สโทฺท ยทิ อมาคโธ กถํ ลกฺขณํ มาคธํ สิยาติ สามตฺถิยา สโทฺทปิ วิเสสิโต โหตี’ติ, นนุ มาคธนฺติ ลกฺขณสฺส มาคธ สทฺทสมฺพนฺธิตฺตญาปนโต สทฺทลกฺขณนฺติ เอตฺถ สทฺทสทฺทสฺส นิรตฺถก ตาปตฺติ โหตีติ, น โหติ คมฺมมานตฺถสฺส สทฺทสฺส ปโยคมฺปติ กามจารตฺตา สทฺทลกฺขณสทฺทสฺส วา สมาสเตฺถ นิรุฬฺหตฺตา ‘‘ตตฺริทํ สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณ’’นฺติ อาทีสุ วิย, โกปนาติอาทิสทฺทลกฺขณนฺติ อิมินา อภิเธยฺยสงฺขาตปโยชนสฺส ทสฺสิตตฺตา ตปฺปโยชนปุจฺฉนปรา โจทนา, วุจฺจเตจฺจาทิ ปริหาโร, ยถา สพฺพถาตฺตปรหิตกาเมนฯ

ปิโย จ ครุ ภาวนีโย, วตฺตา จ วจนกฺขโม;
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา,โนจา ฐาเน นิโยชโกติฯ

วุเตฺตหิ ตโต ปเรหิ จ ปสตฺถตเรหิ คุณวิเสเสหิ สมฺเปตํ ครุํฯ

ตสฺมา อกฺขรโกสลฺลํ, สมฺปาเทยฺย หิตตฺถิโก;
อุปฏฺฐหํ ครุํ สมฺมา, อุฏฺฐานาทีหิ ปญฺจหีติฯ

วจนโต อุฏฺฐาน-อุปฏฺฐาน-ปริจริยา-สุสฺสูสา สกกิจฺจสิปฺปปฏิคฺคหเณหิ สมฺมา อุปฏฺฐหเนฺตน สวน,อุคฺคหน-ธารณ-ปริปุจฺฉา-ภาวนา หิ กงฺขาวิเจฺฉทํ กตฺวา วิญฺญาตพฺพํ สทฺทลกฺขณํ, ตถา อวิญฺญาตํ สทฺทลกฺขณมเนนาติ อวิญฺญาตสทฺทลกฺขโณ ปุคฺคโล, หิสโทฺท อวธารเณ, โส 'ธมฺมวินเยสุ กุสโล น โหตี'ติ เอตฺถ ทฏฺฐโพฺพ, กุสโล ทโกฺข น โหติ, ตตฺถ ธมฺมวินเยสุ สุตฺตนฺตาตาภิธมฺมสงฺขาเตสุ ธเมฺมสุ เจว วินเย จ, กสฺมา–

> โย นิรุตฺตึ น สิเกฺขยฺย, สิกฺขโนฺต ปิฏกตฺตยํ;
> ปเทปเท วิกเงฺขยฺย, วเน อนฺธคโช ยถาติฯ

วจนโต, อยเมตฺถาธิปฺปาโย ''ยถา วุตฺตนเยน สมฺภูตปท พฺยาโมหวเสน ปทเตฺถปิ พฺยาโมหสมฺภวโต สุตฺตโนฺตปทสฺสิตาย ทิฏฺฐิวินิเวฐฺฐนาย จ อภิธมฺมาคเต นามรูปปริเจฺฉเท จ วินย นิทฺทิเฏฺฐ สํวราสํวเร จ อโกสลฺลํ สิยา''ติ, ยถาธมฺมนฺติ ธมฺมวินย สทฺทสฺส โย-โตฺถ วินย สุตฺตาภิธมฺมสงฺขาโต, ตสฺส โส-โตฺถ, ตทนติกฺกเมน, ปฏิปชฺชิตุมสโกฺกโนฺตติ ตตฺถตเตฺถว วุตฺตาสุ อธิสีล อธิจิตฺต อธิปญฺญาสิกฺขาสุ ปวตฺติตุํ อสมโตฺถ, กุสโล ปน สมโตฺถ ปญฺญาวิเสสาโลกปฏิลาภโต, วุตฺตํ หิ–

> ยาว ติฏฺฐนฺติ สุตฺตนฺตา, วินโย ยาว ทิปฺปติ;
> ตาว ทกฺขนฺติ อาโลกํ, สูริเย อพฺภุคฺคเต ยถาติฯ

ปฏิปตฺตินฺติ ปฏิปชฺชียตีติ ปฏิปตฺตีติ ยถาวุตฺตํ ติวิธมฺปิ ปฏิปตฺตึ, วิราเธตฺวาติ นาเสตฺวา, นสฺสติ หิ ปฏิปตฺติ เตสฺเยวา โก สลฺลตมคตตฺตา, ตถา จาหุ–

> สุตฺตเนฺตสุ อสเนฺตสุ, ปมฺเฏฺฐ วินยมฺหิ จ;
> ตโม ภวิสฺสติ โลเก, สูริเย อตฺถงฺคเต ยถาติฯ

สํสารทุกฺขเสฺสว ภาคี โหติ… ยถาวุตฺตา-นุกฺกมปริจฺจาเคน อนุรูปปฏิปตฺติยาปฏิลภิตพฺพตฺตา อธิคมวิสยสฺส [วิสถตฺตา (โปตฺถเก)] โย คเกฺขมสฺส, วุตฺตญฺหิ ตสฺสานุโลมปฏิปตฺติมูลกตฺตํ–

> สุตฺตเนฺต รกฺขิเต สเนฺต, ปฏิปตฺติ โหติ รกฺขิตา;
> ปฏิปตฺติยํ ฐิโต ธีโร, โยคเกฺขมา น ธํสตีติฯ

เอตาวตา อวิญฺญาตสทฺทลกฺขณสฺส สกตฺถปริหานึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สกตฺถสมฺปตฺติมูลิกา ปรตฺถสมฺปตฺตีติ ตทภาวา ตาทิโส ปุคฺคโล ปเรสมฺปิ ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกตีติ ทเสฺสตุํ 'นจา'ติอาทิ วุตฺตํ, ปติฏฺฐาติ ธารณํ, ตเณฺจตฺถ เตสํ เตสํ กุล ปุตฺตานํ ธมฺมวินยสิกฺขาปนํ ตํตํกมฺมโต นิตฺถรณาทิ จ, ตทุภย เมวา-นุหสงฺคิกํ ปติฏฺฐํ, มุขฺยภูตมฺปน ตมฺมูลเก สุปริสุทฺธสีเลปติฏฺฐาปนเมว, ตทุปกรณโตฺถ สิกฺขาปนาทิ, อิธ ปน ตํ สาธนภูโต ปุคฺคโล อุปจารโต ปติฏฺฐาติ คเหตโพฺพ, หิสโทฺท ยถาวุตฺต สมตฺถนเตฺถ นิปาโต, สทฺทลกฺขณญฺญูเยวาติ อวธารณมฺปน เตสุ ตพฺพิทูเยว สมโตฺถติ ทสฺสนตฺถํ ปกรณวเสน วุตฺตํ, อตฺตโน ปน สุคุตฺตสีลกฺขนฺธวิรเหน กทาจิ โกจิ ยถาวุตฺตานํ ปติฏฺฐาภวิตุํ น สโกฺกติ… ตมฺมูลกตฺตา สทฺธมฺมฏฺฐิติยา สปรปติฏฺฐา ภาวสฺส จ, เตเนว วินยธเร อานิสํสํ ทเสฺสเนฺตน ภควตา ตปฺปธานํ ตปฺปมุขํว กตฺวา ''ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสํสา วินยธร ปุคฺคเล, กตเม ปญฺจ อตฺตโน สีลกฺขโนฺธ สุคุโตฺต โหติ สุ รกฺขิโต, กุกฺกุจฺจปกตานํ ปฏิสรณํ โหติ, วิสารโท สงฺฆ มเชฺฌ วิหรติ, ปจฺจตฺถิเก สหธเมฺมน สุนิคฺ

คหิตํ นิคฺคณฺหาติ, สทฺธมฺมฏฺฐิติยา ปฏิปนฺโน จ โหตี’’ติ วุตฺตํ, อตฺถานุรูปนฺติ อตฺตโน วจนียสฺสตฺถสฺส วาจกเตฺตน โยคฺยํ, พฺยญฺชนานุรูปนฺติ อตฺตโน วาจกสฺส วจนียเตฺตน โยคฺยํ, ปริวาสาทีสูติอาทิสเทฺทน อพฺภานาทีํ สงฺคณฺหาติ, ตํตํกมฺมนฺติ ปริวาสาทิกํ ตํตํกมฺมํ, อโญฺญติ อสทฺทลกฺขณญฺญู, น เกวลมเนน สกตฺถปรตฺถาว นาสิตา, อถ โขติ วิโธ สทฺธโมฺมปิ นาสิโตเยวาติ วตฺถุมาห ‘อชานโนฺต ปนา’ติอาทิ, อยถาปฏิปชฺชมาโนติ สทฺทลกฺขณญฺญุนา ยถา เยน ปกาเรน อตฺถานุรูปํ พฺยญฺชเน พฺยญฺชนานุรูปญฺจ อเตฺถ ปฏิปชฺชิตพฺพํ, ตถา อปฺปฏิปชฺชมาโน, ตถา จ วกฺขติ– ตถา หิ โส สทฺทลกฺขณ มชานโนฺต’ติอาทิฯ ติวิธมฺปิ สทฺธมฺมนฺติ ปริยตฺติปฏิปตฺติอธิคมวเสนติ วิธเมว สทฺธมฺมํ, ตตฺถ ติปิฏกพุทฺธวจนํ ปริยตฺติสทฺธโมฺม นาม, เตรส ธุตคุณา จุทฺทส ขนฺธกวตฺตานิ เทฺว อสีติ มหาวตฺตานีติ อยํ ปฏิปตฺติสทฺธโมฺม นาม, จตฺตาโร มคฺคา จตฺตาริ จ ผลานิ อยํ อธิคมสทฺธโมฺม นาม, ตถาหิจฺจาทินา วุตฺตมตฺถํ สมเตฺถติ, ตมฺปิ ปาฬิยา ถิรีกาตุํ ‘วุตฺตํ เหต’นฺติอาทิมาห, ตตฺถ ธมฺมาติ เหตู, สทฺธมฺมสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส ติวิธสฺส สทฺธมฺมสฺส, ปทพฺยญฺชนนฺติ ปทญฺจ พฺยญฺชนญฺจ ตํ, ตตฺถ ปทํ นาม สฺยาทฺยนฺตํ ตฺยาทฺยนฺตญฺจ, พฺยญฺชียติ อโตฺถ เอเตนาติ พฺยญฺชนํ-วากฺยํ อถวา ปชฺชเต คมฺยเต อโตฺถ เอเตนาติ ปทํ-สฺยาทฺยนฺตาทิ, วากฺยํว พฺยญฺชนํ, สิถิลธนิตาทิปทเมววา วุตฺตนเยน พฺยญฺชนนฺติ ปทพฺยญฺชนํ, ตํ, ทุนฺนิกฺขิตฺตํ ทุฏฺฐุ นิกฺขิตฺตํ ฐปิตํ วิราเธตฺวา กถิตํ, อโตฺถ จ ทุนฺนีโตติ ทุนฺนิกฺขิตฺตตฺตาเยว ปทพฺยญฺชนสฺส ตพฺพจนีโยปิ ทุฏฺฐุวิญฺญาโต โหติ, วุตฺตปฏิปกฺขโตติ ‘อวิญฺญาตสทฺทลกฺขโณหิ’จฺจาทินา วุตฺตสฺส วิญฺญาตสทฺทลกฺขณตฺตาทินา ปฏิปกฺขภาวโต, ภาวปฺปธาโน หิ อยํ นิเทฺทโส,ตฺตปฺปจฺจยโลโป วา, น หิ อตฺตาว อตฺตนา เวทิตโพฺพติ ยุตฺตนฺติฯ

ตเทวนฺติอาทินา ยถาวุตฺตํ นิคเมตฺวา สญฺญาวิธาเน ปโยชนํ ทเสฺสติ, ตนฺติ เหตฺวเตฺถ นิปาโต, ยสฺมา สทฺทลกฺขณสฺส ชานนํสานิ สํสํ ตสฺมาติ อโตฺถ, เอวนฺติ นิทสฺสนเตฺถ นิปาโต, เอวํ สปฺปโยชนนฺติ สมฺพโนฺธ, ตเทวนฺติ วา นิปาตสมุทาโย ยํ, วุเตฺตน ปกาเรนตฺยสฺมึ อเตฺถ วตฺตเตฯ นนุจ สญฺญีนํ สญฺญานํ วตฺตพฺพเตฺต ‘‘ออาทโย ติตาลีสวณฺณา’’ติอาทีนํ วากฺยานํ วิสุํวิสุํ มหนฺตตฺตา กุโต ลาฆวํ สตฺถสฺสาติ มญฺญมาโน ‘ตถาหิ’จฺจาทินา สญฺญาวิธาเน ลาฆวสพฺภาวํ สมเตฺถติ, โหเตวาติ อวธารเณน กตฺถจิ ปรสเตฺถ วิย โน น โหตีติ ทเสฺสติ, ปฏิปตฺติลาฆวมฺปิ เจตฺถ โหเตว, ตถาหิ ‘‘วณฺณปเรน สวโณฺณปิ’’จฺจาโท (๑-๒๔) วณฺณาทิสญฺญาสมุทฺธริตา นาตฺตานมตฺตาวคเมตฺมลนฺติ ปเร ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพา อสฺส, ตโต สญฺญา-วเสยา, ตโตสฺส สญฺญาติ สญฺญาสญฺญีวิเวจนํ ตทนุฏฺฐานนฺติ ปรมฺปราเปกฺขาย ภวิตพฺพํ ปฏิปตฺติ คารวาภาวาฯ อิทานิ สเงฺขปโต สตฺถกฺกมํ ทเสฺสตุมาห-เอวํ ตาวิ’จฺจาทิ, ตาวาติ ปฐมํ, อุปยุชฺชมานตฺตาติ พฺยาปาริยมานตฺตา, วิสโย โคจโร ยเตฺถเต สฺยาทโย วิธียเนฺต, สห วิสเยนาติ สวิสยา, ปฐมํ กรียตีติ ปกติ ยโต สฺยาทโย วิธียเนฺต, สห ปกติยาติ สปฺปกติกา, ลิงฺคาทิกนฺติ อาทิสเทฺทน‘สลภจฺฉาย’มิจฺจาโท เอกตฺตาทิ, ลิเงฺคภวา ลิงฺคิกา-อิตฺถิวิธโย, เอกตฺถีภาโว สมาโส, เตน, สามญฺญโต สมานตฺตา, สมานตฺตนฺตุณาทิวุตฺติยา ‘‘ราชาทิวิสิเฏฺฐ ปุริสา โทวิย’วสิฏฺฐาทิวิสิเฏฺฐ อปจฺจาทิมฺหิ อเตฺถ ปวตฺตนโตฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฏีกาย สารตฺถวิลาสินิยํ

รตนตฺตยปณามาทิกถา สมตฺตาฯ

๑. ปฐมกณฺฑวณฺณนา

สญฺญาธิการ

๑. อ อาทโย

สพฺพวจนานํ สาตฺถกนิรตฺถกตฺตพฺยภิจาริตฺตา 'อิท'นฺติอาทินา สทิฏฺฐเนฺตน สํสยมุปทสฺสิย สาตฺถกตฺตมสฺส ทเสฺสตฺุญจ 'น ตาว…เป…. สาตฺถกตฺตา'ติ วุตฺตํ, อุมฺมตฺตกาทิวากฺยมิติ 'ทส ทาฬิมา, ฉ อปูปา, กุณฺฑมชาชินํ, ปลาลปิโณฺฑ'อิจฺจาทิกํ, อวยวตฺถาน มญฺญมญฺญนา ติ สมฺพนฺธา สมุทายตฺถาภาวโต อนตฺถกตฺตํ, อาทิวากฺยนฺติ ''มโนเสฏฺฐา มโนมยา''ติอาทิวากฺยํ, สาตฺถกตฺตํ ปนสฺส ปทตฺถาน มญฺญมญฺญาภิสมฺพนฺธสฺส ปตีติโตฯ

อถ ออาทฺยาทิสทฺทานํ สาธุตฺตานฺวาขฺยานาย อิทํ วจนมิจฺจาทิวิกปฺปนฺตรสมฺภเว กถํ นิยโม วุตฺติยํ วุเตฺตนเตฺถน สาตฺถกตฺตมิจฺจาสงฺกิย เตสมิหานุปโยคิตฺตํ กเมน ปฏิปาทยิตุมาห 'วกฺขมานตฺถเมวิท'มิจฺจาทิ,' อาการาทโย นิคฺคหีตนฺตา'อิจฺจาทินา วุตฺติยํ วกฺขมาโน อโตฺถ ยสฺส ตํ ตถา วุตฺตํ, สาธูนํ สาธุสทฺทานํ อนฺสาสนํ อาขฺยานํ อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺส ตนฺติ วิคฺคโหฯ

สาธุสทฺทานุสาสนสงฺกาเปตฺถ ''กเตฺถตฺถ กฺตฺราตฺรเกฺวหิธา''ติ (๔-๑๐๐) อาทินา กตฺถาทิสทฺทานํ สาธุตฺตานุสาสนสฺส ทสฺสนโต, ลกฺขณนฺตเรน สาธุภาวสฺส อนฺวาขฺยาตตฺตาติ อาปุพฺพาทาอิจฺจสฺมา ''ทาธาตฺวี''ติ (๕-๔๕) อิปฺปจฺจเย อาการโลเป จ อาทีติ ออาทิเยสนฺติ อญฺญปทตฺถสมาเส โยมฺหิ ''โยสฺ ฌิสฺส ปุเม''ติ (๒-๙๓) 'เฎ ออาทโย'ติ, ตโย จ จตฺตาลีสาจาติ จตฺถ สมาเส ''ตทมินาทีนิ''ติ จต โลเปจ รเสฺส จ ติตาลีสาติ, 'วณฺณ-วณฺณเน'อิจฺจสฺมา ''ภาวการเกสฺว ฆณ ฆกา''ติ (๕-๔๔) อปฺปจฺจเยโยมฺหิ ฎาเทเส วณฺณาอิติ จ สิชฺฌนโต, ปโยคนิยมตฺถนฺติ ติตาลีสวณฺณสเทฺทสฺ ปเรสฺ เอว ออาทิสโทฺท ปยุชฺชียตีติ เอวํ ปโยคนิยมตฺถํ, อยมฺปิ วิกปฺปนฺตร สมฺภาวนา ''อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี''ติ (๔-๑๑๙) ปโยคนิยมสฺสา ฌายมานสฺส ทิฏฺฐตฺตา, ฐานฺยาเทสตฺถนฺติ ออาทิสทฺทสฺส ฐาเน ติตาลีสวณฺณสทฺทา อาเทสา โหนฺติ เตสํ วา โส อิติ, ตทนุรูปายาติ ฐานฺยาเทสานุรูปาย ฉฏฺฐี วิภตฺติยา, อโตเยวาติ อคมาคมิอนุรูปาย ฉฏฺฐิยา อภาวโต เยว, อคมาคมิ ภาวตฺถนฺติ ออาทิสทฺทสฺส ติตาลีส วณฺณสทฺทา อาคมา โหนฺติ เตสํ วา โส อิติ, เอเตสุปิ สงฺกา, ''ยวา สเร'' (๑-๓๐) ''สฺญ สสฺส''อิติ (๒-๕๓) อาเทสาคมานํ ทสฺสเนน, อาคม ลิงฺคาภาวโตติ อุการ กการ มการานํ อภาวโต, วิเสสนวิเสสฺส ภาวตฺถนฺติ ติตาลีสวณฺณสทฺทานํ ออาทิสโทฺท วิเสสนํ, เต วา ตเสฺส-ติ, เอตฺถาปิ สงฺกา 'นีลุปฺปล'มิจฺจาทีนมญฺญตฺถ วิเสสนวิเสสฺส ภาวทสฺสนา, สทฺทลกฺขณา นุปโยคโตติ สทฺทลกฺขเณน สทฺทสงฺขรณสฺส ปกตตฺตา วุตฺตํ, ตตฺถ การณมาห- 'รูปวิเสสูป ลกฺขณาภาวา'ติ, รูปวิเสสสฺส อุปลกฺขณ นิมิตฺตํ ตสฺสอภาวาติ อโตฺถ, นหิ วิเสสน วิเสสฺสภาเว ปฏิปาทิเต ออาทฺยาทิสทฺทานํ รูปวิเสสสฺส สงฺขรณํ กตํ สิยาติ, ยทิ เอโสว สทฺทสงฺขรณนฺติ คเยฺหยฺย, ตถา สติ 'นีลุปฺปล'มิจฺจาทีนมฺปิ วตฺตพฺพตา อาปชฺชยฺยาติ นาสฺส ตทตฺถ ตาปิ สมฺภาวียเต, โลเก สีหคุณสฺส มานวเก ทสฺสนโต อุปจาเรน 'สีโห-ยํ มานวโก'ติ ตคฺคุณชฺฌาโรโปปิ ทิสฺสติ, ตทตฺถเมฺปตํ น โหตีติ ทสฺสนตฺถํ 'ตคฺคุณชฺฌาโรปนตฺถเมฺปตํ น โหตี'ติ วุตฺตํ, ตสฺส ออาทิสทฺทสฺส, เตสํ ติตาลีสวณฺณสทฺทานํ วา คุโณ ออาทิตฺตาทิ, ตสฺส อชฺฌาโรปนํ-ติตาลีสวณฺณสเทฺทสฺ วา ออาทิสเทฺทเยว วา อาโรปนํ, ตทตฺถเมฺปตํ สุตฺตํ น โหตีติ อโตฺถ, ตตฺถ การณมาห- 'อโตเยวา'ติอาทิ, อโตเยว รูปวิเสสูปลกฺขณา

ภาวโตโย, ปกตํ สทฺทสงฺขรณํ, ยถาวุตฺต วิกปฺปนฺตราภาเว อุภยตฺถมิทํ สิยา, ตตฺถ ปริภาสตฺถํ น โหติ… ตลฺลกฺขณตฺตาภาวา อุปริวกฺขมานตฺตา จาติ ปาริเสสมาลมฺพิยาห 'สญฺญาสญฺญิ'จฺจาทิฯ

> มริยาทายมุปกาเรจ, สมีเป วยเว ตถา;
> จตุพฺพิธปฺปกาโรยํ, อาทิสทฺทสฺส ทิสฺสเตติฯ

มริยาทโตฺถ เอตฺถ อาทิสโทฺทติ อาห-'อาทิมริยาทา ภูโต'ติ, อุปลกฺขณตฺตาติ อุปลกฺขิยมานานมาการาทีนํ คหเณ การณภาเวน อปฺปธานตฺตา, เตนาห-'อุปลกฺขณสฺสุปสชฺชนียภูตสฺสา'ติ, การิเยนาติ วณฺณสญฺญาภวนาทินา, น คุนฺนมฺปิ อานยนํ ภวติ..คุนฺนมุปสชฺชนีย ภูตตฺตา อญฺญปทตฺถเสฺสว ปธานตฺตา, สญฺญายา ภาเวติ อการสฺส วณฺณสญฺญาย อภาเว, รูปนฺติติ ตาลีสารูปํ, ติตาลีสา+วณฺณาติปทเจฺฉโท, ติตาลีส+วณฺณาติวา, สุตฺตาวยวสฺสาปิ สุตฺตสมฺพนฺธิตฺตา ''พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา''ติ (๑-๓๓) ปน วุตฺตํ, รสฺสตฺตนฺตุ ''ทีฆรสฺสา''ติ โยควิภาเคน, อิตรถา พฺยญฺชนปรเสฺสว รสฺสเตฺต ทสฺสิเต ติตาลีสอิติ อพฺยญฺชเน ปทํ น สมฺปเชฺชยฺยาติ วิญฺญายติ, อิตรีตรโยคเตฺถ พหุวจเนน ภวิตพฺพนฺติ อาห-'เอกวจนมฺปนา'ติอาทิ, วิปฺปฏิปตฺติ อญฺญถาภาโว, รสฺส เอ โอกาเรหิ เตจตฺตาลีสกฺขรานนฺติ สมฺพโนฺธ, เอ โอกาเรหีติ สหเตฺถ ตติยา, สกฺกตานุสาเรนาติ สกฺกเต ''สนฺธิ ยกฺขรานํ รสฺสา น สนฺตี''ติ วุตฺตสฺส อนุสาเรน, โกจีติ สา สนปฺปสาทกโจฬิยพุทฺธปฺปิยาจริยํ ทเสฺสติ, น หิจฺจาทิํ วทโต-ยมธิปฺปาโย 'รสฺสาอิวาติ อิวสโทฺท สาธโมฺมปมาโชตโก วา สิยา เวธโมฺมปมาโชตโก วา, ยทิ ตาว เวธโมฺมปมาโชตโก, รสฺสธมฺมสฺส เอ โอกาเรสฺว สมฺภวา เตสํ ทีฆกาลปฺปวตฺติโต เต ทีฆาเยว สิยุํ, ยทิ ปน สาธโมฺมปมาโชตโก , เตสุ รสฺสธมฺมสฺสสมฺภวา รสฺสกาลปฺปวตฺติโต รสฺสาเอว เต สิยุนฺติ 'เอตฺถาติอาทีสุ เอ โอการานํ อุจฺจารณกาลกตํ รสฺสตฺตเมว โหตี'ติ, รสฺสกาลวโนฺตเยวาติ เอวสโทฺท โสคเต วณฺณวินิมฺมุตฺตสฺส กาลเสฺสวาภาวา วณฺณานญฺจ ปจฺจกฺข สิทฺธตฺตา ปมาณสิทฺธํ ปารมตฺถิก เม โอการานํ รสฺสกาลวนฺตตํ ทีเปติ, อตฺถาติ วทโต ปนายมธิปฺปาโย 'เอตฺถาติอาทีสุ ยทิ เอการาทโย ทีฆาเอว สํโยคปุพฺพตฺตา รสฺสาว สิยุํตถา สติ อตฺถาติ เอตฺถาปิ ทีโฆว อาการโร สํโยคปุพฺพตฺตาโรฺส อิว อุจฺจตีติ อาปเชฺชยฺย, ตสฺมา อุจฺจารณกาลกโตว รสฺสทีฆภาโว คเหตโพฺพ'ติ, กจฺจายนวุตฺติวณฺณนา ญาโส, ตญฺญาปเนติ พหิทฺธา อเญฺญสมกฺขรานํ ญาปเน, ปโยชนาภาวาติ เตน สาเธตพฺพสฺส กสฺสจิ อิฏฺฐสฺส อภาวมาห, กิเมตฺถ สมุทาเย วากฺยปริสมตฺติ, อุทาหุ อวยเวติ อาห- 'ปเจฺจก'นฺติ, อญฺญถา 'รุกฺขา วน'นฺติ อาทีสุ วิย สมุทาเย วากฺยปริสมตฺติยํ ''อิยุวณฺณา ฌลา นมสฺสเนฺต'' (๑-๙) อิจฺจาทิกํ น สิชฺฌตีติ, ปเจฺจกํ วณฺณา นามโหนฺตีติ อกาโร วโณฺณ นาม โหติ อากาโร วโณฺณ นาม โหตีติอาทินา, อวยเวจฺจาทินา วุตฺติยํ อวุเตฺตปิ 'ปเจฺจก'นฺติ วจเน สทิฏฺฐนฺตํ การณมาห, ทิฏฺฐโนฺตปนีโต ตฺยโตฺถ สุเขน ปฏิปตฺตุํ สกฺกาติ, เอตฺถ หิ ปเจฺจกนฺติ อวุเตฺตปิ เทวทโตฺต โภชียตูติอาทินา ปเจฺจกํ ภุญฺชิกิริยา ปริสมาปียเต, เตนาห-'น โจจฺจเต' อิจฺจาทิ, อถวา สมุทาเยปิ วากฺยปริสมา ปตฺติยํ สติ สมุทาเย ปวตฺตา สทฺทา อวยเวสฺปิ วตฺตนฺตีติ 'สมุเทฺทกเทสทสฺสเนปิ สมุโทฺท ทิโฏฺฐ, ขเนฺธกเทส ภูตายปิ ปญฺญาย ปญฺญากฺขโนฺธติอาทีสุ วิย น โทโส, เตเนว วุตฺติยํ 'ปเจฺจก'นฺติ น วุตฺตํ, วณฺณสทฺทสฺส คุณาทฺยเนกตฺถเตฺตปิ ปกรณโต อการาทโยเวตฺถ วุจฺจนฺตีติ อาห-'วณฺณียติ'จฺจาทิ, ปกรณโตปิ อโตฺถ วิภชฺชเต, วุตฺตํ หิ–

> อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา, โอจิตฺยา เทสกาลโต;
> สทฺทตฺถา วิภชียเนฺต, น สทฺทาเยว เกวลาติฯ

นนุ ฌลาทิสญฺญา วิย ลหุสญฺญํ อกตฺวา กสฺมา ครุสญฺญา กตาติ โจทนํ มนสิ นิธาย รุฬฺหิ อนฺวตฺถวเสน ทฺวิปฺปการาสุ สญฺญาสุ ฌาลาติ รุฬฺหิ สญฺญาตฺถาภาเวน โวหารสุขมตฺตปโยชนา, อนฺวตฺถสญฺญา ปน ตปฺปโยชนาปิ โหติ ตทญฺญปฺปโยชนา ปีติ ทเสฺสตฺุมาห-‘เอว’มิจฺจาทิ, วณฺณียตี อโตฺถ เอเตหีติ วุตฺตมตฺถํ อนุคตา อนุคตตฺถา วณฺณสญฺญา ตํ, สทฺทาธิคมนียสฺสาติ สเทฺทน วิญฺญาตพฺพสฺส, วณฺณํ มูลมสฺสาติ วณฺณมูลโก-อโตฺถ, ตสฺส ภาโว วณฺณมูลกตา, อตฺถสฺส วณฺณมูลกตํ สาเธติ ‘สาปิ’จฺจาทินา, วณฺณํ รูปํ สภาโว เอเตสนฺติ วณฺณรูปานิ-ปทานิ, สมุทาโย ปาทานํ รูปมสฺสาติ สมุทายรูปํ วากฺยํ, วิภตฺยนฺตมตฺถโชตกํ ปทํ, ปทสมุทาโย วากฺยํ, สพฺพเญฺจตมฺปจาเรน วณฺณสทฺทวจนียตฺตํ คจฺฉติ วณฺณมยตฺตาติ ส โพฺพปิ สมฺมุติปรมตฺถเภทภิโนฺน อโตฺถ วากฺยาธิคมนีโย วเณฺณเนว วิญฺญายติ นาม ตสฺมา ยถา วุตฺตมตฺถ วิเสสทสฺสนํลหุสญฺญาย น สกฺกาติ ตทตฺถมการาทีนํ ครุภูตา วณฺณสญฺญา กตาติ อธิปฺปาโย, สมฺมุติ สเงฺกตวเสน ปวโตฺต โวหาโร, ปรมโตฺถ สนิพฺพาโน ปญฺจกฺขโนฺธฯ อุโภหิ ปเนเตหิ ภิโนฺน ตติโย โกฏฺฐาโส นาม นตฺถิ, ตถาจ วุตฺตํ–

> ทุเว สจฺจานิ อกฺขาสิ, สมฺพุโทฺธ วทตํ วโร,
> สมฺมุตึ ปรมตฺถญฺจ, ตติยํ นุปลพฺภตีติฯ

นนุ จ–

> อปฺปกฺขรมสนฺทิทฺธํ, สสารํ คูฬฺหนิณฺณยํ;
> ปสนฺนตฺถญฺจ สุตฺตนฺติ, อาหุ ตลฺลกฺขณญฺญุโนติฯ

‘‘อาทโย ติตาลีส วณฺณา’’ ‘‘ติตาลีสาทโย วณฺณา’’ติ วา วตฺตพฺพนฺติ น ตถา สติ สนฺทิทฺธํ สุตฺตํ สิยาติ, นนุ สตฺถาโท มงฺคลวจเนน ภวิตพฺพํ, อกาโร ปฏิเสธโตฺถปิ โหตีติ (น) สตฺถาโท สิทฺธสทฺทโสฺสปหิตตฺตา, อถ โหตุว ปุพฺพา ฌลาทิ สญฺญา, สทฺทสาธนมตฺตปฺปโยชนตฺตา ปน สพฺพวิธานสฺส ปุพฺพาจริย สญฺญาวาลเมตฺถาติ กึ ปุนาปิ วณฺณาทิสญฺญาวิธาเนน คนฺถคารว กรเณนาติ สจฺจเมตํ, ปุพฺพาจริเยสุ ปน คารวํ ตทนุคมนญฺจ ทีเปตุํ กาจิ สญฺญาโยปฺยนฺวาขฺยายเนฺต, ยเชฺชวํ สํโยคสพฺพนามโลปาทโยปิ สญฺญา ปุพฺพาจริเยหิ วุตฺตา วตฺตพฺพาติ นนุ โภ วุตฺตเมวาเมฺหหิ’กาจิ สญฺญาโย อาขฺยายเนฺต’ติ, กินฺตทาขฺยานทฺวาเรน ภวตา ตาปิ วิญฺญาตุํ น สกฺกาติ, เกสญฺจิ สาตฺถกโตฺตปิ ปติวณฺณมตฺถานุปลทฺธิโต วณฺณานมทิฏฺฐานมการาทีนมนุกติโย อิโหปทิฏฺฐาอิตฺยนุการิเยนาเตฺถนาตฺถวนฺตตาย โหเต วาการาทิโต วิภตฺติ, โลเปน นิทฺทิฏฺฐตฺตา ปนสฺสา อสฺสวนํ สนฺนิกํสวจนิจฺฉาภาวา สํหิตายา นิเทฺทโส, อนุกฺกโมติ อาโทนิสฺสยา สราวุตฺตา, ตโต นิสฺสิตา พฺยญฺชนา, สเรสฺปิ เอกฏฺฐานิยา อการาทโย พหุตฺตา ปฐมํ วุตฺตา ฐานานุกฺกเมน, ตโต ทฺวิชา ฐานานุกฺกเมน, เตสุปิ รสฺสาว ลหุตฺตา ปฐมํ วุตฺตา, ตโต ทีฆา, พฺยญฺชเนสุปิ วคฺคา พหุตฺตา ฐานปฺปฏิปาฏิยา ปฐมํ วุตฺตา, ตโต ยการาทโย, วเคฺคสุ จ อโฆสา ปฐมํ วุตฺตา, ตโต โฆสา, เตสุ จ สิถิลา ปฐมํ วุตฺตา, ตโต ธนิตา, ตตฺถาปิ อปฺปกตฺตา ทฺวิชา ปญฺจมา วุตฺตา, ตโต ยรลวา โฆสภูตา ฐานานุกฺกเมน, ตโต ธนิตา สการห การา, เตสุปิหกาโร เกสญฺจิ โอรโสปิ โหตีติ ทฺวิชตฺตา ปจฺฉา วุโตฺต, เกหิจิ ‘‘ลฬานมวิเสโส’’ติ ทฺวินฺนมวิเสเส วุจฺจมาเนปิ ลิปิเภเทน ฐานเภเทน จ ภินฺนตฺตา ฬกาโร วิสุํ อกฺขรภาเวน คหิโต, โสปิ โฆสภาเวน ฐานานุกฺกเมนจ หการโต ปรํ วุโตฺต นิคฺคหีตํ ปน สรตฺตาทิสพฺพวินิมฺมุตฺตตฺตา สพฺพปจฺฉา วุตฺตนฺติ อการาทีนมยมนุกฺกโม, อิมเสฺสวานุกฺกมสฺส มนสิ วิปสฺส วตฺตมานตฺตา ติตาลีสาติ คณนาปริเจฺฉทสฺส ทสฺสิตตฺตา จ ‘นิคฺคหีตนฺตา’ติ วุตฺติยํ วุตฺตํ, ปกตํ สาธุสทฺทานฺวาขฺยานํ, น วณฺณียเต, ติ สทฺทสงฺขรณ สงฺขาต

มุขฺยปฺปโยชนาภาวา, กิญฺจาปิ น วณฺณียเต, อเมฺหหิ ปน กถมการาทีนมยมนุกฺกโม อุปฺปโนฺนติ สิสฺสานํ กงฺขา วิเจฺฉทปฺปโยชนมฺปติ อนุกฺกมสทฺทสฺส อตฺถกถนพฺยาเชน วณฺณิโต เยวาติ, กรียเนฺต อุจฺจารียเนฺต เอเตนาติ กรณํ, ตตฺถ ชิวฺหามชฺฌํ ตาลุชานํ, ชิโวฺหปคฺคํ มุทฺธชานํ, ชิวฺหคฺคํ, ทนฺตชานํ เสสานํ สกฏฺฐานํ กรณํ, ปยตฺติ ปยตนํ, ตมฺปน วณฺณุจฺจารณโต อพฺภนฺตโร พาหิโย จ อุสฺสาโห, ตตฺถ อพฺภนฺตรปยตนํ-สํวุตตฺตมการสฺส, วิวฏตฺตํ สรานํ สการหการานญฺจ ผุฏฺฐตฺตํ วคฺคานํ, อีสํผุฏฺฐตฺตํ ยรลวานํ, พาหิยปยตนนฺตุ สํวุตกณฺฐตาทิ, ฐานโต ปจฺจาสตฺติยา วิธียมานการิยสมฺภเวน ปโยชนสมฺภวา อาห-‘ฐานมฺปนา’ติอาทิ, ติฏฺฐนฺติ เอตฺถ อุปฺปตฺติวเสน วณฺณาติ ฐานํ, ‘‘เอ โอนม วเณฺณ’’ติ (๑-๓๗) สุเตฺต วเณฺณติ กถนเมว วณฺณสญฺญากรเณ ปโยชนํ, ยถาวุตฺตมตฺถมญฺญตฺร พฺยาปทิสติ’ เอว’มิจฺจาทินา, ตสฺมา ‘‘ทสาโท สรา’’อิจฺจาโท ‘เตนา’ติอาทีสุ ‘เตน สรอิจฺจเนน กฺวโตฺถ กสฺมึ สุเตฺต ปโยชนํ ตํ ทเสฺสติ ‘‘สโรโลโป สเร’’จฺจาที’ติ เอวมาทินา อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ, ญาเปติ วณฺณโลปนฺติ ญาปกํ, กสฺมา ปน’โส เจมินาว ญาปเกน สิโทฺธ’ติ วุจฺจติ นนุ ‘ตทมินาทีนิ’’ติ (๑-๔๗) สุตฺตํ ทิสฺสตีติ, (สจฺจํ) ตถาปิ ปการนฺตโรยมฺปิ วณฺณโลเป ทสฺสิโตติ วิญฺญาตพฺพํ, เอวสโทฺท ปน ‘ยทิ ญาปเกน วณฺณโลโป สิยา โส อิมินาว ญาปเกน สิโทฺธ, นาเญฺญนา’ติ อวธาเรติฯ

๒. ทสา

นนุ ออาทโยติ ปฐมเนฺตนฺวตฺตเนฺต กถเมตฺถ’ตตฺถา’ติ สตฺตมีนิทฺทิฏฺฐตาติ อาห-‘ตญฺจา’ติอาทิ, อตฺถวสาวิภตฺติวิปริณาเมนาติ ออาทโยติ ปฐมนฺตสฺส‘อาโท ทสา’ตฺยเนน สมฺพนฺธา สมฺพชฺฌมาเน จาธารเตฺถน ภวิตพฺพนฺติ อาธารตฺถวเสน สตฺตมี วิภตฺติยา ปริวตฺตเนนาติ อโตฺถ, อตฺถวสา สตฺตมิยา วิปริณามสมฺภวาเยวสุเตฺต อวิชฺชมาเนปิ‘ตตฺถา’ติ วุตฺติยํ วุตฺตํ, อาโททสนฺนมนญฺญตฺถปวตฺติสมฺภวโต เตสํ ออาทโย วิสยภาเวนปิ สกฺกา ปริกเปฺปตุนฺติ วุตฺตํ-‘เตสุ วิสยภูเตสู’ติ, นิทฺธารณโตฺถปิ ยุชฺชเตว... วณฺณสมุทายโต ตเทกเทสภูตานมาโท วณฺณานํ ทสสงฺขฺยาคุเณน นิทฺธาริยมานตฺตา, อาทิมฺหิ ทส วณฺณาติ วุเตฺต อวุตฺตานมฺปิ อวสฺสํ วตฺตพฺพานํ อูนปูรณตฺถมชฺฌาหาโร โหตีติ วุตฺตํ- อวฏฺฐิตา นิทฺทิฏฺฐา วา’ติ, เอกาทีน มฏฺฐารสนฺตานํ สงฺขฺยานํ สเงฺขฺยเยฺย วตฺตนโต อาห-‘ทสสงฺขฺยาย ปริจฺฉินฺนตฺตา’ติ, คยฺหุปคานํ รสฺสเอ โอวณฺณานมฺปิ กจฺจายเน วิย อปริจฺจาคา อนูนา, อคยฺหุปคานํ ตทเญฺญสํ เกสญฺจิ สรานํ ปริจฺจคา อนธิกา, ทสสทฺทสฺส สเงฺขฺยเยฺย วุตฺติตฺตา ทสนฺนมฺปิ อธิกตวณฺณานญฺญตฺตา วุตฺตํ-‘ทสนฺนมฺปี’ติอาทิ, สยํ ปุพฺพา’ราช=จิตฺติยํ’ตีสฺมา กฺวิมฺหิ อนฺตโลเป สมาเส จ ตทมินาทิตฺตา นิรุตฺตินเยน วา สรสโทฺท นิปฺผชฺชตีติ, ‘สร-คติหึ สาจินฺตาสุ’ อิจฺจสฺมา อปฺปจฺจเยน วา นิปฺปชฺชตีติ ทเสฺสตุมาห=‘สยํ ราชนฺตี’ติอาทิฯ

๓. เทฺวเทฺว

เตติ’อาโท’ติ สตฺตมฺยนฺตตฺตา อปเร เทฺว ปรามสติ, เหฏฺฐา วิยาติ เหฏฺฐา วุตฺตํ อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณามํ อุปเมติ, อโตว วิญฺญายมานตฺถวเสน เตสุ’ติ วุตฺตํ, เตสฺติ ปน นิทฺธารณตฺตวิวจฺฉายํ ตมฺปิ สมฺภวตีติ เตสํ วณฺณานํ มเชฺฌ เทฺวเทฺวติ ทฺวิสงฺขฺยาย นิทฺธารณโตฺถปิ เวทิตโพฺพ, วิจฺฉายํ วุตฺติ ยสฺส โส วิจฺฉาวุตฺติ-ทฺวิสโทฺท, วิจฺฉาวุตฺติตา จาสฺส สวณฺณตฺตคุเณน ทฺวินฺนํ (‘พฺยาปิตุ) มิฏฺฐตฺตา, กเมนาวฏฺฐิเตติ อิมินา อการาทิวณฺณปฺปพนฺธสฺส อนาทิกาลสิทฺธํ กมสิทฺธตฺตมาหฯ นนุ สมานา วณฺณา สวณฺณาตฺยนฺวเตฺถ สวณฺณสเทฺท สติ กตํ รสฺสทีฆานํ สวณฺณสญฺญา สิยา... อสมานตฺตา เอเตสนฺติ, เนตทตฺถิวณฺณปฺปพนฺธสฺส กมสิทฺธตฺตา วจนพเลเนวาสมานานมฺปิ โหเตวาติ, เนวมฺปิ วตฺตุํ ยุตฺตํ‘‘เทฺวเทฺว สวณฺณา’’ติ สุตฺ

ตสฺส ตาทิสสามตฺถิยสพฺภาเว [สพฺภาเวน (โปตฺถเก)] วิเสสการณาภาวาติ อาห‘สมานตฺตมฺปนา’ติอาทิฯ ติฎฺฐนฺติ เอตฺถ วณฺณา จิตฺตชเตฺตปิ อภิพฺยตฺติ วเสนาติ ฐานํ กณฺฐาทิ, เตน กตนฺติ สมาโส, กณฺฐตาตุ อิติ จเตฺต ปาณฺยงฺคตฺตา นปุํสกตฺตํฯ ปญฺจเมหิ วคฺคปญฺจเมหิฯ อนฺตฎฺฐากีติ วคฺคานมเนฺต ติฎฺฐนฺตีติ อนฺตฎฺฐา, ตาหิ, ยุตฺตสฺสาติ พฺรหฺมจริยา, คุยฺห’นฺติอาทีสุ ยุตฺตสฺสฯ เกจีติ อนิยเมน วุตฺตํ, เต ปน–

“หกาโร ปญฺจเมเหว, อนฺตฎฺฐาหิ จ สํยุโต;
โอรโส อิติ วิเญฺญยฺโย, กณฺฐโช ตทสํยุโต”ติ วทนฺติฯ

๔. ปุโพฺพ

วตฺตเตติ อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาเมน วตฺตเต, นนุ เจตฺยาทิโจทนา, เนสโทโสจฺจาทิ ปริหาโร, โทสาภาเว การณ มาห-‘โยโย…เป…. ปตียเต’ติ, วุตฺตํ สมเตฺตติ-‘นหิ’จฺจาทินา, นนุ จ ปุพฺพสโทฺท ยเมกตฺตา เอกํ ปุพฺพมาจิกฺขติ น สกลนฺติ กถํ “ปุโพฺพ’ติ วุเตฺต โยโยติ ญายติ ‘โยโย ปุโพฺพ’ติ จ วุเตฺต ‘เตสุ ทฺวีสุ’ติ เอตฺถ’ทฺวีสุ ทฺวีสุ’ติ อิทํ กถํ สุเขเนว ปตียเต ตทิทมสิเทฺธนาสิทฺธสาธนนฺติ อาสงฺกิย ตทภาวมุพฺภาวีย ปุพฺพ สทฺทสฺส วิจฺฉาคมกตฺตมวคมยิตุมาห-‘นเจท’มิจฺจาทิฯ ตํโยคาติ อุปจารวเสนาห, ตพฺพนฺตตายวาติ อตฺถิยเตฺถ อปฺปจฺจยวเสน, เอวมุปริปิฯ

๕. ปโร

เสสมิจฺจาทินา‘เตสุ ทฺวีสูติ สวณฺณสญฺญเกสุ ทฺวีสุ’ อิจฺจาทิ กมติทิสฺสติฯ ลหุสญฺญา รสฺสสฺส, สํโยคปุพฺพสฺส รสฺสสฺส ทีฆสฺส จ คฺรุสญฺญา น วตฺตพฺพา… อุจฺจารณวเสเนวานฺวตฺถสญฺญาติ วิญฺญายติ, ปุพฺพาจริยวเสน วา อิหาวุตฺตาวเสสสญฺญาวิยฯ

๖. กาทโย

เกวล พฺยญฺชนานมตฺถปฺปกาสตฺตาภาวา สรานมตฺถปฺปกาสเน อจฺจโนฺตปการา พฺยญฺชนาติ ‘เอเตหี’ติ กรณเตฺตน วุตฺตํ, เตนาห ‘สราน’มิจฺจาทิฯ วิปุพฺพา ‘อญฺช-พฺยตฺติยํ’ตีมสฺมากรเณ อนปฺปจฺจเย รูปํ, นปุํสกตฺตมฺปิสฺสาวคมยิตุํ ‘อุปการกานี’ติ วุตฺตํ, พฺยญฺชนตฺตํ ทิฎฺฐเนฺตน ผฺฎยติ ‘ยถา’อิจฺจาทินา, ยถา โอทนสฺสุปการกานิ สูปาทีนิ พฺยญฺชนานิ, ตถา สรานมุปการกานีติ อธิปฺปาโย, พฺยญฺชนมฺปน อทฺธมตฺติกํ, วุตฺตํ หิ–

เอกมโตฺต ภเว รโสฺส, ทีโฆ มตฺตทฺวยายุโต;
ปลฺโต ติมโตฺต วิเญฺญยฺโย, พฺยญฺชนํ ฑฺวทฺธมตฺติกํติฯ

อนฺวตฺถาติ อนฺวตฺถโต, ‘อนฺวตฺถา พฺยญฺชนา’ติ สมฺพนฺธฯ

๗. ปญฺจ

สชาตฺยเปกฺขาย สมุทายวาจิเตฺตปิ กาทโยตี อนฺวตฺตนโต วคฺคสเทฺทน กขคฆญาทโยว คยฺหนฺติ, ปญฺจ ปริมาณมสฺส ปญฺจโกวโคฺค, “ตมสฺส ปริมาณํ ณิโก จา”ติ (๔-๔๑) โก, สุเตฺต อาทิภูโต ปญฺจสโทฺท ปญฺจสงฺขฺยาปริเจฺฉทํ กุรุมาโน มาวสานานํ วคฺคานํ พหุตฺตํ คเมตีติ

‘ปญฺจกา’ติ วุตฺตํ, วคฺคาติ พหุวจนโต ปเจฺจกนฺติ วิญฺญายติ, วเชฺชนฺติ ยการาทโยภิ วคฺคา, ปฐมกฺขรวเสน ปน กวคฺคาทิโวหาโรฯ

๘. พินฺทุ

อเนกตฺถตฺตา ธาตูน มุจฺจารณโตฺถเปตฺถ คณฺหาตีติ นิปุพฺพา ตโต กมฺมนฺติ ตฺตปฺปจฺจเย ญฺญิมฺหิ ปาทิสมาเส ทีเฆจ รูปํ ทเสฺสโนฺต ‘รสฺสา’ติอาทีมาห, ปีฬนตฺถโต นิคฺคหนํ นิคฺคโห, ‘อิ-อเชฺฌน คตีสุ’อิจฺจสฺมา กตฺตริ [กมฺมนิ-อิติ วตฺตพฺพํ, อิตํ อุจฺจาริตนฺติ อโตฺถ] ตฺตปฺปจฺจเย อิตํ, นิคฺคเหน อิตนฺติ อมาทิส มาเส รูปํ ทเสฺสโนฺต ‘กรณํ นิคฺคเหน วา’ติอาทิมาห, ปจฺฉิม ปกฺขํ สาเธตุมาห-‘วุตฺตํ หี’ติฯ

๙. อิยุ

จตฺถสมาโสติ อิตรีตรโยคทฺวนฺทสมาโสฯ อเตฺตติ มุนิ สทฺทาทิวจนีเย อเตฺถ, นมตีตีม เสฺสตํ กมฺมํ,

> ยํ สพฺพวจนํ สพฺพ, ลิงฺคํ สพฺพวิภตฺติกํ;
> ตํ สพฺพเตฺถ นมนโต, วิทูํ นามนฺติ ตพฺพิทูฯ

อิธ นามสญฺญายาภาเวปิ อนฺวตฺถพลาเยว นามสญฺญา สิทฺธาติ (อาห) ‘อนฺวตฺถพฺยปเทเสนา’ติ, สฺยาทฺยนฺตปกติรูปนฺติ ปจฺจยา ปฐมํ กรียตีติ ปกติ, สา เอว รูปนฺติ ปกติรูปํ, สฺยาทฺยนฺตสฺส ปกติ รูปํ มุนิสทฺทาทิ สฺยาทฺยนฺตปกติรูปํ, อตฺถวนฺตมธาตุกมปฺปจฺจยมฺปาฏิปทิกํ, ปทํ ปทํ ปติ ปฏิปเท, ปฏิปทํ นิยุตฺตํ ปาฏิปทิกํฯ วิเสสเนนาติ สุเตฺต ‘นมสฺสเนฺต’ติ วุเตฺตน อิวณฺณุวณฺณานํ วิเสสเนนฯ อาขฺยาตสฺสาติ ปจติอาทิโนฯ อาทิมชฺฌวตฺติโนติ อินฺท อุทกสทฺทาทีนํ อาโท, ปขฺุมาทีนํ มเชฺฌจ วตฺติโนฯ ปเทเสสูติ “ฌลา สสฺส โน”ติ (๒-๘๓) อาทิเกสุ สุตฺตปฺปเทเสสุ, อนิฏฺฐปสงฺค (สงฺกํ) นิวเตฺตตีติ สมฺพโนฺธ, อนิฏฺฐปฺปสโงฺคนาม [นามาติ (โปตฺถเก)] ปจติ-อินฺท (อุทก ปขฺุม) สทฺทาทีน มนฺต อาทิมชฺฌภูตอิวณฺณาทีนํ ฌลสญฺญา วิธาย ตโต ปราสํ สาทิ วิภตฺตีนํ “ฌลา สสฺส โน”ติ (๒-๘๑) อาทีหิ ‘โน’ อาเทสาทิมฺหิ กเต ‘ปจติโน, อินฺทโน, อุทกโน, ปขฺุมโน’ติอาทิ รูปปฺปสโงฺค, นนุจาทิอาทิ โจทนาฯ วตฺตพฺพนฺติ สุเตฺต วตฺตพฺพํฯ พฺยาสนิเทฺทเสนาติ อสมาสนิเทฺทเสนฯ ตทยุตฺตนฺติอาทิ ปริหาโร, ตนฺติ ตํ โจทฺยํ, สติหีติอาทินา อยุตฺตตฺตํ สมเตฺถติ, ทฺวีสุตฺตเรสุ โยเคสูติ อุปริเมสุ “ปิตฺถิยํ” “ฆา”ติ ทฺวีสุ สุเตฺตสุฯ อิตฺถิยนฺติ อิทนฺติ “ปิตฺถิย”นฺติ สุเตฺต อิตฺถิยนฺติ อิทํ ปทํฯ วณฺณวิเสสนํ สิยาติ “ปิตฺถิย”นฺติ สุเตฺต ‘อิยุวณฺณา’ติ อนฺวตฺตนโต ‘อิตฺถิยํ อิวณฺณุวณฺณา’ติ เอวํ อิวณฺณุ วณฺณา **“โฆ”**ติ สุเตฺต ‘อิตฺถิยํ อา’ติเอวํ อวณฺณสฺส จ วิเสสนํ ภเวยฺยฯ วณฺณวิเสสเน วิโรธมาห ‘เอวเญฺจ’จฺจาทิ, นามสฺสเนฺตติ อสมาสนิเทฺทเส ตฺววิโรธมาห- ‘พฺยาเส’จฺจาทิฯ สกฺกานามวิเสสนํ กาตุนฺติ ทฺวีสุ สุเตฺตสุ อิตฺถิยนฺติอาทินา วกฺขมานกฺกเมนฯ นามสฺส อโนฺต นามโนฺตติ สมาสสฺส อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตา สมาเส คุณีภูตสฺส นามสฺส อิตฺถิยนฺติ อิทํ วิเสสนํ กาตุํ น สกฺกาติ อธิปฺปาโย, วจนมนฺตเรนาติ ปาณินิยานมิว “ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานํ”ติ (๑-๓-๑๐) สุตฺตํ วินา, สมาสงฺขฺย เอเตสนฺติ สมสงฺขฺยกา, อิติสโทฺท อาทฺยโตฺถ, เตน–

> “อาลาปหาสลีลาหิ, มุนินฺท วิชยา ตว;
> โกกิลา กุมุทานี โว, ปเสวเนฺต วนํ ชลํ” (๒๖๐)ฯ

อิจฺจาทึ สงฺคณฺหาติฯ

๑๐. ปิตฺถิ

อิตฺถิยํ นามสฺสาติ จ, อเนฺต อิวณฺณุวณฺณาติ จ วุเตฺต เตสมา ธาราเธยฺยสมฺพโนฺธ อาเธยฺยสฺสาธาเร ปวตฺตึ วินา น สมฺภวตีติ อชฺฌาหารวเสน ‘วตฺตมานา’ติ วุตฺติยํ วุตฺตํฯ อิวณฺณุวณฺณาติ อเปกฺขิย‘วิเสสียนฺตี’ติ พหุวจนเมตํ สมฺพนฺธสฺส ปุริสาธีนตาย นามนฺตีมินา สมฺพเนฺธ สติ‘วิเสสียตี’เตกเตฺตน ปริณมติฯ

๑๑. ฆา

อิตฺถิยํ นามสฺสเนฺตติ จ วตฺตเตฯ เหฎฺฐา สพฺพตฺถ สญฺญิโน นิทฺทิสิย สญฺญาย นิทฺทิฎฺฐตฺตา ตตฺถ วิย วิสุํ สญฺญิโน ปฐมมนิเทฺทเส อสโนฺต วิยาติ โทสเลสมาลมฺพิย โจทยติ นนฺหเจ’ตฺยาทินาฯ ตตฺถ เสโตติ วิชฺชมานสฺส สญฺญิโนฯ การิเยนาติ สญฺญาการิเยนฯ ปริหรติ ‘นายํ โทโส’ติอาทินาฯ ปจฺฉาวุตฺตมเตฺตนาติ ‘‘ฆา’’ติ สุเตฺต การิยิโน อาการสฺส ปจฺฉาวุตฺตมเตฺตนฯ นจาติ เอตฺถ จสโทฺท วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเย, อปรมฺปิ กิญฺจิ วตฺตพฺพมนิยมรูปมตฺถีติ อโตฺถฯ อนิยมรูปมาจริยปฺปวตฺติโต สาเธตุมาห ‘อุภยถาปิ’จฺจาทิฯ

๑๒. โคสฺยา

อาสโทฺท อาภิมุเขฺย, อนภิมุขมภิมุขํ กตฺวา ลปนํ กถนมาล ปนํ, ตสฺมึ อาลปเน, อาลปนเตฺถ วิหิโต สีติ อโตฺถฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

สญฺญาธิกาโร สมโตฺตฯ

ปริภาสาธิการ

๑๓. วิธิ

วจนารมฺภโยชนมาห–‘ยํ วิเสสนภาเวเน’จฺจาทิ, ยนฺติ อนิยเมน ‘‘อโต โยนํ ฎาเฎ’’ติ (๒-๔๓) อาทีสุ อโตติอาทิกํ วิเสสนภาเวน วตฺตุมิจฺฉิตํ ปรามสติ, เตนาติ วิเส สนเตฺตนฺ-ปาทิยมาเนน ยํ สทฺทนิทฺทิเฎฺฐน อโตติอาทิเกน กรณภูเตน, ยถากถญฺจิตพฺพโตติ อาโท มเชฺฌ-เนฺต วา สพฺภาวโต เยนเกนจิ อากาเรน อเภโทปจาเรน อการาทิวิเสสนวโต นามาทิโน, ตทนฺตตฺถนฺติ ตํ อโตตฺยาทิ วิเสสนมเนฺต, นาโท น มเชฺฌ ยสฺส ตํ ตทนฺตํ, ตํ อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺสาติ อญฺญปทโตฺถ, วตฺตายตฺตาติ วตฺตุโน อายตฺตา... อตฺตาวาตฺตโน วจเน ปธานนฺติ, ตสฺสาติ วตฺตุโน, สาติ วจนิจฺฉา, ปโยคานุสา เรนาติ ชินวจนานุสาเรน, อิตีติ การณเตฺถ นิปาโต, อิมินา การเณนาติ อโตฺถ, น สพฺพตฺถปฺปสโงฺคติ สํหิตาทิวิธิมฺหิ สพฺพตฺถ ตทนฺต วิธิปฺปสโงฺค น โหติ, ตถาหิ ‘‘สโร โลโป สเร’’ติ (๑-๒๖) เอตฺถ สโรติ วิเสสนภาเวน วจนิจฺฉาย สพฺภาเว สโรติ ตตฺรา’ทีนํ วิเสสนนฺติ ยถากถญฺจิสราทิสรมชฺฌสรนฺตานํ ตตฺราทีนํ โลปปฺปสเงฺค ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺสา’’ติ (๑-๑๓) สรนฺตสฺสปสโงฺค สิยา, น ‘‘ฉฎฺฐียนฺตสฺสา’’ติ (๑-๑๓) อนฺตสฺส... ฉฎฺฐีนิเทฺทสาภาวา, ตถา สติ ‘ตตฺริเม’ติอาทิมฺหิ ‘อิเม’ติอาทินา วตฺตพฺพตา อาปเชฺชยฺยาติ ปโยคํ นานุสฎา นามสิยุนฺติ น สพฺพตฺถ ตทนฺต วิธิปฺปสโงฺค, ตถา ‘‘คติโพธา’’

(๒-๔) ทิสุตฺตาทิมฺหิปิ ‘คมยติ มาณวกํคามํ ตฺยาทิปฺปสโงฺคติอาทิ จ ยถาโยคมวคนฺตพฺพํ, วุตฺติยํ ‘‘อโต โยนํ ฏาเฏ’’ติ สุโตฺตทาหรณํ ทสฺสิตํ, ‘‘นรา นเร’’ติ ลกฺขิโยทาหรณํฯ

๑๔. สตฺตธี

วจนผลมุปทเสฺสติ‘ยเตฺถ’จฺจาทินา, ยตฺถ ยสฺมิํ ‘‘สโร โลโป สเร’’ตฺยาทิเก สุเตฺต, สตฺตมิยาติ ‘สเร’ติอาทินา สตฺตมิยา, ยสฺสาติ สโรติอาทินา นิทฺทิฏฺฐสฺส, การิยํ โลปาทิ, สมฺพนฺธา วิเสสาติ สเรตฺยาโท โอปสิเลสิกมธิกรณํ, ตโญฺจปสิเลเส ภวมธิกรณํ ปุพฺพสฺส วา ปรํ สิยา ปรสฺส วา ปุพฺพนฺติ ปุพฺพปโรปสิ เลสสฺสาวิสิฏฺฐตฺตา ปุพฺพปรานํ สมฺพนฺธสฺส อวิเสสา, ปรสฺสาปีติ น เกวลํ ปุพฺพเสฺสว, สตีตฺยสฺมิํ อเตฺถ โชตนีเย สตฺตมี สํสตฺตมี สนฺตสทฺทสฺส สมาเทเสน, สตฺตเญฺจตฺยาทิวจนเมวํ สติ ฆฏเต, สนฺติ วา สนฺตสทฺทเตฺถ ปาทิ, สุเตฺต อวุเตฺตปิ วุตฺติยํ ‘นิเทฺทเส’ติ วจเน การณมาห-สตฺตญฺจา’ติอาทิ, นิเทฺทสมนฺตเรน สตฺตํ น สมฺภวตีติ สมฺพโนฺธ, สตฺตมิยา นิเทฺทเส สติเยว ตํ สมฺพนฺธาย สตฺตาย สมฺภโว, อญฺญถา กิมญฺญนฺตสฺสา ปติฏฺฐาติ อธิปฺปาโย, ปุพฺพสทฺทสฺส สมฺพนฺธิสทฺทตฺตา กินฺนิสฺสาย ปุพฺพตฺตมิจฺจาห-‘สตฺตมิ’จฺจาทิ, ตนฺติ ‘‘สโร โลโป สเร’’ติ สุตฺตํ, อุการสฺสาติ ‘เวฬุ’อิจฺจตฺร อุการสฺส, ปุพฺพสฺส…เป….กริตฺวา ตํมนสิกตโญฺจทนํ ทเสฺสตุมาห-‘ตมห’นฺติ จฺจาทิติ เอวเมตฺถ สาชฺฌาหาโร สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ ปุพฺพสฺสาติ สตฺตมี นิทฺทิฏฺฐโต ปุพฺพสฺส, อนนฺตรสฺสาติ อพฺยวหิตสฺส, วุตฺตํ กิญฺจิ นตฺถีติ สมฺพโนฺธ, อยมธิปฺปาโย ‘‘ตสฺมินฺติ นิทฺทิเฏฺฐ ปุพฺพสฺสา’’ติ (๑-๑-๖๖) ปาณินิยวจเน ‘‘ทิสิรยมุจฺจารณกฺริโย นิสโทฺทปฺยย มิห เนรนฺตริยํ โชเตติ, ตตฺถ‘นิรนฺตรํ ทิโฏฺฐ’ติ ปาทิสมาเส กเต ผฺฏเมวานนฺตรมุจฺจาริเตตฺยมโตฺถ-วคมฺยเตติ ‘‘ปุพฺพสทฺทสฺส พฺยวหิเตปิ ปโยคทสฺสเน พฺยวหิเตปิ การิยํ ปโปฺปตี’’ติ ภสฺสการาทโย วเณฺณนฺติ, อิห ตาทิสวจนาภาเวน วณฺณาทิ พฺยวธาเนปิ สิยา’’ติ, สเรจฺจาทิปริหารวจเน-ธิปฺปาย มุพฺภาวยติ ‘ยทิปิ’จฺจาทินา, มถุราย ปาฏลิปุตฺตกสฺส จานฺตราเฬ คามาทีนํ สพฺภาวา พฺยวธาเนปิ ปุพฺพสทฺทสฺส ปวตฺติยา ทิฏฺฐนฺตมาห-‘มถุรา’ อิจฺจาทิ, ยสฺมา สเรติ โอปสิเลสิกาธาเร สตฺตมฺยนฺตํ ปทํ, ตสฺมา พฺยวธาเน สรโลโป น โหตีติ เอวํ สเงฺขปพฺยาขฺยาเนน วุตฺติย มโตฺถ เวทิตโพฺพ, น เกวลํ สเรติ เอเตฺถวาติ อาห- ‘การิเย’จฺจาทิ, โอปสิเลสิเกเยวาธาเร ภวตีติ เสโส, การณมาห-‘วตฺติจฺฉานุหวิธานโต สทฺทสฺสา’ติ, วตฺตุโน ยา อิจฺฉา วจนิจฺฉา ตสฺสา อนุตูเลน วิธานโต อตฺถสฺส กถนโตติ อโตฺถ,เยน หิ ยมตฺถํ วตฺตาติธาตุมิจฺฉติ สตีปฺยภิธานสา มตฺถิเย น ตโต-ญฺญมตฺถํ สโทฺทภิทธาตีตฺยธิปฺปาโย, วตฺติจฺฉา วสาเย การณมาห’วตฺติจฺฉาปิ’จฺจาทิ, วตฺตุโน สุตฺตการสฺส อิจฺฉา วตฺติจฺฉา, กถมุปเทสโต วตฺติจฺฉา-วสียเต’ กถญฺจ สามตฺถิยโตติ อาสงฺกิย ตมุปทเสฺสตุมาห-‘อโตเจตฺยาทิ, อโต วกฺขมานการณา อุปเทสโต วสียเตติ สมฺพโนฺธ, กินฺตํ การณมิจฺจาห-‘ยสฺมา’อิจฺจาทิ, อนฺวยสเทฺทเนตฺถ คุรุปารมฺปริโย-ปเทโส วิวจฺฉิโต, ยสฺมา การณา อนฺวโย คุรุปารมฺปริโย ปเทโส คุรุกุลมุปคมฺม ปญฺหกรณาทินา อนุวิจฺฉียเต คเวสียติ, อโต การณา คุรุปรมฺปรา คตอุปเทสโต วสียโตติ อโตฺถ, สามตฺถิยโต-วสายปฺปฏิปาทยิตุมาห-‘สามตฺถิยมฺปิ’จฺจาทิ, สามตฺถิยมฺปิ วุจฺจเตติเสโส, ลฆุโนปาเยน สทฺทานมุปลกฺขเณ ปวตฺตีติ พฺยวหิตนิวตฺติยา วจนนฺตรก-รณมนุปนฺนํ , อุปปนฺนํ วจนนฺตรกรณํ, ตสฺส จ โอปสิเลสิกาธารมนฺตเรน อญฺญถานุปปตฺติยา อาธารวิเสสปฺปฏิปฺปตฺตีติ อิทเมตฺถ สามตฺถิยํ, อาธารนฺตเรจฺจาทินา ยถาวุตฺตํ สามตฺถิยํ วิภาเวติ, อาธารนฺตเรปีติ สพฺพตฺถ ปาโฐ ทิสฺสติ, ปสงฺคาภาวโต อตฺถนฺต-เรนาปิ อาธารนฺตเรปิ โอปสิเลสิกาธาเรปิ วจนนฺตรปฺปสโงฺค สิยาติ สมฺพนฺธสมฺภวา โอปสิเลสิกาธารนิสฺสยเนปิ อานิสํโส น ทิสฺสตีติ สมุจฺจยเตฺถนาปิ นตฺถิ ปโยชนนฺติ วเชฺชตโพฺพ ยมฺปิ สโทฺทติ, นนุ กิเมวํ วณฺณียเต ปุพฺพเสฺสเวติ วจน เมโวปสิเลสิกมธิกรณํ วิญฺญาปยติ… ตเตฺถว ปุพฺพปรตฺต สมฺภวาติ โยมญฺญเต, ตเสฺสสา กปฺปนา น สงฺคตาติ ทเสฺสตุ

มาห-‘ปุพฺพสฺสาติ’จฺจาทิ, อยุตฺตเตฺต การณมาห-‘สามีปิเกปิ ตสฺส สมฺภวา’ติ, ‘คงฺคายํ โฆโส’ติ วุเตฺต โฆโส คงฺคายํ ปุโพฺพ วา ปโร เวติ คมฺมมานตฺตา สามีปิเกปฺยธิกรเณ ปุพฺพ ปรตฺตสฺส สมฺภวาติ อโตฺถ, เอตาววุจฺจเตติ ปุพฺพเสฺสว โหติ น ปรสฺสาติ เอตฺตกเมว วุจฺจเต, ตถาจ วกฺขติ-‘กินฺต’นฺติอาทิ, อธิกํ พฺยวหิตนิวุตฺยาทิ น วุจฺจเตติ สมฺพโนฺธ, อาทิสเทฺทเนตฺถ ฉฎฺฐีปกปฺปนา คหิตา, ฉฎฺฐีปกปฺปนาปิ สามตฺถิยา กตาติ สมฺพโนฺธ, ปกปฺปนํ ปกปฺปนาวิธานํ, เอวํ มญฺญเต ‘ปาณินิยา “ฉฎฺฐีฎฺฐาเนโยคา”ตฺยโต (๑-๑-๔๙) “ตสฺมินฺติ นิทฺทิเฎฺฐ ปุพฺพสฺส” (๑-๑-๖๖) “ตสฺมา ตฺยุตฺตรสฺส” อิติ (๑-๑-๖๗) ปริภาสาสุตฺตทฺวเย ฉฎฺฐีคหณมนุวตฺติย ‘ตสฺมินฺติ นิทฺทิเฎฺฐ ปุพฺพสฺส ฉฎฺฐี’ ‘ตสฺมาตฺยุตฺตรสฺส ฉฎฺฐี [นิทฺทิเฎฺฐ ปุพฺพสฺส ฉฎฺฐีติ ปุพฺพสฺส การิยิตฺตปฎิปาทนโยโคค ฉฎฺฐี ตโพฺพธกปเท ภวติตฺยโตฺถ, เอว ธุตฺตรเสฺสตฺ วิฯ อุโชฺชตฎีกา] ติ ฉฎฺฐีปกปฺปนํ ปฎิปาเทนฺติ ‘ยสฺมึ สุเตฺต ฉฎฺฐีนิเทฺทโส นตฺถิ, ตตฺถ ฉฎฺฐีปกปฺปนายถา สิยา’ติ, อิธ ปน วจนนฺตราภาเวปิ ยตฺถ ฉฎฺฐีนิเทฺทโส นตฺถิ, ตตฺถ สามตฺถิเยเนว ฉฎฺฐีปกปฺปนา สิทฺธา’ติ, สามตฺถิยมฺปทเสฺสติ ‘สตฺตมีนิเทฺทเส’จฺจาทินา, อญฺญวิภตฺตินิทฺทิโฎฺฐปิ ปฎิปชฺชเตติ สมฺพโนฺธ, การิยโย คนฺติ การิยสมฺพนฺธํ, ยถา “วเคฺค วคฺคโนฺต”ติ เอตฺถานุวตฺตมานํ นิคฺคหีต’นฺติทํ ฉฎฺฐียนฺตํ วิญฺญายเต, กถํ วเคฺคเตสา สตฺตมฺยกตตฺถา “นิคฺคหีต”นฺติ (๑-๓๘) ปุพฺพสฺเสฺต กตตฺถตาย ปฐมา วิภตฺติยา ฉฎฺฐีวิภตฺติมฺปกเปฺปติ สตฺตมิยํ ปุพฺพเสฺส’ติ ตเถตฺยวคนฺตพฺพํฯ เอตาว วุจฺจเตติ วุเตฺต อิทนฺติ น วิญฺญายเตติ อาห ‘กินฺต’นฺติ อาทิ, ยทาหิจฺจาทินา ปริยายปสงฺคกฺกมํ ทเสฺสติฯ กิมิทมฺจฺจเต ปริยายปฺปสเงฺค นิยมตฺถํ วจนนฺติ นนุ ปุพฺพปรานํ ยุคปทุปฺปตฺติย มาจริยวจนปฺปมาเณนาปฺปฎิปตฺติยํ วิชฺฌนตฺถํ วจนนฺติ กสฺมา โนจฺจ เตจฺจาห- ‘ยุคปทุปสิลิฎฺฐาน’นฺตฺยาทิ, ยุคปทุปสิลิฎฺฐานมสมฺภโวติ สมฺพโนฺธ, กุโตจฺจาห-‘อปรสฺสูปสิเลสิกสฺสาภาวโต’ติ, อโตติ ยุคปทุภินฺนมฺปตฺติยา อภาวโต, วจนํ “สโร โลปาสเร”จฺจาทิกํ (๑-๒๖) สุตฺตํฯ

๑๕. ปญฺจ

อวธิภาเวนาติ ‘อโต’จฺจาทินา อวธิเตฺตน, ยสฺสาติ โย อาทิโน, การิยนฺติ ‘ฎาเฎฺ’อาทิกํ, ปุพฺพปราเปกฺขเตฺตนาวิเสสาติ ยถา- ‘คามา เทวทโตฺต’ติ วุเตฺต โส ตโต ปุโพฺพ ปโรเคติ วิญฺญายตีตฺยวธิภาวสฺส ปุพฺพปราเปกฺขเตฺตนาวิเสโส, ตเถหาปิ “อโต โยนํ ฎาเฎฺ”ติ (๒-๔๑) วุจฺจมาเน อโต ปุเพฺพสํ โยนํ อถวา ปเรสนฺติ ปุพฺพปราเปกฺขเตฺตนาวธิภาวสฺสาวิเสสาติ มญฺญเต, ปุเร วิยาตฺยเนน สตฺตมิยนฺติ เอตฺถ วุตฺตํ นิเทฺทสวจเน การณมติทิสติ, วุตฺติยํ ‘นรานเมเร’ติ เอตฺถ อปวาทวิปฺปฎิเสเธ สติปรตฺตา ฎาเฎฺอาเทสานํ ปวตฺตึ “อาทิสฺสา”ติ เอตฺถ วณฺณยิสฺสาม, อถ กิมิมินา วจเนน นนุ ยโต ยตฺถ ปญฺจมี นิเทฺทโส ตตฺถ สพฺพตฺถ “มานุพโนฺธ สรานมนฺตา ปโร” (๑-๒๑) ตฺยโต ‘ปโร’ตฺยนุวเตฺตตุํ สกฺกาติ ตสฺสานุวตฺติตสฺส โยนมิจฺจเนน สามานาธิกรณฺยา‘ปเรสํ โยนํ’ตฺยยมโตฺถ วิญฺญายเต, ตโต ปุเพฺพสํ ปสโงฺคเยว นตฺถีติ, เนตทตฺถิ, ปโรติ ตฺยนุวตฺตมานํ ‘อโต’ติ ปญฺจมฺยเนฺตน สมฺพชฺฌมานํ น โกจิ วาเรตา อตฺถีติ ปรโต-การโต ปุเพฺพสมฺปิ โยนํ ฎาเฎฺอาเทสา ปโปฺปนฺตีติ วจเนนมินา ภวิตพฺพเมวาติ ทเสฺสตุมาห-‘วจเน’จฺจาทิ, เอวญฺจรหิ ตเทโวทาหริตพฺพํ, กึ ‘นรานเร’ ตฺยุทาหฎนฺติ เจ, เนส โทโส, อญฺญทตฺถํ การียมานมิหา-ปฺยตฺถวนฺตํ โหตีติ, ปุพฺพโก ปริหาโรติ พฺยว หิตนิวตฺติยา ปุพฺพสฺเสฺต วุโตฺต “สเรโตปสิเลสิกาธาโร”ติ ปริหาโร, น สมฺภวตีติ อิห สตฺตมิยา อภาวา น สมฺภวติ, วจนานนฺตรนฺติ ปาณินิยานํ นิทฺทิฎฺฐคฺคหณมิว พฺยวหิตนิวตฺติยา สุตฺตนฺตรํ, เต หิ “ตสฺมาตฺยุตฺตรสฺสา”เตฺยตฺถ (๑-๑-๖๗) นิทฺทิฎฺฐคฺคหณมนุวตฺติย เตน ปุเพฺพ วิย พฺยวหิตนิวตฺติมฺปฎิปาเทนฺติฯ อนนฺตเรติวจนา ปจฺจาสตฺติยา นิสฺสยนํ วิญฺญายเต, กตตฺถตายาติ วจนา ชาติยาตฺยาห- ‘ปจฺจาสตฺยา ชาตึ สนฺนิสฺสายา’ติ ชาตึ สนฺนิสฺสาย ปจฺจาสตฺยา กรณภูตาย นิ

วตฺติมาเหติ สมฺพโนฺธ, อิมินา ปจฺจาสตฺติ ญายพฺยาปนญายชาติปทตฺถพฺยตฺติปทเตฺถสุ ปจฺจาสตฺติญาโย ชาติปทโตฺถเจห นิสฺสียเตติ ทเสฺสติ, น หิ เกวลํ ชาตึ นิสฺสาย พฺยวหิตนิวตฺติ วตฺตุํ สกฺกา, ตถาหิ ยเทตฺถ ปจฺจาสตฺติญาโย น นิสฺสิโต, ตทา พฺยาปนญาเยน พฺยวหิเต จาพฺยวหิเต จาสชฺชตีติ ชาติยา นิสฺสยเน สตฺยปิ พฺยวหิเตปิ พฺยาปฺยมานา ชาติ เกน นิวารียเต นาปิ เกวลํ ปจฺจาสตฺตินฺนิสฺสาย พฺยวหิตนิวตฺติ วตฺตุํ สกฺกา, ตถาหฺยสติ ชาติสนฺนิสฺสเยน พฺยตฺตินิสฺสียเต, พฺยตฺติยญฺจ ปทเตฺถ ปฏิลกฺขิยํ ลกฺขณํ ปวตฺตตีติ ปจฺจาสตฺติ ญายนิสฺสยเนปฺยพฺยวหิตมฺปติ ยํ ลกฺขณํ ภินฺนํ ตทพฺยวหิเต ปวตฺตํ, ยมฺปน พฺยวหิตมฺปติ ภินฺนํ ลกฺขณํ, ตญฺจ วจนปฺปมาณโต มาภวตุวสฺส พฺยตฺตตาติ พฺยวหิเตปิ ปวตฺตเต, ตสฺมา อุโภปิ นิสฺสาย นียาติฯ วิสยทสฺสนปฺปสเงฺค วิสยิทสฺสนมตฺถพฺยตฺติการณนฺติ วากฺยโนฺตคฺคธปทานมตฺถมฺปฐมํ ทเสฺสตฺวา ปจฺฉา สมาสาทิกํ ทเสฺสตุํ ‘กโต’ตฺยาทิกมารทฺธํ, ชาติลกฺขโณติ อพฺยวหิตตฺตชาติสภาโว, ‘โอสโธฺย’ติ เอตฺถ สกาเร อการา ปรสฺส ธกาเรน พฺยวหิตสฺส โยสฺส วิยาวเสสานมฺปิ สพฺภาวโต วุตฺตํ-‘โยปฺปภุตีน’นฺติ, ชาติ สามญฺญํ, ยาวติ วิสเยติ ควาทิเก ยตฺตเก วิสเย, กามจารโต วิสย ปริสมตฺติยา ทิฎฺฐนฺตมาห-‘ตํ ยเถ’ติ, โภชเยตีติ เอตฺถ โภชเยอิตีติ ปทเจฺฉโท, กโตหิ ชาตฺยโตฺถ กสิโณติ ยสฺมา สกโล พฺราหฺมณ ชาติสงฺขาโต อโตฺถ ปริสมโตฺต, ตสฺมาติ อโตฺถ, อิทํ วุตฺตํ โหติ- ‘ยาว ทิฎฺฐโมฺภชเย’ติ วุเตฺต [วุเตฺตน (โปตฺถเก)] สนฺตาย สามญฺญวุตฺติ พฺราหฺมณสทฺทปฺปโยคสามตฺถิยา ปเจฺจกโมฺภชนกิริยา กตา นาม โหติ, ยโต กสิโณปิ ชาตฺยโตฺถ ปริสมโตฺต นามาติฯ ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) สุเตฺต พฺยญฺชเนติ สตฺตมี ปุพฺพสฺส ทีฆาทิวิธิมฺหิ จริตตฺตา ‘‘สรมฺหา เทฺว’’ติ (๑-๓๔) เอตฺถ สรมฺหาติ ปญฺจมฺยก ตตฺถา, ตโต ปญฺจมีนิเทฺทสสฺส พลียตฺตํ, ตโต ‘‘สตฺตมิยํ ปุพฺพสฺส’’ ‘‘ปญฺจมิยํ ปรสฺสา’’ติ ทฺวินฺนํ ปรสฺส สมฺภูฐาปเน ‘พฺยญฺชเน’ติ สตฺตมี ปรสฺส การิย โยคิตาย อตฺถโต วิภตฺติวิปริณาเมน ฉฎฺฐีภาเวน ปริณมตี... ทฺวินฺนํ สุตฺตานํ วิปฺปฏิเสเธ ปรสฺส พลี ยตฺตาวาติ เอตาทิสสามตฺถิยสพฺภาวโต วุตฺตํ-‘ฉฎฺฐีปกปฺปนาปิ ปุเรวิย สามตฺถิยา’ติฯ

๑๖. อาทิสฺส

กิญฺจิ อนฺตสฺส สมฺปตฺตนฺติ ยํ ฎานุพนฺธมเนกวณฺณํ น โหติ, ตํ ‘‘ฉฎฺฐิยนฺตเสฺส’’ (๑-๑๗) ตฺยนฺตสฺส ปตฺตํ, กิญฺจิ สพฺพเสฺสติ ‘‘ฎานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพเสฺสติ’’ (๑-๑๙) ฎานุพนฺธมเนกวณฺณญฺจ การิยํ สพฺพสฺส ปตฺตํฯ ยทนฺตภาวิการิยํตฺยาทินา วจนผลมฺปทเสฺสโนฺต ‘ฉฎฺฐียนฺตเสฺส’ตีมสฺสาปวาโท ยํ โยโคติ ทเสฺสติ, ตสฺสายม ปวาโท โหตุ ฎานุพนฺธาทิการิยํ กถนฺติ อาห-‘ฎานุพเนฺธ’จฺจาทิ, วิปฺปฏิเสธาติ อปวาทวิปฺปฏิเสธา, ‘‘ฉฎฺฐิยนฺตเสฺส’ติ หิ อุสฺสโคฺค, ตสฺสาปวาทา ‘‘อาทิสฺส’’ ‘‘ฎานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพเสฺส’’เตฺยเต, ‘‘อาทิสฺสา’’ตีมสฺสาวกาโส ‘เตรสา’ติ, ‘‘ฎานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพสฺสา’’ตีมสฺสาวกาโส ‘เอสุ, อเนนา’ติ, อิโหภยมฺปโปฺปติ ‘‘อโต โยนํ ฎาเฎ’’ (๒-๔๑) ‘‘นรานเร’’ ‘‘อเตน’’ (๒-๑๐๘) ‘‘ชเนนา’’ติ (ตตฺถ) ‘‘ฎานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพเสฺส’’ตีทมฺปวตฺตตีติ เตสมปวาทานํ วิปฺปฏิเสธา สพฺพาเทโส ภวติฯ ‘‘ฉฎฺฐิยนฺตสฺสา’’ติ ทสสเทฺท-นฺตสฺส ปโตฺตปิ ตทปวาทตฺตา ‘‘อาทิสฺสา’’ติอาทิภูตสฺส ทการสฺส โหตีติ อาห ‘ทการสฺสโร’ติฯ

๑๗. ฉฎฺฐี

โกโตฺถนฺต สทฺทเสฺสจฺจาห-‘อโนฺตวสาน’มิจฺจาทิ, ‘‘วณฺณสฺสนฺตสฺส’’ติ (๑-๑-๕๒) สุเตฺต วณฺณคฺคหณมนฺตวิเสสนาโยปทิฎฺฐํ ปาณินินา-อนฺตสฺส ปทสฺส วากฺยสฺส วา มาภวี’ติ, อิห ตฺวนตฺถกํ วณฺณคฺคหณํ พฺยเวจฺฉชฺชาภาวาติ ทเสฺสตุมาห-‘โส เจ’ ตฺยาทิ, นนุ พฺรหฺมสฺสา

ติ วิเสสนเตฺถน วตฺตุมิจฺฉิโต มหาพฺรหฺมสโทฺท ฉฏฺฐีนิทฺทิโฏฺฐ นามาติ ‘‘พฺรหฺมสฺสุ วา’’ติ (๒-๑๙๔) อุอาเทโส ‘‘ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา’’ติ อนฺตพฺรหฺมสทฺทสฺส ปโปฺปติ, ตถา สติ ‘น หิ ฉฏฺฐีนิทฺทิฏฺฐสฺส อนฺตํ ปทํ วากฺยํ วา สมฺภวตี’ติ กสฺมา วุตฺตนฺติ, วุจฺจเต- น วิเสสนเตฺถนาเกฺขปมเตฺตน มหาพฺรหฺมสโทฺท ฉฏฺฐี นิทฺทิโฏฺฐ นาม ภวตีติ น พฺรหฺมสทฺทสฺส สพฺพสฺสาเทสปฺปสโงฺค, มหาพฺรหฺมสเทฺท วา พฺรหฺมสโทฺท อตฺถีติ ตสฺสานฺตสฺส อุตฺตํ วิธียเตฯ

๑๘. วานุ

‘‘ฉฏฺฐิยนฺตเสฺส’’ตฺยเนเนววิเสเสน วานุพนฺธการิเยปฺยนฺตสฺส สิเทฺธ กิมโตฺถยมารโมฺภตฺยาสงฺกิย ฐานุพนฺธาตฺยาทินา วจนผลมุปทเสฺสโนฺต ‘พาธกพาธนโตฺถ-ยมารโมฺภ’ติ-วทติ, ตถาหิ ‘‘ฉฏฺฐิยนฺตเสฺส’’ตฺยสฺส พาธโก ‘‘ฐานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพเสฺส’’ติ, ตสฺส จ ‘‘วานุพโนฺธ’’ตฺยยํ โยโค พาธโกติ พาธกพาธนโตฺถ สมฺปชฺชเต, อปอิจฺจยมุปสโคฺค วชฺชเนนีวารเณ, ปนยเน วา วตฺตเตติ อโปทฺยเนฺต อุสฺสคฺคลกฺขณานิ วชฺชียเนฺต นีวารียเนฺต อปนียเนฺต เนเนตฺยปวาโท, สุเตฺตกเทเสน สุตฺตเมโวปลกฺขิตนฺติ อนฺตสฺส‘ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา’ติ สุตฺตสฺส อปวาโท อนฺตาปวาโท, อุสฺสชฺชเต นิวตฺตียตฺยปวาเทเนตฺยุสฺสโคฺค, อุสฺสคฺคาปวาทกฺกโม ปเนตฺถ เอวํ เวทิตโพฺพ ‘‘ฉฏฺฐิยนฺตเสฺส’’ตฺยุสฺสโคฺค, ตทปวาทา ‘‘ฐานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพสฺส’’ ‘‘อุกานุพนฺธาทฺยนฺตา’’ ‘‘มานุพโนฺธ สรา นมนฺตา ปโร’’ติ, ‘‘ฐานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพเสฺส’’ตฺยุสฺสโคฺค, ตท ปวาทา ‘‘วานุพโนฺธ’’ ‘‘มานุพโนฺธ สรานมนฺตา ปโร’’ติฯ

๑๙. ฐานุ

ฉฏฺฐีนิทฺทิฏฺฐเสฺสจฺจาทินา วจนารมฺภปฺปโยชนาขฺยาเนนานฺตาเทสาปวาโท ยํ โยโคติ พฺรวีติ, ปเจฺจกมภิสมฺพโนฺธติ โส ฐการานุพโนฺธ จาเทโสติอาทินา, กสฺส สพฺพสฺส ภวติจฺจาห-‘ฉฏฺฐี นิทฺทิฏฺฐเสฺส’จฺจาทิ, นนุ จ เฐอาเทโสปฺยเนกวโณฺณเอว ทฺวิวณฺณสมุทายตฺตาตฺยาสงฺกิยาห-‘อุปลกฺขิเย’จฺจาทิ, อนุพธฺยเต ปโยเค อสฺยฺยมาเนปิ ปโยชนวเสนานุสรียตีตฺยนุพโนฺธ, อุปเทเส เยโวปลกฺขิย นิวตฺตเตตฺยเนเนตํ ทเสฺสติ ‘อุจฺจาริตวินาสิโนนุพนฺธา’ติ, อุปเทเส ปฐมุจฺจารเณฯ

๒๐. ญกา

อาทฺยนฺตาติ วุเตฺต กถมวยวาตฺยยมโตฺถ ลพฺภตี ตฺยาห-‘อาทฺยนฺตสทฺทานมิ’จฺจาทิ, อาทฺยนฺตสทฺทานํ นิยตวยววาจิตฺตา อวยวสฺส จาวยวินามนฺตเรนา สมฺภวโต สามตฺถิยาวยวีลกฺขียติ, ฉฏฺฐิยาตฺยนุวุตฺติโต วาวยวาวยวิสมฺพเนฺธสา ฉฏฺฐี, ตาย นิทฺทิฏฺฐสฺสาตฺยยมโตฺถวิญฺญายเตติ วุตฺติยํ-‘ฉฏฺฐีนิทฺทิฏฺฐสฺสา’ติ (วุตฺตํ), เตเนว ปจฺจยวิธิมฺหิ กูปฺปจฺจยาทโย น โทสา ภวนฺตีติ, อโตเยวาติ ตทวยวาจิตฺตโตเยว, ตคฺคหเณเนติ อวยวคฺคหเณน, กตากตปฺปสงฺคิตฺตาติ โอเตฺต กเตปิ อกเตปิ วุกาคมสฺส ปสงฺคโต, ภูยตฺตตฺตา หิ โอตฺตสฺส ภูคฺคหเณสติ กเตปิ โอเตฺต วุกาคเมน ภวิตพฺพมกเตปิ ตโตว ‘‘กตากตปฺป สงฺคี โย วิธิ สนิโจฺจ’’ติ นิจฺจตฺตา โอตฺตํ พาธิตฺวา วุกาคโม โหติ, อถ วุกาคเม ปจฺฉา เตน น ภวิตพฺพนฺติ อาห-‘อนฺตาวยเว’จฺจาทิฯ

๒๑. มานุพโนฺธ

ยทินิทฺธารเณ ฉฏฺฐี อนฺตสฺสาวิเสสิตตฺตา อวิเสเสน ยโต กุโตจิ อนฺตโต พานฺพโนฺธ ปโร สิยา, น หิ ทุติยํ สรคฺคหณมตฺถิ, เยนาโนฺต วิเสสียเตจฺจาห-'นิทฺธารณ'มิจฺจาทิ, การณมาห-'สุตตฺตา'ติ, 'สราน'นฺติ สุตตฺตาติ อโตฺถ, เตน "สุตานุมิเตสุสุตสมฺพโนฺธพลวา"ติ รุนฺธตีเตตฺถการสฺสา นุมิตสฺส มํ น โหตีติ ทีเปติ, สมาน ชาติยเสฺสว โลเก นิทฺธารณปฺปตีติ โหติจฺจาห-'ตถา หิ'จฺจาทิ, ยถา'กณฺหา คาวีนํ สมฺปนฺนขีรตมา'ติ วุเตฺต อวิเสสิตเตฺตปิ กณฺหายกณฺหาคาวีเยว ปตียเต, ตเถหาปิ สรานํ มเชฺฌ อนฺตาตฺยนฺตเตฺตน นิทฺธาริยมาโน สมานชาติโย สโรเยว ปตียเต, เตน สรานํ เยวานฺตาปโร ภวิสฺสตีติ ภาโว, วิเสสนโตฺตติ "ญิลตเสฺส"ติ (๕-๑๖๓) สุเตฺต อสฺสาติ วุเตฺต อยเมเวติ นิยมาภาวา ยสฺสกสฺสจิ อการสฺส ญิปฺปตฺติ, เตนานิฏฺฐปฺปตฺตีติ ลานุสงฺคิเสฺสว อสฺสาติ ลสฺส ยํ วิเสสนตฺตํ ตํ อโตฺถ ปโยชนมสฺส "กตฺตริโล"ติ (๕-๑๘) ลการสฺสาติ วิเสสนโตฺถ ลกาโร, อิเธวาติ อิมสฺมึ "มานุพโนฺธ"ติอาทิสุเตฺตเยวฯ

๒๒. วิปฺปฏิ

ปโรติ วตฺตเต, โส จาณฺญาธิกฺยอิฏฺฐาทฺยเนกโตฺถปิ อิธ อิฏฺฐ วาจี ทฏฺฐโพฺพ, กมฺมพฺยติหาเรฒณิติ กมฺมพฺยติหาโร กิริยาปริวตฺตนํ ภาววิเสโส ตสฺมึ 'ภาวการเกสฺวฒณฺฒกา"ติ (๕-๔๔) สามเญฺญน วิหิตตฺตา วิปฺปฏิเสธนฺติ อเตฺถ ฒณิ วิปฺปฏี เสโธ, เตนาห-'สามเญฺญ'จฺจาทิ, วิปฺปฏิเสธสทฺทสฺส อตฺถมาห-'อญฺญมญฺญปฏิเสโธ'ติ, สํสิทฺธิยํ วตฺตมาโนปิ สิธิ อุปสคฺคสมฺพเนฺธ นาตฺถนฺตเรปิ โหตีติ อญฺญมญฺญวิโรโธตฺยโตฺถ, วิปฺปฏิเสธสทฺทสฺส โลเกวิโรธวาจิเตฺตน ปสิทฺธตฺตมาห 'ตถา หิ'จฺจาทินา, กถมฺปน ปมาณภูตสฺสาจริยสฺส วจเนสุอญฺญมญฺญวิโรโธ สมฺภวตีจฺจาสงฺกิย อุภินฺนํ สาวกาสเตฺต สติ สมฺภวติ นาญฺญถาติ 'ทฺวินฺน'มิจฺจาทิ วุตฺติคโนฺถ ปวโตฺตติ วตฺตุํ 'โสจา'ติอาทิมาห อญฺญมญฺญานชฺฌาสิเตติอญฺญมเญฺญนานกฺกเนฺต อปริคฺคหิเตติ วุตฺตํ โหติ, อนุภยตาคินีติ โย วิสเยกเทโส อุภยนฺนภชเต ตสฺมึ อนุภยภาคินิ วิสเยกเทเส, สามญฺญวิสโย ทฺวินฺนํ วิธีนํ สาธารโณ วิสโย, ตตฺถปวตฺติปฺปสเงฺค สติ โสจ วิปฺปฏิเสโธ ชายตีติ สมฺพโนฺธ, อิมินา วิปฺปฏิเสธสฺส วิสโย ปวตฺติปฺปสโงฺค วิสยวิสยีนมเภเทน สุเตฺต 'วิปฺปฏิเสโธ'ติวุโตฺตติ 'ทฺวินฺน'มิจฺจาทินา วุตฺติคโนฺถ รจิโตติ ทีเปติ, ปโร โหตี ติวิธิทสฺสิโตติ อิมินา ยทิ นิยโม-พฺภูปคโต สิยา, ตทา 'ปโรวโหตี'ติวเทยฺยาติ ทเสฺสติ, ปาณินิยา หิ ชาติยํ ปทเตฺถ สกิเมว ลกฺขณํ ปวตฺตตีติ จริตตฺถตฺตา วิสยนฺตเร ทฺวินฺนมฺปิ ลกฺขณานมปฺปวตฺติยํ ปรํ ปจฺฉิมํ การียนฺติ วิธฺยตฺถมิทํ วจนํ, พฺยตฺติยนฺตุ ปทเตฺถ ลตฺวาทีนมิว ปริยายปฺปสเงฺค นิยมตฺถนฺติ ปฏิปนฺนา, อิธ ปน ชาติยํ พฺยตฺติยญฺจ ทฺวินฺนมฺปิ สุตฺตานมปฺปวตฺติยเมว วิธฺยตฺถเมวิทํ วจนํ, น นิยมตฺถมฺปีติ ปฏิปาเทตุมาห-'ตถาหิ'จฺจาทิ, กามจารโต ปริสมาปียเตติ สมฺพโนฺธ, กามโต ปริสมาปนเญฺจติสฺสา สพฺพสฺมึ อตฺตโนโคจเร อวิเจฺฉทพฺยาปเนน ปวตฺติสพฺภาวโตฯ กถมฺปเนกสฺสาปิ ปวตฺติ น ภเวยฺยาตฺยาสงฺกิยการณมาห'อุภยมฺปิ'จฺจาทิ, หิสโทฺท ยสฺมาเตฺถ, ยสฺมา อุภยมฺปิทมาจริยวจนํ, ตโตเยวปมาณํ, อภิมตการิยวิธาเน ลิงฺคภาเวน สทฺทิกานุมตตฺตา(เตสํ) วิธีนํ วิธายกญฺจ ตสฺมาติ อโตฺถฯ ปมาณตฺตา ทฺวินฺนมฺปิ อปฺปตฺติยํ การณมาห-'อนุภยภาคิมฺหิ'จฺจาทิ, ยโต ลทฺธาวกาสา ตโต สมานพลาติ, อิติสโทฺท เหตุมฺหิ, วิรุทฺธาจาติ เอตฺถ อิติสทฺทํ ทตฺวา 'อนุภยภาคิมฺหิ…เป…. วิรุทฺธาจาติ ทฺวินฺนํ วจนานํ ปมาณตฺตา อุภินฺนมฺปิ อปฺปวตฺตีติ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ สมานพลานํ ทฺวินฺนํ โลเกปิ วิโรธิตฺตํ เอกกฺขเณเยว อุภินฺนมฺปิ การิเย อปฺปวตฺติ จ ทิสฺสตีติ ทิฏฺฐนฺตมาห 'โลเกเจ'ตฺยาทิ, เอตฺถ จ เปสฺสสฺส (อ)วิโรธตฺถิโน การิเย อปฺปวตฺติริว [อปฺปวตฺติเยว (โปตฺถเก)] สมานพลาน มุภินฺนํ วจนานํ การิเย อปฺปวตฺตีติ สุเขโน ปมาสํสนฺทนํ วิญฺญาตพฺพํฯ

ชาติปเกฺขเยว ภสฺสกาเรน ทฺวินฺนํ ยุคปทิปฺปตฺติยํ ‘ลตฺวาทีนมิว’ ปริยายปฺปสโงฺค วณฺณิโต, ตสฺสายุตฺตตฺตมุปทเสฺสโนฺต อาห ‘นจาปิ’จฺจาทิ, ภินฺนวิสยตฺตาติ ทฺวินฺนํ วิธีนํ ภินฺนวิสยตฺตาฯ อภินฺนวิสยเตฺต หิ ปริยายกปฺปนา ยุตฺติมตี, อโตจ ลตฺวาทีนมภินฺนวิสยตฺตมฺปฏิปาทยิตุมาห- ‘ลตฺวาทโย หิ’จฺจาทิ, อนวยเวเนติ ธาตุ มตฺตโต วิธาเนนาวยวพฺยติเรกสพฺภาวโต สพฺพธาตุปริคฺคเหน, ยตฺถ ยสฺมิํ ธาตฺวเตฺถกเทเส ปวตฺตา สมานา ปวตฺตา สโนฺต ลทฺธาวกาสา สิยุํ ตเสฺสกเทสสฺส ปริหาเรนาปิ ปริจฺจาเคนาปิ น วิธียเนฺตติ สมฺพโนฺธ, ลตฺวาทีน เมกกฺขเณ อสมฺภวา เอกสฺมิํ กเต สตีตรวจนาน มานตฺถกฺยปฺปสงฺคาจ ปริยาเยน ภวนฺตีติ ยนฺตํ ยุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ อิหาติ อิมสฺมิํ ยุคปทิปฺปตฺติยํ, อิห ตถาภาวสฺส การณมาห-‘สาวกา…เป. … วจน’นฺติ, ตตฺถาติ ยุคปทิปฺปตฺติยํฯ ชาติยมฺปทเตฺถ ‘‘ปุนปฺปสงฺควิชานนา สิทฺธํ, วิปฺปฏิเสเธ ยํ พาธิตํ ตมฺพาธิตเมวา’’ตีมาสมฺภินฺนํ ปริภาสนมฺปวตฺติํ ปฏิปาเทโนฺต อาห- ‘ปรสฺมิํเจ’ตฺยาทิ, ปรสฺมินฺติ อิเฏฺฐ, ปริภาสนมฺปน อยมโตฺถ ‘ปุนปฺปสงฺควิชานนาติ ทฺวินฺนํ สุตฺตานเมกตฺถปฺป สงฺคสงฺขาเต วิปฺปฏิเสเธ สติปรมิฏฺฐํ ปฐมํ โหติ, โหเนฺตน เตน ยทีตรสฺส นิมิโตฺตปฆาโต น กโต ตทา ตสฺสาปิ ปุนปฺปสโงฺค ตสฺส วิชานนา สิทฺธนฺติ, วิปฺปฏิเสเธ ยถาวุเตฺต สติ ปฐมํ โหเนฺตน ยํ สุตฺตํ พาธิตํ ตสฺส ปุนปฺปวตฺติยา ยทิ นิมิตฺตํ นตฺถิ ตํ พาธิตเมเว’ติฯ พฺยตฺติยมฺปิ วิธฺยตฺถเมวิทํ วจนํ, น นิยมตฺถนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘พฺยตฺติย’มิจฺจาทิ, เอวํ มญฺญเต ‘พฺยตฺติยํ ปฏิลกฺขิยํลกฺขณปฺปวตฺติยํ ทฺวินฺนํ สาธารณํ ฐานมฺปติ ยานิ วจนานิ ภินฺนานิ เตสมฺปิ นิรวกาสเตฺตน ตุลฺยพลตฺตา ทฺวินฺนมฺปฏิปตฺติเยวสิยา, นตุ ปริยายปฺปสโงฺค’ติฯ พฺยตฺติยมฺปิ ยถาวุตฺตานํ ปริภาสานํ ปวตฺติ วุตฺตวิธิเนวาติ ทเสฺสโนฺต ‘ปริภาสานมฺปิ’จฺจาทิมาหฯ

ชาติยมฺปทเตฺถ ‘‘วตฺตมาเนติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม, เต อเนฺต, เส เวฺห, เอ เมฺห’’จฺจาทีนํ ลกฺขณานเมกเมกเตฺถปิ วตฺตมาเนติ อนฺติ, วตฺตมาเน สิ ถ อิจฺจาทีนํ วาเกฺยกเทสานํ คจฺฉติจฺจาโท คจฺฉ สิจฺจาโท จ ลกฺขิเย สกิมฺปวตฺติยา สพฺพสฺมิํ สเก วิสเย ปฐม มชฺฌิมปฺริเสกวจน ชาติ ปริสมตฺตาติ จริตตฺถตฺตา ตุเมฺห คจฺฉถาติ เอตฺถ ทฺวีหิ ทฺวินฺนํ ปฺริสาน เมกกฺขเณ ปวตฺติยํ น กสฺสจิ, พฺยตฺติยมฺปิ ปฏิลกฺขิยํ ลกฺขณานิ ภิชฺชนฺตีติ สาธารณํ ฐานํ ปติภิเนฺนหิ ลกฺขเณหิ ทฺวินฺนเมฺปกเตฺถ-กกฺขเณ ปวตฺติยํ น กสฺสจิ, ตถา วุตฺตนเยเนว ติณฺณํ ปฺริสานเมกกฺขเณ ปวตฺติยนฺติ สพฺพถา อปฺปวตฺติยํ สมฺปตฺตายํ วจนมิทํ, ปโร โหตีติ มชฺฌิมุตฺตมํ ภวตีติ อธิปฺปาเยน ‘ยเถ’จฺจาทินา วุตฺตํ วุตฺติคนฺถมฺปญฺหมุเขนา หริตฺวา ทเสฺสตุํ ‘กฺวปนา’ติอาทิมาห, เนทมุทาหรณมมฺหํ มนํ โภเสติ-ยโต วิปฺปฏิเสธวิสยเมเวทํ น โหติ, กุโต ยโต ‘‘วตฺตมาเนติ อนฺติ’’จฺจาทิปฺปภุตีนํ วตฺตมาเนติ อนฺติจฺจาทีหิ วาเกฺยกเทเสหิ นิทฺทิฏฺฐานเมว ปุพฺพปรจฺฉกฺกานํ ปฺริสวจนวิเสสวิธายเกน ‘‘ปุพฺพปรจฺฉกฺกาน เมกาเนเกสุ ตุมฺหามฺห เสเสสุ เทฺวเทฺว มชฺฌิมุตฺตมปฐมา’’ (๖-๑๔) ตีมินา วากฺยาวยเวน ตุมฺหามฺหเสเสสุ ปยุชฺชมาเนสุ อปฺปยุชฺชมาเนสุ วา ยถากฺกมํ ปุพฺพจฺฉกฺกานํ ปรจฺฉกฺกานญฺจ มชฺฌิมุตฺตมปฐมานํ ปเจฺจกํ เทฺวเทฺว วจนานิ ยถากฺกมํ ภวนฺตีติ ‘คจฺฉถ คจฺฉามา’ติ เอตฺถ เอกกฺขเณ ปวตฺติเยว นตฺถิ, ทฺวินฺนมฺปน สาวกาสาน เมกกฺขเณ ปวตฺติเยว หิ วิปฺปฏิเสโธติ, ตถาปิ วุตฺตนเยน วิปฺปฏิเสธปฺปกปฺปนาปิ สกฺกา กาตุนฺตีทมุทาหฏํ สิยาติ ทฏฺฐพฺพํ, อิมิสฺสา ปน ปริภาสาย นิรากุลปฺปวตฺติ ‘‘อาทิสฺสา’’ ตีมิสฺสา วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา, กตากตปฺปสงฺคี โย วิธิ, โส นิโจฺจ, โยตฺวกเตเยวายมนิโจฺจติ วุตฺตนิจฺจานิเจฺจสุ อนฺตรงฺคพหิรเงฺคสุ จาตุลฺยพลตฺตา นาสฺส โยคสฺส พฺยาปาโร, ตถาหิ นิจฺจานิเจฺจสุ นิจฺจเมว พลวนฺติ นิจฺจานิจฺจานมตุลฺยพลตา, อนฺตรงฺคพหิรงฺคปฺปการ(มฺปน) อุปริ ‘‘โลโป’’ติ (๑-๓๙) สุเตฺต ปกาสิสฺสามฯ

๒๓. สเงฺกโต

วจนารมฺภสฺส ผลมาห-‘อนุพโนฺธติ ยํ วุตฺตํ’ตฺยาทิ, วุตฺติยํ ‘‘โยนวยวภูโต สเงฺกโต’’ติ สามเญฺญน วุเตฺตปิ ‘‘ภาสิสฺสํ มาคธํ สทฺทลกฺขณ’’นฺติ สทฺทลกฺขณา ภิธานปฺปกรณโต สทฺทสฺสานวยวภูโตติ วิญฺญายเตติ ทเสฺสตุมาห-‘กสฺส’ตฺยาทิลฺตฺปฺปจฺจเย ลกาโร อุทาหรณํ, ปกติยาทิ สมุทายสฺสาติอาทิวากฺยสฺส สาปฺปายมตฺถํ วิวริตุํ ‘เอวมญฺญเต’จฺจาทิ วุตฺตํ, เกจิ สทฺทสตฺถการาติ ปาณินิ สนฺธายาห, วจนนฺติ ‘‘ตสฺส โลโป’’ติ (๑-๓-๙) วจนํ, ปโยคาสมวายิ ตาติ กตฺตาอิจฺจาทิปฺปโยเค อสมวายิตา อปฺปโยคิตาติ อธิปฺปาโย, เอวมฺปิสฺส โลโป วเส โย… อนุปฺโพฺพ พนฺธิวินาสโตฺถติ อาหุ อุจฺจาริตปธํสิตฺตา อนุพนฺธฺยเต วินสฺสเตฺยนุพโนฺธติ อิมาย สทฺท พฺยุปฺปตฺติยาวเสนฯ

๒๔. วณฺณ

‘อเตนา’ติ (๒-๑๐๘) เอตฺถ อโตติ รสฺสพฺยตฺตินิเทฺทโส วา สิยา รสฺสชาตินิเทฺทโส วา สกลนิสฺสยพฺยาปี อตฺถชาติ นิเทฺทโสวา, ตตฺถ รสฺสพฺยตฺตินิเทฺทเส สติ พุทฺธสิทฺธาทีสุ ยตฺถกตฺถจิ อกาโร คยฺหเตติ เนฏฺฐปฺปสิทฺธิ… เกสญฺจิ อสิชฺฌนโต, รสฺส ชาตินิเทฺทเส ปน พุทฺธ สิทฺธาทิสพฺพาการนฺตานํ ลกฺขณิกควาทฺยกา รนฺตานญฺจากาโร คยฺหตีติ สพฺพถา อิฏฺฐปฺป สิทฺธิ, นาโญฺญ ทีโฆ พฺยตฺตนฺตรตฺตาติ นานิฏฺฐปฺปตฺติ อาการโต นาเสฺสนาภาวา, ตสฺมา อโต ติ รสฺสชาตินิเทฺทเส นิสฺสิเต สพฺพมิทมิฏฺฐํ นิปฺผชฺชตีติ นาตฺถชาติ นิสฺสียเต, น รสฺสพฺยตฺติจ, ‘‘ยฺวณฺณานเม โอลุตฺตา’’ติ (๑-๒๙) อาทีสุ ปน รสฺสพฺยตฺติยา รสฺสชาติยา วา นิเทฺทเส ‘ต เสฺสทํ โนเปติ’จฺจาทีสุ เอโออาทิกมิฏฺฐํ กตฺถจิ ภเวยฺย, น สพฺพตฺถ, สพฺพตฺถ วา ภเวยฺย ‘วา เตริตํ สโมนา’ติอาทีสุ พฺยตฺตนฺต รตฺตา, ตสฺมา สพฺพถา อิฏฺฐปฺปสิทฺธิยา อิตฺตชาตฺยาทิ นิสฺ สียเต, อถวา วณฺณุจฺจารณมฺปติ เกสญฺจิ วณฺณุปฺปตฺติฏฺฐานานํ อุจฺจนีจตทฺภย สํหารวเสน วณฺณวิเสสุปฺปตฺติ ทสฺสนโต เตสํ วเสน รสฺส พฺยตฺตินิเทฺทเส รสฺสชาตินิเทฺทเส วา วุตฺตนเยน อิฏฺฐานิฏฺฐปฺปตฺติยํ สพฺพถา สพฺพถา อิฏฺฐปฺปสิทฺธิยา อิตฺตชาตฺยาทิ นิสฺสียเต, ตตฺถ วณฺณ ปเรน สวณฺณคฺคหณํ นิยมิตุํ วจนมิทมารทฺธนฺติ ‘สพฺพเตฺถวา’ติอาทินา วจนารมฺภผลมาห, สพฺพเตฺถวาติ สพฺพสฺมิํเยว สุตฺตปฺปเทเสฯ นนุ สยญฺจาติ วุเตฺตปิ ปริยตฺตํ, น หฺยญฺญํ รูปา ส ยมตฺถิ, อญฺญํ วา (สย)โต รูปนฺติ สิเทฺธเปฺยวํ สติ อเตฺถตฺถ ปโร โกจิ วิเสโสติ ญาเปตุํ สญฺจ รูป’นฺติ วุตฺติกาโร อาหาติ สมฺพโนฺธ, รูปสฺส วิเสสิตพฺพตฺตา ‘สญฺจ รูป’นฺติ วุตฺติยํ นิทฺทิสี ยมานตฺตา จ รูปนฺติ วิญฺญายตีติ ‘สญฺจ คยฺหตี’ติ วุตฺตํ, สํรูปคฺคหณายาปิสทฺทํ กโรโต-ธิปฺปา โย-ยนฺติ วตฺตุมาห-‘อญฺญเถ’จฺจาทิ, อญฺญถาติ อเญฺญนปฺปกาเรน สํรูปคฺคหณาย อปิสทฺทา ภาเวติ อธิปฺปาโย, อญฺญปทเตฺถติ อญฺญปทตฺถ สมาสวิสเย, คุณีภูตสฺสาติ อปฺปธานภูตสฺสา กาเร การาทิโน, สมาเสน วุตฺตตฺตา ปธานตู ตเตฺตปิ คุโณ ภวติ อญฺญปทโตฺถ-กาเรการาทิ วิธาย กตฺตา, วิธียมาโน สวโณฺณว ปธานํ… อิทมตฺถิตาย ตปฺปวตฺติยาติฯ นนุ วุตฺติยม ปิสทฺทสฺสาตฺถํ วทตา สยเญฺจติ วตฺตพฺพํ, ‘‘ตถา สยมตฺตนี’’ติ นิฆณฺฑุโต สยญฺจ-ตฺตากาเร การาทิญฺจ คยฺหตีตฺยมโตฺถ สมฺภาวียตีติ โจทนมฺปนสิ นิธาย ‘สญฺจ รูป’นฺติ วทโนฺต สาธิปฺปา ยารุฬฺหํ กิญฺจิ อตฺถวิเสสํ ปกาเสตุํ ตเถวาหาติ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ-‘สยเญฺจ’ตฺยาทิ, ‘‘ธนญฺญาตีสุ สํสโทฺท, ตถาตฺตตฺตนิเยสุปี’’ติ นิฆณฺฑุวจนโต ‘ส’นฺติ อตฺตาปิ คยฺหติ, โก โส สทฺทรูปํ สา ธารณํ, ‘ส’นฺติ อตฺตนิยมฺปิ, กินฺตํ สทฺทาน มสาธารณํ สทฺทรูปํ, ตถา สติ อตฺตนิยํ รูปํ นามาตฺต สงฺขาตสทฺทสมฺพนฺธีติ อาห-‘สํรูปํ สทฺทานมสาธารณํ รูป’นฺติ, เอตญฺจ อิทนฺตีมินา สมฺ พนฺธิตพฺพํ, อสาธารณนฺติ อสาธารณํ สทฺทรูปํ, สติ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนสฺส สาตฺถก ตาย อสาธารณนฺติ รูปํ วิเสสตา สาธารณสฺสาปิ สมฺภโว วุโตฺตเยว นามาติ อาห-‘ทฺวิธํ หิ’จฺ จาทิ, กินฺตํ สาธารณมสาธารณญฺจรูปนฺติ สามเญฺญน รูปํ นิทฺทิสิตุมาห-‘ตตฺถา’ติอาทิ, ตตฺถา ติ นิทฺธารเณ สตฺตมี, สทฺทานนฺติ สาตฺถกนิรตฺถกานํ เยสํเกสญฺจิ สทฺทานํ, ตํตํ สทฺทตฺตาทีหิ

เตสํเตสํ พุทฺธ ออิอาทีนํ สทฺทานํ สทฺทตฺตาทิ, อุภยตฺถ อาทิสเทฺทน อโตฺถ สงฺคหิโต, เตน สาธารณํ สทฺทรูปมตฺตรูปํ ตถา-สาธารณนฺติ จตุพฺพิธํ สํรูปนฺติ ทเสฺสติ, จตูสุปิ เจเตสฺวสา ธารณสฺส สทฺทรูปเสฺสโวปานํ ทเสฺสตุมาห-‘ตตฺถา’ติอาทิ, สาธารณรูปพฺยุทาเสนาติ สา ธารณรูปสฺส ปริจฺจาเคน, อุปาทิยโนฺต รูปเมว สทฺทสฺสสํ, นาโตฺถติ จ ทเสฺสตีติ สมฺพโนฺธ, จ สโทฺท ปเนตฺถ ‘อิทํ ทเสฺสตี’ติ เหฎฺฐา วุตฺตํ สมุจฺจิโนติ, อสาธารณเสฺสโวปาทิยเน การณ มาห-‘ตนฺต’มิจฺจาทิ, อิตรนฺติ เย สํเกสญฺจิ สทฺทานํ สทฺทตฺตาทิ, ปรสฺสาปีติ อญฺญสฺส ยสฺ สกสฺสจิ สทฺทสฺสาปิ, อิติ อิทํ, ปติตํ ปสิทฺธํ, เอตฺถ ปน อิติสโทฺท เหตุมฺหิ, ยสฺมา อิทํ ยถา วุตฺตํ ปสิทฺธํ ตสฺมา ปุพฺพาจริยปรมฺปรายาคโต ปเทสโต อุปาทิยโนฺตติ ปกตํ, สํสทฺทวิเสสน สามตฺถิเยน อสาธารณรูโปปาทิยเนปิ อสาธารณํ สทฺทรูปเมโวปาทียติ นาสาธารณมตฺถ รูปํ… อิมินา วกฺขมานการณตา [ตาย (โปตฺถเก)] วเสนาติ อาห-‘สทฺทเสฺส’จฺจาทิ, อา สนฺนํ…สทฺทโต สทฺทภาวสา นญฺญตฺตา, วิปริยยโตติ วิปริยาเสน อนาสนฺน ภาเวนาติ อโตฺถ, จกฺขุวิสโยปิ หิ อโตฺถ กถํ โสตวิสยสทฺทสฺส น อาสโนฺน สํรูปมฺภวิตุมรหตีติ, การณนฺตรม าห-‘อเหยฺยตฺตาจา’ติอาทิ, อเหยฺยตฺตาติ อปริจฺจชนียตฺตา, อิทมฺปิ นิจฺจสมฺพนฺธิเตฺต การณว จนํ, ตํ สทฺทรูปํ, นิจฺจสมฺพนฺธีติ นิรนฺตรสํโยคี, วิปริยยโตติ เหยฺยตฺตา, ตถาหิจฺจาทินา อตฺถสฺส เหยฺยตฺตํ โพเธติ, อปรํ การณมาห-‘อสาธารณญฺจ รูปํ’ตฺยาทินา, สาธาโรโณ ปริยาย สทฺทานํ, ปเจฺจตพฺพตฺตาติ วิญฺญาตพฺพตฺตา, อิทานิ การณตฺตยํ สโมธาเนตฺวา อิเมหิ การ เณหิ รูปเมว สทฺทสฺส สํนาม, นาโตฺถติ นิยเมตฺวา ทเสฺสตุํ ‘ตเทว’นฺติอาทิ อารทฺธํ, ตเทวนฺติ ยสฺมา เอวํ, ตํ ตสฺมาติ อโตฺถ, สรูปปฺปธาเนติ ‘‘โคสฺสา วง’’ (๑-๓๒) ตฺยาโท โคสฺสาตฺยาทิเก สรูปปฺปธาเนฯ

๒๕. นฺตุ

นฺตุสฺสิยา ชนฺตฺวาทีนมฺปิ ‘‘นฺตนฺตูนํโนฺต โยมฺหิ ปฐเม’’ (๒-๒๑๕) ตฺยาทินา คหณปฺปสเงฺค ชาติยมภิปฺปสงฺคพาธนตฺถํ พฺยตฺติยํ วนฺตฺวาทิ สมฺพนฺธีนมุปาทานตฺตมิ ทมารทฺธํ ‘‘วนฺตฺววณฺณา’’ (๔-๗๙) ‘‘ตเมตฺถสฺสตฺตีติ มนฺตุ’’ (๔-๗๘) ‘‘กตฺตริ ภูเต กฺตวนฺตุ กฺ ตาวี’’ (๕-๕๕) ติ วิหิตา วนฺตฺวาทโย นามฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

ปริภาสาธิกาโร สมโตฺตฯ

สรโลปาทิ วณฺณนา

๒๖. สโร

อาธารวิเสสาปสฺสยนฺติ โอปสิเลสิกาธารวิเสสสฺส นิสฺสยนํ, โอปสิเลสิกาธารํ วินา อา ธารนฺตเร คหิเต สติ วจนนฺตรํ สุตฺตนฺตรํ วินา พฺยวหิตนิวตฺติ กาตุํ น จ สกฺกาติ สมฺพโนฺธ, เกจี ติ พุทฺธปฺปิยาจริยาทโย ทเสฺสติ, เต หิ ยทิ วณฺณน กาเลน วา พฺยวธาเนปิ สนฺธิ ภเวยฺย ตทา สเรติ นิมิตฺตโสฺส ปาทานํ นิรตฺถกํ ภเวยฺยาติ สเรติ นิมิโตฺตปาทานสามตฺถิเยนาเนน วณฺณาทิพฺยวธาเน โน สนฺธีติ มญฺญมานา ‘นิมิโตฺต’จฺจาทิกํ วากฺยมาหุ, ตทยุตฺตนฺติ เตหิ’นิมิ โตฺต’จฺจาทินา ยํ วุตฺตํ, ตํ อยุตฺตนฺติ อโตฺถ, อยุตฺตเตฺต การณํ พฺยภิจารสพฺภาเวน สามตฺถิยา ภาโวเยวาติ พฺยภิจารนฺทเสฺสตฺวา สามตฺถิยาภาวนฺทเสฺสตุมาห-‘อวสาเน,จฺจาทิ, การิยาภาเว ปีติ เอตฺถ น เกวลํ ‘อิทเมว สจฺจํ, สุมนา ภวนฺตุ อโถปิ’ตฺยาโท วณฺณกาลพฺยวธาเนเยว, อถ

โข ‘เอเต น สเจฺจน สุวตฺถิ โหตู’ตฺยาโท อวสาเน ‘ปมาโท มจฺจุโน ปทํ’ ตฺยาโท อนฺต พินฺทุ สงฺขาตนิมิตฺตนฺตเร วา การิยาภาเวปิ นิมิโตฺต ปาทานสฺส สาตฺถกโตติ อปิสทฺทสฺสโตฺถ, สาตฺถกโตติ ภาวปฺปจฺจยโลเปน ภาวปฺปธานวเสน วา วุตฺตํ, สาตฺถกตฺตโตติ วุตฺตํ โหติ, อญฺญถา นิมิโตฺตปาทานเมว สาตฺถกํ นามาติ ‘นิมิโตฺต ปาทานสฺส สาตฺถกโต’ติ น ยุชฺชติ, อยเมตฺถา ธิปฺปาโย ‘อวสาเน นิมินฺตเร วา การิยาภาเวน พฺยภิจารสพฺภาวา อญฺญถานุปปตฺติลกฺขณํ สามตฺถิยํ นตฺถิ, นิมิตฺตนฺตุพฺยวธาเนปิ จตฺถิ, ยถา’ทารุนิมิตฺตํ วโนปสงฺกมน’นฺติ ตสฺมา วณฺณ กาลพฺยวธาเนปิ สเรติ นิมิเตฺต สติ โลปการิยํ ปโปฺปเต วา’ติฯ ลุปฺปตีติ ‘ตตฺริเม’จฺจาทินา กถ นกาเล น ทิสฺสตีติ อโตฺถ, อทสฺสนมตฺตเมว หิ โลโป, อญฺญถา ‘ตตฺรา’ทิสทฺทรูปาภาวปฺปตฺติ ยา อตฺถปฺปตีติ การิตฺตเมสํ น สิยาติ, ปฐมาย นิทฺทิโฎฺฐ… วุตฺตตฺตา กมฺมสฺส, สรสฺสาติ ว เทยฺย… ภาเว ขาทิปฺปจฺจเยน อวุตฺตกมฺมตฺตา, อิหาติ อิมินา สตฺถนฺตเร ภาวสาธนวเสน คหณํ วิภาเวติ, คนฺถ ลาฆโว… สรสฺส โลโปติ วา โลปํ ปโปฺปตีติ วา อวตฺตพฺพตฺตา, สโรติ ปฐมาย นิทฺทิฎฺฐตฺตา สโร โลโป นาม โหตีติ สงฺกาปิ สิยาติ อาห-‘น เจ’จฺจาทิ, อิหาติ อิมสฺ มึ สุเตฺต, โหนฺติจฺจาโทปิ ปุพฺพสรโลเป หนฺติจฺจาทิกมฺปิ สิยาตฺยาสงฺกิยาห-‘โสเจ’จฺจาทิ, อุสฺสคฺคโต อาคโต สมฺภูโต ตสฺส วา อยํติ โอสฺสคฺคิโก ปุพฺพโลโป , ตสฺส ภาโว โอสฺสคฺคิก ตฺตํ, โอสฺสคฺคิกตฺตา ปุพฺพโลปสฺส การิยนฺตเรหิ ปรโลปาทีหิ อปวาทวิธีหิ อาพาธิโต เอว, โส จ ปุพฺพโลโป โหตีติ สมฺพโนฺธ, ‘‘ปโร กฺวจี’’ติ (๙๑-๒๗) กฺวจิคฺคหเณน ปุพฺพปรโลปานํ ตุลฺยพลตฺตาภาวา ยถา คมปฺปตฺติโต ปรโลปสฺสาปวาทรูปตฺตํ, อชฺฌาสิเตติ ปวิเฎฺฐ, น โหติ… ปรโลปาปวาเทน พาธิตตฺตา, เตหีติ ปรโลปาทีหิ, สพฺพถา มุตฺตวิสโย สทฺธินฺทฺริยนฺ ติ, วิกเปฺปน มุตฺตวิสโย ลเต วาติฯ

๒๗. ปโร

อิติสโทฺท อิทมเตฺถ, กฺวจิ โลปนีโย โหตีติ อิทํ วจนํ ทีเปตีติ สมฺพโนฺธ, กินฺติ อาห-‘ปโย คานุสาริต’นฺติ, กสฺสาติ อาห-‘การิยสฺส ปรโลปสฺสา’ติ, เกน เหตุนาติ อาห ‘กฺวจิคฺคหเณ นา’ติ, กตฺถาติ อาห-‘อิห อิมสฺมึ สุเตฺต’ติ, เตนาติ เตน ปโยคานุสาริตาทีปเนน, ยถาปโยคนฺ ติ อาคมปโยคานติกฺกเมน, นิจฺจํ ปเกฺขวา ปรโลโป สิยาติ โหนฺติจฺจาโท นิจฺจํ, ลตาวาติอาที สุ ปเกฺข วา ปรโลโป ภเวยฺย, เอวํ มญฺญเต ‘‘กสฺมินฺติ อเตฺถ กฺวาติ นิปฺผนฺนนานิยมวุตฺตินา อนิยมตฺถเสฺสว วิเสสกโต วจเน สพฺพเตฺถวานิยตตฺถวุตฺติตฺตา กฺวจิสโทฺท-ยํ ยถาคมํ นิจฺจม นิจฺจมสนฺตญฺจ วิธึ ทีเปติ, ตตฺถ โหนฺติจฺจาทิโก นิจฺจ ปโกฺข ปรโลปเสฺสว วิสโย, ลตาวาติ อาทิโก อนิจฺจปโกฺข อุภยสาธารณตฺตา ปุพฺพโลปสฺสาปิ วิสโยติ อิมินา นิจฺจํ ปเกฺข วา ปรโล โป โหติ, อสนฺตปโกฺข ปน สทฺธินฺทฺริยนฺติอาทิโก ปุพฺพโลปเสฺสว วิสโย สพฺพถาเนน ปริ จฺจตฺตตฺตา’’ติ, ตีสุปิ เจเตสุ ปน ปเกฺขสุ นิจฺจานิจฺจปเกฺขสุ เยวสฺสาปวาทรูปตา… ปุพฺพโลปสฺส สพฺพถา โหนฺติจฺจาโท นิวารกตฺตา วา วิธายกตฺตา วา ปรโลปสฺส, น ตฺวสนฺตป เกฺข… ปุพฺพโลปเสฺสว สพฺพถาเนน ทินฺนา วสรตฺตา, โลกโคฺคติอาทิ ตุ กฺวจิสทฺทสฺส ปโย คานุสาริตา ทีปกตฺตา นิเจฺจ อสเนฺตวาปิ วิธิมฺหิ ทีปิเต ปรโลเปน วา นิปฺผชฺชตีติ เนฎฺฐพฺยา ฆาโต, เอวํ ตาว กฺวจิคฺคหเณ สพฺพถานิฎฺฐปริหาเรน อิฎฺฐปฺปสิทฺธิ สิยา, ตทภาเวกถนฺติ ตท ภาเว วิโรธมาห-‘อญฺญเต’จฺจาทิ, ปริยาเยน ภวนฺตีติ กฺวจิคฺคหณาภาเว ‘ปโร’ติ สุตฺตํ สิยา ตถา สติ สุตฺตทฺวยเมกวิสยํ ตุลฺยพลญฺจ สิยา, ตตฺถ วิปฺปฎิเสธาภาวา ปมาณภูตานมาจริย (วจนา)นํ นิรตฺถกตา มา ภวีติ วาเรน ภวนฺตีติ อโตฺถ, อิตีติ อิมินา ปริยายภวนการเณน, ป เกฺขเยว สิยาติ ลตาวาติอาทีสุ ปุพฺพโลเป ปริยายปฺปวเตฺต ปริยาเยน ปรโลปสฺสาปฺปวตฺติโต ลตาวาติ ปเกฺขเยว ปรโลโป ภเวยฺย, โหนฺติจฺจาโท นิจฺจํ น สิยาติ สมฺพโนฺธ, ตญฺจาติ ตํ ปริ ยายภวนญฺจ, โข วากฺยาลงฺกาเร, ปฎิปทนฺติ ปทมฺป ทมฺปติ โหติ, เนกเทสปริหาเรนาปิ, เต

นาห ‘น กตฺถจี’ติ, อิมินา อิทํ ทีเปติ ‘‘สพฺพตฺถ วิกปฺปปฺปสตฺติยา หนฺติ, สทฺธนฺทฺริยํตฺยาทิกํ ‘‘น เทฺววา’’ติ (๑-๒๘) สุเตฺตปิ หนฺติจฺจาทิกญฺจานิฏฺฐรูปมฺปิ สมฺปชฺชตี’’ติฯ นเจวมิฏฺฐนฺติ เอวมิทํ ยถาวุตฺตํ วิกปฺปวิธานํ สทฺทลกฺขณญฺญูหิ เนวาภิมตนฺติ อโตฺถ, ตเมว สาเธติ ‘ปรโลโป หิ’จฺจาทินา, อถา นิจฺจปเกฺข วา ปรโลเป กเต-เนน ปริจฺจตฺตฏฺฐาเน อุสฺสคฺคปฺปวตฺติยา ลตาว ลเตวาติ รูปทฺวยํ สมฺปชฺชติ ตสฺมา ปโยคานุสาริตาทีปเกน กฺวจิสเทฺทเนว โหนฺติ สทฺธินฺทฺริยํ ลตาว ลเตวาติ ปโยค สมฺภโวปิ, ตถาปิ อนิจฺจปเกฺข ลตาอิวาติ ตติยรูปปฺปสิทฺธิยา ปริยาเยน ภวิตพฺพนฺติ ปริกเปฺปติ ‘นนุ เจตฺยาทินา, อถ ‘‘ปโร กฺวจี’ติ กฺวจิคฺคหเณ สติ อป(วาทรูป)ตฺตา กถมฺปริยายปฺปวตฺตีติ มนสิ นิธายานิจฺจปเกฺข ปริยายปฺปวตฺติทีปนตฺถํ ‘‘น เทฺววา’’ติ สุตฺติตนฺติ อปวาเท รูปตฺตเยปิ ปริยายปฺปวตฺติยํ โทสาภาวมาห-‘นายํ โทโส’จฺจาทิ, ตถาหิจฺจาทินา ‘‘น เทฺววา’’ติ สุเตฺตเนว ปริยายสฺสาปิ ทีปิตตฺตํ สาเธติ, สา จ เอกตฺถปฺปวตฺติ ปริยายํ วินา น สมฺภวติ… เอกกฺขเณ ปวตฺยสพฺภาวาติ อธิปฺปาโย, นนุ จ กฺวจาภาเว ปริยายปฺปวตฺติยํ ยถาวุตฺต โทสเสฺสวาปฺปสงฺคโต มา โหตุ ปริยาโย, ภินฺนวิสเย ปนปุพฺพปรโลปปฺปวตฺติยา ‘‘น เทฺววา’ติ นิเสเธ ลเตว ลตาว ลตาอิวาติ รูปตฺตยํ นิปฺผชฺชตีติ โจทนํ มนสิ นิธายาห-‘นเจ’จฺจาทิ, ตตฺถ โทสมาห-‘ตถา จ สติ’จฺจาทินา, กตฺถจิ เทมิจฺจาโท นิจฺจํ ปุพฺพโลปเสฺสว, กตฺถจิ โหนฺติจฺจาโท นิจฺจํ ปรโลปเสฺสว , วิกเปฺปน วา กตฺถจิ ยโถทกํ ยถาอุทกํ ตฺยาโท ปุพฺพโลปเสฺสว กตฺถจิ อิติปิ อิจฺจปิจฺจาโท ปรโลปเสฺสว กตฺถจิ ลเตว ลตาว ลตาอิวาจฺจาโท ปริยาเยนุภยโลปเสฺสว ทสฺสนโตติ สมฺพโนฺธ, เอตฺถจ อิติปีติ ววตฺถิตวิภาสตฺต ทีปเนน กฺวจิสเทฺทน ปรโลเป กเต-ญฺญตฺร ปุพฺพ โลเป สมฺปเตฺต ‘‘น เทฺววา’’ติ เอตฺถานุวตฺตมาน กฺวจานุภาเวน นิจฺจํ นิเสเธ อิจฺจปิเจฺจว ภวติฯ สมฺพชฺฌติ เตสุ เตสุ สุเตฺตสุฯ ปริเจฺฉโทติ กมฺมตฺถวเสน อาธารวเสน วาติ อาห-‘ปริจฺฉิชฺชติ’จฺจาทิฯ

๒๘. นเทฺว

ตตฺถจาติ จสเทฺทน ภวิตพฺพํ, ตถา จ สติ อโญฺญญฺญานชฺฌาสิ ตํ ยโถทกํ ยถาอุทกํตฺยาทิ อิติปิ อิจฺจปิจฺจาทิจ สงฺคหิตํ ภวตีติ, ปุพฺพโลเป ปรโลเป จ ปริยาเยน สมฺปเตฺต ทฺวินฺนมฺปิ ปเกฺข อภาเว สติ กถมิทํ ยุชฺชตีติ โจเทติ‘ยเชฺชว’มิจฺจาทินา, ยเชฺชวนฺติ หิ อยํ นิปาตสมุทาโย อนิฏฺฐาปาทนารมฺภ วตฺตเต, เอวเญฺจ คยฺหตีติ อโตฺถ, ตเทติ อตฺถโต วิญฺญายติ, นิจฺจํ สนฺธิการิยาภาเว การณมาห-‘อุปสิเลสา ภาวโต’ติ, ตเทว สมเตฺถติ อีทิเสสุ หิ’จฺจาทินา, วตฺตุมิฏฺฐตฺตาติ อิมินา สนฺนิกํโส วณฺณาน มทฺธมตฺตกาลพฺยวธานา ปจฺจาสตฺติ, สนฺนิกํสเสฺสตสฺส วจนิจฺฉายํ สติเยว สนฺธิการิยํ โหตีติ ทีเปติ, อุปสิเลสาภาโว วาติ อุปสิเลสาภาโวเอว ภวติ, นาญฺญถาติ อธิปฺปาโย, ตทภาเวจาติ ตสฺส อุปสิเลสสฺส อภาเว จ, สนฺธิการิยาภาเว การณมาห-‘กาลนฺตเรน พฺยวธานา’ติ, กาลนฺตเรนาติ อุภยตฺถ ฐิตวณฺณาน มุจฺจารณกาลโต อเญฺญน มชฺฌปฺปติตกาเลน, สนฺธิ โหเตว… สนฺนิกํสวจนิจฺฉาวเสน อุปสิเลสภาวโต, พุทฺธ วีร อตฺถุราชปุตฺตํ อชรามโรติ เฉโท, ยทิปิ สพฺพเมฺปตํ ยเชฺชวํตฺยาทินา วุตฺตํ กฺวจิสทฺทปฺปภาเวเนว สิชฺฌติ, ตถาปิ ปกาโร-ยมฺปิ สเตฺถ โยเชตโพฺพ วาติ ทเสฺสตุํ วุโตฺตฯ

๒๙. ยุว

นนุ สุเตฺต ‘ลุตฺตา’ติ ปญฺจมี นิเทฺทสา ‘ปเรส’นฺติ โหตุ, ‘ยถากฺกมํ’ติ ตุ วจนาภาเว กถํ ยถากฺกมนฺตีทํ วุตฺตนฺติ อาห-‘สเม’จฺจาติ, สมา สงฺขฺยา คณนา เยสุ เต สมสงฺขฺยา-อุเทฺทสิโน อนุเทสิโน จ, อุทฺทิสนํ ปฐมํ นิทฺทิสนํ อุเทฺทโส, อนุทิสนํ ปจฺฉา กถนํ อนุเทโส, อุเทฺทโส อนุเทโส เอสมตฺถีติ อุเทฺทสิโน อนุเทสิโน, เตสํ สมสงฺขฺยานมุเทฺทสีนํ อนุเทสีนญฺจ,

อิวณฺณุวณฺณาหิ อุเทฺทสิโน เทฺว, เอ โอการา อนุเทสิโน จ เทฺวติ อุเทฺทสีนมนุเทสีนญฺจ ฐานฺยาเทสานํ สมสงฺขฺยา สิยา, สติยญฺจ ตสฺสํ ยถากฺกม มาทสา วิธียเนฺต, โลกโต สิทฺธิมุปทเสฺสติ ‘ตถาหิ’จฺจาทินาฯ อว…เป…. เอ โอติ ปเรสํ มตํ, วิปฺปฏิปตฺตีติ วิรุทฺธา ปฏิปตฺติ ปฏิชานนํ, ปเร “สติปิ เหฏฺฐา วาคฺคหเณ‘กฺวจาสวณฺณํ ลุเตฺต’ติ สุเตฺต กฺวจิคฺคหณกรณโต อวเณฺณ เอว ลุเตฺต อสวโณฺณ วิธิ โหติ, ตโต อิธ น โหติ ทิฏฺฐุปาทาน”นฺติ วทนฺติ, กฺวจีติ อธิกาโร อิธ น โหติ มหุสฺสโว มาตูปฏฺฐานนฺติ, ปติสโทฺท อาธารโตฺถ, เตน สมานาธิกรโณ อุรสโทฺทปีติ อุรสฺมินฺติ นิจฺจ สมาสตฺตา อสกปเทน วิคฺคเห กเต “อสงฺขฺยํ วิภตฺติ”จฺจาทินา (๓-๒) สุเตฺตน อสงฺขฺยสมาโสติ ทเสฺสตุมาห-‘วิภตฺยเตฺถสงฺขฺยสมาโส’ติ, เอตฺถ ปน ยุวณฺณานนฺติ สํสามิสมีปสมูห วิการาวยวาทีสุ ฐานฺยาเทสสมฺพเนฺธ ฉฏฺฐี, ตสฺมา อิวณฺณุวณฺณานํ ฐาเน เอ โออาเทสา โหนฺตีติ อโตฺถ, ฐานมฺปน ติธา อปกํโส นิวตฺติ ปสโงฺค เจติ, ตตฺถ คุนฺนํ ฐาเน อสฺสา สมฺพนฺธียนฺตุ [พชฺฌนฺตุ (ชินินฺทพุทฺธิ)] ติ อปกํโส ฐานสทฺทสฺสโตฺถ, “เสมฺหสฺส ฐาเน กฏุกโมสธํ ทาตพฺพ”นฺติ นิวตฺติ “ทพฺภานํ ฐาเน สเรหิ อตฺถริตพฺพ”นฺติ ปสโงฺค, เตสุ อิธ ปฐมทุติยา น ยุชฺชนฺติ… นิจฺจตฺตา สทฺทตฺถสมฺพนฺธสฺส อปนยนวินาสา น ยุชฺชนฺตีติ, ตติโย ตุ (ยุชฺชติ) … สุเตฺต อตฺถาภิธานาย อิวณฺณุวณฺณานํ ปวตฺติปฺปสเงฺค ตทตฺถาภิธานาเยว เอโออาเทสา ภวนฺตีติฯ

๓๐. ยวา

“สตฺตมิยํ ปุพฺพเสฺส”ติ (๑-๑๔) ปุพฺพสฺส การิยวิธานโต สตฺตมี นิทฺทิฏฺฐสฺส ปรตา วิญฺญายตีติ วุตฺติยํ ‘ปเร’ติ วุตฺตํ, เอวมุปริปิ, ปเรหิ อิจฺจสฺส อชฺฌิณมุโตฺต’ติ สาเธตุํ “สโพฺพจนฺติ” “อโชฺฌ อธี”ติ จ สุตฺติตํ, เตสมิธ ปจฺจกฺขาตภาวทสฺสนตฺถมาห-‘อิท’มิจฺจาทิ, อพฺภกฺขานนฺติ [อพฺภุคฺคโภ] อิมินาว สิทฺธนฺติ “อโพฺภ อภี”ติ จ น วตฺตพฺพํ, อิติ+อสฺส อิติ ฐิเต ปรโลโปติ ทสฺสนตฺถํ ‘อิติ อสฺส ปรโลโป’ติ อาห, อนฺวคมาติอาทีสุ นิจฺจํฯ

๓๑. เอโอ

ปุตฺตา เม+อตฺถิ, อสโนฺต+เอตฺถาติ ปทเจฺฉโทฯ

๓๒. โคสฺส

อนฺตาเทสโตฺถติ “ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา”ติ (๑-๑๗) พาธกสฺส “ฎานุพนฺธาเนกวณฺณา สพฺพสฺสา”ติ (๑-๑๙) พาธเกน “วานุพโนฺธ”ติ (๑-๑๘) สุเตฺตน อนฺตาเทสโตฺถ, เตเนว วุตฺตํ-‘พาธกพาธนโตฺถยมารโมฺภ’ติ, อววาเทเส ปุพฺพสรโลเป ทีเฆฺจ ควาสฺสํ, ควจฺฉนฺติ นิจฺจํฯ อิทํ กถํ สิชฺฌตีติ สมฺพโนฺธ, อิทนฺติ ยถริเวจฺจาทิกํ, กึ วินา สิชฺฌตีติ อาห-‘เอวาทิสฺสา’ติอาทิ, เอวสฺส อาทิเอกาโร เอวาทิ, ตสฺส, ริอาเทสมนฺตเรนาติ สมฺพโนฺธ, จสโทฺท อฏฺฐานปฺปยุโตฺต, รสฺสวิธานญฺจาติ โยชนีโย, กเตปิ ตสฺมินฺติ ตสฺมึ สุเตฺต วิหิเต จ, น สิชฺฌตีติ เอวาทิสฺส ริอาเทโส น กโตติ กตฺวา วุตฺตํ, ภุสํ+เอวาติ (ปน) ฐิเต มหาวุตฺตินา เอวาทิสฺส อิอาเทเส รูปสิทฺธิ โหเตว, อิธ ปน ปการนฺตเรน ‘ภุสามิเว’ติ สาเธตุมาห ‘ตมฺปิ’จฺจาทิฯ

๓๓. พฺยญฺช

รสฺสทีฆานนฺติ สุเตฺต อวุเตฺต กถํ รสฺสทีฆานนฺติ ลภติ อุเทฺทสิโนติ อาห-‘ทีฆสฺสา’ติอาทิ, ทีฆสฺสาติ รสฺสสฺสาติ จ ฐานสมฺพเนฺธ ฉฏฺฐี, ปจฺจาสตฺยาติ ฐานโส ปจฺจาสตฺยา, อิทญฺจ

นิสฺสย วเสน วุตฺตํ, นิสฺสยกรณเมโก สตฺถาคโต ญาโยติ, อิธ นิจฺจํ-วีตินาเมติ ฤลฺลจฺจยํ, อิธ น โหติ-ชโน สายํฯ

๓๔. สร

ฐานสมฺพเนฺธติ ฐิติ ฐานํ ปสโงฺค, สมฺพนฺธนํ-สมฺพโนฺธ, ฐานฺยาเทสภาวลกฺขโณ ฐาเน โยคนิมิตฺตภูโต สมฺพโนฺธ ฐานสมฺพโนฺธ ตสฺมึ, เทฺว รูปานิ โหนฺตีติ อิมินา น สรูปปฺปธาโนติ ทสฺสิตํ โหตีติ สมฺพโนฺธ, เหตุมาห-'พหุวจนนิเทฺทสา'ติ, เทฺว รูปานิโหนฺตีตฺยาทิ วจนมิทํ [ปทมิทํ (โปตฺถเก)] ทเสฺสติ ''สรูปปฺปธาเนปิ ทฺวิสเทฺท ทฺวิสทฺทสามเญฺญน สงฺขฺยาทฺวิสทฺทานุสิฎฺฐํ นปฺปยุชฺชเต, ตสฺส (ปน) สเงฺขฺยยฺยวจนสงฺขฺยาภาวา เอกวจนเมว ( ) [(ปน) (โปตฺถเก)] โหตี''ติ, อิมินา จ-ตฺถปฺปธาโน-ยํ นิเทฺทโส น สรูปปฺปธาโนติ ทเสฺสติ, อธิปติปจฺจโย อธิปติปฺปจฺจโยติ อนิจฺจํ, อิธ น โหติ อิธ โมทตีติ, ตํ ขณนฺติ เอตฺถ เอกงฺควิกลํ ปจฺจุทาหรณนฺติ สรมฺหา ปรตฺตาภาวา น ทฺวิตฺตํฯ

๓๕. จตุ

ตพฺพเคฺค ตติยปฐมาติ กสฺมา วุตฺตํ จตุตฺถ (ทุติย) สเทฺทหิ วคฺคกฺขเรเสฺวว คยฺหมาเนสฺ ตถา นิเทฺทโส ยุโตฺต, น หิ จตุนฺนมฺปูรโณ จตุโตฺถ ทฺวินฺนมฺปูรโณ ทุติโยติ อกฺขราเยว วุจฺจนฺตีติ อาสงฺกิย 'วินาปี'ติอาทิมาห, อกฺขเร อกฺขรวิสเย จตุตฺถาทิ โวหาโร กรียมาโน วคฺคคหณํ วินาปิ วคฺคกฺขเรเยว รุโฬฺห ปสิโทฺธติ สมฺพโนฺธ, เหตุมฺหิ อิติสโทฺท, ยโต เอวํ, ตสฺมา การณา 'ตพฺพเคฺค ตติยปฐมา'ติ วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโย, ตพฺพเคฺคติ จตุตฺถทุติยา ยสฺมึ, ตสฺมึเยว วเคฺคติ อโตฺถ, ปจฺจาสตฺตีติ ปติ อาปุพฺพา 'สท-วิสรณคตฺยวสาทเนสุ'อิจฺจสฺมา อิตฺถิยํ ภาเวตฺติมฺหิ นิปฺผชฺชตีติ ทเสฺสตุมาห-'ปจฺจาสีทน'มิจฺจาทิ, ยถาโยคฺคนฺติ จตุตฺถกฺขเร จตุตฺถสฺส ตติโย ทุติยกฺขเร ทุติยสฺส ปฐโมติ เอวํ โยคฺคมนติกฺกมฺม, ธสฺส ทภาโวติ อิมินาว ปุพฺพสฺส ธสฺส ทตฺตมฺปลกฺขติ, ตถา ยสเตฺถโรติฯ เถโรติ เอตฺถ เอกาโร วคฺคกฺขโร น โหตีติ ตสฺมึ ตวคฺคทุติยกฺขรสฺส ตสฺส โต ปฐโม น โหติฯ ปโนฺถติ เอตฺถ ตวคฺค ทุติยกฺขเรน ถกาเรน ตพฺพคฺคภูเต นกาเร สตีปิ น โส ตพฺพคฺคทุติยกฺขโรติ น ตสฺส ปฐโม โต, เอตฺถ นิโคฺฆโส นิโฆโสติอาทิ อนิจฺจํ, ทโฬฺห นิฎฺฐานนฺติ นิจฺจํฯ

๓๖. วิติสฺส

อิติสโทฺท-นุกรณํฯ นิปาตสฺส ปกติวิยา-นุกรณํ ภวติ, อนุกรณญฺจ ทฺวิธา อสาธุสทฺทรูปํ สาธุสทฺทรูปนฺติ, เตสุ ภารวาหโก โกจิ เตน ปีฬิโต 'อโห ภาโร'ติ วตฺตเพฺพ สตฺติเวกลฺลา 'อโห พาล' อิจฺจาห, ตํสมีปวตฺตี 'กิมยมาเห'ติ เกนจิ ปุโฎฺฐ สมาโน 'อโห พาล อิจฺจยมาเห'ติ วทติ, อิธมสาธุสทฺทรูปํ, อิตีติ ปน สาธุสทฺทรูปํ, ตสฺมา ตโต-นุการิเยนาเตฺถน สาตฺถกตฺตา ฐานสมฺพเนฺธ ฉฎฺฐีฯ

๓๗. เอโอ

นนุ ''วิติเสฺสเว วา''ติ (๑-๓๖) โวตฺยนฺวตฺติย อวเณฺณ เอโอนํ โว โหตีติ จ สกฺกา วิญฺญาตุํ, ตถา สติ 'อวเณฺณ กฺวจิ โว โหตี''ติ วตฺตพฺพํ 'อโหติ วา'ติ กสฺมา วุตฺตนฺติ โจทนมาสงฺกิยาห-'โอการสฺสปิ'จฺจาทิ, ฐานิภาเวน นิทฺทิฎฺฐตฺตาติ ''เอโอน''นฺติ (๑-๓๑) วการาเทสสฺส วิชฺชมานตฺตา วการาเทสมฺปติ ปุน โอกาโร ฐานิภาเวน นิทฺทิสิตโพฺพ น สิยาติ อธิปฺปาเยน

าห, น นิมิตฺตนฺติ เอโอนํ วการาเทสตฺถํ อวโณฺณ การณํ น โหตีติ อโตฺถ, อญฺญถาติ อวณฺณสฺส นิมิตฺตเตฺต, โอการํ น ปเฐยฺยาติ สมฺพโนฺธ, มการาคเม’ยาจ กมาคเต อคฺคมกฺขายตี’ติ, เสฺว ภวนฺติ วิคฺคยฺห ตนปฺปจฺจเย ตทฺธิตวุตฺติยํ วิภตฺติยา ‘‘เอกตฺตตายํ’’ติ (๒-๑๑๙) โลเป อการาเทเส ทีเฆจ สฺยาทิมฺหิ สฺวาตนํ ทฺวิเตฺต หิยฺยตฺตนํฯ สฺวาตนนฺติอาทีสุ นิจฺจํ, อิธ นโหติ ปเรจ น วิชานนฺตีติฯ

๓๘. นิคฺค

กถ‘มาคโม โหตี’ติ วุตฺตํ ยทิ นิคฺคหีตมาคโม สิยา สุเตฺต อาคมคฺคหเณน วา ภวิตพฺพํ ญ-ม-กาทฺย นฺพนฺธวิเสเสน วา ตฺยาสงฺกิยาห-‘อสติ ปิ’จฺจาทิ, อาคมาวสาเย การณมาห-‘อาเทสตฺตาโยคา’ติ, อาเทสตฺตาโยโค กถํ วิญฺญายติ จฺจาห-‘ฐานินิเทฺทสาภาวโต’ติ, ตถา สติ อาคมินิเทฺทสาภาวา อาคมตฺตมฺปิ น สิยาติ โจเทติ ‘ยเชฺชว’มิจฺจาทินา, น-อิติ โจทนํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ตสฺส อาคมตฺตเมว สาเธตุมาห-‘ตสฺสา’ติอาทิ, ตสฺสาติ นิคฺคหีตสฺส, รสฺสานุปฺปวตฺติโต รสฺสสรเมว อนุคนฺตฺวา ปวตฺติโต, อยเมวโตฺถ วุตฺติยมฺปิ ทสฺสิโตเยวาติ วตฺตุมาห-‘เอตเทเว’จฺจาทิ, ปุริมา ชาตีติ วิเสสนสมาเสกเต รเสฺส จ พินฺทฺวาคโม, ปรนิมิตฺตสฺสานิทฺทิฏฺฐตฺตา พหุสเทฺท-นฺตสฺส พินฺทฺวาคเม พหุํ, สติปิ ปโยคานุสาริตฺตทีปกสฺส กฺวจิสทฺทสฺสาปิ ววตฺถิตวิภาสเตฺต วาสทฺทสฺสาปิ ตาทิสตฺตเสฺสว ปฏิปาทกตฺต สภาวํ ทเสฺสตุํ ‘ววตฺถิตวิภาสตฺตา วาธิการสฺสา’ติ วุตฺติยํ วุตฺตํ, ววตฺถิตสฺส ลกฺขิยสฺส อนุโรเธน ลกฺขณปฺปวตฺติกา วิภาสา ววตฺถิตวิภาสา, อเภเทน ตุ วาธิกาโร ววตฺถิต วิภาสา, ตสฺสา ภาโว ววตฺถิตวิภาสตฺตํ, ตสฺมา, อิธ น โหติ อิธ โมทติ, อิมสฺมิํ ฐาเน อาคมตฺตปฺปกาสโก ฐานินิเทฺท สาภาวา อาเทสตฺตาโยคสงฺขาโต การณวิเสโส สมโตฺถ, ตสฺส ภาโว สามตฺถิยํ-อตฺถพล-มญฺญถานุปปตฺติลกฺขณํ, สจาติ โส อาคโม จฯ

๓๙. โลโป

โลปสทฺทสฺส ภาวสาธนมตฺตเมว สาเธตุมาห-‘เตเน’จฺจาทิ, โลโปติ ยทิ กมฺมสาธโน สิยา ตทา เตน สมานาธิกรณํ กตฺวา อุปริ ‘‘ปรสโร’’ติ สุตฺตมารภีเยยฺยาติ พฺยติเรกมาห ‘น ปรสโร’ติ, อิธ น โหติ สงฺคโรฯ

๔๐. ปร

ตฺวํสิ ตฺวมสีติ วิกโปฺป, อิธ น โหติ ตาสาหํฯ

๔๑. วเคฺค

นนุ วเคฺควคฺคโนฺตติ เอตฺตเกเยว วุเตฺต ยสฺมิํ (กิสฺมิ)ญฺจิ วคฺคกฺขเร ปเร พินฺทุโน โยโกจิ วคฺคโนฺต อนิยเมน ภเวยฺย ตถา สติ อนิฏฺฐมฺปิ สิยาตฺยาสงฺกิย ปจฺจาสตฺติํ สนฺนิสฺสายานิฏฺฐ นิวตฺตินฺทเสฺสตุมาห-‘วเคฺค วคฺคโนฺต’ติจฺจาทิ, โสวาติ วคฺคโนฺตว, ตสฺมินฺติ วคฺคกฺขเรฯ

๔๒. เยว

นนุ สทฺทตฺตา พฺยภิจาริตฺตา เอวสฺส ตาว สโทฺท โหตุ, สํยโต, สํหิโตติ สเทฺทกเทสภูตานมฺปิ สมฺภวา เตปิ คเห ตพฺพา สิยุนฺติ ‘ยเอวหิ สเทฺทสฺ’ติ ยหีนมฺปิ กถํ สทฺทโวหาโร กโตติ อาห ‘เอวา’ติอาทิ, เอตฺถายมธิปฺปาโย ‘อพฺยภิจารินา พฺยภิจารี นิยมฺยเต’ติฯ

๔๓. เยสํ

ยสเทฺท ปุพฺพสุเตฺตเนว สํสฺสปฺยาเทเส สิเทฺธ โส ( ) [(ตสฺส) (โปตฺถเก)] ย การม เตฺตเยว ปเร สํเสฺสว (ยถา) สิยาติ สุตฺตมิทมารทฺธํฯ

๔๔. วน

ฐานินมาสิลิสฺส คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อาคโม นาม, โก-ยเมตฺถ ฐานีติ อาห-'สรสฺสาติ, สุเตฺต อนุวตฺตสฺส จ อวิชฺชมานตฺตา 'สรสฺสา'ติ กฺโต ลพฺภตีติ โจเทติ 'นนุ เจ'ตฺยาทินาฯ อาคมสฺติยา วนาทีนํ ฐานิสฺติยา อภาเวปิ สามตฺถิยา พฺยญฺชนสฺส วา อาคโม สิยา สรสฺส วา, ยทิ พฺยญฺชนสฺส วา สิยา (น) ''ปทาทีนํ กฺวจี''ติ (๕-๙๒) สุตฺติต มาจริเยน, ตสฺมา ตเทว ญาเปติ 'สโร เยเวตฺถ ฐานี ภวิตุมรหตี'ติฯ วุจฺจเตจฺจาทินา ปริหารมาห, นิปฺพฺพา ปทิสฺมา อนปฺปจฺจเย ''ปทาทีนํ กฺวจี''ติ ยุกอนฺตาวยโว ''ตวคฺควรนา''ทินา (๑-๔๘) เย ทสฺส โช ''วคฺคล เสหิเต''ติ (๑-๔๙) (ยสฺส โช) นิปชฺชนํ, มานนฺตตฺยาทีสูติ อธิการาติ ''โกฺย ภาวก เมฺมสฺวปโรเกฺขสุ มานนฺตตฺยาทีสู''ติ (๕-๑๗) อิโต มานนฺตตฺยาทีสฺติ อธิการา, ปจฺจยนฺตเรติ มานนฺตตฺยาทีโต อญฺญสฺมึ ปจฺจเย, กจฺจายเนน 'อติปฺปโคโขตาวา'ติ สาธนตฺถํ ''กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน''ติ โอการาคโม คการาคโม จ สุตฺตนฺตเรน วิหิโต, ตํ ปการนฺตเรน สาเธตุํ วุตฺติยํ-'อติปฺปโค โข ตาวา'ติ ยํ วุตฺตํ ตํ ทเสฺสตุํ 'อติปฺปา'ติอาทิ วุตฺตํฯ

๔๖. ฉ

ทฺวาทโย อฏฺฐารสนฺตา พหุวจนนฺตาติ 'ฉกี'ติ วตฺตเพฺพ 'ฉา'ติ เอกวจนํ น ยุชฺชตีติ โจเทติ 'นนฺจา'ติอาทินา, ปริหรติ นจฺจาทินา, เนติ 'ฉโฬ'ติ อยุโตฺต-ยํ นิเทฺทโส น โหตีติ อโตฺถ, ฉสทฺทสฺส อนุกรณตฺตา ฉสทฺทานุกรณตฺตา, เหฏฺฐา วุตฺตสาธุสทฺทรูปา สาธุสทฺทรูปมนุกรณํ วิภชติ 'อนุกรณญฺจ ทุวิธ'มิจฺจาทินา, ปริจฺจโตฺต ชหิโต อโตฺถ วิธินิเสธรูโป ยสฺส ตํ ปริจฺจตฺตตฺตํ, เอตฺถ ปน ฉสเทฺทน ฉสงฺขฺยาวิเสโส ปริจฺจโตฺต, อภิธายโต โหตีติ อิมินา ฉสทฺทสฺส อนุการิเยนาเตฺถนาตฺถวนฺตตฺถมาห, เอกวจนนฺตสฺส นิเทฺทโส กโต... ฉสทฺทวจนียสฺส ฉสฺส เอกตฺตา, อนุการิยสฺสาติ เอกาทิโน สงฺขฺยา สทฺทสฺส ตทญฺญสฺส วา ยทนุการิยเมกาทิกํ ตทญฺญํ วา สทฺทรูปํ ตสฺสฯ สงฺขฺยาทิวิเสสนฺติ เอกตฺตาทิสงฺขฺยาวิเสสํ ตทญฺญํ วา, ''โยมฺหิ ทฺวินฺนํ ทุเว เทฺว''ติ (๒-๒๑๙) สุเตฺต ทฺวิสโทฺท-นุการิยํ ทฺวิสทฺทรูปํ ตพฺพจนียญฺจ ทฺวิสงฺขฺยาวิเสสมฺปรามสตีติ ตพฺพาจกํ ทฺวินฺนนฺติ พหุวจนํ, อถ 'ฬญฺ'ติ กสฺมา น วุตฺตํ เอวญฺหิ สติ ญานพนฺธตฺตาฬกาโร อาทฺยวยโว ภวิตุมรหตีติ โจทนมฺมนสิ นิธาย 'ฉสทฺทา'ติ อาทิมาห, อนฺตาปวาเทน วิธียมาโน ฬกาโร ฉ สทฺทา ปรสฺสาทิสฺส อาคมตฺตา...เป.... โหตีติ สมฺพโนฺธ, อนฺตาปวาเทนาติ อิมินา 'สรสฺสา'ติ ฉฏฺฐีนิเทฺทสโต ''ฉฬียนฺตสฺสา''ตี-มสฺส วิสยภาวํ ทีเปติ, ปรสฺสาติ อิมินา 'ฉา'ติ ปญฺจมีนิเทฺทสโต ''ปญฺจมิยํ ปรสฺสา''ตีมสฺส วิสยภาวํ, อาทิสฺสาติ อิมินา ฬเสฺสกวณฺณตฺตา อนฺตาปวาเทน ''อาทิสฺสา''ติ สุเตฺต น อาทฺยโนฺต วิเยโกปิ สโรติ สรสฺสาทิสฺส ปตฺตึ ทเสฺสติ, อยเมตฺถาธิปฺปาโย 'ฉา'ติ ปญฺจมีนิเทฺทสา ''ปญฺจมิยํ ปรสฺสา''ติ (๑-๑๕) ปรสฺส สมฺปตฺตํ การิยํ เอกวณฺณตฺตา ''ฉฏฺฐียนฺตสฺสา''ติ (๑-๑๗) อนฺตสฺส สมฺปตฺตํ ''อาทิสฺสา''ติ (๑-๑๖) อาทิวณฺณสฺส ปโปฺปตี''ติฯ อาทิภูโตว โหตีติ อสติปิ ญกาเร อาคมคฺคหณานุวตฺติยา อาคมินํ สรํ อวินาเสโนฺต ตสฺส อาทฺยวยวภูโตว โหตีติ อโตฺถ, ลการํ กโรนฺติ ''ยวมทนตรลาจาคมา''ติ สุเตฺตน, ตนฺติ ลการกรณํ อุภินฺนมวิเสสวจนญฺจ อยุตฺตตํ ทเสฺสติ 'เตสมฺปิ'จฺจาทินา, เตสมฺปีติ กจฺจายนานมฺปิ, อกฺขรสญฺญายนฺติ ''อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีส''นฺติ วิธียมานอกฺขร สญฺญายํฯ อวิเสเส ลฬานํ นานตฺตาภาเว,

ปากโฎ วาติ อิมินา สุติลิปิเภทสฺส ปจฺจกฺขสิทฺธตนฺทเสฺสติ, ตตฺถ หิ โสตวิญฺญาณวีถิยา ลพฺภานํ วิสุํวิสุํ คหณํ สุติ, ตํตํ เทสวาสีนํ เลขา ว วตฺถานํ ลิปิ, เตสํ เภโท โสตจกฺขุวิญฺญาณ คยฺหตฺตา ปจฺจกฺขสิโทฺธ, ฉฬภิญฺญาติ วิกปฺปน ฬการาคมปเกฺข รูปํฯ

๔๗. ตท

อิสฺส อตฺตํ นิปาตนา, ทการโร ปน ‘‘มยทา สเร’’ติ (๑-๔๔), ปทนฺตเรนาติอาทีติ อิมินา อเญฺญน ปเทน, สาธูนิ ภวนฺตีติ วุตฺติ ปาฐสฺส อตฺถํ วตฺตุํ ‘สาธูนิ ภวนฺตีติ นิปาตนโต’ติ อาห, ตตฺถ การณมาห-‘ย’มิจฺจาทิ, อปฺปตฺตสฺส ปาปนมฺปตฺตสฺส ปฏิเสโธ จ นิปาตนํ, เตสํ อิธ ปาฐาติ เตสํ ตถา อิจฺฉนฺตานํ อิธาติ นิปาตสฺส อิมสฺมิํ ตทมินาทิสุเตฺต ปาฐา, อุทฺธสฺส อุทูติ อุทฺธํ ขมสฺสาติ อญฺญปทตฺถสมาเส อุทฺธํข อิติ ฐิเต อุทฺธํสทฺทสฺส อุทุอาเทโส, อส-โภชเน อิจฺจสฺมา ‘‘กฺวจณ’ อิติ (๕-๔๑) สุเตฺตน อณฺปจฺจเย อสสโทฺท นิปฺผชฺชตีติ อาห-‘ปิสิตมสนา’ติ ‘‘กฺวจณ’’ อิติ มหิยํ รวตีติ ฐิเต อิมินาว คณนิปาตเนน สมาเส กเต มยูรสโทฺท นิปฺผชฺชตีติ ทเสฺสตุมาห ‘มหิสทฺทเสฺส’จฺจาทิ, อสฺส ตทมินาทิคณสฺส อาคติคณตฺตา เอวมเญฺญปีติ สมฺพโนฺธ, วุตฺตนฺติ ปาฐเสโสฯ ทีฆนิกายาทีสุ ปญฺจสุ นิกาเยสูติ–

> ‘‘ทีฆมชฺฌิมสํยุตฺต, องฺคุตฺตริกขุทฺทกา;
> นิกายา (ปญฺจ) คมฺภีรา, ธมฺมโต อตฺถโตจิเม’’ติฯ

วุเตฺตสุ ทีฆาคมาทีสุ ปญฺจสุ นิกาเยสุ, ญาตพฺพาติ วณฺณา คมาทิทฺวาเรน ชานิตพฺพา, ปญฺจวิธํ ปญฺจปฺปการํ นิรุตฺตมุจฺจเตติ สมฺพโนฺธ, นิพฺพจนํ นิรุตฺตํ, นปุํสเก ภาเว โตฺต, อตฺถกถนวากฺยํ ปุพฺพกมุจฺจารณมิจฺจโตฺถ, ตทภิธายิ สตฺถมปฺยภิธาเน-ภิเธโยฺย ปจารา ตทตฺถตาย วา นิรุตฺตมุจฺจเต, วุตฺตนิรุตฺติ ลกฺขเณน…เป…. เวทิตพฺพาติ อิมินา นิรุตฺตสเตฺถ เย สทฺทา ปฏิปทํ นิปฺผาทิยนฺติ เตสมิทํ สามเญฺญน นิปฺผาทนนฺติ ทีเปติ, ทฺวาเร นิยุโตฺต โทวาริโกติ เอตฺถ ณิเก ทการวการานํ มเชฺฌ โอการาคโม, หิํสิสฺมาติ ‘หิํส-หิํสาย’ มิจฺจสฺมา, อปฺปจฺจเยติ ‘‘สาวการเกสฺว ฆณฺฆกา’’ติ (๕-๔๔) อปฺปจฺจเย, นิชโกติ เอตฺถ ชการสฺส ยกาเร นิยโกฯ อถ วณฺณวิกาโรติ วุตฺตตฺตา ชวณฺณสฺส ยาเทเส นิยกาทโย ตาว สิชฺฌนฺตุ, สุสานาทโย กถํ ฉวปทาทิวิการตฺตา สุสานาทีนนฺติ อาห ‘ปทวิกาโรปิ’จฺจาทิฯ อญฺญถา วณฺณสมุทายาเทสสฺส วิสุํคหเณ ฉพฺพิโตปตฺติยา ‘ปญฺจวิธํ นิรุตฺต’นฺติ สงฺขฺยานิยโม น ยุเชฺชยฺยาติ ภาโวฯ โยโคสมฺพโนฺธ, ตถาหิจฺจาทินา ธาตุสฺส อตฺถาติสเยน โยคมฺปากฏีกโรติ, รวนกิริยาติ สมฺพโนฺธติ เกกายิตานฺยสทฺทนกิริยาภิสมฺพโนฺธฯ มยูโรติ เอตฺถ รวติ มยูรราเว เอว วตฺตเต, น สามเญฺญน รวนกิริยามเตฺตติ ภาโวฯ

๔๘. ตว

วณฺณมตฺตเสฺส วาติ วณฺณสามญฺญเสฺสว, มตฺตสโทฺท เอตฺถ สามญฺญ วจโนฯ ยการสฺสจ จาเทโสติ สมฺพโนฺธ, ทยการานํ ชตฺตนฺติสฺส อิมินา, ยสฺส ‘‘วคฺคลเสหิ เต’’ติ (๑-๔๙) ชตฺตํ, อตฺตานมธิกิจฺจ ปวตฺตนฺติ อเตฺถ อสงฺขฺยสมาโสฯ

๔๙. วคฺค

ยนฺตํ สทฺทานํ นิจฺจสมฺพนฺธิเตฺตปิ ปกฺกนฺตวิสยตฺตา ตํสโทฺท ยํสทฺทํ นาเปกฺขเตฺยาห-‘เตติ อนนฺตร’อิจฺจาทิ, ตํ สโทฺท หิ ปกฺกนฺต วิสโย ตถา ปสิทฺธวิสโย อนุภูตวิสโย จ

ยํสทฺทํ นาเปกฺขเต, ยถา เจโส ยํสทฺทนฺนา เปกฺขเต, ตํ สพฺพํ มหาสามินาธิกายํ สุโพธาลงฺการฏีกายํ–

> มุนินฺทจนฺทสญฺชาต, หาสจนฺทนลิมฺปิตา;
> ปลฺลวาธวลาตเสฺส, เวโก นาธรปลฺลโวติ (๑๒๒)ฯ

เอติสฺสา คาถาย อเมฺหหิ วิตฺถาริตนเยน คเหตพฺพํ, ยถา รหนฺติ สกมฺมากมฺมธาตูนมนุรูปํฯ

๕๐. เววา

กิญฺจาปีทํ [อิทํกิญฺจาปิ (โปตฺถเก)] วิกปฺปนตฺถํ กตนฺติ เหฏฺฐิเมน นิ(นฺนาน)ตฺตํ วิญฺญายติ, ตถาปิ อิมินา วากาเรน วิกโปฺปว, เหฏฺฐิเม ปน กฺวจาธิการา หการนฺตธาตุโต ธฺยณฺปจฺจเย เมหฺยํ, โทหฺยํ สิเนหฺยํ, เลหฺยนฺติปิ ภวเตฺววฯ

๕๓. สํโย

วตฺตุโน-ตฺตปฺปธานตฺตมตฺตวจสีติ นิยตาวยววาจิโน อุปาทานาติ วุตฺตมเนกตฺถเตฺตปฺยาทิสทฺทสฺส, อาทิยตีตฺยาทีติ กมฺมสา ธโนจายมาทิสโทฺท, โสยมโตฺถ สุมงฺคลปฺปสาทนิยาขุทฺทสิกฺขา ฏีกาย‘อาทิโต อุปสมฺปนฺนา’ติ เอตฺถ อเมฺหหิ วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพ, สํยุชฺชตีติ สํโยโค-เอกตฺราวฏฺฐิตพฺยญฺชนาฯ

๕๔. วิจฺฉา

ยํวตฺตเตติ วุตฺติวจนํ นิกฺขิปิตฺวา ตสฺส อตฺถํ วตฺตุมารภเต ‘สมฺภวาเปกฺขาเย’จฺจาทิ, ยํวตฺตเตติ จ สุเตฺต อวิชฺชมาเนปิ คมฺมมานตฺถสฺส สทฺทสฺส ปโยคมฺปติ กามจาโรติ วุตฺติยํวุตฺตํ, ยสทฺทสฺสานิยมตฺถวุตฺติเตฺตปิ ปทวากฺยโต นาญฺญํ สมฺภวติ วิจฺฉายมาภิกฺขเญฺญ จ วตฺตมานนฺติ อาห ‘สมฺภวาเปกฺขายปทํ วากฺยํวา’ติ, สมฺภวตีติ สมฺภโว-ปทํ วากฺยํ วา, ตสฺมิํ อเปกฺขาย ปทํ วากฺยํ วา วตฺตเตติ สมฺพโนฺธ, วตฺตเตติ วิจฺฉายมาภิเณฺญ จาเตฺถ วตฺตเต, นนุ ปทสฺส วากฺยสฺส วา วิสุํเยว ทพฺพาทโย อตฺถา, ตํ กถมิท เมตสฺมิํ วตฺตุธเมฺม กิริยาธเมฺม จ วิจฺฉาภิกฺขเญฺญเตฺถ วตฺตเตติ อนุโยคํ สนฺธายาห-‘วิสยภาเวนา’ติอาทิ, วิจฺฉาย วตฺตุธมฺมสฺส กิริยาธมฺมสฺส จาภิกฺขญฺญสฺส วิสโย ปทํ วากฺยํ วา… อนญฺญตฺถวุตฺติวเสน ตตฺถปฺปวตฺติยา, ตํวเสนจ, อภิธายกเตฺตน เจติ โคจรเตฺตน ปกาสกเตฺตน จาติ อโตฺถ, ยํวตฺตเตติ อชฺฌาหฏสฺส ยนฺติ ปฐมนฺตสฺส วิภตฺติวิปริณามํ ทเสฺสติ (ตสฺสาติ) อาทินา, อิมินา อิทํ ทีเปติ “ยชฺชปิ ‘วิจฺฉาภิกฺขเณฺญสฺวิ’ ตฺยตฺร ฉฏฺฐีโนจฺจารียเต, ตถาปิ ฉฏฺฐีปสิทฺธิ โหเตว, กถํ เทฺว อิจฺจาเทสนิเทฺทสา อาเทโส จ สมฺพนฺธีนมเปกฺขเต, ‘วิจฺฉาภิกฺขเญฺญสู’ติ จาตฺถนิเทฺทโส, น จาตฺถสฺสาเทเสน สมฺพโนฺธ อุปปชฺชเต, ตสฺมา วิจฺฉาภิกฺขเญฺญสุ ยํ ปทํ วากฺยํ วา วตฺตเต ตสฺส เทฺวภวนฺติเจจฺจวํ ฉฏฺฐียโตฺถ สกฺกา วตฺตุ’’นฺติ, เทฺว รูปานิ โหนฺตีติ ทสฺสิตํ โหตีติ สมฺพโนฺธ, สทฺทรูเป สงฺขฺยเยฺยติ ทุติยา พหุวจนนฺตํ ปฏิปาทยมาโนติ เอตฺถ ปฏิปาทนกิริยาย สมฺพเนฺธโน ปทิฏฺฐํ, “วากฺยนฺตรโฏฺฐปิ สโทฺท ตทญฺญสฺมิมฺปิ สมฺพนฺธมุปยาตี”ติ ทฺวิสโทฺทติ อิทํ อุปริวากฺยทฺวเยปฺยุปยุชฺชติ ‘ทฺวิสโทฺท วุโตฺต, ทฺวิสโทฺท น สรูปปฺปธาโน’ติ, อถ สรูปปฺปธาโน กสฺมา น วุโตฺตติ อาห-‘พหฺวจเนน นิเทฺทสา’ติ, อถ เทฺวติ สามเญฺญน วุตฺตตฺตา ปทวากฺยานํ ฐาเน ทฺวิพฺพจนํ วา สิยา, ตาเนวา วตฺตนฺตีติ ทฺวิปฺปโยโค วา, ตถา สติ ‘ยํวตฺตเต ตสฺสา’ติ กสฺ

มา ปฐมเมว นิสฺสาย วุตฺติยํ วิวรณํ กตนฺติ อาห-‘เอวญฺจา’ติอาทิ, อิทานิ ทฺวิปฺปโยคปกฺขสฺส สโทสตฺตา อคหิตภาวํ ทเสฺสตุมาห-‘ยทาตฺวิ’ ตฺยาทิ, ตุสโทฺท ปุพฺพสฺมา ปกฺขา วิเสสสฺส ปทสฺสโก [วิเสสนโตฺถ (โปตฺถเก)], ตตฺถ หิ เทฺว [เทฺวรูป (โปตฺถเก)] สทฺทรูปานฺยาทิสียเนฺต , อิห ตุ โสว สโทฺท ทฺวิราวตฺตเต, อาวุตฺตี สเงฺขฺยยฺยาติ เอวํ มญฺญเต ‘‘ทฺวิสโทฺท-ยํ ‘‘อาท สหิ สงฺขฺยา สเงฺขฺยเยฺย วตฺตเนฺต’’ติ วจนโต สเงฺขฺยยฺยวจโน, ตเสฺมห สเงฺขฺยยฺยํ สทฺทรูปํ วา สิยา อาวุตฺติ วา, อิจฺจปิ นิเทฺทโส ตทุภยมเปกฺขิย นปุํสกลิเงฺคน วา สิยา อิตฺถิลิเงฺคน วา, ตตฺถ ยทา นปุํสกลิเงฺคน นิเทฺทโส, ตทา สทฺทรูปานิ สเงฺขฺยยฺยานิ ภวนฺติ, ยทา ตุ อิตฺถิลิเงฺคน, ตทา สทฺทสฺสาวุตฺตี อุจฺจารณลกฺขณา กิริยา สเงฺขฺยยา ภวนฺติ, ตโต เจตฺถ อาวุตฺตีอิปิ สเงฺขฺยยา โหนฺตี’’ติ, ตทา ทฺวิปฺปโยโค ทฺวิพฺพวจนนฺติ เอส ปโกฺขติ อยเมตฺถ ภาโว’’ ยทา เทฺว อาวุตฺติโย วิธียเนฺต ตทา ทฺวิปฺปโยโค ทฺวิพฺพจนเนฺต โสเปโกฺข, (อตฺร ฐานฺยาเทสภาโว นตฺถิ) [นตฺฎฺฐาเน ทฺวิพฺพจนปโกฺข (โปตฺถเก)] อาวุตฺติ หิ กิริยา, ตสฺสา เจห สโทฺท สาธนํ, น จ กิริยาย สาธนสฺส จ ฐานฺยาเทสภาโว อุปฺปชฺชเต, ตสฺมา ยทาวุตฺตี วิธียเนฺต, ตทา ทิปฺปโย โค ทฺวิพฺพจนเนฺต-โส ปโกฺข ภวตี’’ติ, อยมฺปิ ปโกฺข ปาณินีเยหิ ปริคฺคหีโต, ตทยุตฺตํ โทส ทุฎฺฐตฺตาติ สนฺทสฺสยมาห-‘โส ปเน’ตฺยาทิ, เต หิ ทุติยมฺปิ ปกฺขมพฺภุปคมฺม อุปจารมตฺตโต เภโท, วตฺถุโตตฺวเภโท วาติ โปโนปฺเณฺญน ตํ สาเธนฺติฯ กถมฺปน สโทสตฺตํ เยนายํ น คหิ โตตฺยาห- ‘ตถาหิ’จฺจาทิ, โณฺย นสิยาติ ‘‘ตสฺส ภาวกเมฺมสุ ตฺต ตา ตฺตน ณฺย เณยฺย ณิย ณิยา’’ติ (๔-๕๙) ภาเว วิธียมาโน โณฺย ทฺวิปฺปโยคปเกฺข สทฺทเภทสพฺภาวา ปุน ปุเนติ สมฺ ทายสภาวโต ปุนปุน ภาโวติ อเตฺถ ปุนปุน สมุทายโต น ภเวยฺยาติ อโตฺถ, น เกวลํ โณฺยว, อถ โข เอกปทโนฺตคธานํ สรานํ สรานมาทิภูตสฺสุการสฺส ภวโนฺต โอกาโรปิ ‘‘สรานมาทิสฺสา ยุวณฺณสฺสา เอโอ ณานุพเนฺธ’’ติ (๔-๑๒๔) น สิยา, ‘‘มนาทฺยาปาทีนโมมเย จ ‘‘อิติ (๓-๕๙) โอกาโร ปน ปกฺขทฺวเยปิ โหเตว... อุตฺตรปทสฺส นิมิตฺตภาเวน คหิตตฺตา, ปุพฺพปเกฺขปิ หิ เทฺว สทฺทรูปาเนฺยวาทิสียเนฺตติ โหเตว ปท เภโท, วกฺขติ หิ ‘สตีปิ อตฺตคเต เภเท’ติฯ นนุ อาวุตฺติธมฺมเภท สทฺทสฺสุปจริโต เภโท, สรูปโต ตฺวเภโทว, อญฺญถา อาวุตฺติเยว น สิยา, เอกสฺส หิ วตฺถุโน อาวุตฺติ โหติจฺจาห‘นานฺตเรเน’จฺจาทิ, อญฺญเถติ อุปจริโต เภโท น สภาว โตติ เจ, การิยมฺภวตีติ เอวิ น สกฺกา วตฺตุนฺติ สมฺพโนฺธ, สภาวโต ตฺวเภโท วาติ อุปจาราภา เวน วตฺถุโต วิชฺชมานเภทมวธารยติ, อญฺญถาติ ยทิ เภโท สิยา, อาวุตฺติเยว น สิยาติ เอตฺถา ยมธิปฺปาโย ‘‘ยทิ สภาวโตว เภโท ภินฺนสฺส ปน กถมาวุตฺติ สิยา’’ติ, ฐานิสทิสตฺตาติ ‘‘ฐานีวิ ยาเทโส’’ติ ปริภาสมุปลเกฺขติฯ

กิริยายาติอาทีสุ สหเตฺถ ตติยา... กิริยาทีหิ ทพฺพาทฺยตฺถานํ วตฺตุ [กตฺตุ] พฺยาปนิจฺ ฉาปวตฺติโต, เทสาทีติ ( ) [(หิ) (โปตฺถเก)] อาทิสเทฺทน กาลาวตฺถาทึ สงฺคณฺหาติ, นานา การยุตฺตเมว ภินฺนํ นาม โหตีติ อาห-‘อเนกปฺปการยุเตฺต’ติ, พหุวจนนิเทฺทสโต วุตฺตํ โหตีติ สมฺพโนฺธ, เตนาติ เยน พหุวจนนิเทฺทเสน สกึ พฺยาปนิจฺฉา โชตียติ เตน กรณภูเตน เหตุภู เตน วา, กเมน พฺยาปิตุมิจฺฉายํ ชาติอาทีนญฺจ พฺยาปิตุมิจฺฉายนฺติ สมฺพโนฺธ, ตตฺถ อยญฺจ คาโม รมณีโย อยญฺจ คาโม รมณีโยติ กเมน พฺยาปิตุมิจฺฉา, เอตฺถ กิญฺจาปิ รมณียคุเณน คามทพฺพโยโค อตฺถิ, ตถาปิ คามานํ คุเณน โยโค, สโพฺพ คาโม รมณีโยติ พาหุเลฺลน, นตฺถิ สากเลฺลน [กเมน (โปตฺถเก)] พฺยาปิตุมิฎฺฐตฺตนฺติ สกลพฺยาปนิจฺฉายาภาโวติ น ทฺวิพฺพจนํ, เอวมุปริ โยเชตฺวา อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพ, สมฺปโนฺน ยโวติ สมฺปนฺนคุเณน ยวชาติยา พฺยาปิตุ มิจฺฉา, เอกตฺถา ชาติ, อเนกตฺถ นิสฺสยา วิจฺฉา [เอกตฺถาชาติ, เอกมตฺถํ ญาปยิสฺสามีติ ชาติส โทฺท ปยุชฺชเต อเน กตฺถนิสฺสยาจ วิจฺฉา, อเนกตฺถํ สญฺญาปยิสฺสามีติ วิจฺฉาปยุชฺชเต-ติ มหา ภเสฺส], โสภนํ ธวขทิรนฺติ โสภนคุเณน ธวาทิทพฺพานํ พฺยาปิตุมิจฺฉา, อตฺถสเทฺทเนตฺถ ทพฺ พาทโย วตฺตุมิฎฺฐาติ อาห-‘ทพฺพคุณกิริยาลกฺขเณ’ติ, วิสโทฺท ปเนตฺถ พฺยาปนโตฺถติ

อาห-‘พฺยาปิตุํ สมฺพนฺธิตุ’นฺติ, สาติ วิจฺฉา, วตฺถุธมฺมนฺติ ‘รุกฺขํรุกฺข’มิจฺจาทิกํ โย วทติ, ตสฺส วตฺถุโน ธมฺม... อิจฺฉาลกฺขณสฺส ธมฺมสฺส ตปฺปฏิพทฺธตฺตา , สโทฺทติ รุกฺขมิจฺจาทิโก, ตสฺส สทฺทสฺส ยํ รูปํ อตฺต ภาโว, ตเมว ปจฺจาสตฺยา “สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพโนฺธว พลวา”ติ วิจฺฉา ภิกฺขเณฺญสุ วตฺตมานสฺส สุตเสฺสว ตสฺส รูปสฺส ปจฺจาสนฺนภาวโต ทฺวิสงฺขฺยา ยุตฺตํ ทฺวิสงฺขา ตาย สงฺขฺยาย ‘รุกฺขํ รุกฺข’มิเจฺจวํ ยุตฺตํ อติทิสียเต สุเตฺต เทฺวอิจฺจเนน, ทฺวิพฺพจนเสฺสว [ทฺวิพฺพจนเมว (โปตฺถเก)] หิ ทฺวิสงฺขฺยายุตฺตตา, อถ กตเมกวจนนฺตสฺส ทฺวิพฺพจนํ, ตถาหิ ส เพฺพเยวเตตฺถ วิจฺฉายํ ทฺวิเตฺตหฺยภิธยเนฺตติ พหตฺตา พหุวจนํ ปโปฺปติ, เอกวจนนฺตุ น สิชฺฌติ ‘รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจตี’ติ เอกตฺถาภิธานภินฺนสพฺพรุกฺขปฺปตีตีติ กถเมกวจนนฺตสฺส ทฺวิพฺพวจนนฺตี อาสงฺกิยาห-‘ตเตฺถ’จฺจาทิ, อตฺถสามตฺถิยาติ ‘พหุวจนนฺตปฺปโยเคหิ’จฺจาทินา วกฺขมานนเยน พหุวจนนฺตปฺปโยเคเนว วิจฺฉาตฺถโชตนโต น ตตฺถ ทฺวิพฺพจนํ สิยา, ภวิตพฺพญฺจ ทฺวิพฺพจเน (น, เอ) กวจนตฺตมนฺตเรน น จาตฺถิ ทฺวิพฺพจนาวกา โสติ ปตีติ พลาวคโต โย-โตฺถ, ตสฺส อตฺถสฺส อญฺญถานุปปตฺติลกฺขณํ สามตฺถิยํ อตฺถสามตฺถิยํ, อตฺถสามตฺถิยา เอกวจนนฺตสฺส ทฺวิพฺพจนนฺติ สมฺพนฺธา, กิริยาทิโยคนฺติ กิริยาคุณาทิ สมฺพโนฺธ, มนฺตฺวาติ พฺยาปิตุมิจฺฉายนฺตีมสฺส ปุพฺพกิริยาวจนํ, อภิสํหริตฺวาติ เอกโตกตฺวาฯ สทฺทสฺส ตาทิสตฺถปจฺจายกเตฺต สามตฺถิยํ สทฺทสตฺติ [สทฺทสฺส]ฯ ยุคปทาธิกรณตายํ สหวจนิจฺฉายํ พหุวจนปฺปวตฺติเยว, น ตตฺถ ทฺวิพฺพจนนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘อโตเยเว’จฺจาทิ, อโต เยวาติ พหุวจนนฺตสฺส สทฺทสตฺติยา วิจฺฉาโชตนโต ทฺวิพฺพจนาภาวาเยว, เอวมญฺญเต- ‘อิธ ปน โยคปชฺชํ ทฺวิธํ สทฺทโยคปชฺชํ อตฺถโยคปชฺชญฺจ, ตตฺถ กิญฺจิ สาตฺถกานํ สทฺทโยคปชฺชมตฺถโยค ปชฺชํ น สมฺภวตีติ, ยุคปทิ อธิกรณํ ธวาทิ อโตฺถ ยสฺส โสธวขทิรปลาสสโทฺท ยุคปทาธิกรโณ, ตสฺส ภาโว ตถา, ตสฺสญฺจ สติ, สทฺทโยคปชฺชมนฺตเรน ภินฺนตฺถานเมกสทฺทวจนียาน เมกโต ปปตฺติ อตฺถโยคปชฺชํ, ตํ สหวจนิจฺฉายนฺติ อิมินา ทสฺสิตนฺติ ตสฺสํ สหวจนิจฺฉายญฺจ สติ, โสภนา ธวขทิรปลาสา โสภนา รุกฺขาติ โสภนคุณโยเคปิ พหุวจเนเนว วิจฺฉาโชตนโต ทฺวิพฺพจนาภาโวติ, โสภนํ ธวขทิรนฺติ ปน สตีปิ สทฺทโยคปเชฺช สมาหารตฺตา นตฺถตฺถโยคปชฺช [นาตฺวยาคปชฺช (โปตฺถเก)] นฺติ เอกวจนนฺตตฺตา ทฺวิตฺตปฺปสเงฺคปิ โสภนํ ธวขทิรนฺติ สทฺทานํ สกึ พฺยาปนิจฺฉายาภาวา น ทฺวิพฺพจนนฺติ เหฏฺฐา วุตฺตํฯ

วาตฺติกกาเรน “อานุปุพฺพิเย เทฺว ภวนฺตีติ วตฺตพฺพ”นฺติ (๘-๑-๑-วา) วุตฺตํ, ตทาห-‘อานุปุพฺพิเยปี’จฺจาทินา, อเตฺถวานุปุพฺพิเยปิ วิจฺฉา ตโตว ทฺวิตฺตนฺติ ปฏิปาทย ‘มานุปุพฺพิย’มิจฺจาทินา ‘อตฺถิเยวจฺจาทิโน วุตฺติวากฺยสฺส วิวรณมาหฯ คามชาติยา ตุลฺยชาติยานํ ทิสา เทสาทิเภเทน ภินฺนานมิว คามานํ, น เอตฺถ วิจฺฉา, มูลมคฺคํ วา หิ มุขฺย เมกเมว... เหฏฺฐุทฺธภาคนฺตราภาเวเนกตฺตา, เยนุปริยโธ ภาคาเปกฺขาย กตมูลคฺคพฺยปเทเสน ภินฺนชาติยา มูลคฺคภาคา, เต ภินฺนชาติยา, น จ ภินฺนชาติยานํ วิจฺฉา โหติ, น หิ โคโคติ วุเตฺต (วาหีก)คตา วิจฺฉาวคมฺยเตติ อาจริยชินินฺทพุทฺธินา อานุปุพฺพิเย วิจฺฉายาภาวํ ปฏิปาทิตํ, ตํ วิฆฏยิตุํ ‘ยทิ หิ’จฺจาทินา ยํ วุตฺติยํ วุตฺตํ, ตํ วิปญฺจิตุมาห- ‘ยเถ’จฺจาทิ, นสนฺนิวิโฏฺฐติ น ปติฏฺฐิโต, นตฺถีติ วุตฺตํ โหติ, ยสฺสูปริภาโค อตฺถิ ตมฺปิ มูลนฺติ มูล พฺยปเทสสฺสาเปกฺขา กตตฺตมาห, อุภยนฺติ มูลมคฺคญฺจ, ตถา อเญฺญปิ มูลคฺคภาคาติ อิมินา มูลคฺคเภทานํ เหฏฺฐา วิย คหเณ สติ พหุตฺตมาห, ปุพฺพกถิเตนาติ ‘รุกฺขาทีนํ พาหุเลฺลนา’ติอาทินา ปุเพฺพ วุตฺตนเยน, อิทํ วุตฺตํ โหติ “มูลาทีนํ พาหุเลฺลน ถูลาทิ คุณโยคมฺมนฺตฺวา สตฺตมีวิภตฺติยุเตฺตน มูลาทิสทฺทสหิเตน สพฺพสเทฺทน มูลาทิกมตฺถมภิสํหริตฺวา สพฺพสฺมึ มูเล ถูลา สพฺพสฺมึ อเคฺค สุขุมาติ เอวํ (วตฺถุโน) พฺยาปิตุมิจฺฉายเมกวจนนฺตสฺส วิจฺฉายเนฺตฺวว ทฺวิพฺพจน”นฺติฯ

เชฏฺฐานํ วิจฺฉาสมฺภเว สพฺพกนิฏฺฐสฺส เชฏฺฐตฺตาภาวานุปฺปเวโส น สิยาติ อานุปุพฺพิยมตฺตวจนิจฺฉายํ เตเนว ทฺวิตฺตมภิหิตํ ‘เชฏฺฐํ เชฏฺฐมนุปฺปเวสยา’ติ เตเนวาจริเยน, ตทฺธุนา วิฆฏียติ ‘เชฏฺฐ’ มิจฺจาทินา , กนิโฏฺฐปิ ปเวสียตีติ กนิฏฺฐสฺสปิ วิจฺฉาสมฺภวมาห, ตตฺถ การณมาห-‘ยเถว หิ’จฺจาทิ, ปรสฺสาติ มชฺฌิมสฺสาติ เอตฺถ วิเสสนํ, กนิฏฺฐสฺสาปิ เชฏฺฐพฺยปเทโสติ สมฺพนฺโธ, ยถาวุตฺตเมว สมตฺถติ ‘วตฺติจฺฉานิพนฺธเน หิ’จฺจาทินา, วตฺติจฺฉาทิพนฺธเนติ วตฺตุโน อิจฺฉา นิพนฺธนํ การณมสฺสาติ สมาโส, วตฺถุสภาเว วตฺถุ ตเตฺถ, อภินิเวโส ปวตฺติ, นาภิสมฺภุณาติ น ปโปฺปติฯ

‘‘สกเตฺถ วธาริยมาเน เนกสฺมึ เทฺว ภวนฺตีติ วตฺตพฺพ’’นฺติ (๘-๑-๑๒-วา) วาตฺติกกาเรน วุตฺตํ, ตทาห ‘สกเตฺถ’อิจฺจาทิ, อตฺถปฺปการณาทฺยนเปกฺขสฺส ปทสฺส อเตฺถ สกเตฺถ อวธาริยมาเน เอตฺตกเมเวติ คมฺมมาเน อเนกสฺมึ ทิยฺยมาเน ทฺวิพฺพจนมิฏฺฐํ มตํ ปาณินิยานนฺติ อโตฺถ, อยมฺปเนสมธิปฺปาโย ‘มาสกํ มาสกํ อิมมฺหา กหาปณา ภวนฺตานํ ทฺวินฺนํ เทหิ ตฺยตฺร เทฺว เอว มาสา ทาตุมิจฺฉิตา, กหาปณํ นาม–

จตฺตาโร วิหโย คุญฺชา, เทฺวคุญฺชา มาสโก ภเว;
เทฺว อกฺขาว มาสกาปญฺจ,กฺขานํ ธรณมฏฺฐกํติฯ

วุตฺตวิธินาเนกมาสกสมุทาโย, ตตฺถ น สเพฺพ กหาปณ สมฺพนฺธิโน มาสา ทานกิริยาย พฺยาปิตา, เทฺวเยวาติ เนตฺถตฺถ วิจฺฉาติ ยถาวุตฺตวตฺตเพฺพน ทฺวิพฺพจน’’นฺติ, ตํ ทเสฺสตฺวาติ ตํ ทฺวิพฺพจโนทาหรณํ ทเสฺสตฺวา, ปฏิปาทยิตุํ วิจฺฉายเมว ทฺวิตฺตํ ทเสฺสตุํ… มาสกํ มาสกมิจฺจาโทตฺวยมธิปฺปาโย-‘‘เทหีติ ทานกิริยาย มาสฺส พฺยาปิตุมิฏฺฐาติ วิจฺฉายเมเวตฺถ ทฺวิพฺพจนํ, ตถาหฺยโต ทฺวิรุตฺตา วิจฺฉาว คมฺยเต’’ติ, สทฺทนฺตรโตจฺจาทิกํ กิมาสงฺกิย วุตฺตนฺติ อาห‘เทหี’ติ อาทิ, อวธารเณ ปตียมาเนติ กหาปณสมฺพนฺธินิ พหุมฺหิ มาสกสมุทาเย มาสกทฺวยนิจฺฉเย วิญฺญายมาเน สติ, อวิเสเสน สามเญฺญน มาสานํ เทหีติ ทานกิริยาย พฺยาปนา ภาวาติ สมฺพโนฺธ, สทฺทนฺตรโตจฺจาทิโน สาธิปฺปายมตฺถมภิธาตุมารภเต ‘ปเทเน’จฺจาทิ, เอตฺถ ปเทนาติ มาสกมิจฺจเนน ปเทน, อิมมฺหา กหาปณาติ อิทเมตฺถ สทฺทนฺตรํ, กตาภิสงฺขรณสฺสาติ มาสกํ มาสกมิเจฺจวํ นิปฺผาทิตสฺส, สทฺทนฺตรโตติ อิมินา ปทนฺตรโยโค คหิโตติ อาห-‘ปทนฺตเรน โยคโต’ติ อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘‘ทฺวิตฺตกรณกาเล สทฺทนฺตรวจนียสฺสตฺถสฺสานเปกฺขิตตฺตา มาสกํมาสกนฺติ อวิเสเสน มาสกวิจฺฉายํ ทฺวิตฺตํ, ตทนุ ปน อิมมฺหา กหาปณาติสทฺทนฺตรสมฺพเนฺธ สติ ยทิ กหาปณสมฺพนฺธฺย น วเสสมาสกวิจฺฉา ปริคฺคยฺหติ ตทา อิมสฺส กหาปณสฺสาติ ฉฏฺฐิยา ภวิตพฺพํ, อิมมฺหา กหาปณาติ ปน อวธิปญฺจมีนิเทฺทสโต กหาปณโต ทฺวยเมว คเหตฺวา ภวนฺตานํ ทฺวินฺนํ เทหีติ อิมมฺหา กหาปณาติ สทฺทนฺตรโตวธารณํ คมฺยเต’’ติฯ

‘‘ปุพฺพปฐมานมตฺถาติสยวจนิจฺฉายํ เทฺว ภวนฺตีติ วตฺตพฺพ’’นฺติ (๘-๑-๑๒-วา) วุตฺตํ, ตทาห-‘ปุพฺพปฐมานํ มิจฺจาทิ, ปุพฺพปฐมานํ ปุพฺพปฐม สทฺทานํ อตฺถาติสโย โย อตฺถสฺส ปกํโส, ตสฺส วจนิจฺฉายํ, สพฺพปฐมภาวสงฺขาต อตฺถาติสยมตฺตาว วจนิจฺฉาติ น เอตฺถ วิจฺฉาติ เตสมธิปฺปาโย, วิกสนกิริยาย ปากกิริยายาติ วุเตฺตปิ วิกาสกรณกิริยาย ปากกรณกิริยายาติ อตฺถสมฺภวโต ‘ปุพฺพํ ปุพฺพํ ปุปฺผ’นฺติ ตฺยาโท, ปุพฺพํ ปุพฺพํ วิกสนํ กโรนฺติ, ปฐมํ ปฐมํ วจนํ กโรนฺตีติ กิริยาวิเสสนวเสน อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ, ปุพฺพาติ มตา ปฐมาภิมตาติ อิมินา ปุพฺพปฐมภาเวนาภิมตานํ พหุตฺต พฺยาปเนน วิจฺฉาสพฺภาเว การณมาหฯ

‘‘ฑตร ฑตมานํ สมสมฺปธารณายมิตฺถีนิคเท ภาเว เทฺว ภวนฺตีติ วตฺตพฺพ’’นฺติ (๘-๑-๑๒-วา) วุตฺตํ, เอตฺถ อิตฺถิลิงฺคสโทฺท อิตฺถิลิงฺคโยคา อิตฺถีติ วุโตฺต, นิคทฺยเตเนเนติ

นิคโท, อิตฺถี นิคโท ยสฺส โส อิตฺถินิคโทภาโว, ตสฺมึ อิตฺถีนิคเท ภาเว, ตทาห-รตรรต มนุตาน’มิจฺจาทิ, อิตฺถิลิเงคติ อิตฺถิลิงฺคํ ยสฺส โส อิตฺถิลิโงคภาโว, ตสฺมึ อิตฺถิลิเงค ภาเว วตฺตมานานํ รตรรตมนุตานํ ทฺวิพฺพจนมภิมตนฺติ สมฺพโนฺธ, กสฺมึ วิสเยติ อาห-‘สมสมฺปธารณ วิสเย’ติ, สเมน อฑฺฒตาทินา คุเณน อิเม อุโภ อฑฺฒา อิเตฺววํ รูปา สมฺปธารณา นิรูปนา อวโพโธ สมสมฺปธารณา, สาเอว วิสโย, ตสฺมึ สติ, อฑฺฒตาย พหฺวิธตฺตาภาวา กิริยาทิโย คาภาวา จ นเตฺถตฺถ วิจฺฉาติ เตสมธิปฺปาโย, ปุจฺฉิยมานาติ อิมินา อิเม อุโภ’ อิจฺจาทีนํ ปุจฺฉาวากฺยตํ ทเสฺสติฯ

ปรพฺยวหาเรนาห-‘อาขฺยาตาทีนํ วิสยตฺต’นฺติ, อิมินา อาขฺยาตาทีนเมว กิริยาโชตกปทภาเวน โปโนปฺปุญฺญสงฺขาตกิริยา ธมฺมสฺส ธนสเมว วิสยตฺตํ ทีเปติ, อติสยวิสิฏฺฐนฺติ อิมินา ปปจติสเทฺทปกาโร ปกํสตฺถ โชตโก อุปสโคฺคติ ทเสฺสติ, หิวิธิมฺหีติ’ลู-เจฺฉทเน’อิจฺจสฺมา วิธิมฺหิ หิปฺปจฺจโย “ปญฺหปตฺตนาวิธีสฺ”ติ (๖-๙) อิมินา สุเตฺตนาติ อโตฺถ, โอสฺสาติ “ยฺวณฺณานเมโอปจฺจเย”ติ (๕-๘๒) โอการสฺส, ‘ปุเพฺพก-กตฺตุกาน’’ (๕-๖๒) มิเจฺจวาติ เอวกาเรน ปเรสมิวายมปฺยาภิกฺขเญฺญ ปจฺจโย เจ วิธียเต, ตทา ปปจติอิจฺจตฺร วิย อาภิกฺขเญฺญ วิธียมาเนน ปจฺจเยเนว อาภิกฺขญฺญตฺถสฺส ปกาสิตตฺตา น ทฺวิพฺพจเนน ภวิตพฺพนฺติ ทเสฺสติ, ยทา ตุ ภุสํ ปุนปฺปุนํ ปจตีติ วจนิจฺฉา ตทาปิ ปปจตีติ ภวเตฺยวฯ

อิห อิมสฺมึ อุทาหรเณ, อาภิกฺขเญฺญ อิเจฺจวาติ อิมินา อนุกรณมตฺตเมเวตํ นเตฺถตฺถาภิกฺขญฺญนฺติ ปาณินิยา สุตฺตนฺตเรน ทฺวิตฺตมฺปฏิปาเทนฺติ, นเตฺถตฺถ ตาทิเสน วจเนน ปโยชนํ, อาภิกฺขเญฺญเยว ทฺวิพฺพจนนฺติ ทเสฺสติ, เอวมญฺญเต “ปฏอิเจฺจตมนุกรณํ ภวน กิริยมฺปติวตฺตตีติ [ภวนกิริยามตี วุตฺตีติ (โปตฺถเก)] กิริยาธมฺมํ โปโนปฺปุญฺญเมตฺถ อเตฺถวา’’ติ, เตเนววกฺขติ-‘ปฏฺปฏฺา ภวตีติ อาภิกฺขเญฺญ ทฺวิพฺพจน’นฺติ, อนิติสฺมินฺติ อิติสเทฺท อวิชฺชมาเน, ราปฺปจฺจโยติ ปฐมํ ทฺวิเตฺต กเต ปจฺฉา ราปฺปจฺจโย, ราปฺปจฺจยมกตฺวาปิ ปการนฺตเรน สาเธตุมาห- ‘อถวา’ อิจฺจาทิ, ทีโฆ นิจฺจนฺติ ปฐมํ ทฺวิเตฺต ปฏฺปฏฺกโรตีติ ฐิเต นิจฺจํ ทีโฆ, ปฏฺปฏฺา กโรตีติ เอตฺถ นิปฺผตฺติํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปฏฺปฏฺายตีติ เอตฺถ ทเสฺสตุํ ปฏฺปฏฺายตีติอาทิ อารทฺธํฯ

๕๕. สฺยาทิ

เอกสฺส เอกสฺส อิติ ฐิเต ปุพฺพวิภตฺติยา ลุเตฺต สํหิตายญฺจ กตายํ เอเกกสฺส, เอวํ มตฺถเกน มตฺถเกนาติ ฐิเต มตฺถก มตฺถเกนาติฯ

๕๖. สพฺพา

อญฺญํ อญฺญนฺติ ฐิเต อิมินา วิภตฺติยา โลเป อการสฺส “ตทมินา’’ (๑-๔๗) ทินา โอกาเร อโญฺญญฺญญฺญนฺติปิ โหติฯ

๕๗. ยาว

ยาวโพธนฺติ “ยาวาวธารเณ’’ติ (๓-๔) อสงฺขฺยสมาโสฯ

๕๘. พหุล

กฺวจิ ปวตฺยปฺปวตฺติ, กฺวจญฺญํ กฺวจิ วา กฺวจิ;

สิยา พหุลสเทฺทน, วิธิ สโพฺพ ยถาคมํติฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

ปฐมกณฺฑวณฺณนา สมตฺตาฯ

๒. ทุติยกณฺฑ วณฺณนา

๑. เทฺวเทฺว

อวยวสมฺพนฺธติ สฺยาทฺยวยวีสมุทาเยน เทฺวเทฺวติ วุตฺตานมวยวานํ สมฺพนฺธ, อเตฺถ วุตฺยนุกูลาย ปญฺจิกาย วา ภวิตพฺพํ, ปญฺจิกานุ กูลาย วุตฺติยา วา, น เจตฺถ ทฺวินฺนมโณฺญญฺญานุกูลตา ทิสฺสติ, ตถาหิ วุตฺติยํ-‘เอกาเนกเตฺถสุ วตฺตมานโต นามสฺมา’ติ เอตฺตกเมว ปกติวิเสสนวเสน วุตฺตํ, ปญฺจิกายนฺตุ ตพฺพิเสสน วเสน จ ปจฺจยตฺถวิเสสนวเสน จ อโตฺถ ทสฺสิโต, ตเทว มฺภินฺนนฺนาญฺญมญฺญานุกูลตา ทิสฺสติ, ตโต เอตฺถ ยถา ทฺวินฺนมโณฺญญฺญานุกูลตา สมฺปชฺชติ, ตถา พฺยาจิกฺขิสฺสาม “ยทิ ปเนตฺถ วุตฺยานุกูลา ปญฺจิกา ภเวยฺย ปจฺจยตฺถปโกฺข ชหิตโพฺพ สิยาติ ‘เต…เป…. เอกาเนกเตฺถสุ’ติ จ, เตน…เป…. โยชนิย’นฺติ จ เอเตสํ ชหิตพฺพตาย พหุปาฐวิโลโป อาปชฺชติ, ยทิ ปน ปญฺจิกานุกูลา วุตฺติ ภเวยฺย วุตฺติยํ กิญฺจิมตฺตํ ปกฺขิปิตพฺพ มตฺตเมว สิยาติ พหุวิโลปาปตฺติ (น) โหตีติ เอเตสํ เทฺวเทฺว โหนฺติ เอกาเน กเตฺถสุ วตฺตมานโต นามสฺมา’ติ วุตฺติยา ภวิตพฺพ’’นฺติ, เอวญฺหิ สติ สตฺถนฺตเรนาปิ สห ฆฏเต, สุเตฺต ‘เทฺวเทฺวกาเนเกสุ นามสฺมา’ติ วุตฺตตฺตา ‘เอกาเนเกสู’ติ อิทํ ปจฺจยวิเสสนํ วา ยุชฺชติ

ปกติวิเสสนวเสน วา ยเทตํ ปจฺจยวิเสสนํ, ตทา สามตฺถิยา เอกาเนเกสูติ ปกติวิเสสนมฺปิ ลพฺภติ, ตตฺถ สามตฺถิยมตฺถ พลํ, ตถาเหฺยกาทีสุ ภวนฺตา ปกติวาจฺจานเมเวกตฺตาทิอพฺยติริตฺตอตฺถมตฺตาทีรูปานํ โชตกา สฺยาทโย กถเมกตฺตาทีสุ วตฺตมานโต นามสฺมา อญฺญโต สิยุนฺติ ยถาวุตฺตนามวิเสสาเกฺขโป, ตถา อิตฺถิณาทิปฺปจฺจยาทีนมฺปิ ปน ปกติวิเสสานุปาทาเนปิ ยโต ธาตฺวาทิ วาโจฺจโตฺถ นตฺถิ, สามตฺถิยา ตโต, ธาตฺตฺยาทฺยเนฺตหิ [ตฺยาทฺยนฺต วา เจฺจหิ (โปตฺถเก)] น โหเนฺต วิตฺติปจฺจยา, ตถา ณาทิปจฺจยาปิ… วิภตฺยนฺตา วิธานโต, ยเทตมฺปกติวิเสสนํ ตทาปิ สามตฺถิเยเนว เอกตฺตาทีสุ วตฺตมานโต นามสฺมา ตโยฺชตนาย ภวนฺตา สฺยาทโย กถมญฺญตฺถ โหนฺติ อสมฺภวาติ เอกาเนเกสุ เทฺวเทฺวติ ลพฺภติ, อถวา สรูเปน อวุตฺตมฺปิ สามตฺถิเยเนกาเนกเตฺถสูติ คมฺมมานํ วุตฺตเมว โหตีติ กตฺวา‘เตจา’ติอาทิกํ วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํ, เอกาเนเกสุ วตฺตมานโต นามสฺมาติ กิมตฺถํ อสตฺวภูตาย กิริยาเยกตฺตาทิสมฺพนฺธาภาวา กฺริยตฺถาจ ตฺยาทีหิ เยเวกตฺตาทีนํ วุตฺตตฺตา ตฺยาทฺยเนฺตหิ จ น ภเวยฺยุนฺติ ปโยชนนฺตรมาห-‘ยมฺปนา’ติอาทิ, ปญฺจกนามตฺถสฺสาธิเปฺปตภาโว เจตฺถ ปกฺขเสฺสตเสฺสว ยุตฺตตฺตาฯ ตถาหิ สงฺขฺยากมฺมาทโย นาม วาจฺจสฺส ทพฺพสฺส ธโมฺม สกโตฺถ-ปสชฺชโน จ สโทฺท ทเพฺพเยว วตฺตเต… ทเพฺพเยวานฺยนยาทิโวหารา, ตตฺถ ทพฺพวาจินา สเทฺทน ทพฺพธมฺมานมพฺภนฺตรีกรณนฺติ นายุตฺตเมตํ นาเมน ปญฺจนฺนมภิธานํ, วิภตฺติโย ปน โชติกา, อิตฺถิปจฺจยา จ อิตฺถิลิงฺคสฺส, ตถา จาเมฺหหิ วุตฺตํ สมฺพนฺธจินฺตายํ–

> สโทฺท สกตฺถํ วตฺวาน, ปทตฺถํ ทพฺพสญฺญิตํ;
> สมเวตํ วเท ลิงฺคํ, สงฺขฺยํ กมฺมาทิกมฺมิ เจติฯ

เอกาเนเกสุ สฺยาทีนํ ยถากฺกมํ ทเสฺสตุํ ‘เตนา’ติอาทิ วุตฺตํ, เตนาติ เยน ปญฺจโก นามโตฺถ อธิเปฺปโต เอกาทีสุ จ อเตฺถสุ โช-ตนีเยสุ สฺยาทโย วิธิยิสฺสนฺติ เตน, สพฺพตฺถาติ ‘อํโย’อาทีสุ สพฺพตฺถ, สภาวโตฺยาทิกสฺสายมธิปฺปาโย “ยทฺยปิ สฺยาทโย เอกาเนเกสุ โหนฺติ ตถาปิ เอกาทโย สงฺขฺยาย ปริจฺฉิเนฺน อเตฺถ วตฺตนฺติ น สงฺขฺยามเตฺต, สงฺขฺยาย สมฺภวาภาวา สเงฺขฺยเย ภวตีติ น สงฺขฺยาปิ สฺยาทีนมโตฺถ’’ติ (น) เกวลํ สกตฺถ ทพฺพาทิเยว สฺยาที

นมโตฺถ น ภวติ, อปิ ตุ สงฺขฺยาปีตฺยปิสทฺทโตฺถ, อเนน สงฺขฺยา วิภตฺยโตฺถ จตุโกฺก นาม โตฺถตฺยยมฺปโกฺข นิราภโต ปญฺจโก นามโตฺถติ ทสฺสเน สงฺขฺยากมฺมาทีนํ วิภตฺติโย โชติกา โหนฺติ, ติโก นามโตฺถติ ทสฺสเน ตุ สงฺขฺยากมฺมาทโย วิภตฺติวาจฺจา โหนฺติ, อิทานิ อธิ เปฺปตปญฺจกนามเตฺถ สกตฺถาทิกํ สรูปโต ทเสฺสตุํ 'ตตฺถา'ติอาทิมาห, ตตฺถ สกโตฺถ วิเสสนนฺ ติ สรูปาทิ ยํ กิญฺจิ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิตํ ตํ สกโตฺถ นามติ อโตฺถ, ตํ ทเสฺสติ 'สรูปชาติคุณ ทพฺพานิ'ติฯ

พเลน ยสฺสา ภิเนฺนสุ, ปวตฺตเนฺต คคาทีสุ;
สา ชาตฺยภินฺนธีสทฺทา, สุตฺตํ ปุเปฺผสฺวิวานฺวีตํฯ

ทพฺพาธาโร ตโต ภิโนฺน, นิมิตฺตํ ตปฺปตีติยา;
ภาวาภาวสภาโว โย, โส คุโณ นิคฺคุโณ มโตฯ

สรูปํ สทฺทรูปํว, ชาติยา ยํ วิเสสนํ;
วิเสสียติ ยํกิญฺจิ, ทพฺพํ ตํ สมุทีริตํฯ

อิทานิ สรูปาทิโน วิเสสนสฺส สกตฺถภาวํ ชาตฺยาทิวิเสสสฺส ทพฺพภาวญฺจ ทเสฺสตุํ 'ตตฺ ถา'ติอาทิมาห, สรูเป วตฺตเต สโทฺทติ วิยเภโทปจาเรนาห-'สทฺทสฺส สรูเปนา'ติ, เอตฺถ ปน โคติ ชาติมตฺตวาจินิ โคสเทฺท ปยุเตฺต โคสโทฺท ชาติมตฺตมาเหติ โส ชาตึ วิเสเสติ นามฯ ยฏฺฐิอาทิสเทฺทหิ ยฏฺฐิอาทิสหจริตา อุปจารโต คหิตาติ ยฏฺฐิอาทิทเพฺพหิ ยฏฺฐิอาทิสหจริต า ปุริสา วิเสสียนฺตีติ อาห-'ทพฺพมฺปิ ทพฺพนฺตรสฺส วิเสสนภูตมฺภวตี'ติ, ยฏฺฐิโยปเวสยาติ ยฏฺฐิสทฺทวจนิย ยฏฺฐิทพฺพวิสิเฏฺฐ ปุริเส ปเวสยาติ อโตฺถ, กุเนฺตปเวสยาติ เอตฺถาปิ เอเสวน โย, ยถาวุตฺตจตุพฺพิธสกตฺถโต ปโรปิ อตฺถิ สกโตฺถติ อาห-'กตฺถจี'ติอาทิ, สมฺพนฺธนิมิโตฺตติ สมฺพโนฺธ นิมิตฺตํ การณํ ปจฺจยปฺปวตฺติยา อสฺส ปจฺจยสฺส โสติ สมาโส, เอตฺถ หิ ทโณฺฑ อสฺส อตฺถีติ อสฺสาติ สามิโน ปุริสสฺส สํสงฺขาตทณฺฑาทิทเพฺพน สหโย สสฺสามิสมฺพโนฺธ, โสปิ ปจฺจยสฺส นิมิตฺตํ, ตถา จ วกฺขติ-'ทณฺฑปุริสสมฺพนฺธา ทณฺฑีติ ปจฺจโย'ติ, (กิริ)ยา ปทตฺถสฺสาปิ วิเสสนเตฺตน สกตฺถภาโว ชาติปทตฺถาทีนํ วุตฺต ฐาเนเยว วตฺตโพฺพติ ปาจโกติ เอตฺถ กิริยาการกสมฺพนฺธสงฺขาตํ ปราภิมตํ สกตฺถมฺปิ ปโรปเทเสโนปทิสิตุกาโม อิธ สมฺพนฺธ สกตฺถสฺส วุตฺตฏฺฐาเนเยว กิริยาสกตฺถํ ทเสฺสตุํ 'กตฺถจิ กิริยาปี'ติอาทิมาหฯ นามสภาเวน วิญฺญายมานํ ปญฺจมํ นามสงฺขาตมตฺถํ ทพฺพปทเตฺถน สงฺคเหตฺวา ชาติคุณกิริยาทพฺพานีติ หิ จตุพฺพิโธ นามโตฺถ, นามมฺปิ อนฺวตฺถรุฬฺหิวเสน ทุวิธํ ปุมิตฺถินปุํสก ลิงฺควเสน ติวิธมฺปิ จตุ พฺพิธํ โหติ... ยถาวุเตฺต จตุพฺพิเธ อเตฺถ นมติ, เต วา อตฺตนิ นาเมตีติ อิมินา การเณน. สาม ญฺญคุณ กิริยายทิจฺฉาวเสนาญฺญถาปิ จตุพฺพิธตฺตํ นามสฺส วทนฺติ, ตตฺถาปิ ยทิจฺฉานามสฺส ทพฺพนาเมเนว สงฺคโห เวทิตโพฺพ, อิตฺถตฺตํ เอสาติ ปสิทฺธิมา อโตฺถ, ยมฺปนาติอาทินา วุตฺต เมวตฺถํ สาเธติ 'ตเตฺถ'จฺจาทินา, อภิธายกเตฺตน โชตกเตฺตน, อิการนฺตโตติ มุนิสทฺทโต, อญฺญถาติ อิการนฺตโต น ภวติ เจ, อโตติ อาเทส ภวนโต ผลํ ทสฺสิตํ น สิยาติ สมฺพโนฺธ, วุตฺ ติยํ 'เอวํ กุมารี กุมาริโย'ติอาทีสุ เอวนฺติ ยถา ปุลฺลิเงฺค อิการนฺตโต สฺยาทีนมุทาหรณมนา เทสตฺถํ วุตฺตํ เอวมิตฺถิยมฺปิ อนาการนฺตโตติ ทเสฺสติ, อุปลกฺขณํ เจตมินี-นี-อู-ติ-ปจฺจยนฺตา ทีนํ, อสติ...เป.... วจเนติ อิมินา ปาณินิยานํ วิภตฺติสญฺญาวิธายกสฺส สุตฺตนฺตรสฺส อตฺถิภาวํ ทเสฺสติ, ''วิภตฺติจ'' (๑-๔-๑๐๔) อิติ หิ เตสํ สุตฺตํ, ตสฺสโตฺถ 'สฺยาทีนํ ตฺยาทีนญฺจ วิภตฺ ติสญฺญา โหตี'ติ, ภวนฺตีติ อนฺวตฺถวเสน วิภตฺติสทฺทวจนียานิ ภวนฺติ, โส (เยวโตฺถ) วิภตฺ ติจฺจเนน วิภชียตีติ วิภตฺติ, กเมฺม กฺติปฺปจฺจยโนฺตยํ วิภตฺติ สโทฺทติ ทเสฺสติ, กถมฺปเนเตสุ สุ

ยาทีสุ วิภชียติจฺจสฺส วากฺยตฺถาสฺสานุคโม เยเนวํ วุจฺจติจฺจาสงฺกิย เยน ยถา จ วิภชียติ ตมุปฺปทเสฺสโนฺต อาห-‘ตถา หิ’จฺจาทิฯ

๒. กเมฺม

วุตฺติยํ กตฺตุกิริยายาติ กตฺตุสาทฺยตาย ตํ สมฺพนฺธินิยา กตฺตุกมฺมฏฺฐายปิ ทุวิธาย กิริยาย, อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ กโรติ เอตฺถ สมฺพนฺธนโตฺถติ อาห-‘กรียติ อภิสมฺพนฺธียตี’ติ, ยํกิญฺจิ ปทตฺถรูปํ สมฺพชฺฌตีติ อโตฺถ, อิมินา จานฺวตฺถวเสเนวายํ กมฺมโวหาโร สิโทฺธติ ทเสฺสติ, สพฺพการกานมฺปิ ปน กิริยาสมฺพนฺธ สพฺภาเวปิ กิริยาภิสมฺพนฺธียมานเตฺตเนว ยํ วตฺตุมิจฺฉิตํ ตเทว กมฺมํ วิเญฺญยฺยํ, กตฺตาทิ กตฺตุ กิริยายาภิสมฺพนฺธียมานเตฺตปิ กตฺตาทิตฺตวจนิจฺฉาเยว กมฺมํ น โหติ… ยสฺมา วจนิจฺฉาเยว การกานิ ภวนฺติ, เอวํ สพฺพการกานมฺปิ การกนฺตรปฺปตฺติยํ ตทภาโว ยถาโยคํ วตฺตโพฺพ, วาเกฺยกเทเสเนตฺยเนน “เทฺวเทฺวกา”ทิโน วากฺยสฺส “กเมฺม ทุติยา”อิจฺจาทิโน จ เอกวากฺยตฺตํ สูเจติ, ปกรณสฺส มหาวากฺยรูปตฺตา วิปฺปกฏฺฐานิปิ วากฺยานิ อากงฺขาทิสภาเว อญฺญมญฺญสมฺพนฺธานุภวเนเนกวากฺยภาวมุปฏิปชฺชเนฺต, วุตฺตี หิ–

> “อากงฺขาโยคฺคตา สตฺตา, พีชํ สนฺนิธิโน ยโต;
> วิปฺปกฏฺฐานิ วากฺยานิ, มหาวากฺยํ กโรนฺตฺยโตติฯ

สามเญฺญนาติ กมฺมาทฺยวิเสเสน, ปุพฺพาจริยสมญฺญาวเสนาห ‘ทุติยาทิกา’ติ, เตน ยทฺยปิ ตฺยาทิโนปิ ทฺวินฺนํ ปูรณิยา ทุติยาติ สกฺกา โวหริตุํ, ตถาปิ สฺยาทีนํ ทฺเกเยว ทุติยา ตติยา รุฬฺหีติ นตฺยาทีนํ ทฺกานิ ทุติยาทิสเทฺทน คยฺหนฺติ, วิสิเฏฺฐสูติ กมฺมาทินา วิเสสิเตสุ, ติวิธํ กมฺมนฺติ สกสมยปฺปสิทฺธิยา กมฺมสฺส ติวิธตฺตมาห, อเญฺญ ตุ สตฺตวิธมิจฺฉนฺติ, กถํ–

> นิพฺพตฺติวิกติปฺปตฺติ, เภเทน ติวิธํ มตํ,
> ตเตฺถจฺฉิตตมํ กมฺมํ, กมฺมํตฺวญฺญํ จตุพฺพิธํ;
> อิจฺฉิตญฺจานิจฺฉิตญฺจ, เนวิจฺฉิตมนิจฺฉิตํ,
> ตถาญฺญปุพฺพํ นาญฺญปุพฺพนฺติ, เอวมญฺญํ จตุพฺพิธนฺติฯ

ตตฺถ อิจฺฉิตาทีนิ อุปริเยวาปิ ภวิสฺสนฺติ, ตเตฺรจฺจาทินา ติวิธํ กมฺมํ สรูปโต ทเสฺสติ, ตตฺถ นิพฺพตฺติกมฺมเมเก-เนกธา ปริกเปฺปนฺติ, ตทิห ปกาสยิสฺสาม–

> สตี-สตี วา ปกติ, น ยตฺถ ปริณามินี,
> นิสฺสียเต ตํ นิพฺพตฺติ, กมฺมมเญฺญสมญฺญถา;
> อสนฺตํ ชายเต ยํ วา, ยํ สนฺตมปฺปกาสติ,
> อุปฺปตฺยา-ภิพฺยตฺติยา วา, ตนฺนิพฺพตฺตีติ วุจฺจตีติฯ

อยเมตฺถ อโตฺถ “กฏวิการสฺส กาสสงฺขาตา วิชฺชมานา ปกติ ปริณามินี กฏวิการมฺปติ ปริณมนฺตี ยตฺถปฺปโยเค น นิสฺสียเต… กฏํ กโรตีเตฺถ เกวลมตฺถาวคมมตฺตสฺส วตฺตุมิจฺฉิตตฺตา กาเสติ อสุยฺยมานตฺตา จ, ปกติยา ตุ สุยฺย มานเตฺต วิการิยํ สิยา, เตเนว กาเส กฏํ กโรติ, ตณฺฑุเล โอทนํ ปจตีติ ทฺวยโตฺถ กโรติ ปจติ จ, ตสฺมา กาเส กโรติ ตณฺฑุเล ปจตีติ วิการียติ, กฏํ กโรติ โอทนมฺปจตีติ นิพฺพตฺตี ยตีติ อโตฺถ, อสตี วา ปกติ อวิชฺชมานตฺตาเยว ยตฺถ น นิสฺสียเต… [(ยถา) (โปตฺถเก)] ( ) สํโยคํ ชนยติ วิภาคมุปฺปาทยตีติ สํโยควิภาคานํ กสฺสาปิ ปกติยา อวิการตฺตา สํโยควิภาควเนฺต หฺยวิกเตเหว เตสํ ชนโต, ตเมวมฺภูตมนิสฺสิตปกติกํ อ

วิชฺชมาน (ปกติ) ก็ วา การิยํ นิพฺพตฺติกมฺมํ นามาติ เอโก, อเญฺญสมญฺญาติ วตฺวา ตนฺทเสฺสติ 'อสนฺต'มิจฺจาทินา, ยํ อสนฺตมวิชฺชมานํ ชายเต, ตนฺนิพฺพตฺติกมฺมํ, ยถา สุขํ ชนยติ พุทฺธิมุปฺปาทยตีติ, สนฺตํ วิชฺชมานเมว วา เกวลมปฺปกาสิตปุพฺพํ ยํ อุปฺปตฺติยา อภิพฺยตฺติยา วา ปกาสติ, ตมฺปิ นิพฺพตฺติกมฺมํ, ยถา ปุตฺตํ วิชายติสามญฺญมภิพฺยญฺชยตี''ติ, ตเทวํ เกสญฺจิ มเตน อนิสฺสิตปกติกํ อวิชฺชมานปกติกนฺติ ทุวิธํ นิพฺพตฺติกมฺมมฺปิ อเญฺญสมฺมเตน อสนฺตํ ชายมานํ สนฺตมปฺปกาสมานนฺติ ทุวิธํ นิพฺพตฺติกมฺมมฺปีติสพฺพมฺปิ อฎฺฐิตปุพฺพเมว ชายตีตฺยสโต ชานนา น พฺยติริจฺจติจฺจาห-'อสโต ชนนํ กรียตี'ติ, อวตฺถนฺตรนฺติ โอทนาทิโน เกฺลทนาทิลกฺขณมญฺญมวตฺถํฯ

ปกตฺยุเจฺฉทสมฺภูตํ, วิการิยํ กิญฺจิ กิญฺจิ ตุ;
คุณนฺตรสมุปฺปตฺยา, เอวํ สา วิกติ ทุวิธาฯ

กิญฺจิ วิการิยํ กมฺมํ ปกติยา การณสฺส อุเจฺฉเทน สมฺภูตํ, ยถา กฎฺฐํ ภสฺมํ กโรตีติ กฎฺฐสฺสาจฺจนฺตปราวตฺติ [ปราวตฺติยา (โปตฺถเก)], กิญฺจิ ปน คุณนฺตรานมุปฺปตฺติยา, ยถา สุวณฺณํ กฎกํ เกยุรํ วา กโรตีติ เอวํ ทุวีธา สา วิกติ โหตีติ อโตฺถ, น วิภาวียเนฺตติ น คมฺยเนฺต, สา ปตฺติ'ปาปียติ วิสยีกรียตี'ติ กตฺวาฯ

ยตฺร กฺริยากโต โกจิ, วิเสโส นาวคมฺยเต;
ทสฺสนา วานุมานา วา, สา ปตฺตีติ ปกิตฺติตาฯ

ยตฺถ กิริยากโต กิริยาสมฺปาทิโต วิเสโส อติสโย โกจิ นาวคมฺยเต นปฺปตียเต ทสฺสนา วา ปจฺจกฺขปฺปมาเณน อนุมานปฺปมาเณน วา ยถา นิพฺพตฺติวิกตีนมติสโย ปจฺจกฺขานุมานา วคมนีโย, ตตฺร หิ นิพฺพตฺติยํ วิเสสสิทฺธิรติปสิทฺธา… อตฺถลาภาขฺยสฺส วิเสสสฺสาวิชฺชมานสฺส กิริยากตฺตา, วิการิเย ( ) [(เอว) (โปตฺถเก)] ตุ กฺวจิ ปจฺจกฺขวิสโย… กฎฺฐํ ฑหตีติ กณฺหตฺตาทิภาวสฺส ปจฺเจกฺขเนโวปลพฺภนโต, กฺวจิทนุมานคโมฺม… เทวทตฺตํ โรเสติ ปสาทยติ เวติ วิสิฎฺฐมุขวณฺณาทิการิยานุเมยฺยตฺตา โรสาทิโน, เอวํ ยตฺถ น วิเสสสิทฺธิ อปิ ตุ ปตฺติมตฺตํ, สา ปตฺตีติ ปกิตฺติตา กถิตา, อาทิจฺจมฺปสฺสติ ธมฺมมเชฺฌตีติ อยเมตฺถ อโตฺถ, กถญฺจรหิ อสนฺตสฺส [สนฺตสฺส (โปตฺถเก)] ปตฺติกมฺมสฺส กิญฺจิ (อกโรนฺต)สฺส การกตฺตํ, น หิ กิญฺจิ อกโรนฺตํ การกมฺภวิตุมรหตีติ อุจฺจเต-

ทสฺสนกฺขมตาภาโส, ปคมพฺยตฺติอาทโย;
วิเสสา ปตฺติกมฺมสฺส, กฺริยาสิทฺธิยมิจฺฉิตาฯ

อตฺร ทฎฺฐุํ สกฺกา อิติ ทสฺสเน ขมตา อาภาโสปคโม วิสยโตฺตปคโม วิสยโตฺตปคมนํ พฺยตฺติ เจติ เอวมาทโย วิเสสา ยถาโยคํ ปตฺติกมฺมสฺส กิริยานิปฺผตฺติยํ อิจฺฉิตา, ตโต ตสฺส การกตฺตนฺติ อโตฺถ, อาทิจฺจํ ปสฺสตีติ เอตฺถ หิ อาทิโจฺจ ทฎฺฐุํ สกฺกา, ตโตว โส ทิสฺสติ อภิพฺยตฺติโญฺจปยาตีติ ทสฺสนกิริยานิปฺผาทกเตฺถนาสฺส การกตฺตมุปฺปชฺชเต, ตถา ญฺญตฺราปฺยา ทิสทฺทคหิตวิเสสวเสน กิริยาสิทฺธิโต การกตฺตํ เวทิตพฺพํ , นนุ วิการิยมฺปิ นิพฺพตฺติกมฺมเมว… เตน รูเปนาสโตเยว ชนนโต, ปตฺติกมฺมมฺปิ กิริยาสมฺพนฺธรูเปนาสนฺตเมว ปจฺฉา ตถา ภวตีติ นิพฺพตฺติเยวาติ สจฺจํ-

อเตฺถสา วตฺถุฎฺฐิติ, สุขุมพุทฺธิโคจรปตีตฺยนุโรเธน,
ตตฺร ยเมฺปตํ ฆฎเต, ยถา ปตีติ สทฺทตฺถาวตฺตานโตฯ

วิเสสานุปาทานโตติ “กเมฺม ทุติยา”ติ สามเญฺญน วุตฺตตฺตา วุตฺตํฯ กรียติ กโฏ, กโต กโฏ เจฺจวมาทีสุ ตฺยาทิปฺปภุตีหิ อติหิตกมฺมาทินิสฺสเยสุปิ เอกตฺตาทีสุ ทุติยาทโย ปโปฺปนฺติ นิยมาภาวา, ตถาหิ ปญฺจเก นามเตฺถ กฎาทิวจนียสฺส สมฺพนฺธี กมฺมาทฺยโตฺถ, ตฺยาทิปฺปภุตีติ อนภิ หิตสฺส สงฺขฺยาขฺยสฺสาปรสฺส วิภตฺยตฺถสฺสาภิธานาย อภิหิเตสุปิ กฎาทีสุ กมฺมาทีสุ ทุติ ยาทโย สิยุนฺติ ปาณินิยา “กเมฺม ทุติยา”จฺจาทีสุ (๒-๓-๒) “อนภิหิเต”ติ (๒-๓-๑) วจนมธิก โรนฺติ, เวยฺยตฺติยาเยว ทุติยาทีนปฺปสเงฺคปิ ตนฺนิสฺสยภูเต-กตฺตาทฺยเตฺถ โชตนายาภิหิเตสุ ทุติยาทโย สิยุํ, ติเก ปน สงฺขฺยากมฺมาทโย วิภตฺติ วจนียา, ตตฺถ ยชฺชปิ กมฺมาทิโน ปจฺจเยน าภิธานํ, ตถาเปฺยกตฺตาทโย นาภิหิตาติ ตสฺส สงฺขฺยาขฺยสฺสาปรสฺส วิภตฺยตฺถสฺสาติ ธานาย อภิหิเตสุปิ กมฺมาทีสุ ทุติยาทโย สิยุนฺติ ปาณินิยา “กเมฺม ทุติยา”ติ “อนภิหิเต”ติ วจนมธิก โรนฺติ, ตมฺปทเสฺสโนฺต อาห-‘ตตฺริทํ สิยา’ติอาทิ, ตตฺร ตสฺมิํ ทุติยาทิ วิภตฺติวิธาเน อิทํ โจทฺยํ สิยา, กินฺติ อาห-‘ปญฺจเก’อิจฺจาทิ, อนภิหิตกมฺมาทินิสฺสเยสฺติ อนภิหิตา กมฺมาทโย นิสฺสยา เยสเมกตฺตาทีนํ, เตสูตฺยโตฺถ, ทุติยาทโย วิภตฺติโย ยถา สิยุนฺติ โชตนายาภิธานาย จาติ ยุชฺ ชมานวเสน อโตฺถ เวทิตโพฺพ, อภิหิตกมฺมาทินิสฺสเยสุปีติ อปิสเทฺทน อนภิหิตกมฺมาทินิสฺสย เมกตฺตาทิํ สมุจฺจิโนติ, อาสงฺกิยาติ ปุพฺพกิริยาย วุตฺตนฺติ อปรกิริยา เวทิตพฺพา, ปญฺจเก ติเก จา ภิหิตกมฺมาทินิสฺสเย เสกตฺตาทีสุ ทุติยาทิปฺปตฺติมาสงฺกาวเสน ทเสฺสตฺวา จตุกฺกวาที นมฺปิ ปกฺขมฺพุภาวิย ปริหริตุํ ‘ยทิจฺจา’ทิมาห, อยเนฺตสมธิปฺปาโย “ยเทสา สงฺขฺยา ปาฏิปทิก โตฺถ ตปฺปฏิปชฺชเน กมฺมาทโย วิภตฺติวจนียา, ตทา ‘อนภิหิเต กเมฺม’ติอาทินา อนภิหิตคฺ คหณํ กมฺมาทิวิเสสานมนุภวนฺตมนตฺถกํ... อภิหิเต วิภตฺติวาจฺจาภาวโต, ยทา ปนายํ ปโกฺข ‘สงฺขฺยา วิภตฺติวจนียา’ติ ตทา “กเมฺม ทุติยา” เตฺยวมาทโย นิเทฺทสา วิสยสนฺทสฺสนมตฺตา เยว เวทิตพฺพา”ติ, สพฺพถาติ ปญฺจกติกวาทีนํ จตุกฺกวาทีนญฺจ มตวเสน สพฺพปฺปกาเรน, สทฺทตฺถาพฺยติริตฺตตฺตฺถมโตฺตเยวาติ พฺยติเรโก พฺยติริตฺตํ, นปุํสเก ภาเว โกฺต, น วิชฺชเต พฺยติ ริตฺตํ พฺยติเรโก เภโท ยสฺส ตํ อพฺยติริตฺตํ, อพฺยติภินฺนนฺติ อโตฺถ, สทฺทตฺถโต สกตฺถโต อพฺ ยติริตฺตํ อตฺถมตฺตํ อตฺถสามญฺญํ ยสฺส โอทนาทิสทฺทสฺส โส ตถา วุโตฺตฯ

กิญฺจาปิ วุตฺติยํ ตพฺพาทิณาทิสมาเสหิ อภิหิตมวุตฺตํ, ตถาปิ เตหิ อภิหิเตเปฺยวเมว ทฎฺฐพฺพนฺติ นิทเสฺสโนฺต อาห-‘เอว’มิจฺจาทิ, กร-กรเณ กรียิตฺถาติ กโต‘โกฺต ภาวกเมฺมสุ’ติ (๕-๕๖) กเมฺม โกฺต, สติโกติ เอตฺถ กีโตติ กมฺมเตฺถ “ทิสฺสนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา”ติ (๔-๑๒๐) อิโก, กมฺมตาคมฺยเต กิตปฺปจฺจยาทีนํ กเมฺม วิหิตตฺตา, เอวญฺจ ธุหิ กิเมกมุทาหรณํ ทตฺตมา จริเยน ตฺยโต อาห- ‘อุทาหรณ’อิจฺจาทิ, อนภิหิเตติ วจนํ วินาปีติ วจนํ วินา เอวาติ อวธาร เณ-อปิสโทฺท, สมฺภาวเนวา, ยทฺยภิหิเตหิ วจนํ วินาปิ ทุติยาทีนมปฺปวตฺติ ภเวยฺย, วจนสพฺ ภาเว ตุ กถาเยว นตฺถีติ อโตฺถ, เอวญฺจ ปเนตฺถ ทุติยาทีนมภิหิเต ปสงฺคาภาโว ชานิตโพฺพ “ปจฺจเต โอทโน, กโต กโฏจฺจาโทปิ ยทิ ทุติยาทโย สิยุํ ปฐมาวิธานสฺสาวกาโส น ภเวยฺย ตโต สามตฺถิยานภิหิเตเยว กมฺมาโท ทุติยาทโย สกิริยา (ยํ ตท)ภิพฺยตฺติยา ภวิสฺสนฺติ, ปฐเม วตฺวภิหิเต”ติ, น นุจ ปฐมายาการกมวกาโส รุโกฺข ปิลโกฺขติ [รุโกฺข ปิลโกฺขติ กฺริยาปทํ น สูยเตติ วิภตฺยนฺตรสฺสปฺปตฺติ มญฺญเตภสฺสาปทีป] กิมิทมุจฺจเต อการกนฺติ ยทฺย การกํ เนทมฺ ปโยคมรหติ ตโต ยตฺถ วิเสสกิริยาน มสฺสวนํ ตตฺถ ปทตฺถสหจริตาย สตฺตาย ปตีติยา ‘รุโกฺข อตฺถิ ปิลโกฺข อตฺถี’ติ อเปกฺขียตีติ การกตฺตํ รุกฺขาทีน มเตฺถเวติ [อเตฺถเวติ ญฺญตํ วตฺถุํ ปรํ ปติปาทยิตุํ สโทฺท ปยุชฺชเต ญฺญณญฺจ สโตอิติ ยตฺร กฺริยาปทนฺตรสฺส อปฺปโยโค ตตฺร อุสฺสคฺคโต สตฺตา ปตีติตฺตฺถีติ กฺริยาปทานุสงฺคร กตฺตริ ตติยปฺปสงฺครนวกาสา ปฐมา ตฺย โตฺถ-ภสฺสปทีป], น จ อุจฺจํ นีจํตฺยธิกรณวาจิเตฺต [วาจิกา] นิปาตสฺส อตฺถีตฺยเนน นตฺถิ สมฺพ โนฺธติ อุจฺจมตฺถีตฺยาเธยฺยเสฺสว กตฺตุตฺตํ นาธารสฺสาตฺย การกตฺตมาธารสฺสาตฺยวกาโส-ตฺถิ ปฐมายาติ “ปฐมาวิธา นสฺสาวกาโส น ภเวยฺยา”ติ ยถาวุโตฺต-ยํ เหตุ อสิโทฺธติ จ สกฺกา วตฺ

ตุํ, อสงฺขฺยโต ปฐมาตฺยวตฺวา ‘‘ปฐมาตฺถ มเตฺต’’ติ (๒.๓๙) สามญฺญวิธานโต สิโทฺธเยว, ยํ เหตฺตฺตานภิหิตวจนมนตฺถกมิเจฺจว ฐิตํฯ

ยญฺจาติ จสโทฺท วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเย อปรมฺปิ กิญฺจิ วตฺตพฺพมตฺถีติ อโตฺถ, ยญฺจ ผลํ มญฺญเตติ สมฺพโนฺธ, ยเทตฺถาน ภิหิตาธิกาโร นตฺถิ ตทา ยถา ‘กโต กโฎ’จฺจตฺรเตฺตน กมฺมสฺสาภิหิตตฺตา ทุติยา น โหติ ตถา ‘กฎํ กโรติ วิปุลํ ทสฺสนีย’นฺติ กฎสทฺทโต อุปฺปนฺนาย ทุติยาย (วิปุลาทิคตสฺส) กมฺมสฺสา ภิหิตตฺตา วิปุลาทีหิ วิเสสเนหิ ทุติยา น สิยา, ตโต ตฺยาทิตพฺพาทิณาทิสมาเสหิ กมฺมสฺสาน ภิหิตตฺตมเตฺตวาติ วิปุลาทีหิปิ ทุติยาวิธานสงฺขาตํ อนภิหิเต’’ติ (๒-๓-๑) อนภิหิต วจนสฺส อธิกาเร ยญฺจ ผลํ จินฺตยตีติ อโตฺถ, ยุตฺตสฺสาติมสฺส อโตฺถ สมฺพนฺธสฺสาติ, ปเจฺจกํ กโรตฺยภิสมฺพนฺธตายาติ ‘กฎํ กโรติ วิปุลํ กโรติ ทสฺสนียํ กโรติ’เจฺจวํ ปเจฺจกํ ปเจฺจกํ กโรติสฺสาภิสมฺพนฺธตายาติ อโตฺถ, กมฺมตา อตฺถีติ เสโส, เอวํ มญฺญเต-‘‘กฎํ กโรมีติ ปวโตฺต วิปุลํ กโรมิ ทสฺสนิยํ กโรมีติ จ ปวโตฺตวาติ วิปุลาทีนมฺปิ ปเจฺจกํ กมฺมตา อเตฺถว, ตเตฺถกสฺสาภิธาเน ปเรกสฺส สุขมวโลกยนฺตีติ ตทภิธานายปิ ทุติยา ภวิสฺสตี’’ติ, ปการนฺตราวตาโร นาจริเย โนปโรธิโตติ ตมฺปิ ปเนตฺถ ทสฺสยิสฺสาม-‘‘กฎสทฺทา อุปฺปชฺชมานา ทุติยา กฎชาติ กมฺมมภิหิตวตี, น วิปุลาทิคุณกมฺมํ, ตโต ตทภิธานาย จ ทุติยาเยว ภวติ, อถวา กโฎว กมฺมํ, ตํ สามานาธิกรเณฺยน วิปุลาทีหิปิ ทุติยา ภวิสฺสติ, กฎํ กโรติ วิปุโล ทสฺสนีโยติหิ วุจฺจมาเน วิปุลาทโย กตฺตุสมานาธิกรณตาเยว ปตีเยยฺยุํ ตสฺมา กฎสทฺทสามานาธิกรณฺยมฺปฏิปาทยตา วสฺสเมตฺถ ทุติยา กรณียา’’ติฯ นเนฺวมิจฺจาทิโจทฺยํ, เอวนฺติ เอวํ คุณยุตฺตสฺส กมฺมตาย สติ, ปโปฺปตีติ กฎ กเมฺม-ภิธานิเย (กโต) ติ กฺตปฺปจฺจยสฺส กตตฺตา อุทาราทิโต กโรตฺยภิสมฺพนฺธา ทุติยา ปโปฺปตีติ อโตฺถ, เอวํ มญฺญเตจฺจาทิ ปริหาโร, อวยเวน กมฺมํ น วทตีติ สมฺพโนฺธ, อวยเวนาติ วิสุํวิสุํ, กิญฺจรหีติ อาห-‘สภาวโต สพฺพํ กมฺมํ วทตี’ติฯ โหตุ กามํ อุทาราทิโตปิ วุเตฺตน วิธินา ปฐมา, กตสทฺทโต กา ปวตฺตตีติ อาห-‘กตสทฺทโต ปิ’จฺจาทิ, อโนฺตภูโต อโนฺตคโธ นามสฺส สทฺทสฺส อโตฺถ ยสฺมึ กมฺมลกฺขณเตฺถโส อโตฺถ กมฺมลกฺขโณ อภิหิโต กถิโต สมฺปโนฺน สมฺปชฺชตีติ อโตฺถ, นนุ ‘กโต กโฎ’จฺจาโท สภาวโต สพฺพกมฺมวุตฺติยา อโนฺตภูตนามตฺถวุตฺติยา จาตฺถมเตฺต โหติ สพฺพตฺถ ปฐมาติ ‘กฎํ กโรติ อุฬารํ โสภนํ ทสฺสนีย’นฺติ กฎาทิโตปิ อุปฺปนฺนาย ทุติยาย กมฺมสฺสาภิหิตตฺตา อุฬาราทีหิ ปฐมาปฺปสโงฺค สิยาติ อภิหิตาภิธานปฺปสโงฺคปคตํ โจทนํ มนสิ นิธายาห-‘กฎาทิสโทฺท ตุวิ’จฺจาทิ, สามเญฺญนาติ วิสุํ วิสุํ กฎาทิสามเญฺญนฯ

‘‘กตฺตุริจฺฉิตตม’’นฺตฺยเนน (๑-๔-๔๙) กตฺตุโน กิริยาย สมฺพนฺธิ ตุมิฎฺฐตมํ ตสฺมึ อิจฺฉิตตเม กมฺมสญฺญํ วิธาย นิพฺพตฺยาทิเกสฺตีสุ กเมฺมสุ ทุติยา วิธียเต ปาณินีเยหิ, อิจฺฉิตตมตฺตญฺจ ตทตฺถตฺตา กิริยาย, โอทนํ ปจติ คาวุมฺปโย โทหตีตฺยาโท(หิ) โอทนาทฺยตฺถา ปจนาทิกิริยารพฺภเตติ โอทนปยาทีนมิจฺฉิตตมตฺตํ, ตทุปทเสฺสโนฺต อาห-‘ยํ กตฺตุ’จฺจาทิ, วิภตฺตึ วิธาย ทุติยาภิมตาติ สมฺพโนฺธ, ปุน ปยาทินิปฺผตฺตินิมิตฺตํ ยํกิญฺจิ โทหนาทิกิริยา ยุตฺตํ กรณาทิรูเปน อกถิตํ ควาทิกมิจฺฉิตํ การกํ, ตตฺถาปิ ‘‘อกถิตญฺจา’’ติ (๑-๔-๕๑) กมฺมสญฺญํ วิธาย เตเนว ทุติยา วิธียเต, ตทุปทเสฺสตฺมาห-‘อุปยุชฺชมาเน’จฺจาทิ, อตฺร เจวมกถิตนิยโม กโต วาตฺติกกาเรน-

ปุจฺฉิจิภิกฺขีนํ ทุหิ,ยาจีนํ นิมิตฺตมุปโยเค;
ปุพฺพวิธิมฺหิ-กถิตํ, พฺรูสาสีนญฺจ คุณาสตฺตนฺติฯ

อุปยุชฺชเต อิฏฺฐตฺถสิทฺธิยํ พฺยาปารียตีตฺยุปโยโค-ปโยปฺปภุติ, ตสฺมึ, นิมิตฺตํ ควาทิ, อปุพฺพวิธิมฺหิ อปาทานาธิกรณาทิ ปุพฺพสญฺญา วิธานาภาเว, วิธาเน หิ มาณวกา มคฺคํ ปุจฺฉติ, รุกฺขา ผลานฺยวจินาตฺยาทิ ยถารหํ ภวติ, คุณาสตฺตนฺติ คุเณน สตฺตํ สมฺพนฺธี, คุณสเทฺทเนตฺถ ปธานสาธนํ ธมฺมาทิกํ วตฺตุมิจฺฉิตํ ปธานสาธนญฺหิ กิริยาโยปการกมุปการิยํ ปธานภูตํ กิริยมเปกฺขิย คุโณ ภวติ, โจ-นฺตฺตสมุจฺจเย, ปธานนฺตุ ธมฺมาทิโน ปวตฺติยา ตทตฺถตฺตา, อุปยุชฺชมานญฺจ ตํ ปโยปภุติเจติ วิเสสนสมาสํ กตฺวา อุปยุชฺชมานปโยปฺปภุติโน นิมิตฺตนฺติ ฉฏฺฐีสมาโส, ปภุติ สเทฺทน ควาทิโน คหณํ, อาทิสเทฺทน โคมนฺตาทิโน, ทุติเยนาทิ สเทฺทน อธิกรณาทิโน, จตุเตฺถน วินยาทิโน, วิธานนฺติ ทุติยา วิธานํ, ทุติยาวิธานมภิมตนฺติ โยชนียํฯ ปาณินิเยหิ ''ตถา ยุตฺตญฺจานิจฺฉิตํ'' (๑-๔-๕๐) อิจฺจเนน กมฺมสญฺญํ วิธาย ''กเมฺม ทุติยา'' (๒-๓-๒) ตฺยเนเนว ทุติยา วิธียเต, ตนฺทเสฺสตุมาห-'เยเน'จฺจาทิ, ''ตถา ยุตฺตญฺจานิจฺฉิต''นฺตีมสฺส อโตฺถ เยเนเวจฺจาทิปญฺจิกาปาฐานุสาเรน เวทิตโพฺพ, ยุชฺชเตติ กิริยาภิสมฺพชฺฌเต, ยุตฺตนฺติ กิริยาภิสมฺพนฺธํ, อตฺร ตุ–

> ยทฺยพุทฺธฺยาหิลงฺฆาทิ, ตทาหฺยาทิมนิจฺฉิตํ;
> ยทา ลชฺชาภยาทีหิ, ตเทจฺฉิ ตตมํ มตํฯ

''ตถา ยุตฺตญฺจานิจฺฉิต''นฺติ สุเตฺตนสฺส ปริยุทาสวุตฺติโต อิจฺฉิตา อญฺญมนิจฺฉิตมนภิมตมิตรญฺจ, ตโตเยว'คามํ คจฺฉโนฺต รุกฺขมูลมุปสปฺปตี'ตฺยตฺร เนวิจฺฉิตนานิจฺฉิตสฺสปิ รุกฺขมูลสฺส กมฺม สญฺญา สิทฺธาติ ตตฺถ ''กเมฺม ทุติยา''ติ ทุติยา วิธียเต, ตนฺทเสฺสติ'เนวิจฺฉิตนานิจฺฉิตสฺมา'อิจฺจาทิ, รุกฺขมูลํ เนวิจฺฉิตํ ปุพฺพมนภิมตตฺตา, นาปฺยนิจฺฉิตํ อปฺปฏิกูลตฺตา, คามคเมน หฺยสฺส ตปฺปรตา, รุกฺขมูโลปสปฺปนนฺตุ ปสงฺคาคตนฺติ รุกฺขมูลานมฺปิ กิริยาภิสมฺพโนฺธ อเตฺถว, อตฺราปิ-

> เนวิจฺฉิตานิจฺฉิตนฺตุ, มพุทฺธิยุปสปฺปเน;
> มูลํ วิสฺสมนตฺถนฺตุ, ตมิจฺฉิตตมํ สิยาฯ

พฺรูสาสินญฺจาติ จสโทฺทปสงฺคหิเต ทเสฺสตุมาห-'เอว'มิจฺจาทิ, เอตฺถ คามเทวทตฺตคฺคานมกถิตสญฺญา, อชาทโย ตฺวิจฺฉิตตมา, อาทิสเทฺทน 'ปเตฺถติ คาวุํ ปุริสํ ทฺวิโช'ตฺยาทโย สงฺคหิตา, นยตินี=ปาปุณเน, วหติ วห=ปาปุณเน, หรติ หร=หรเณ, ชยติชิ=ชเย, สพฺพตฺถเลจ เอเตฺต อยาเทเส จ รูปํ, ทณฺฑ=ทณฺฑเน จุราทิตฺตา ณิมฺหิ รูปํ, อถ ''อธิสีฏฺฐาสานํ กมฺมํ''ตฺยาทินา (๑-๔-๔๖) เตน เตน กมฺมสญฺญํ วิธาย 'ปฐวึ อธิเสสฺสตี'ติ อาโท (ตตฺถ) ตตฺถ ''กเมฺม ทุติยา''ติ (๒-๓-๒) ทุติยา วิธียเต เตหิ เตหิ สตฺถ กาเรหิ, สพฺพเตฺถเวตฺถ โลกสฺส กมฺมวจนิจฺฉาติ กเมเนตํญฺญสญฺญาปุพฺพกํ กมฺมมุปทเสฺสโนฺต อาห-'อธิปุพฺพ'อิจฺจาทิ, ยาย วตฺติจฺฉาย ทุติยา สิยา ตาย วตฺติจฺฉาย กมฺมตา กถํหินามาติ สมฺพโนฺธ, เนว อุปลพฺภนฺตีติ กทาจิกสฺสจิ สิยาติ สมฺพโนฺธ, ปยติตพฺพนฺติ สุตฺตนฺตรมารพฺภนียํ, ตเตฺถวํ กึ ภวโต มนสิ โทสธิชมฺภเนนาติ อโตฺถ, ธเมฺมติ เอตฺถาปิ เอวํ สทฺทํ โยเชตฺวา อโตฺถ เวทิตโพฺพ, ยถา อาธาเร กมฺมวจนิจฺฉา, ตเถหาปิ อาธารวจนิจฺฉาติ อโตฺถ, เตเนวาห-'ธเมฺมติ อาธารวจนิจฺฉา'ติ, ธเมฺม อภินิวิสเตติ สมฺพโนฺธ, เอวํสทฺทสมานตฺถตฺตา ตถา สทฺทสฺส ตทตฺถานุสาเรเนว วิญฺญายตีติ ตถาสทฺทสฺส อโตฺถ วิสุํ น วุโตฺต, ปานญฺจ อาจาโรจ ปานาจารํ, ตํปานาจารมสฺส อาธารสฺส ตสฺมึ ตปฺปานาจาเร, ปานตฺถาจารตฺถธาตุสมฺพนฺธี โย นทฺยาทิ โก อาธาโร โส ปานาจารวาเยวาติ อาห- 'ปานตฺถาจารตฺถานํ ธาตูนมาธาเร'ติ , เกสญฺจีติ อนิยเมน เกสญฺจิ สทฺทสตฺถการานํ, เอตฺถาติ เอตสฺมึ อาธารวจนิจฺฉาปเกฺข, ปติปรีหิ ภาเคเจตฺยวสิทฺธาติ อิมิ

นา ปติสทฺทสฺส ธาตุนา อยุตฺตตํ ทเสฺสติ… ยทิ ยุเชฺชยฺย ฉฏฺฐียาภาวา, เตนาห-‘ยทาตฺวิ’จฺจาทิ, วุตฺติยํ เตนาติ ตสเทฺทน, อปิสโทฺทปสงฺคหิตํ ตติยมฺปิ คเหตฺวา วาจาติ พหุวจนนิเทฺทโสฯ

๓. กาล

ยทา กาลทฺธานมิจฺจาทินา‘มาสมาสเต โกสํ สยติ’จฺจาโท อกมฺมเกหิปิ โยเค กาลภาวทฺธเทสานํ ปเรหิ กมฺมตฺตมนุญฺญาตนฺติ จ, ยทาตฺวิจฺจาทินา ตุ กิริยาว สเพฺพนสพฺพํ น สูยติ, ตถา สติ กฺโต จ กมฺมตฺตนฺติ เตเหว วุตฺตนฺตี จ ทเสฺสติ, คมฺม มานกิริยาโยโคปิ น นิสฺสิโต… มาสมาสเตจฺจาทีสุ อาสนาทิ [อาสนาทีสุ (โปตฺถเก)] กิริยานํ มาสาทิโยโค วิย กลฺยาณิตฺตคุณาทิโยโค จ โลกสฺส ปตีติปถมุปยาตีติ, น สิชฺฌตีติ กิริยา น โหนฺติ คุณทพฺพานีติ กิริยาสมฺพนฺธาภาวา กมฺมตฺตาภาโวติ น สิชฺฌติ, คุเฬ็น มิสฺสา ธานา ภชฺชิตยวา คุฬธานาฯ อชฺฌยนกิริยาย ปพฺพเตน จ มาสโกสานํ สากเลฺลน สมฺพนฺธาภาวา อจฺจนฺตสํโยคาภาโวติ มาสสฺสาติอาทีสุ น ทุติยาฯ ปุพฺพเณฺห สมยนฺติ อิมินา ปุพฺพเณฺห สมโยติ สตฺตมีอามาทิสมาสํ ทเสฺสติ, อจฺจนฺต เมวาติ อิมินา สมยสฺส สากเลฺลน วิหรณกิริยาย สมฺพนฺธมาห, ยํสมยํ กรุณาวิหาเรน วิหาสิ, ตํ เอกํสมยนฺติ สมฺพโนฺธ, อุปสงฺกมนกิริยายจฺจนฺตเมว ยุโตฺตติ อิมินา นิวาสนวิหรณ กิริยาหิปิ ปุพฺพณฺหสมยาทีนมจฺจนฺตเมว ยุตฺตตํ อุปลเกฺขติ, ปการนฺตเรนาปิ สิทฺธิยมาสงฺกมฺพฺภาวยติ ‘ยทา ตฺวิ’จฺจาทินา, วิภตฺติยา วิปลฺลาโส ยถาปกตมติกฺกมฺม อญฺญถา ภวนํ, อิธ ปน สตฺตมิ ยมฺปตฺตายํ สตฺตมฺยเตฺถ พาหุลเกน ‘‘กเมฺม ทุติยา’’เจฺจว ทุติยาปฺปตฺติฯ

ตติยาภิมตาติ ‘‘อปวเคฺค ตติยา’’ติ (๒-๓-๖) วจเนน ปาณินิยานํปญฺจตฺตมภิมตา, กถมฺปน กาลทฺธานํ กรณตฺตมิจฺจาสงฺกิย กรณตฺตเมสมฺปฏิปาเทโนฺต อาห-‘ตถาปิ’จฺจาทิ, ตถาปีติ วุตฺตกฺกเมน กรณตฺตสมฺภวา ตติยาย วิชฺชมานายปิ, สิยาติ ตติยา สิยา, ตญฺจาติ ตํ กรณญฺจฯ การกมเชฺฌติ เอตฺถ ฉฏฺฐี สมาโส การกสเทฺทน จ สตฺติการกํ คหิตนฺติ (อาห) ‘ทฺวินฺนํ กตฺตุสตฺตีนํ มเชฺฌ’ติ, อภินฺนสฺสาปิ หิ เอกสฺส เทวทตฺตาทิกตฺตุโน ภินฺนานํ ตํสมเวตานํ กตฺตุสตฺตีนํ มเชฺฌ กาลทฺธานานิ, สตฺติเภทเมว พฺยญฺชยมาห-‘ตถาหิ’จฺจาทิ, เอกตฺถาติ เอกสฺมิํ เทวทเตฺต, ทฺวีเหตีเต (ภุญฺชิกฺริยา) สาธนฺติ สมฺพโนฺธ, ทฺวินฺนํ อหานํ สมาหาโร ทฺวีหํ ตสฺมิํฯ อิสฺมสตีติ วา, อิสฺมฺหิ อาโส อเสฺสติ วา นิปฺผเนฺนน อิสฺสาสสเทฺทน คมฺมมานํ กิริยํ ทเสฺสติ ‘อิสฺวสเน’ติ, นนฺวิจฺจาทิ โจทฺยํ, ธนุปญฺจสตํ โกโส, เอวมญฺญเตจฺจาทิ ปริหาโร, ฉฏฺฐิยาสมฺปตฺตายนฺติ โกสเสฺสกเทเสติ เอวํ ฉฏฺฐิยา สมฺปตฺตายํ, มุตฺตสํสเยเนทํ สมานนฺติ มุโตฺต สํสโย ยสฺมิํ อวธฺยาโท เตเนตํ ตุลฺยนฺติ อโตฺถฯ วุตฺติยํ อภิมตาติ ‘‘สตฺตมี ปญฺจมิโย การกมเชฺฌ’’ติ (๒-๓-๗) วจเนน สตฺตมีปญฺจมิโย ปปญฺจตฺตมภิมตา, ทฺวีเห ภุญฺชิสฺสตีติ ทฺวีสุ ทิวเสสุ คเตสุ ภุญฺชิสฺสตีติ อโตฺถ, ‘‘ยพฺภาโว ภาวลกฺขณ’’นฺติ (๒-๓๖) สตฺตมี, สกสกการกวจนิจฺฉาเยวาติ หิ อิทํ พาหุลฺลํ นิสฺสาย วุตฺตํ, ทฺวีหา ภุญฺชิสฺสติ โกสา วิชฺฌตีติ ทฺวีหา นิกฺขมฺม ภุญฺชิสฺสติ, โกสา นิกฺขมฺม ฐิตํ ลกฺขํ วิชฺฌติ อุปาตฺตวิสโย-ยมวธิ, โกเส วิชฺฌตีติ โกเส ฐิตํ ลกฺขํ วิชฺฌตีติ อโตฺถฯ

๔. คติ

กตจตฺถสมาสาติ กโต จตฺถสมาโส เยสุ เต ตถา วุตฺตา, อญฺญปทตฺถวุตฺตโยติ อญฺญปทเตฺถ วุตฺติ เยสนฺติ พฺยธิกรณญฺญปทตฺถสมาโส, จตฺตสมาเส คตฺยาทีนํ วิสุํวิสุํ ปธานตฺตา เตหิ ปรํ ปยุชฺชมาโน อตฺถสโทฺท คตฺยาทีหิ ปเจฺจกมภิสมฺพชฺฌตีติ มญฺญเต, อถ สุเตฺต ‘ปโยเชฺช’อิเจฺจตาวตฺยุจฺจมาเน ปโยโชฺช สยํ กตฺตาติ กถํ วิญฺญายติ เยน ‘ปโยเชฺช กตฺตรี’ติ วิว

รณํ กตมิจฺจาสงฺกิยาห-‘คตฺยาทฺยตฺถ’มิจฺจาทิ, อาทิสเทฺทน โพธา ทีนํ คหณํ, ตกฺกิริยาสม โตฺถวาติ ตสฺสา คตฺยาทิกาย กิริยาย สมโตฺถ เอว นิยุชฺชเตติ สมฺพโนฺธ, กิริยากรเณ สมโตฺถ นาม กตฺตาวาติ อาห-‘โสจ กตฺตา’ติฯ ทุติยาย สิทฺธายาติ วกฺขมานนเยน ปโยชฺชสฺส กตฺตุ โน กมฺมตฺตสิทฺธิยา “กเมฺม ทุติยา”ติ สุเตฺตเนว กเมฺม ทุติยาย สิทฺธายฯ กิํ ลกฺขโณ-ยํ นิยโม ยทตฺถมิ ทมารภียติจฺจาห-‘คตฺยาทฺยตฺถาน’มิจฺจาทิ, ปจฺจุทาหรียิสฺสเต ‘เอเตสเมว’จฺจาทิน า, ตถาจาพฺภุปคเม, ปโยโชฺช กตฺตา น กมฺมํ ตฺยพฺภุปคมฺม ปโยเชฺช กตฺตรี’ติ วิวริตนฺติ อ โตฺถ, สามตฺถิยมฺปนอิจฺจาทินา สามตฺถิยสรูปมาห, คติ อาทฺยตฺถานนฺติ ปทเจฺฉโท, นิยุชฺชมา โน ปโยชกพฺยาปารสงฺขาตาย กิริยาย สมฺพนฺธียมานตฺตา กมฺมภูโตว ภวตีติ อโตฺถ, อยเมตฺ ถาธิปฺปาโย “คมนาทิกิริยาย สาธนตฺตา ยทิปิ ปโยโชฺช กตฺตา, ตถาปิ โส ปโยชเกน คม นาทีสุ พฺยาปาริยมาโน ปโยชกสฺส พฺยาปารลกฺขณาย กิริยาย สมฺพนฺธียมาโน ยทิ กมฺมํ น โหติ อญฺญถา กิํ โหตีติ อญฺญถานุปปตฺติลกฺขเณน สามตฺถิเยน กมฺมภูโตว โหตี”ติ [(อโตฺถ) (โปตฺถเก)] ( ), ปตียเตติ อิมินา ปตีติวเสเนวาสฺส กมฺมตา, สภาวโต ตุ ปโยโชฺช กตฺตาวาติปิ ญาเปติ, ปโยชโกติ สพฺพตฺถ เทวทตฺตาทิโก วิเญฺญยฺโย, อตฺถคหณสฺสาติ “สทฺทากมฺมกภชฺ ชาทีน”นฺติ อวตฺวา “สทฺทตฺถากมฺมกภชฺชาทีน”นฺติ อตฺถคฺคหณสฺส, โพธตฺถสฺส อุทาหรณนฺ ติ เสโส, นนุ วจนปฺปโยชนํ ทสฺสยตา วจนเมโวปทสฺสิย ปโยฺห กาตโพฺพ, อถ ‘เอเตสเม วา’ตฺยวิชฺชมาเนเนว กถํ ตฺยาสงฺกิยาห ‘เอเตสเมว’จฺจาทิ, เหฏฺฐา วุตฺตกฺกเมน นิยมตฺถตฺตา วจนสฺส เอวกาโร ลพฺภติ, สมฺพนฺธิวจนตฺตา เอตสทฺทสฺส เตน ยถาปฐิตา คตฺยาทโยว วิเสสฺส ภูตา สเงฺขเปน ปรามสียนฺตีติ เอเต สเมวาติ กตนฺติ มญฺญเต [เอโวสญฺจาติ มญฺญเต (โปตฺถ เก)], (คจฺฉติ เทวทโตฺตติ....เป.... นโหตีติ) อิมินา อิมมตฺถญฺจ โชเตติ “ยทิปิ กิริยาภิสมฺ พนฺธา ปโยชฺชสฺส วิย กตฺตุโนปิ กมฺมตฺตมฺปสชฺชติ, ตถาปิ ปโยเชฺชติ วุตฺตตฺตา กตฺตริ เทวท เตฺต ทุติยา นปฺปสชฺชตี”ติ, อภิมตาติ “คติพุทฺธยา”ทิ (๑-๔-๕๒) สุเตฺตน ปโยชฺชสฺส กตฺตุ โน กมฺมสญฺญํ วิธาย ตสฺมิํ ปโยเชฺชทุติยาภิมตา, จรหิสโทฺท ปุจฺฉายํ, ปโยเชตีติ อสฺมิํ อุเทฺท เส ตทา กถํ ภวิตพฺพนฺติ เสโสติ ยทาจรหิจฺจาทิวากฺยสฺสาวสาเน ปโยเชตีติ อสฺมิํ อุเทฺทเส ว จนสมีเป’ตทา กถมฺภวิตพฺพ’นฺติ ปาฐเสโส โหตีติ อโตฺถ เวทิตโพฺพ, ยาวตาติ ตติยนฺตปฏิรูป โก นิปาโต, ยสฺมา ทโตฺถ วตฺตเต, ยสฺมา ทุติยา ปโปฺปติ ตสฺมา ‘ยญฺญทเตฺตเน’ติ ภวิตพฺพนฺ ติ สมฺพโนฺธฯ

๕. หรา

นิยเมเนจฺจาทินา วจนารมฺภสฺส ปโยชนมาห, สาปิ ตติยาปิ [ทุติยาปีติ วตฺตพฺพ] ยทาตฺ วิจฺจาทินา หรติ นาหารเตฺถ [นหรตฺยเตฺถ (โปตฺถเก)] ติปิ วิญฺญาเปติ, อุภยตฺถาติ ทุติยาย ปตฺตาย อปฺปตฺตาย จ, วิภาสา วิกโปฺปติ อโตฺถ, กาเรติกร-กรเณ, เลตฺตายาเทสาติลตฺต เอตฺ ตอยาเทสสฺส, วท-วจเน, อภิวทนมภิวาโท ตํ กโรตีติ “ธาตฺวเตฺถนามสฺมี”ติ (๕-๑๒) อิมฺหิ นามธาตุ ‘อภิวาทิ’ติสุเตฺต นิทฺทิโฏฺฐติ อาห-‘อภิวาทิสฺมา’อิจฺจาทิฯ

๖. นขา

ขาทยติ อาทยติ ขาท, อท=ภกฺขเณ, อวฺหาปยติ เวฺห=อวฺหาเน อาปุโพฺพ, “ปโยชกพฺ ยาปาเร ณาปิเจ”ติ (๕-๑๖) ณาปิมฺหิ ปุพฺพสรโลโป, กนฺทยติ กนฺท=อวฺหานโรทเนสุฯ

“วหิสฺสานิยนฺตุเก”ติ คณสุเตฺต อยเมโตฺถ “วหิสฺสธาตุสฺส ปโยเชฺช กตฺตริ นิยนฺตุรหิเต ทุติยา น ภวตี”ติ, นิยนฺตา สารถิ กิริยาสิทฺธิํ นิยามโกติ วตฺวา ตเมว ปกาเสตุมาห-‘กิริ ยงฺค’มิจฺจาทิ, กิริยงฺค กิริโยปกรณภูตํ พลี พทฺทาทิํ กิริยาการณํ, นิยเมตฺวาติ เอกสฺมิํ กรณีเย

กิริยา วิสเย ปติฏฺฐเปตฺวา, วาหยติ ภารํ เทวทตฺเตนยตฺร หิ เทวทตฺโต ปญฺญวา ปุริโส นิยนฺตารมนฺตเรเนว ภารํ วหตีติ ยนิยนฺตุโก กตฺตา, วาหยติ ภารํ พลีพทฺเท อิจฺจตฺร ตุ พลีพทฺทา นิยนฺตา รมนฺตเรน น วหนฺตีติ สนิยนฺตุกาฯ

“ภิกฺขิสฺสาหิํสาย”นฺติ คณสุตฺตสฺสายมตฺโถ “ภกฺขิสฺสาหิํสตฺถสฺส ปโยเชฺช กตฺตริ ทุติยา น ภวตี”ติ, อถ กถเมตฺถ หิํสตฺถตา ภกฺขิสฺส หิํสา หิ เจตนาวติ สมฺภวติ, น เจตฺถสสฺสํ เจตนาวนฺตนฺติ อาห-‘สเพฺพ’อิจฺจาทิ, สเพฺพติ รุกฺขาทโย, ภาวา ปทตฺถา, อิทานิ สพฺพทสฺสนานุกูลหิํสตฺถตมฺปทเสฺสตุมาห-‘ยทิเว’จฺจาทิ, นนุ พุทฺธวจน นิสฺสิตมิทํ พฺยากรณํ, ตถา สติ สมฺมตเมเว-โตฺถ-ปทเสฺสตฺวา คนฺตพฺพํ กินฺนามาญฺญทสฺสโนปคาตาธิเรนาติ ตุณฺหี โหติ นิกฺการณิสฺสา [นิกฺกมฺมิสฺสา (โปตฺถเก)] ภวโต-ปาโยติ วิญฺญายติ, ปรตฺถานุพทฺธกิจฺจํ ปน มหาปุญฺญปญฺญา น กิญฺจิ วิย มญฺญนฺติ, โหติ (หิ) เอเตน ปรโตฺถ “มตนฺตเรปิ สิทฺธิ สิสฺสานํ, ตํตํมตญฺญุโน วา กทาจิ กรหจิ ยทิทมวโลเกยฺยุํ เต เจตฺถาวตารํ [เจตฺถการํ (โปตฺถเก)] ลเภยฺยุํ เอตาทิโส จ ปญฺญวา ปฏิลทฺธพุทฺธวจนปฺปสาโท’ติ ตทวตาเรน จ พุเทฺธ ภควติ กเมน ทฬฺหํ ปสาทํ ปฏิลเภยฺยุ”นฺติ, เอวเมวํ ตตฺถ ตตฺถ ตํตํพฺยากรโณทาหรณปฺปสเงฺคปิ ตทนุสาเรเนว ตนฺตํปโยชนํ เวทิตพฺพํ, น นิรตฺถกกถาปสุโต-ยมาจริโยติฯ

ทุหาทีนํ เตฺยวมาโท อมฺหากมฺปรมคุรุนา รตนมติปญฺจิกาลงฺการาทิกาเรน นานาการสารตฺถเวทเวทิตุ [เวทาเวทิต (โปตฺถเก)] มหาปญฺญาปาฏวานํ ปญฺญวนฺตานํ สามินา มหาสามินา สมฺพุทฺธสาสนรตนวโรปการเกน ‘อิทเมตฺถ วิจารณียํ’ตฺยภิธาย นานามตนฺตรมากฑฺฒิย พหุํ สมฺปเวทิตมตฺถิ, มยมฺปเนตฺถ อาจริเยนาธิเปฺปตมตฺตเมวาลมฺพ อตฺถมฺป กาสยิสฺสามฯ สตฺยปฺยเนกทสฺสนเภเท สิฏฺฐปฺปโยคานุสาเรน ยตฺถ ปธาเนกมฺมนิตฺยาทิปฺปภุตโยทิสฺสนฺติ, ยตฺร ตฺวปฺปธาเนตฺยาที, ยโตฺรภยตฺรปิ, ตํสพฺพมิห ภสฺสการาทฺยนุมตกฺกเมน ปฏิปาทยมาห-ทุหาทีน’มิจฺจาทิ, เอตฺถาทิสโทฺท ปการวาจี, เตน ยาจิปฺปภุตโย คยฺหนฺติ, กมฺมทฺวยยุตฺตานนฺติ นิทฺธารเณ ฉฏฺฐี, เตน กมฺมทฺวยยุตฺตานํ มเชฺฌ ทุหาทีนมปฺปธาเนปิ ควาโท กเมฺม ตฺยาทิปฺปภุตโยติ โยชนา ฯ อิจฺจาทิติอาทิสเทฺทน ‘อวรุนฺธติ วชํ คาวํ อวรุนฺธีย เต วชํ โค’อิจฺจาทีนํ ปริคฺคโห, คมนาทฺยตฺถาน มิตฺยาทิสเทฺทน โพธตฺถาทีนํ คหณํฯ คมียเต คาโม เทวทตฺตนฺติ เอตฺถ กถํ ปโยชฺชตฺตสมฺภโวติ อาห-‘ปุริเส’จฺจาทิ, ยชฺชปิ คาโม ตุณฺหี โหติ นิพฺยาปารตฺตา ปุริโสว ตุ คมนกิริยํ นิปฺผาเทติ, ตถาปิ ปุริสสฺส คมนกิริยาย ยํผลปฺปตฺติลกฺขณํ, ตมฺภินฺนมฺปิ คามปุริสานํ สมานนฺติ ปุริส กิริยาตุลฺยผลตฺตา คาโมปิ คมนกิริยาย กตฺตุพฺยปเทเส การณํ ภวตีติ อธิปฺปาโย, ตถาหิ คามํ คจฺฉโนฺต โกจิ คาเม อาสเนฺน สติ วทติ ‘อาคโต คาโม ปโตฺต คาโม’ติ, อโตเญฺญสนฺติ เย กมฺมทฺวยยุตฺตา ทุหาทโย คมนาทฺยตฺถา โจทาหฏา, เอเตหิ อเญฺญสํ, ปธาเน กเมฺมภิ อชาทิมฺหิ ปธาเน กเมฺม, ปธานตฺตมฺปน อชาทีนํ กิริยาย ปโยชนตฺตา, อชาทฺยตฺถา หฺยานยนกิริยารภฺยเตฯ อยมฺปเนตฺถ สงฺคโห-

“ทุหิ ยาจิ รุธิ ปุจฺฉิ, ภิกฺขิ จิ พฺรุวิ สาสิ จ;
ชิ ทณฺฑิ ปตฺถิ มนฺถี จ, ธาตู โหนฺติ ทุหาทโยฯ

คตฺยาทิสุตฺตปฏฺฐิตา, คตฺยาทฺยตฺถา ภวนฺติ เต;
นีวหหรกสาจ, นีวหาที ภวนฺติ เตฯ

ทฺวิกมฺมเกสุ เจเตสุ, อปฺปธาเน ทุหาทินํ;
ตฺยาทิปฺปภุตโย โหนฺติ, ปธาเน นีวหาทินํ;
อุภยตฺถ ปโยคานุ, สารา คตฺยตฺถอาทินํ”ติฯ

ปโยโค ปน สมฺพนฺธจินฺตายมิห จ วุตฺตานุสาเรน สพฺพถา วิเญฺญยฺยาฯ

๗. ธฺยาทิ

ปุเพฺพ กิริยานิสฺสเยน [การกนิสฺสเยน (โปตฺถเก)] ทุติยาย วิหิตตฺตา อาห ‘อิทานิ’จฺจาทิ, ธิสทฺทสฺส อตฺถปฺปธาน นิเทฺทเสน วา อาทิสเทฺทน วา ‘หา เทวทตฺต’นฺติปิ โหติ, หา เทวทตฺตทุกฺขนฺติ ตุ ทุเกฺขน โยคา เทวทเตฺตน น ยุโตฺต โหตีติ ปฐมาวามนฺตเณฯ นนฺจ อนฺตราสเทฺทน โยเค ยถาราชคหนาลนฺทาหิ ทุติยา [(ตถา)] อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาลนฺท(นฺติ ตถา) อนฺตรามเคฺคติ เอตฺถ มคฺคโตปิ [อนฺตรามคฺคโตปิ] กสฺมา น ทุติยาติ เตนาโยคา, เยสญฺหิ ตํมชฺฌํ เต เตน ยุชฺชนฺตีติ เตหิเยว ทุติยา, อถวาพฺภุปคเตปิ ตํโยเค ตํสมฺพนฺธีเยว มโคฺคติ มุขฺยตฺตา ตโต [สพฺพสฺส (โปตฺถเก)] น ทุติยา, อตฺราปิ ฉฎฺฐีเยว ปโปฺปติ อนฺตรา ตญฺจ มญฺจ กมณฺฑลุอิติ, ตว มม มเชฺฌ กมณฺฑลุตฺยโตฺถ, อถ กมณฺฑลุสทฺทโต ทุติยา กสฺมา น ภวติ สตีปฺยนฺตเรน โยเค ตสฺส ปธานตฺตา, ตถาหิ กมณฺฑลุโน สกตฺถา ปวตฺติ, ตุมฺหมฺหานนฺตุ ปรตฺถา-กมณฺฑลุวิเสสนเตฺตน เตสํ ปวตฺตตฺตา, ตตฺร กมณฺฑลุโน สกเตฺถ วตฺตมานตฺตา ปธานเตฺตนาวตตฺตา ปาฎิปทิกโต อจฺจุตตฺตา ปรตฺตา ปฐเมว ภวตีติ ชีนินฺท พุทฺธินฺยาสฯ นินฺทาทิ ลกฺขณสฺส สมฺพนฺธสฺส สพฺภาวา สพฺพตฺถ สมฺพนฺธฉฎฺฐิยา สมฺปตฺตายํ วจนํ, อากติคโณ-ยํฯ

๘. ลกฺขณิ

ลกฺขณาทีสฺวเตฺถสฺติ นามสฺสา [กสฺสา (โปตฺถเก)] ยมตฺถนิเทฺทโสติ อาห ‘อภินาโย ยุโตฺต’จฺจาทิ, เตนาติ อภินา ยุตฺตสฺสาตฺถนิเทฺทส การเณน, ลกฺขณสเทฺทน เหตุ วตฺตุมิจฺฉิโตติ อาห-‘ตเตฺถ’จฺจาทิ, ทุวิโธ เหตุ, วุตฺตญฺหิ สุโพธาลงฺกาเร “ชนโก ญาปโก เจติ, ทุวิธา เหตโว สิยุ’’นฺติ (๒๕๒), สมฺปลกฺขยตีติ สมฺปลกฺขณํ, สเงฺกตมตฺตํ ญาปกํ, น ตุ ชนกํ, สเงฺกโตปิ ลกฺขณมุจฺจเต ลกฺขียเต การิยมาเนนาติ กตฺวา, ชนกสฺสาปฺยตฺร ลกฺขณเตฺตน คหเณ ปโยชนํ “อนฺนา’’ (๒-๑๐) อิจฺจตฺร ทฎฺฐพฺพํฯ กญฺจิปฺปการนฺติ อิมินา อิตฺถํสทฺทสฺส อตฺถํ วทติฯ ปโตฺตติ อิมินา ภูตสทฺทสฺส, เอตฺถ หิ ภูธาตุ ปตฺติยํ วตฺตเต, รุโกฺขลกฺขณนฺติ รุโกฺข ญาปกเหตูติ อโตฺถ... รุเกฺขน วิชฺชุยา ญาปียมานตฺตา, อาจริยชินินฺทพุทฺธิ ปน อญฺญถา วณฺณยติ, ตเสฺสทํ มตํ-

> กฺริยาย โชตโก นายํ, สมฺพนฺธสฺส น วาจโก;
> นาปิ กฺริยนฺตราเปกฺขี, สมฺพนฺธสฺส ตุ เภทโกติฯ

อยเมตฺถ อโตฺถ “อยมภิ อภินนฺทติตฺยาทีสุ วิย กิริยาย โชตโก น โหติ, ฉฎฺฐี วิย สมฺพนฺธสฺส วาจโก น โหติ, นิโกฺกสมฺพีตฺยตฺร คมนกิริยาเปกฺขี นิสโทฺท วิย นาปิ กิริยนฺตรา เปกฺขี, กิญฺจรหิ สมฺพนฺธสฺส ตุ เภทโก วิเสสโก ภวตี’’ติ ตมุปทเสฺสตุมาห-‘อเญฺญ ตฺวิ’จฺจาทิ, เอตฺถ อิติสโทฺท นิทสฺสเน, รุกฺขมุปตฺวา วิโชฺชตเต อิติเอวํ ปตฺติกิริยาย ปตฺวาติวุตฺตรุกฺขปาปนกิริยาย ชนิโตติ อโตฺถ, ตถาหิ รุกฺขสฺส วิชฺชุยา ปาปนาภาเว วิชฺชุยา ลกฺขิยาย ตลฺลณสฺส จ รุกฺขสฺส โย ลกฺขิยลกฺขณภาโว สมฺพโนฺธ, โส เกน สมฺปาทิโต ภเวยฺย, นนุ สมฺพเนฺธ อภินา โชตียมาเน รุกฺขสฺส ลกฺขณวุตฺติตา กถํ โชตียตีติ อาห-‘ลกฺขณโตฺถจ วิสยภาเวนา’ติ, ตถา เจตฺยาทินา ตสฺมิํ ปเกฺข สมฺภาวิตํ โทสมุพฺภาวยติ, ตตฺราย มิจฺจาทินา ยถาวุตฺตโทสปริหาราย ปเรเหวาภิธียมานมฺปริหารมาห, ปริหาโรปทสฺสเนนาสฺสาปิ ปกฺขสฺสาทุฎฺฐตาขฺยา ปเนเนโสปิ ปโกฺข-พฺภุปคโตตฺยวเสโย, อโตเยวุปริ ยถาวุตฺต ปกฺขนิสฺสเยเนว พฺยาขฺยายเต,

เทวทตฺตสฺส สาธุตฺตสงฺขาตอิตฺถมฺปการปฺปตฺติยา วิสยภาเวนาวฏฺฐิตา มาตา ตตฺถ วตฺตติ นามาติ อาห-‘มาตุยา’ติอาทิ, มาตา จ อิตฺถมฺภูเต ปวตฺตา วิสย ภาเวน เทวทโตฺต จ ตตฺถ วิสยีภาเวน, เตสญฺจ วิสยวิสยีภาวลกฺขโณ สมฺพโนฺธ อิตฺถมฺปตฺติลกฺขณาย กิริยาย ชาโต, โส มาตุสมฺพโนฺธ โหติ การณวเสน, โสจาตินา โชตียตีติ มาตุ เตนาภินา โยโคติ อาห-‘ยฺวาย’จฺจาทิ, มาตุสมฺพโนฺธอิติ โยชนา, อิตฺถมฺปตฺติยาติ อิตฺถมฺปตฺติลกฺขณาย กิริยาย กรณภูตาย, เอวํ มญฺญเต ‘‘กิญฺจาปิ โส สมฺพโนฺธ เทวทเตฺตนาปฺยวินาภาวีติ ตสฺส โสภินา โชตียเต, ตถาปิ มาตุสมฺพโนฺธภินา โชตียตีติ ‘มาตุ เตน โยโค’ติ จ (วุจฺจติ)… สทฺทสตฺติยา ตคฺคตาเยว ทุติยาย อุภยคตสฺสาปิ สมฺพนฺธสฺส โชตนโต’’ติ รุโกฺข รุโกฺข ติฏฺฐตีติ สมฺพโนฺธ, ฐิติมฺปฏิจฺจาติ ฐิตินฺนิสฺสาย เอสํ รุกฺขานํ โย จ สมฺพโนฺธติ โยชนา, รุกฺขานนฺติ อิมินา รุกฺขา กิริยาย ปเร สมฺพนฺธิโนติ ญาเปติ, ฐิติมฺปฏิจฺจาติ อิมินา ปน ติฏฺฐติสทฺทวจนียา สาธฺยรูปา ฐิติกิริยา รุกฺขโต ปเร สมฺพนฺธีติ, อเจตนานํ รุกฺขานมเปกฺขาวิรเหปิ โลกมฺปตีติวเสน ‘ปิปตีสา’ทีนํ วิญฺญายมานตฺตา วิญฺญายมานฐานาเปกฺขณกิริยายสาธฺยสาธนลกฺขโณ สมฺพโนฺธ ชาโตติ วิเญฺญยฺยํ, โส จ รุกฺขสมฺพโนฺธ-ภินา โชตียตีติ อาห-‘โส’ติอาทิ, ทฺวิพฺพจเนเนว โชตนียาติ วิจฺฉาเตฺถ วุตฺติมเตฺต สตีปิ วิภตฺติยา [วิจฺฉเตฺถ วุตฺกิมเตฺตตฺยาทิวจนํ วิจาเรเรตพฺพํวิตฺติยา อพิสทฺทสฺสจ วิจฺฉเตฺถ วุตฺติยา อภาวา, ลกฺขณิตฺถมฺภูติ หิ ปกติวิเสสนํ] โชเตตุมสมตฺถตฺตา วิจฺฉาย โชตนาย ทฺวิพฺพวจนํ กตฺตพฺพเมวาติ อธิปฺปาโยฯ

๙. ปติ

อุปาทิยมาโนติ อพฺภุปคมฺมมาโน, ยทิ ปน อุปาทิยมาโน ภาโค, อนุปาทิยมาโน กถนฺติ อาห-‘โย ปนา’ติอาทิ, ตครกุฏฺฐา คนฺธพฺพวิเสสา, มมาภชตีติ มํ อาภชติ, มม โกฏฺฐาโส โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

๑๐. อนุ

นตฺลกฺขณนฺติ สจฺจกิริยา วุฏฺฐิยา เหตุ โหติ, น ตุ สเงฺกโตติ อโตฺถ, เหตุตฺตา ลกฺขณตฺตาภาเว สจฺจกิริยาย กถํ ลกฺขเณ ทุติยาติ เหตุเตฺตปิ ลกฺขณตฺตมสฺส สาเธโนฺต สาธมฺมปโยเคนานฺวยมาห-‘ยํ สกิมฺปิ’จฺจาทิ, เอตฺถ หิ ลกฺขณํ สจฺจ กิริยาติ ปฏิญฺญา, [ปโกฺข (โปตฺถเก)] สกิมฺปิ นิมิตฺตตาย กปฺปนตฺตาติ เหตุ, ยํ สกิมฺปิ นิมิตฺตตาย กปฺปเต ตมฺปิ ลกฺขณํ ภวติ, ยถา’อปิ ภวํ กมณฺฑลุปาณึ สิสฺสมทฺทกฺขี’ติ สาธมฺมปโยเคนานฺวโย ทฏฺฐโพฺพ, กปฺปเตติ สมโตฺถติ อโตฺถ, กมณฺฑลุ ปาณิมฺหิ อเสฺสติ กมณฺฑลุปาณี, อปีติ ปเญฺห, กทาจิ เกนจิ กมณฺฑลุปาณีสิโสฺส ทิโฏฺฐ โส ตเมว ทสฺสนํ ลกฺขณํ กตฺวา ปุจฺฉติ ‘อปิ’ตฺยาทินา, อถ ยถา วุเตฺตน เหตุโนปิ ลกฺขณตฺตมตฺตุ ตถาปิ ปรวิปฺปฏิเสเธน เหตุมฺหิ ตติยา กสฺมา น สิยาติ โจทยมาห ‘นเนฺววมฺปิ’จฺจาทิ, ปุพฺพวิปฺปฏิเสเธนาติ อปวาทปุพฺพวิปฺปฏิเสเธน, ตถาหิ ฉฏฺฐิยา ปวาโท โหติ เหตุมฺหิ ตติยาวิธิ… สมฺพนฺธฉฏฺฐิยา ปตฺตาย เหตฺตติยาวิธานโต อุปปทวิภตฺติวิธิปิ ฉฏฺฐิยาปวาโท… สมฺพนฺธวิเสสาภิพฺยตฺติเหตุโนปปเทน โยเค ตสฺมิํเยว สมฺพเนฺธ วิธานโต, ตตฺถ เหตุตติยาวกาโส ‘ธเนน กุล’นฺติ, อุปปทวิภตฺติยาวกาโส ‘รุกฺขมนุวิโชฺชตเต’ติ, สจฺจกิริยมนุ ปาวสฺสีติ ตุ เหตุมฺหิ ลกฺขเณ-ปวาทวิปฺปฏิเสเธ สติ ปุพฺพวิปฺปฏิเสเธน ทุติยา ภวติฯ

๑๑. สห

สหเตฺถ-นฺโน วตฺตเน ปพฺพเตน โยโค กถนฺติ อาห‘ปพฺพเตน’จฺจาทิฯ

๑๒. หีเน

วิสยภาเวนาติอาทินา หีนเตฺถติ วิสยสตฺตมิตฺตมาห, วิชานนปฺปการมาห-‘หีเน’จฺจาทิ, เตนาติ อนุนา, กถํ เตน ยุตฺตตฺตํ อุกฺกฏฺฐสฺสาติ หีนุกฺกฏฺฐสมฺพนฺธมุเขน วิภาเวโนฺต’ตฺถา’ติ อาทิมาห, ตตฺถาติ หีเนจฺจาทินา วุเตฺต ตสฺมึ, ยโตติ อุกฺกฏฺฐสาริปุตฺตาทิโก, หีโนติ ปญฺญวตฺตาทิ(โต นิกฺกโฎฐ, โส สาริปุตฺตาทิโก อุกฺกโฎฐ) หีนตฺถวิสโย ชายเต… ตพฺพิสเย ตสฺส อุกฺกฏฺฐตา ปตฺติโต, หีนุกฺกฏฺฐสมฺพโนฺธ ปน อติสายนาทิกาย กายจิ กิริยาย กโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๔. สตฺต

กินฺตํ อาธิกฺยมิจฺจาห- ‘อธิกาธิกีสมฺพโนฺธ’ติ, อธิโก อสฺส อตฺถีติ อธิกี=ขารี, อถาธิกีวินิมุเตฺต อธิกาธิกิสมฺพโนฺธ กถมวสียเต นหฺยตฺราธิกี โกจิ สูยติจฺจาห-‘นวิเน’จฺจาทิ, อิติ สโทฺท เหตุมฺหิ ยถาวุตฺตสมฺพนฺธสาธโน, ตโทปสเทฺทนโยโคติ ตทา อุปสเทฺทนาธิกิโนโยโคติ อโตฺถฯ ทฺวิฏฺฐตฺตา สมฺพนฺธสฺส อธิกสฺสาปฺยุปสเทฺทน โยคา ตโตปิ กสฺมา น สตฺตมีตฺยาห-‘อธิกมฺหาตฺวิ’จฺจาทิ, ยถา เอกาเยว วิภตฺติยา อุภยคตสฺสาปิ สมฺพนฺธสฺส โชติตตฺตา วิชฺชุสงฺขาตลกฺขิยา สตฺตมฺยภาโว, เอวมิธา ปีติ ปุเพฺพ วุตฺตสมาธิมติทิสโนฺต อาห-‘ลกฺขิตา วิย สตฺตมฺย ภาโว’ติ, “มาณิกา จตุโรโทณา, ขาริตฺถี จตุมาณิกา”ฯ

๑๕. สามิ

กินฺตํ สามิตฺตมิจฺจาห-‘สสฺสามิสมฺพโนฺธ’ติ, กาย กิริยาย ชนิโตติ อาห-‘ปริปาลนาทิกิริยาย ชนิโต’ติ, ตญฺจาติ สามิตฺตาเปโกฺข นปุํสกนิเทฺทโส, สมฺพนฺธสฺสาเนกวิธตฺตา อาห‘สพฺพตฺถ สมฺพเนฺธ’ติ, อาขฺยายเตตีมสฺส อโตฺถ วิธียเต ญาปียเตติ, ทิฏฺฐโนฺต-ปนีโตโตฺถ สุเขน ปฏิปตฺตุํ สกฺกาติ ปสิทฺธมนุวทิยมานมปฺปสิทฺธญฺจ วิธียมานํ ทิฏฺฐนฺตมาห-‘ยถา โย กุณฺฑลี โส เทวทโตฺต’ติ, กุณฺฑลิตฺตมฺปสิทฺธํ, เทวทตฺตตฺตมปฺปสิทฺธมิจฺจาห-‘กุณฺฑลิตฺตานุวาเทเน’จฺจาทิฯ ยเถโวภยาธิฏฺฐานเตฺตปฺยุปสชฺชนโตว ฉฏฺฐี ‘รโญฺญ ปุริโส’ติ, น วิเสสฺสโต ‘ปุริสสฺส ราชา’ติ, ตถา สมฺพนฺธาภิพฺยญฺชนเกนาธินา โยเคปิ วิเสสนโตว ภวติ, นาญฺญโตติ อาห-‘ตตฺถา’ติอาทิฯ พฺยติเรกมาปาทียตีติ การกฉกฺกโต พฺยติริตฺตตฺตา สมฺพโนฺธ พฺยติเรโก ตํ อาปาทียติ ปาปียตีติ อโตฺถ, อุภยโตติ สํโต สามิโต จ, อธิพฺรหฺมทเตฺต ปญฺจาลาติ พฺรหฺมทตฺตสฺส ปญฺจาลา สนฺตกา [สามิโน (โปตฺถเก)] ติ อโตฺถ, สนฺตกา [สามิโน (โปตฺถเก)] หิ ปญฺจาลา, น สามิ [นสํ (โปตฺถเก)], อธิปญฺจาเลสุ พฺรหฺมทโตฺตติ ปญฺจาลานํ พฺรหฺมทโตฺต สามีตฺยโตฺถฯ

๑๖. กตฺตุ

กึ ลกฺขโณ-ยํ กตฺตาอิจฺจาห-‘กตฺตริ’จฺจาทิ, คจฺฉติ เทวทโตฺตจฺจาโท กตฺตริ ปติฏฺฐิตํ, ปจโตฺยทนํ เทวทโตฺตจฺจาโท กมฺม ปติฏฺฐิตํ กิริยํ กโรตีติ สมฺพโนฺธ, กโรตีติ จ อิมินา อนฺวตฺถ พฺยปเทโสว สิโทฺธ-ยํ กตฺตุ โวหาโรติ ญาเปติ, เกนจิ ปยุชฺชมาโนปิ สเก กมฺม สยเมว ปธานตฺตมนุภวตีติ‘ปยุโตฺต วา ปธานภาเวนา’ติ วุตฺตํ โหติ เจตฺถ-

> ปธานตาย โย กตฺตุ, กมฺมฏฺฐํ กุรุเต กฺริยํ;
> สา กตฺตา นามปฺปยุโตฺต, ปยุโตฺต วาตฺยยํ ทฺวิธาติฯ

ตตฺถ ปุริเสน กตนฺติ อปฺปยุโตฺต, ปุริเสน กโรติ เทวทโตฺตติ ปยุโตฺต, นนุ กิริยายมพฺยวธาเนน กรณาธิกรเณ เหว สาธฺยเต กตฺตารา ตุ ทูรเฎฺฐน, ตถาสติ กถมเนกสาธนสาธนียํ กิริยํ กตฺตาว กโรติ มุขฺยภาเวนาปเรตฺวมุขฺยภาเวนาติ วุจฺจเต-

> กตฺตุโตเญฺญสมฺพฺภูตฺยา, วิวิตฺตาโลจนาทินา [ววิเวเกจ ทสฺสนาติ วากฺยปทีเย, ปวิเวเกจ การกนฺถรามภาเวทิสฺสเภ กตฺตริกฺริยา อตฺถิ ภวติ วิชฺชติจฺจาโท ติตฏีกา, ตติยปาถานํปาต ๑๐๐, นํปาต ๒๔๓];
> ทูราทปฺยุปการิเตฺต, กตฺตุ วาตฺตปฺปธานตาฯ

อยเมตฺถ อโตฺถ ‘‘กตฺตุโน สกาสา อเญฺญสํ กรณาทีนํ อุพฺภูตฺยา สมฺภเวนจ, ตถาหิ ปสิทฺธกรณสภาโวปิ ผรสุ กตฺตายตฺตวุตฺติตายาธิกรณมฺภ วติ‘ผรสฺมฺหิ ฐเปตฺวา ฉินฺทตี’ติ, วิวิตฺตสฺส กรณาทีหิ ปุถพฺภูตสฺส, กตฺตุโน กิริยาย อาโลจเนน ทสฺสเนน จ ‘เทวทโตฺต อตฺถิ ภวติ วิชฺชตี’ติ [วุถพฺภูตสฺสาเนน อาโลจเนน ทสฺสเนจ กตฺตุโนเทวทเตฺตนเทวทตฺตํ ภวติ วิชฺชตีติ (โปตฺถเก)], อาทิสเทฺทน กรณาทิโน (ตทธีน) ปวตฺติอาทีนํ คหณํ, อิมินา การเณน ทูรโต อุปการิเตฺตปิ กตฺตุเยว สปฺปธานตา สิยา’’ติ, ปุนปิ-

> ถาลฺยาทีนนฺตุ กตฺตุตฺตํ, โหเตวาเจตนานปิ;
> ยโต สทฺทสฺส วุตฺยเตฺถ, มิจฺฉาตฺยาเสน-นาทินาฯ

อยเมตฺถ อโตฺถ ‘‘อเจตนานมฺปิ ถาลีอสิอาทีนํ กตฺตุตฺตมฺภวติ ยถาวณฺณิตสปฺปธานตฺตนิมิตฺตาภาเวปิ, กสฺมาติ เจ ยโต การณา อเตฺถ อตฺตโน อภิเธยฺยสทฺทสฺส วุตฺติ ปฏิปตฺติ อนาทินา มิจฺฉาภฺยาเสนภวติ ตสฺมา ถาลฺยาทีนนฺติอาทิ ปกตํ, กึ วุตฺตํ โหติ ‘‘อญฺญถา สทฺทโตฺถ, อญฺญถา สภาวโตฺถ, น หิ สโทฺท พาเหฺย วตฺถุมฺหิ พฺยาปารมาปชฺชติ, ตถาหิ–

> อญฺญเถ วาคฺคิ สํสคฺคา, ทาหํ ทโฑฺฒติ มญฺญติ;
> อญฺญถา ทาหสเทฺทน, ทาหโตฺถ สมฺปตียเตฯ

พาหฺยปทตฺถสฺส สภาโว วิย หุตฺวา มิจฺฉาภฺยาเสน อนาทินา ปน ปวเตฺตน พาเหฺย วตฺถูนิ อวิชฺชมาเนน กรณภูเตน ถาลฺยาทีนํ กตฺตุตฺตํ โหตี’’ติฯ อถ จ ปน–

> วตฺติจฺฉาโท ปวเตฺตหิ, สปฺปธานตฺต เหตุหิ;
> กตฺตุธเมฺมหิ วุเตฺตหิ, กตฺตา สทฺทาว ญายเตฯ
> เอกสฺสามุขฺยวตฺถาหิ, เภเทน ปริกปฺปเน;
> กมฺมตฺตํ กรณตฺตญฺจ, กตฺตุตฺตํ โจปชายเตฯ

วุเตฺตหีติ ‘กตฺตุโตเญฺญสมฺพฺภูตฺยา’จฺจาทินา, สทฺทาวาติ สเทฺท เตธมฺมา โหนฺตุ วา มา วา กตฺตุสมฺพนฺธิยถาวุตฺตธมฺมวจนิจฺฉาย สทฺทโตว กตฺตา ปตียเต, นิยเมน น วตฺถุโตติ อโตฺถ, อมุขฺยา วตฺถาหีติ พุทฺธิยา ตทาการตาย ปริณามาวตฺถาหิ, หนฺตฺยตฺต นาวตฺตานนฺติ เอกเสฺสวาตฺตโน กมฺมตฺตาทิ ชายเต, อโตเยวาจฺจนฺตมสโนฺตปิ องฺกุโร ชนนกิริยาย กตฺตา ภวติ ‘องฺกุโร ชายเต’ติ, วุตฺตํ หิ–

> ปุราสญฺชนิโต [ปุราสญฺชาติโต] ภาวา, พุทฺธยวตฺถานิ พนฺธโน;
> อวสิโฏฺฐ สตาเญฺญน, กตฺตา ภวติ ชาติยาอิติฯ

สตา อเญฺญน เทวทตฺตาทินาฯ

กินฺตํ กรณํ นามาติ อาห-‘โย ปนา’ติอาทิ, โยติ โย ปทโตฺถ, อิมินา อิทํ ทีเปติ ‘‘กรณพฺยปเทสาย สุตฺตนฺตราภาเวปิ กโรตฺยเนเนติ กรณนฺตฺยนฺวตฺถโต ปสิโทฺธ-ยํ กรณโวหาโร’’ติ, อเตฺรทํ ปฏิภานํ–

ยํ วตฺถุมิจฺฉิตํ กตฺตุ, กฺริยายจฺจนฺตสาธนํ;
กรณนฺตํ ทฺวิธา โหติ, พาหฺยพฺภนฺตรเภทโตติฯ

ตตฺถ ยํวตฺถุมิจฺฉิตํตฺยาทินา อิทํ ทเสฺสติ-‘‘น วตฺถุโต กิญฺจิ กรณํ นาม อตฺถิ, วจนิจฺฉาวเสน ปน ปสิทฺธกรณานมฺปิ ผรสฺอาทีนํ ‘ผรสฺ ฉินฺทติ, ผรสฺมฺหิ ฉินฺทตี’ติ กตฺตุอธิกรณตฺตสฺสปิ, ปสิทฺธาธิกรณานมฺปิ ตทนฺตฺตาทิวิเสสสมฺภเว ถาลฺยา ปจตี’ติ กรณตฺตสฺสปิ ทสฺสนโต วจนิจฺฉาโตเยว กรณํ การกํ วิเญฺญยฺย’’นฺติ, ตญฺจ ทฺวิธนฺติ อาห-‘ทฺวิธา โหตี’ติอาทิ, ตตฺถ อสินา ฉินฺทตีติ พาหฺยํ, จกฺขุนา ปสฺสตีตฺยพฺภนฺตรํฯ กิริยานิมิตฺตตฺตา การกนฺติ อิมินา การกสทฺทสฺส นิมิตฺตปริยายตฺตมาหฯ ปกติ ยาภิรูโปจฺจาโท กิริยายาวิชฺชมานตฺตา สมฺพนฺธมตฺตํ วิญฺญายตีติ สมฺพนฺธลกฺขณา ฉฏฺฐี สิยา, สเมน ธาวตีตฺยาโท ตุ กิริยาย วิชฺชมานเตฺตปิ กมฺมตฺตํ วตฺตุมิจฺฉิตนฺติ ทุติยา สิยา, สมํ ธาวติ วิสมํ ธาวตีตฺยโตฺถ, ตถา ทฺวิโทเณนาติ เทฺวโทเณ กิณาตีตฺยโตฺถ, ปญฺจเกนาติ ปญฺจ ปริมาณสฺส ปญฺจโก ปญฺจกํ วคฺคํ กตฺวา ปสโวกิณาติ ปญฺจปญฺจ กตฺวา กิณาตีตฺยโตฺถติ วาตฺติกกาเรน ‘ตติยา วิธานาโยปสงฺขฺยานํ’กตํ, ตํ ทเสฺสตุมาห- ‘ปกติอาทีหี’ติอาทิ, ยเตฺถสํกรณภาโวติ ยสฺสํ กิริยายเม สมฺปกตฺยาทีนํ กรณตฺตํ, ตํ กิริยํ กถยตีติ สมฺพโนฺธ, สพฺพเสฺสว ปทตฺถสฺส สตฺตาพฺยภิจารโต อาห-‘ภู’อิจฺจาทิ, ปกติยาภิรูโปติ สภาเวนายมภิรูโป ภวติ, น ตุ วตฺถาลงฺการาทิเนตฺยโตฺถ, กโรติสฺส คมฺมมานเตฺต ปน ปกติยาภิรูโป กโตติอาทิ, ตทา กตฺตริเยว ตติยา, ยํ ยสฺมา อญฺญโคโตฺต โคตโม น โหติ อโตจ โคตโม ภวตีติ สมฺพโนฺธ, นนุจ ทฺวิโทณ ปญฺจกา กยมฺปฏิจฺจ กมฺมภูตา โหนฺติ ทฺวิโทณาทินา เกยตฺตา ตโต กิมุจฺจเต‘กยมฺปฏิจฺจ ทฺวิโทณปญฺจกา กรณานิ ภวนฺตี’ตฺยา สงฺกียาห-‘ตถาหิ’จฺจาทิ, อิทํ วุตฺตํ โหติ-‘‘ทฺวิโทณาทิสเทฺทน หิ น คยฺหุปคํ วตฺถุมุจฺจติ, เตหิ ปน ทฺวิโทณาทฺยตฺถํ มูลํ ตาทตฺถิยา ภิหิตนฺติ น วุตฺตโทสาวสโร’’ติฯ

๑๗. สห

ยถากฺกมมาคมนกิริยาย ถูลตฺตคุเณน โคมนฺตทเพฺพน จ สมฺพนฺธํ ทเสฺสตุํ ‘ตํ ยเถ’จฺจาทิมาห, อุทาหรณมตฺตํ ทเสฺสโนฺตปิ อิมินา อธิปฺปาเยนาปิ ทเสฺสตีติ วุตฺตํ ‘สพฺพเตฺถว วา’ติอาทิ, ปุเตฺตน สหาคโตติอาทีสุ อาคมนาทิกิริยมฺปฏิจฺจ เทฺว กตฺตาโร ปธานาปฺปธานวเสน, เตสุ ปธาเน การิยสมฺปจฺจยญาเยน วา พหุลํวจเนน วา ปธาเน กตฺตริ ปจฺจโย, อิตเร’กตฺตริตติยา’เตฺยว ตติยา สิทฺธา, ตโต-ยํ วจนารโมฺภ-นตฺถโกติ มญฺญมาโนโจ เทติ ‘นนฺวิ’จฺจาทินา, เตฺตนาภิธียเต ปิเตติ ปธานกตฺตา, ตุโลฺยปิ กิริยาสมฺพเนฺธ ปิตาปุตฺตานํ ปิตาตฺร ปธานํ สทฺทโจทิตตฺตา, ปุโตฺต-ปฺปธานมสทฺทโจทิตตฺตา , สทฺทพฺยาปาราเปกฺขาย หิ ปธานาปฺปธานาย ววตฺถานํ, ปิตฺเรวาตฺราคตาทิสทฺทสามานาธิกรณฺยา อาคมนกิริยา สมฺพโนฺธ สเทฺทโนจฺจเต, เนตรสฺส สทฺทสตฺติสภาวโต, ตถา วิธา หิ สทฺทสฺส สตฺติ ยโต ปิตฺเรวาตฺร กิริยา สมฺพนฺธํ สโกฺกติ ปฏิปาเทตุํ, น ปุตฺตสฺส, เอวญฺจาคโตจฺจาโท เอกวจนมฺปชฺชเต, อญฺญถา หิ พหุวจนํ สิยา, ‘ปิตา ปุตฺตา อาคตา’ติฯ (ยทิ) วุตฺตนเยน ตติยา สิทฺธา ‘สิเทฺธ สตฺยารโมฺภ นิยมาย วา วิกปฺปาย วา’ น เจตฺถ นิยโม, นาปิ วิกโปฺป, ตโต กิมเนน โยเคนา ตฺยาสเยนาห-‘อปฺปธาเนเยว’จฺจาทิฯ นยิทเมวมิจฺจาทิ ปริหาโรฯ สหภาวมตฺตํ วตฺตุมิฏฺฐํ วาติ โยชนา,

สามตฺถิยาติ เภทาธิฏฺฐานตฺตา สหตฺถโยคสฺส ปุตฺตสฺสาปิ กิริยาภิสมฺพนฺธ วิญฺญายติ ก ถมญฺญถา สหตฺถโยโค สิยาติ อิมินา อตฺถ พเลนฯ อตฺถคฺคหณนฺติ สุเตฺต ‘‘สหเตฺถเน’’ติ อตฺถคฺคหณํฯ ปริยายตฺถนฺติ ปริโต อยนฺติ อวคจฺฉนฺติ อตฺถมเนเนติ ปริยาโย อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺสาติ วิคฺคโห, เอตฺถ จ ปริยายตฺถเมวาติ นาวธารณํ, อโตเยว วินาปิ สหสทฺทปฺปโยคํ ตปฺ ปริยายปฺปโยคํ วา สหเตฺถน โยเค วิธานโต อสตฺยปิ สหาทิสทฺทปฺปโยเค ยตฺถ ตทโตฺถ คมฺย เต ตตฺถาปิ ภวเตฺยว ตติยา… คมฺยมาเนน สหเตฺถน โยคา, ยถา‘‘สฺยาทิ สฺยาเน’’ติฯ (๓-๑) สห ปริยาเยนาติ สหสทฺทสฺส ปริยายโตฯ วิเสสานุปาทานโตติ ‘‘สหยุเตฺต-ปฺปธาเน’’ติ (๒-๓-๑๙) ปาณินิย สุเตฺต วิย อปฺปธาเนติ วิเสสสฺสานุปาทานโตฯ

๑๘. ลกฺขเณ

ลกฺขียตฺยเนนาติ ลกฺขณํ สเงฺกโต, กินฺตํ กมณฺฑลุปฺปภุติ, อเตฺถ การิยสฺสาสมฺภวา ตํวา จีหิ วิภตฺตีติ มญฺญมาเนน ยํวิวรณํ กตํ ‘ลกฺขเณ วตฺตมานโต’ติ, ตมุลฺลงฺคิยาตฺถํ วทติ ‘โย อ โตฺถ’อิจฺจาทิ, วตฺตมานโตติ วิญฺญายติ… นามสฺมา ปจฺจยวิธานปฺป สงฺคโต, อุปาโตฺตติ คหิ โตฯ กญฺจิปฺปณรมาปนฺนสฺส ลกฺขเณ ตติยา ยถา สิยา ‘รุกฺขมฺปติ วิโชฺชตน’มิจฺจตฺร ลกฺขณม เตฺต มา ภวีติ ปาณินีเยหิ ‘‘อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ’’ติ (๒-๓-๒๑) อิตฺถมฺภูตคฺคหณํ กตํ, ตมฺมนสิ นิ ธาย โจทยมาห–‘นนฺวิ’จฺจาทิ, อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขณนฺติ ฉฏฺฐีสมาโส, อาปนฺนสฺสาติ ภูตสฺส, สามญฺญสฺส เภทโก วิเสโส ปกาโร วุจฺจเต, ตถาหิ ‘ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขี’ติ มนุ สฺสตฺตสามญฺญสฺส ปริพฺพาชกตฺตมฺปกาโร, ตมฺปริพฺพาชโก ปโตฺต, ตสฺส ติทณฺฑกํ ลกฺขณํฯ อุปลกฺขณเตฺตติ อิมินา อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขณตฺตาภาวมาห, อุปลกฺขณนฺติ สเงฺกโตฯ นยิ ทมตฺถิจฺจาทิ ปริหาโร, รุกฺขมฺปติ วิโชฺชตนนฺติ เอตฺถ กสฺสจิ อิตฺถมฺภูตสฺสาภาวา อิตฺถมฺภูตคฺ คหเณ ปโยชนํ น ทิสฺสติ ตนฺนิวตฺตนโต, รุกฺขมฺปติ วิโชฺชตเตติ เอตฺถตฺ อิตฺถมฺภูตสฺส วิชฺชุสงฺ ขาตสฺส อตฺถสฺส สพฺภาวา ตติยาปฺปตฺติยํ ตํนิวตฺติยา ยถาวุตฺตํ ญายมนฺตเรน นาญฺญํ กิญฺจิ ปฏิสรณมตฺถีติ สญฺญาปยมาห-‘อวสฺส’มิจฺจาทิ, อญฺญถาติ เอวมนพฺภุปคมฺม ‘อิตฺถมฺภูตลกฺ ขเณ’ติ วจเน กรียมาเน สติ, อิตฺถมฺภูตวาทิโน อุตฺตรมาสงฺกิยาห-‘นจา’ติอาทิ, วตฺตุนฺติ วจน เสโส, โจ-วธารเณ, เนว สกฺกาติ วุตฺตํ โหติ, ทุติยาวิธานสามตฺถิยาติ ‘‘ปติปรีหิ ภาเค จา’’ติ (๒-๙) กสฺมา น สกฺกาติ อาห-‘อตฺถิ’จฺจาทิ, อสติ หิ ปโยชเน สามตฺถิยนฺติ ภาโวฯ อถ กมณฺฑลุ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ อาโท ตติยา กสฺมา น สิยา ตฺยาห-‘กมณฺฑลุ’อิจฺจาทิ, กมณฺฑ ลุสฺส เสตสฺส จ อุปลกฺขณ ภาเวนานุปาทานโตติ สมฺพนฺธ, อิมินา อุปาทาตฺโน สวจสิ สตนฺต ตมาห, วิสิฏฺฐาวยวาเธเยฺยนาติ ปาณิ กมณฺฑลุนา วิสิโฏฺฐวยโว, ตสฺสาเธโยฺย กมณฺฑลุ เต นาติ อโตฺถฯ เยนาเงฺคน วิกเตน องฺคิโน วิกาโร ลกฺขียเต ตโต ตติยา ยถาสิยาติ ปเรหิ ‘‘เยน างฺควิกาโร’’ติ (๒-๓-๒๐) อารทฺธํ, ตทาห-‘เยเน’จฺจาทิ, ตตฺถ ยสเทฺทน วิกตาวยโว เหตฺเตฺ ตน นิทฺทิโฏฺฐ องฺคสโทฺท จ สมุทายวจโน อุปาโตฺต เตนาห-‘เยเนจฺจาทิ, นนุจ กาณาทีนํ นิยตคุณีนมภิธายิตฺตา อกฺขิสทฺทสฺส ปโยโค น ยุโตฺต พฺยาวตฺติยาภาวาติ, เนส โทโส, โลกิ โย-ยํ สทฺทสฺส โวหาโร, โลกสฺส จ สทฺทปฺปโยเค คุรุลฆุมฺปตฺยทโย นตฺถิ, ตถาหิ โลเกน ‘สีส ปาติ’ปิ วุจฺจเต, รุโกฺข สีสปาติปิ, ยสฺส ตุ ตตฺถาทโร, โส-กฺขิสทฺทํ ปยุชฺชเตว, อถวา สามญฺญุ ปกฺกเม วิเสโส ปโยคมรหติ, อกฺขิ(นาติ) หิ วุเตฺต สเนฺทโห สิยา ‘กิมสฺส วตฺตุมิจฺฉิต’นฺติ ตโต กาโณติ วุจฺจเต, นากฺขินา นิรูปยติ โสภโนติ, กิญฺจรหิ กาโณติ, อกฺขิกาณมเสฺสตฺยาโท กสฺ มา น สิยาติ อาสงฺกิย‘กมณฺฑลุ ปาณิมฺหิ อสฺสา’ตฺยตฺร โย วุโตฺต ปริหาโร, ต เมโตฺถปทิส โนฺต อาห-‘เหฏฺฐา วิย อปฺปสโงฺค’ติฯ

๑๙. เหตุ

กิสฺมิญฺจิ ผเล ทิฏฺฐสามตฺถิเยเตฺถ เหตุ นิรุโฬฺหฯ เอกตฺร หิ ทิฏฺฐสามตฺถิโยโตฺถ ตํโยคฺคตาย การิย (ม)กโรโนฺตปิ เหตุ วุจฺจเต สติ สห การินฺยสติ จ วิธุรปฺปจฺจโย ปปา(ต) โต, เตน การิยสฺส พฺยภิจาโร, เตเนวาห- 'อนิปฺผาทยโนฺตปี'ติ, การเณ ตติยายาภาเว การณมาห- 'ตกฺกิริยาโยคฺคตามเตฺต'จฺจาทิฯ

๒๑. คุเณ

อุปาธิ วิเสสนํ, ปรางฺคภูเตติ ปรสฺส พนฺธตฺตา(ทิโน) วิธานา ยางฺคภูเต ชฬตฺตาทิเหตุมฺหีติ อโตฺถ, อิมินา คุณสโทฺท ยมปฺปธานวจโนติ วทติ, ยญฺจาปฺปธานํ ตมฺปรางฺคภูตนฺติ คุเณตีมสฺส 'ปรางฺคภูเต'ติ อตฺถมาห, ยญฺหิ ปรตฺถมุปาทียเต ตทปฺปธานมนุ วาทรูเปโนปาทียมานตฺตา, ยถา 'ชฬตฺตา พโทฺธ, รุโกฺข ยํ สีส ปตฺตา, อคฺคิ เอตฺถ ธุมเตฺต'จฺจาทิ, เตเนวาห-'ปรตฺถรูปาปนฺน'นฺติ, วาวิธานนฺติ ''วิภาสา คุเณ-ถิยํ''นฺติ (๒-๓-๒๕) เอวํ วิธานํ, อิตฺถิยนฺติอาทินา ปญฺจมีรูปสฺสปิ อภิมตภาวํ ทเสฺสติ, เตเนวาห-'อุภยตฺถา'ติอาทิ, นนุ 'โต ปญฺจมฺยา''ติ (๔-๙๕) สุเตฺตน ตทฺธิตปจฺจยนฺตสฺส กถํ ปญฺจมฺยนฺตตา ตฺยาสงฺกิยาห-'ปญฺจมินิเทฺทเส' อิจฺจาทิ, อิมินา สุเตฺตน ปญฺจมิยา วินาติ โยชนา, วา ปญฺจมิยา วิธานโต ตติยารูเปนปิ ภวิตพฺพนฺติ โจทนมนสิ นิธาย ปญฺจมฺยุ ทาหรเณเยว การณํ ตติโยทาหรณสฺส จ ปฐโมทาหรณานุสาเรนานุ มนฺตพฺพตญฺจทเสฺสโนฺต อาห 'ปญฺจมฺยาเยวิ'จฺจาทิ, อภาเวน สงฺขารนิโรเธนาติ ตติยนฺตรูปานิฯ

๒๒. ฉฏฺฐี

สมฺพนฺธวจนิจฺฉาเยเวตฺถ ฉฏฺฐี สิทฺธาติ อาสงฺกิยาห-'เหตุมฺหิ'จฺจาทิ, เหตุมาห-'ตํ โยคฺคตา' อิจฺจาทิ, สทฺทสตฺติสามตฺถิยาติ สทฺทสตฺติสงฺขาตาย สามตฺถิยา, ตเมว ผุฏยติ 'ยตฺถ'อิจฺจาทินา, เหตฺวตฺถวาจเกหิ อนฺตเรนาติ สมฺพโนฺธ, สมานาธิกรเณหีติ เหตฺวตฺถสมานาธิกรเณหิ อุทราทีหิ, ตโชฺชตนายาติ เหตฺวตฺถโชตนายาลนฺติ สมฺพโนฺธ, พฺยติเรเกน ตุ เหตฺวตฺถโต ตปฺปวตฺติมาห-'ยตฺถ ปนิ'จฺจาทิ, เหตฺวเตฺถหิปิจฺจาทินา สามตฺถิยมุปทสฺสิตํ 'วเส ธมฺมสฺส เหตุโน'ติ ตโตฺถทาหรณํฯ

๒๓. สพฺพา

นามภูเตหีติ สพฺพาทีสุ เกจิ เกสญฺจิ ยทิ นามานิ สิยุํ เตหิ, อปฺปธานภูเตหีติ ปิยสพฺพาทีหิ, กิมฺปโยชนนฺติอาโท ปโยชนสโทฺท ''ปโยชนํ การิยเหตูสุ''ติ นิฆณฺฑุโต เหตุวจโนฯ

๒๔. จตุ

ยสฺส สเจตนายาเจตนาย วา กสฺสจิ, ปูชานุคฺคหกามตฺต มนฺตเรน สมฺมาปทานํ น สมฺภวตีติ อาห-'ปูชา' อิจฺจาทิ, เตนาติ ยถาวุเตฺตนเตฺถน, จาคงฺคนฺติ ททาติโน ทานกิริยาย กเมฺมน สมฺพชฺฌมานญฺจาคการณํ, อิทานิ สมฺปทานลกฺขณํ สปฺปเภทมาวิกาตุกาโม อาห-'ตทิท'มิจฺจาทิ, นนิรากโรตีตฺย นิราภรณํ, อาราธยตีตฺยาราธนํ, อพฺภนุชานาตีตฺยพฺภนุญฺญํ, เตสํ วเสน, อิธ สมฺปทานนฺติธา วุตฺตํ กถิตํ, เกเตติ อาห-'รุกฺขยาจกภิกฺขโว'ติ, รุกฺขาทิกํ ตํ สมฺปทานํ วิภาเคน ทเสฺสตุมาห-'ตตฺถ หิ'จฺจาทิ, อเชฺฌสเนนาราธเนน สมฺปทานํ ภวตีติ สมฺพโนฺธ, อนุมติยา อพฺภนุชาเนน, วิชฺชมาเนปฺยนิราภรเณ ภิกฺขุโน-ธิกมนุมตนฺตฺยธิปฺปาเยนาห-'โส' อิจฺจาทิฯ

๒๕. ตาท

ปโยชนปริยาเย อตฺถสเทฺท สติ อิทนฺติ ปโยชนํ ปรามฏฺฐุํ สกฺกาติ 'ตเสฺสท'นฺติอาทิ วุตฺตํ, ตสเทฺทเนตฺถ วิกติยาติสมฺพนฺโธ, อตฺถสเทฺทน ตุ ปกติยา, อตฺถ กถนเมตนฺติ อิมินา ว จนิจฺฉาย เมติสฺสํ นตฺถิ สมาโสติ ทีเปติ, วิคฺคเห วาสฺมิมิมสฺมาเยว นิปาตนา สมาโส ทฏฺฐ โพฺพ,โส วิกติสงฺขาโต อโตฺถ, ปกติตฺวญฺญปทเตฺถนากฺขิปียเต, ตโต ตทตฺถสทฺทโต, โกยํ ตทตฺถ ภาโว จฺจาห-'ตทตฺถภาโว นามา'ติอาทิ, นิมิตฺตํ ยูปาทิวิกติ, นิมิตฺตีทารุอาทิปกติ ตส เทฺทนาตฺถสเทฺทน จ คหิตา, เตสํ สมฺพโนฺธ ตทตฺถสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ ตทตฺถภาโว นามา ติ อโตฺถ, เหตุ เหตุมนฺตภาวลกฺขโณ สมฺพโนฺธ นามาติ วุตฺตํ โหติ, ปธานาวเจฺฉทคุณสฺมาติ วิธียมานเตฺตน ปธานสฺส ปุริสสฺส อาเจฺฉทกา วิเสสกา คุณา, ยณฺหิ วิธียเต ญาปียเต ตมฺปธาน, มิตรมปฺปธานมนฺวชฺชมานตฺตา, ยทา อุปาทียเตติ วตฺวา อุปาทียมานปฺปการํ ทิฏฺฐเนฺตน ผุฎยิตุมาห-'ยถา'อิจฺจาทิ, ยูโป นิมิตฺตํ ยสฺส ทารุโน ตํ ตถา วุตฺตํ นาญฺญนิมิตฺตนฺ ติ ยทา นิมิตฺยวเจฺฉทกเตฺตนุปาทียเต ตทา นิมิตฺตสทฺทโตว จตุตฺถี สมฺพโนฺธ, ตโต อญฺญนิ มิตฺตโต, นิมิตฺตนิมิตฺตีนํ สมฺพนฺธสฺส อภิมุขภาเวน ตเตฺถว นิมิเตฺต ปวตฺตีติ สมฺพโนฺธ, นิมิตฺ ตสทฺทโต เหตฺตติยาปิ นาสงฺกนียาติ สมฺพโนฺธ, การณมาห-'นิมิตฺต' [เหตุ] อิจฺจาทิฯ อุภยตฺ ถาติ ยูปาย ปากายาติ อุภยตฺถฯ

ปีณิยมานา กึ สทฺทาทิวจนียา ปโร สาทุอาทิโก โย-โตฺถ โส อโญฺญ กตฺตา ยสฺส โส อญฺญกตฺตุโก-ภิลาโส, อภิลาโส รุจีติ อิมินา ทิตฺยาทฺยเนกตฺถโนฺตปิ รุจิสโทฺท-ภิลาเส รุโฬฺหว คยฺหตีติ วทติ, สา รุจิ อโตฺถ-ภิเธโยฺย เยสํ เภ ตทตฺถา, เตสํ สมฺพนฺธิโน ปีณิ ยมานสฺส, อิมินา จ กิญฺจาปิ รุจิรยํ ยสฺสุปฺปชฺชเตโย วา ตสฺสา ชนโก, เตสมฺภินฺนมฺปิ อตฺถิ, ต ถาปิ ยสฺสุปฺปชฺชเต โสว ตสฺสาธิกรณํ, อชนโกปิ โส ตาย สํสโตฺตติ ตเสฺสว ปีณิยมานสฺส สมฺปทานสญฺญา, นตฺชนกสฺส ตายาสํสตฺตสฺสาติ ทีเปติ, อิธาติ อิมินา สกฺกเต อุทาหรณานม สมานรูปกํ ทเสฺสติ, อิมินา จ อุทาหรณานมสมาน รูปตฺตเมว จตุตฺถีวิธาเน การณํ, อญฺญถา ฉฏฺฐีเยว เตหิปิ วิธีเยยฺย การณาสมฺภวา [การณสพฺภาวา] หิ ทีเปติ, อีทิสสฺส ปจฺจุทา หรณ(สฺส) ภาเว การณมาห-'อนญฺญกตฺตุ กตฺตา-ภิลาสสฺสา'ติ, ปเรสมิทมฺปจฺจุทาหรณมฺภว ตุ อิธ กถนฺติ อาห-'อิหตฺวิ'จฺจาทิ, ตฺวนฺติ อตฺตมเตฺต ปฐมาเยว, สมฺภเว การณนฺตรม าห-'อถวา'ติอาทิ, นตฺถิ อโญฺญ กตฺตา ยสฺสา สา อนญฺญกตฺตุกา รุจิ, ภาย รุจิยา สมฺพนฺธิโน ปีณิยมานสฺส สมฺปทานสญฺญํ เย ปน อิจฺฉนฺตีติ สมฺพโนฺธ, เย ปน อาหุ จาติสมฺพโนฺธ, อุปฺปชฺ ชนมุปฺปตฺติ, กสฺส อุปฺปตฺติ, รุจิยา, อุปฺปตฺติยา อาธาโร อุปฺปตฺยาธาโร'เทวทตฺตาย โรจเต'จฺ จาโท เทวทตฺตาทึ อุปลกฺขตีติ อุปฺปตฺยาธาโรปลกฺขณํ วจนํ, เอตฺถ รุจิยา อุปฺปตฺยาธาโร ปลกฺขณเมว วจนนฺติ สาวธารณ มโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ… สเพฺพสํ วากฺยานมวธารณผลตฺตา, เตน ปีณิย มานวจนมภิลาสสฺส อญฺญกตฺตุกตาสนฺทสฺสนปรํ น โหตีติ พฺยวจฺฉินฺนมฺภวติ, เตสํ กจฺ จายนสฺส เจหาปิ ปสชฺชตีติ สมฺพโนฺธ, อิหาปีติ ตฺวมิติ เอตฺถาปิ, อญฺญถาสิทฺธตฺตาติ อตฺถม เตฺต ปฐมาย เอว สิทฺธตฺตา, วจนสฺสาติ อุภินฺนมฺปิ จตุตฺถีวิธานวจนสฺส, อติปฺปสโงฺคจาติ "กสฺส วา ตฺวํ ธมฺมํ โรเจสี"ติอาโท ตวาติ อนภิมตฏฺฐานปฺปตฺติจฯ

ธาริปฺปโยเคติ ธาริธาตุโน ปโยเค, อุตฺตมีโณ อธมีโณติ ธนิกคเหตูนํ รุฬฺหีตฺยาห-'อุตฺ ตมีโณ ธนสามี'ติ, อุตฺตมีณมสฺสาติ อุตฺตมีโณ, ธารยตีติมสฺสตฺถมาห-'วหตี'ติ, ธาริโตติ ธารํ ธาตฺโตฯ สุตฺตนฺตเรน (ตํ ตํ) นิยเมน นิยมิตานํ เตสํเตสํ สมฺปทานสญฺญํ วิธาย จตุตฺถี วิหิตา ปเรหิ, ตทาห 'สิลาฆ หนุฏฺฐาสปาน'มิจฺจาทิ, สพฺพตฺถ โยคสมฺพเนฺธ ฉฏฺฐี, ญาเปตุนฺติ สิลา ฆาทิเก โพเธตุํ, อิจฺฉิโตติ อติมโตฯ ตทตฺถวาจีนญฺจ ธาตูนํ สงฺคหณตฺถํ 'กุธทุหิโสฺสสูยตฺ

ถาน’นฺติ วุตฺตํ, ยมฺปติ โกโปติ อิมินา โกปสฺส วิสยมาห, ยสฺสาติ อิมินา ยํการกนฺติ วุตฺตเมว ปรามสติ, ยสฺสาติ ราชาทิโน, ปุจฺฉตีติ ปุจฺฉิยเต , เตเนว วกฺขติ-‘ยสฺส สมฺพนฺธึ สุภาสุภํ ปุจฺฉติ เนมิตฺติโก’ติ, โยจานุกูลตฺตมฺภ ชตีติ อิมินา อิทํ ทเสฺสติ “ปติปุพฺพโก อาปุพฺพโกจ สุโณติ อพฺภุปคเม ปฏิชานเนจ วตฺตเต, ยทายมพฺภุปคโม ปตฺถนา ปุพฺพโต ภวติ ตทา ปตฺถนาย กตฺตุ ปตฺถยิตุโน จตุตฺถี รูปมฺภวติ, ยทาตฺวปตฺถตมฺปิ เกวลมานุกูเลฺยน วตฺตมานํทิสฺวา เทยฺยมพฺภุปคจฺฉนฺติ อิทมิทํ โวทสฺสามาติ [โกปิสฺสสามาติ (โปตฺถเก)] ตทานุกูเลฺยน ปวตฺตนสงฺขาตาย กิริยาย กตฺตุโน จตุตฺถีรูปมฺภวตี”ติ, อิมินา จ ปาณินิยวุตฺติการสฺส ชยาทิจฺจสฺสมเต พฺยภิจารมาห, โส หิ “อพฺภุปคโม นาม ปเรน ปตฺถิตสฺส ภวติ ตตฺถ ปตฺถยิตุเยว จตุตฺถีรูปมฺภวตี”ติ วทติ, ปุพฺพสฺสากิริยาย โย กตฺตาติ เวทวาเกฺยน วิหิตฤตฺติกกรณ สงฺขาตาย อุสฺสาหานุชานนโต ปุพฺพภูตาย กิริยาย โย กตฺตา โหตา โปตา จ, สพฺพตฺถาปิ‘ตสฺสา’ติ อิทํ ‘จตุตฺถียายทภิมตํ รูป’นฺติอิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ, ฉฏฺฐิยา สพฺพพฺยาปิภาวมาลมฺพ เอวนฺติ อติเทโสติ อาห ‘เอวนฺตี’ติอาทิ, รูปสามฺยโต ปน ตาทตฺถิยตฺถสพฺภาวาจ ยถาโยคํ ตาทตฺถฺห จตุตฺถีปิ น วิรุชฺฌติ, วกฺขติ หิ‘ตาทตฺถฺห วจนิจฺฉายนฺตุ ‘อิจฺจาทินา, อิจฺฉิโต ราชา, กมฺม วจนิจฺฉาติ อิมินา วจนิจฺฉาย ปธานตฺตมาห… วจนิจฺฉาภิมุขตฺตา สเพฺพสํ การกานํ, อปฺปจุรปฺปโยคตฺตาติ อพหุปฺปโยคตฺตา, หนฺเต อปนยติ, อุปติฏฺฐเต อุปฏฺฐานํ อุปคมนํ กโรติ, ปิหยนฺติ ปเตฺถนฺติ, กุชฺฌ อมริสํ กโรติ, ทุหนาทโย โกปปฺปภวา นานนฺตเรน เต สมฺภวนฺตีติ ทูภาทโยปฺยุทาหฏา “พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา”ติ (๑-๓๓) รเสฺส อปรชฺฌามิ, อิสฺสยนฺติ นสหนฺติ, อารชฺฌติ ปุจฺฉิโต เนมิตฺติโก อุปปริกฺขติ, ภาทตฺถฺหํ วิภาเวติ ‘ยเสฺส’จฺจาทินา, ปริยา โลเจติ อุปปริกฺขติ, กึ ลกฺขโณ-ยมนิยโมจฺจาห-‘นาวสฺส’มิจฺจาทิ, ยาจิตฺสฺมาเยว [ยาจิตฺเยว (โปตฺถเก)] ฉฏฺฐีติ นาวสฺสมยนฺนิยโมติ อโตฺถ, กุโตจฺจาห-‘สมฺพเนฺธ’จฺจาทิ, อณฺญสฺมาปีติ อยาจิตฺโตอปิ, ถุติกรณสฺส กตฺตุภูตา โหตาโปตาโร อุสฺสาหนานุชานนานํ กมฺมํ โหตีติ อาห-‘ปจฺจนุปุพฺพสฺส คิณาติสฺส กเมฺม’ติฯ โหตุโปตฺสเทฺทหิจฺจาทินา โปตฺสทฺทสฺสปิ ฉฏฺฐิรูปํ ทสฺสิตํ, วุตฺติยนฺตุ ‘โหตุ ปติคิณาติ’เจฺจว ปาโฐ ทิสฺสติ, โหเตฺววมฺปิตฺยมฺหากมโตฺรเปกฺขา, อุสฺสาหยตีตฺยเตฺถ คิณาติ อโนฺตคตณฺยโตฺถฯ อนาวาโทติ นาวาอนฺนาทิวชฺชิเตฯ เอตฺถ ปน ตถา ปฏิเสธาภาเวปิ พหุลาธิการโต ‘น ตํ นาวมฺมเณฺญ นตํ อนฺนมฺมเณฺญ’จฺจาทิ ภวติ, อเตฺถว หิ พหุลาธิการโตวา ติปฺปสงฺคาภาโว, ปฐมนฺตํ รูปนฺติ มญฺญมาโนติ ปฐมนฺตํ รูปํ, เอตฺถจ ยทา ติณาทิโตปิ ขิกํสียเต ตทา นินฺทาวคโม, ตตฺถ จ นิโยคโตว นญฺปโยโค ญาถานุป ปตฺติยาติ สปฺปฏิเสธมุทาหฏํ ‘น มญฺญมาโน’ติ, อวธิมฺหิเยว ปญฺจมีติณาติ, นญฺปโยเคว นิโยคโต นินฺทาวคมา ติณนฺติ กเมฺมเยว ทุติยา, อถวา สตีปิ นินฺทาวคเม วจนิจฺฉาโต สวิสเยเยว ทุติยา, สมฺมุติปฺปโยเคติ สมฺมุติสทฺทสฺส ปโยเค, จตุตฺถึ อิจฺฉนฺตีติ มตฺตายาติ เอตฺถ จตุตฺถึ อิจฺฉนฺติ, ปุน รุตฺตเตฺตการณมาห-‘อถ โสติวิชฺชมานตฺตา’ติ, จณฺฑสฺส กุกฺกุรสฺสาติอาทิสุเตฺต “อถ โส”ติ ปาฐสฺส วิชฺชมานตฺตา ‘ภิโยฺยโส มตฺตายา’ติ เอตฺถ โสกาโร ปุนรุโตฺตติ อธิปฺปาโย, จคฺคหเณนาติ “สิลาฆหนุ…เป…. สตฺตมฺยเตฺถสฺจา”ติ สุเตฺต จคฺคหเณน, จตุตฺถีภิมตาติ “นโม โยคาทิสฺวปิจา”ติ สุเตฺตนฯ

๒๖. ปญฺจ

อวธียเต วิสิลิสฺสเต เอตสฺมาตฺยวธิ, อวปุพฺพาย ธาธาตุโต อวธิมฺหิ“ทาธาตฺวี”ติ (๕-๔๕) อิฯ

> ยโต-วธียเต กิญฺจิ, กฺริยาปุพฺพํ กุโตจิปิ;
> จลญฺจาจลมญฺญญฺจ, ตํ วทนฺตฺย วธิมฺพุธาฯ

เอตฺถายมโตฺถ “ยโตกุโตจิปิ อโตฺถ กิญฺจิ วตฺถุอวธียเต สํโยคสฺส วา กิริยานิมิตฺตํ คมนทานาทิกิริยาปุพฺพํ วิสิลิสฺสเต สยํ วา อเปติ อเญฺญน วา วิสุํ กรียเต, ตเมวํวิธํ จลญฺจา จลญฺจ วิสิเลสปริเจฺฉทภูตํ ปทตฺถมวธึ วทนฺติ พุธา ตพฺพิทุโน”ติ, ตํ ยถา ธาวตาสฺสา ปุริโส ปตติ, ปุริสํ ปาเตติ วา, รุกฺขา ปณฺณํ ปตติ, ปณฺณํ ปาเตติ วาติ, โสจ ติธาปยุจฺจเต วิสยเภเทน, ยถา–

> นิทฺทิฏฺฐวิสโย โกจิ, อุปาตฺตวิสโย ตถา;
> อนุเมยฺยวิสโย จาติ, ติธาวธิ สมีริโตติฯ

ตตฺถ นิทฺทิฏฺฐา วจโนปนีตา กิริยา วิสโย ยตฺถ โส นิทฺทิฏฺฐ วิสโย วธิ, ยถา-‘คามสฺมา อาคโต’ติ, อุปาตฺตาชฺฌาหฏา กิริยา วิสโย ยตฺถ โส อุปาตฺตวิสโย, ยถา-‘วลาหกา วิโชฺชตเต’ติ, วลาหกา นิกฺขมฺม วิโชฺชภเตติ อโตฺถ, อนุเมยฺยา กิริยา วิสโย ยตฺถ โส อนุเมยฺยวิสโย, ยถา‘มาถุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ อภิรูปตรา’ติ, เอตฺถ อภิรูปคุเณน อุกฺกํสนมนุเมยฺยํ, อโตเยเวตฺถายเมว สญฺญา ปริปุณฺณา วิญฺญายตีติ น กาจิทิห สญฺญา ปริภาสียเต พฺยาโมหการิณี, อถาวธิสฺมาติ วุจฺจมาเน ‘ปทตฺถาวธิสฺมา’ติ กุโต-วสียเต เยเนวํ วิวรณํ กตนฺตฺยาสงฺกิยาห-ปทาน’มิจฺจาทิฯ ยถา คามสฺมาติอาทินา อิทํ ทีเปติ “น เกวลํ กายสํสคฺคปุพฺพโกว วิสิเลโส, กิญฺจรหิ พุทฺธิสํสคฺคปุพฺพโกปิ, อตฺถิ เจห พุทฺธิสํสคฺค ปุพฺพโก, ตถาหิ โจเรหิ ภายติตฺยาโทโย (ภย)เปกฺขณ สีโล ภวติ, โส ยทิ มํ โจรา ปเสฺสยฺยุํ, ธุวํ เม มรณนฺติ วิจาเรโนฺต เต พุทฺธิยาปโปฺปติ ปปฺปุยฺย จ ตโต นิวตฺตเต, ตถา โจเรหิ ตายติตฺยาโท โย เอกสฺส มิโตฺต ภวติ โส ยเทฺยตํ โจรา ปเสฺสยฺยุํ ธุวมสฺส มรณนฺติ ปสฺสโนฺต เต พุทฺธิยา ปตฺวา ตโต นิวตฺตยตีตฺยวธิตฺตา อวธิสฺมาว สพฺพตฺถ ปญฺจมี”ติ, ปเรหิ ปน เอตาทิเสสุ สพฺพตฺถ ปฏิปตฺตฺวิเสสานุคฺคหาย สุเตฺตเหว ปปโญฺจ กโต, อิธ ปน สามญฺญวจเนเนว สิทฺธตฺตา ตทนุคฺคหาย อุทาหรเณเหว ปปญฺจิตํ, ภีติภายนตฺถานนฺติ ภีติ ตายนานํ อโตฺถ เยสํ เต ภีติตายนตฺถา เตสนฺติ อโตฺถ, นนุ ภีตฺยตฺถานํ ปโยเค ภยเหตุ สมฺภวติ นตุ ตายนตฺถานนฺติ, เนส โทโส, ตายนญฺหิ รกฺขนมุจฺจเต [สายนาหิ รกฺขนมุปฺปชฺชเภ (โปตฺถเก)] ตญฺจ ภยเหตุโต เวตฺยาห-‘โย ภยเหตุ’ติอาทิ, อิมินา จ “ภีตฺยตฺถานํ ภยเหตุ”ติ (๑-๔-๒๕) ปาณินิยานมปาทานสญฺญา สุตฺตมฺปฏิกฺขิปติ, ตโตติ ภยเหตุโต, เตสนฺติ ภยตายนานํ, ภยมนิฏฺฐปาตสงฺกา, อุตฺตาโสตฺยโตฺถ, ตายน มนิฏฺฐปาตโต ปริรกฺขนํ, ยถา ทสฺสนํ โหเนฺตวาตีมินา วจนิจฺฉาเยว ปธานตฺตมาห, โก หิ โลกิยํ วจนิจฺฉมติวตฺติตุํ สโกฺกติ, ตถาหิ สเพฺพว ทพฺพาทโย สพฺพการกสตฺติยุตฺตาว, ตตฺถายํ การกวิภาโค วจนิจฺฉาวเสเนว, ตํ ยถา ‘วลาหโก วิโชฺชตเต, วลาหเกน วิโชฺชตเต, วลาหเก วิโชฺชตเต’ติฯ ปราปุพฺพสฺสาติอาทินา “ปราชิสฺสาสโยฺห”ติ (๑-๔-๒๖) สญฺญาสุตฺตํ ปจฺจกฺขาติ, อสโยฺห อโตฺถติ สหิตุํ อภิภวิตุมสมโตฺถ อโตฺถ, อเชฺฌนสกาสาอิจฺจาทินา อุทาหรณตฺถมาจิกฺขติ, นนุ เจวมตฺถํ วทตา ยญฺญทตฺตสฺสาสยฺหตฺตํ วุตฺตํ, ตํ กถํ อชฺฌยนสฺสาสยฺหตฺตํ, เยนาสยฺหตฺตสฺสาวธิตฺตํ ปฏิปาทยติ ตฺยาสงฺกิยาห-‘ยญฺญทตฺตานภิภโว’จฺจาทิ, อสโยฺหตีมสฺส ปจฺจุทาหรณํ ปฏิปาทยติ ‘โย ปนิ’จฺจาทิฯ “วารณตฺถานมิจฺฉิโต”ติ (๑-๔-๒๗) สุตฺติตํ, ตทาห ‘วารณตฺถาน’มิจฺจาทิ, วารณมโตฺถ เยสํ เต วารณตฺถา, อวธิมตฺตวจนิจฺฉายนฺติ วิเสสโต วิธานมนฺตเรนา วธิมตฺต วจนิจฺฉายํ, วิเสสวิธาเนติ อิจฺฉิโตติ วิเสสวิธาเน, จิตฺตสฺสาวธิวจนิจฺฉายมฺปน จิตฺตโต ปาปํ นิวารเยติ ภวติฯ “รกฺขนตฺถานมิจฺฉิต”นฺติ (๒-๖-๓) สุตฺติตํ, ตทาห-‘รกฺขนตฺถาน’มิจฺจาทิ, เกสญฺจีติ กจฺจายนาทิเก ทเสฺสติฯ “อนฺตรธาเน เยนาทสฺสนมิจฺฉตี”ติ (๑-๔-๒๘) สญฺญาสุตฺตมารทฺธํ, ตทาห-‘อนฺตรธาเน’จฺจาทิ, อยมุปชฺฌาโย ยทิ มํ ปสฺสตีติ สมฺพโนฺธ, ทสฺสเน โทสํ ตเกฺกติ ‘นุน’มิจฺจาทินา, เปสนมสกฺการปุพฺพโก นิโยโค, อเชฺฌสนํ สกฺการปุพฺพโก, มญฺญมาโน สิสฺสา อหํ กถนฺนาม พฺยวหิโต ภวามีติ อนฺตรธาเน พฺยวธาน นิมิตฺตํ, เยน อตฺตโน อทสฺสนมิจฺฉตีติ สมฺพโนฺธ, อนฺตรธาเนติ นิมิตฺตสตฺตมีจายํ, อโต

อาห-‘พฺยวธานนิมิตฺต’นฺติ, พฺยวหิโตติ อนฺตรหิโต, มามํ อุปชฺฌาโยตฺยาทินา อุทาหรณตฺถมาห, พฺยวธานตฺถํ พฺยวหิตตฺถํ, ‘‘อนฺตรธาเนติ กึ โจเร น ทิทิกฺขตี’’ติ ปจฺจุทาหฏํ ปเรหิ, ตมฺปฏิปาทยมาห-‘ยตฺถาทสฺสน’มิจฺจาทิ, โจเร น ทิทิกฺขตี (ตฺย), ตฺร หิ โย โจเร น ทิทิกฺขติ เตหิ อตฺตโน อทสฺสนมิจฺฉตีติ น อนฺตรธานนิมิตฺตํ, กินฺตุปฆาตนิวตฺยตฺถํ, กินฺตุปฆาตนิวตฺติยาติ เอวํ มญฺญเต ‘‘นาตฺรานฺตรธานเม (วาวเสยํ), กินฺตุ ตนฺนิมิโตฺต ปฆาตนิวตฺติปิ, ‘อุปชฺฌายา อนฺตรธายตี’ตฺยตฺร วินาปฺยุปฆาตสมฺภวมนฺตรธานสมฺปาทนเมว สมฺภวตี’’ติฯ อิจฺฉติคฺคหณํ กิมตฺถํ อทสฺสนิจฺฉายํ สติ สตฺยปิ ทสฺสเน ยถาสิยา’’ติ วุตฺตํ, (ตํ) ปฏิปาทยมาห-‘อทสฺสนิจฺฉายมฺปนิ’จฺจาทิ, สตีปิ ทสฺสเนติ อุปชฺฌาเยน ทสฺสเน สตีปิ, ตโตติ อุปชฺฌายโต, อวธิรูปตา เอวาติ อุปชฺฌายสฺสาวธิรูปตา เอวฯ ‘‘อาขฺยาโต ปโยเค’’ติ (๑-๔-๒๙) ปรวจนํ, ตทาห ‘อุปโยเค’จฺจาทิ, นิยมปุพฺพกํ วิชฺชาคหณมุปโยโค ตฺราธิเปฺปโต, อุปโยควจนสามตฺถิยา วิชฺชาคหณตฺถํ สิสฺสวตฺตํ นิยโม, ตโตติ อาขฺยาตุโตฯ ‘‘ชนิกตฺตุโน ปกตี’’ติ (๑-๔-๓๐) สญฺญาสุตฺตํ กตํ, ตทาห-‘ชนฺยตฺถสฺสา’ติอาทิ, ชนิโน อโตฺถ ชนฺยโตฺถ, กินฺตํ ชนนํ, ตโตติ ชนิกตฺตุเหตุโต, ปกติสเทฺทน การณมตฺตํ คหิตํปเรหิ ‘ปุตฺตา ปโมทา ชายเต’จฺจาโท ปุตฺตาทิโตปิ ยถาสิยา’ติ, ทุวิธํ (หิ) การณํ อุปาทานการณํ สหการิการณญฺจ, ตตฺถ การิเยนาภินฺนเทโส ฆฏสฺส มตฺติกาปิโณฺฑ อุปาทานการณํ, ตเสฺสว ปน ทณฺฑจกฺกาทิ (การิเยน ภินฺนเทโส) สหการิการณํ, เตสูปาทานการณเสฺสห คหเณ’สิงฺคา สโร ชายเต’จฺจเตฺรว สิยา, น ตุ ‘ปุตฺตา ปโมทา ชายเต’จฺจาโท, การกนฺตรวจนิจฺฉายนฺติ เอตฺถ การกนฺตราทิวจนิจฺฉายนฺติ ปาเฐน ภวิตพฺพํ… เอตฺถนฺตเร สมฺพนฺธ วจนิจฺฉายปิ สมฺภวโต, ตตฺร ติฏฺฐนฺตีติ ตตฺรฏฺฐา, เตสํ, โลโกนญฺญถาวาที โวหาริกชโน, ตตฺถ ภวา โลกิยา, นวตฺตุ ปฏิพทฺธาติ โลกวจนิจฺฉมฺลุลงฺคิย อหเมว วทามีติ สกชฺฌาสเยน วทโนฺต วตฺตา, ตปฺปฏิพทฺธา น โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘ปภโว ภวติสฺสา’’ติ (๑-๔-๓๑) สุตฺติตํ, ตทาห-‘ภวติสฺสา’ติอาทิ, ปฐมโต อุปลพฺภตีติ อตฺถกถเนน ชนฺยโตฺถ-ตฺร น สมฺภวตีติ วทติ, นหิ หิมวา คงฺคาย การณํ, สา หิ อเญฺญหิ เอวการเณหิ อุปฺปนฺนา , หิมวติ ตุ เกวลํ ปฐมโต อุปลพฺภติฯ ‘‘ชิคุจฺฉาวิรามปมาทตฺถานุมฺปสงฺขฺยานํ’’ติ (๑-๔-๒๔วา) วุตฺตํ, ตทาห-‘วิรมณเตฺถ’ตฺยาทิ, ชิคุจฺฉาปมาทตฺถธาตุโยเค ปน กมฺมาธิกรณวจนิจฺฉา ทิสฺสตีติ วุตฺตํ, อวธิวจนิจฺฉาปิ ปน ทิสฺสเก ‘ชิคุจฺฉติ นาหิริโก ปาปา’ติ, ธมฺมา ปมชฺชตีติปิ โหเตว ปฏิเสธาภาวาฯ ‘‘อญฺญาราทิตรริเต ทิสาสทฺทาญฺจุตฺตรปทาจาหิ ยุเตฺต’’ติ (๒-๓-๒๙) สุตฺติตํ, ตทาห-‘อญฺญสทฺทโยเค’จฺจาทิ, ยโตติ เทวทตฺตาทิโต, ‘‘อญฺญอิตฺยตฺถคฺคหณํ, เตน ปริยายปฺปโยเคปิ ภวตี’’ติ อเญฺญหิ พฺยาขฺยาตตฺตา อาห-‘ภิโนฺน เทวทตฺตา’ติ, อาราสทฺทสฺส ทูรตฺถตฺตา อาสวกฺขยโต อารา ทูโร ภวตี(ตฺยโตฺถ อุ) ปาทียเตตฺยาห‘อาราสโทฺท ทูรโตฺถ’ติ, นิทฺทิสฺสมานปฏิโยคีติ ‘เทวทโตฺต สูโร’ติ นิทฺทิสฺสมานสฺส กสฺสจิ โย โส ทุติโย, โส ปฏิโยคีฯ ทิสาเทสกาลวุตฺตีนํ ทิสาสทฺทเตฺถน ปริคฺคหโต อาห‘ทิสา เทสกาลวาจีนํ โยเค’ติ, ปุเพฺพว สโมฺพธาติอาทีนิ กาลวาจีโยเค อุทาหรณานิ, อญฺจุตฺตรปทอาจอาหิปจฺจยโย เคตฺวิห โนทาหฏํฯ ‘‘ปญฺจมีวิธาเน ลฺยโปฺลเป กมฺมนฺยุปสงฺขฺยานํ ‘‘อธิกรเณ โจปสงฺขฺยาน’’มิติ (๒-๓-๒๘-วา) วาตฺติกํ, ตทาห‘ยตฺถ’จฺจาทิ, ลฺยปฺปจฺจยสฺส ยตฺราปฺปโยโค, ตสฺสโตฺถ เจ คมฺยเต, โส ลฺยโปฺลโป, ตฺวาโลโป ลฺยปโลโปตฺยวิเสโส, ปาสาทํ มารุยฺห เปกฺขติ อาสเน อุปวิสิตฺวา เปกฺขตีติ อิทํ วิสโย ปทสฺสนํ ปุพฺพํ ยสฺสาติ กิริยาวิเสสเน สมาโส, วกฺขมานสพฺพทสฺสเนสุปิ ปาสาทโต-ปกฺกมนเลสสพฺภาวา ปาสาโท (เยวา) วธิรูเปน วตฺตุมิโจฺฉติ ทเสฺสตุมาห-‘ตถาหิ’จฺจาทิ, อปกฺกมติ ตโต ตํ ทสฺสนนฺติ ตโต ปาสาทโต ตสฺส ทฏฺฐุโน ทสฺสนํ จกฺขุนฺทฺริยํ อปกฺกมตฺยปยาตีตฺยโตฺถ, อวธิภาโว ปาสาทสฺสาติ วิญฺญายติ, เยสนฺติ เวเสสิกานํ, เต เหฺยวมาจิกฺขนฺติ ‘‘อินฺทฺริเยสุ จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุโคฬกโต-จฺจนฺตสุขุมภาเวน นิกฺขมฺม วิสาลีภวนฺตํ วิสยเทสมฺปคมฺม สกลมตฺตนา ทิฏฺฐํ ปสฺ

สติ รํสิรูเปน, ยถา กาหลา มูเล กิสา อเคฺคมหตี, ตถา ญาณินฺทฺริยานี’’ติ, อธิฏฺฐานเทสนฺติ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานภูตํ จกฺขุโคฬกเทสํ, วิสยปฺปวตฺตีติ โคจเร ปวตฺติ, สนฺตติยาติ อินฺทฺริยปพนฺธสฺส, อธิฏฺฐาน มนินฺทฺริยํ นาปชฺชเตติ สมฺพนฺโธ, ตโตติ ปาสาทโต, อปกฺกนฺตฺยาติ อปคมเนน, ยชฺชปิ จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุโคฬกโต พหิ นิคฺคจฺฉติ, ตถาปิปาสาทฏฺฐสฺสจกฺขุโคฬกานิคฺคจฺฉตีติ ปาสาทสฺสาปฺยวธิภาโว, เยสนฺตูติ ขณิกวาทีนนฺตุ, อินฺทฺริยาธิฏฺฐานมฺปเตฺต วิสเย วิญฺญาณลกฺขณํ การิยํ กโรนฺติ สีเลนาติ ปตฺตการีนิ, อนินฺทฺริยาธิฏฺฐานโทโส เนติ สมฺพนฺโธ, ตโตติ ปาสาทโต, เยสมฺปนาติ ขณิกวาทิโนว ทเสฺสติ, อตฺร หิ จตฺตาโร ปกฺขา ปตฺตการีนินฺทฺริยานิ, อปฺปตฺตการีนิ, จกฺขุโสตานิ อปฺปตฺตการีนิ เสสานิ วุตฺตวิปริตานิ, จกฺขุเยว ปตฺตการี เสสมญฺญเถติ, จตุเสฺวว เตสุ ปฐมปกฺขทฺวยมฺปนฺยสฺย ปฏิปาทิตํ... ตปฺปฏิปาทเนเนตเรสมฺปิ ปฏิปาทิตตฺตา, สพฺพสามยิกสาธารณตฺตาสทฺทสตฺถสฺสาติ อิทํ อยุตฺตมิว ทิสฺสติ... สทฺทสตฺถสฺสิมสฺส พุทฺธวจโนปโยคิเตฺตน โสคตสมยานุคุณปฺปวตฺติโต, ขณิกวาทิโน ปนนิสฺสาเยทํ สุนฺทรเมว, มนสิการาทีติอาทิสเทฺทน จกฺขุโต [จกฺขุนา (โปตฺถเก)] อเภโท รูปาปาถคโม จ ทสฺสิโต, โยคฺคเทสติ ทสฺสนโยเคฺค ปเทเสฯ ‘‘ปุจฺฉนาขฺยาเนสุ จ ปญฺจมี วตฺตพฺพา’’ติ (๒-๓-๒๘วา) วุตฺตํ, ตทาห-‘ปุจฺฉนสทฺทโต’จฺจาทิ, ปุจฺฉนาขฺยาเนสุ สามเญฺญน ปญฺจมีวิธาเน-ติปฺปสงฺคํ ทเสฺสตุมาห-‘อวสฺส’มิจฺจาทิ, กสฺสาติ ปโญฺห, เทวทตฺตเสฺสตฺยาขฺยานํ, โกโส ยญฺญ ทโตฺตติ ปโญฺห วิธิรูโปวายํ, โย-งฺคทีตฺยาทฺยนฺวาทรูปมาขฺยานํ, องฺคทีเกยูรีฯ ‘‘ยโตจาทฺธกาลนิมฺมานํ ตโต ปญฺจมี วตฺตพฺพา’’ติ (๒-๓-๒๘วา) วุตฺตํ, ตทาห-‘อทฺธ’จฺจาทิ, นิมียเต ปริจฺฉิชฺชเต เยน ตํ นิมานํ, ตเทว นิมฺมานํฯ ‘‘อทฺธสฺส ปฐมา สตฺตมี จ วตฺตพฺพา’’ติ (๒-๓-๒๘) วุตฺตํ, ตตฺถายมโตฺถ ‘‘ตํ ยุตฺตาติ วตฺตเต, ตํ ยุตฺตา ปญฺจมิยุตฺถา ปรสฺสาทฺธสฺส ปฐมา จ สตฺตมี จ วตฺตพฺพา’’ติ, ปาฏลิปุตฺตสฺมาติ ปญฺจมิ ยุตฺตํ, เอตาปิ น วตฺตพฺพาติ ทเสฺสตุมาห-‘สตฺตโยชนานี’ติอาทิ, อตฺร หิ ยทา ราชคหสฺส โยชนญฺจาเภโท วตฺตุมิจฺฉียเต, ตทา ปาฏลิปุตฺตสฺมา ราชคหํ สตฺตโยชนานีติ, เภทวจนิจฺฉายนฺตุ ‘‘สพฺภาโว’’ตฺยาทินา (๒-๓๔) สตฺตมี สิทฺธา‘สตฺตสุ โยชเนสุ’ติฯ ตถาหิ ปาฏลิปุตฺตสฺมา สตฺตสุ โยชเนสุ สติ ราชคหํภวตีตฺยยมโตฺถ ปตียเต, สตฺตโยชนสมฺพนฺธิภวนํ ราชคห (ภวน)สฺส ลกฺขณมฺภวติฯ สมฺพเนฺธ ฉฏฺฐีติ อิมินา ‘‘ตํ ยุตฺตา กาเล สตฺตมี วตฺตพฺพา’’ติ (๒-๓-๒๘วา) วจนมฺปฏิกฺขิปติฯ ‘‘กรเณจ โถกปฺปกิจฺฉกติปยสฺสา สตฺตวจนเสฺส’’ติ (๒-๓-๓๓) สุตฺติตํ, ตทาห-‘ยทา อิจฺจาทิ, กิจฺฉาทโยติอาทิสเทฺทน โถกอปฺปกติปเย สงฺคณฺหาติ, อสตฺตรูปนฺติ อทฺทพฺพรูปํ, คุเณ เหตุมฺหีติ คุณปทเตฺถ เหตุภูเต ‘‘คุเณ’’ติ (๒-๒๑) ปญฺจมีติ อโตฺถ, ยถาวุตฺตวิธาเนเนติ ‘‘คุเณ’’ติ สุเตฺตวุตฺตวิธาเนน, ‘‘คุเณ’’ติ สุเตฺต วุตฺตวิธาเนน, ยทาตฺวิจฺจาทินา ปเรสํ วิย กรเณ วิสุํ วิธาเน ปโยชนํ นตฺถีติ ทเสฺสติฯ กตฺตพฺพรูปสฺส จลนสฺสาติ สมฺพโนฺธ, สมานาธิกรณเตฺตน วิเสสนนฺติ โยชนา, สมานาธิกรณเตฺตนาติ จ ‘รโญฺญ ปุริโส’ตฺยาโท อสมานาธิกรณสฺสาปิ วิเสสนตฺตทสฺสนโต วุตฺตํ, สมานาธิกรณเตฺตน วิเสสนภาโว จาสฺส โถกคุณานฺวิเต จลเน วตฺตมาโน โถกสโทฺท อสตฺตวจโนว วิเสสนนฺติ, เตเนวาขฺยายเต ‘โถกสฺส กมฺมตฺตา กเมฺม ทุติยา’ติฯ ปญฺจมีตฺยนุวตฺตมาเน ‘‘ทูรนฺติกเตฺถหิ ฉฏฺฐี วา’’ติ (๒-๓-๓๔) วุตฺตํ, ตทาห‘ทูรนฺติ กเตฺถหิ’จฺจาทิ, อวธิสมฺพนฺธลกฺขณาติ อวธิสมฺพนฺธาว ลกฺขณํ นิมิตฺตมาสํ ปญฺจมีฉฏฺฐีนํ ตา ตถา วุตฺตา, วตฺตุมิโจฺฉติ อิมินา วจนิจฺฉาเยว ปธานตฺตมาห, เอวํ จรหิ ตํตํ การกวจนิจฺฉายมญฺญาปิ วิภตฺติโย กสฺมา นปฺปยุเชฺชยฺยุนฺติ อาห-‘โลกิยา เจตฺถา’ติอาทิ, เอตฺถ วิภตฺตีนํ นิยเม โลกิยา เอว วจนิจฺฉา นิพนฺธนํ การณนฺติ อโตฺถ, ปญฺจมีจาตฺยนุวตฺตมาเน ‘‘ทูรนฺติ กเตฺถหิ ทุติยา เจ’’ติ (๒-๓-๓๕) วุตฺตํ, ‘‘ปญฺจมฺยธิกรเณจ’’ (๒-๓-๓๖) อิจฺจตฺร จ กาเรน ทูรนฺติ กเตฺถหิ สตฺตมี จ วุตฺตา ปาฏฺฐิ ปทิกเตฺถ สารสงฺคหการาทีหิ, ตทกฺขิปฺป อญฺญาปเทเสน ปฏิกฺขิปิตุํ เกจิตฺยาทิ ยํ วุตฺตํ วุตฺติยํ, ตํ ทเสฺสตุมาห’เกจีติ สารสงฺคหาทโย’ติอาทิฯ ทูราปาทาวเส

จนฺติ อยํ เตสมฺปฏิเกฺขปน โยติ สมฺพนฺโธ, อิติสโทฺท ปเนตฺถ ปริหีโน, นหิตนฺติอาทีสุ ตสเทฺทนาสตฺตรูปํ ทูราทิ วตฺตุมิจฺฉิตนฺตฺยวเสยํ, น หิ ตํ คมฺยเต, น หิ ตโต คมฺยเต, น หิ เตน คมฺยเต, น หิ ตสฺมึ ฐียเต'ติ วิสุํ สมฺพนฺโธ วเสโยฯ ปตียเนฺตจาติ โจ วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเย, อโตเจติ วกฺขมานเหตุปรามาโส, ยนฺติ ยสฺมา อเตฺถ นิปาโต, วากฺยกาโร วรรุจิ, ตํสามานาธิกรณฺยโตติ ทูราทิสา มานาธิกรณฺยโต, ตํยุตฺตโตปีติ ทูราทิยุตฺตา คามาทิสทฺทโตปิ, ปจฺจกฺขโนฺตติ วากฺยการวจนํ ปจฺจาจิกฺขโนฺต, ตถาหฺยตฺรายํ มหาภาสฺส ปาโฐ ''ทูรนฺติกเตฺถหิ ปญฺจมีวิธาเน ตํยุตฺตา ปญฺจมีปฏิเสโธ วตฺตโพฺพ ทูรา คามสฺส, ตตฺราปิ ทสฺสนา อนตฺถโก-ยมฺปฏิเสโธ, ตตฺราปิ หิ ปญฺจมี ทิสฺสติ–

ทูรสฺมาวสถา มุตฺตํ, ทูราปาทาวเสจนํ;
คุรุโต กฺปิตา ทูรา,ภาพฺยํ ทูรา จ ทสฺสุหิติฯ

อตฺร ทูรนฺติเกตฺยาทิ วตฺตพฺพํ วากฺยการวจนํ, ทูรา คามสฺสาติ ตโสฺสทาหรณํ, ตตฺราปิจฺจาทิ ปจฺจกฺขานภาสฺสํ, ทูรสฺมาวสถาติ อาวสถสฺส ทูเรติ อโตฺถหิ ภาสฺสปทีเป เกยฺยโฏ, ปฐโม ปุริโส ยสฺส โส ปฐมปุริโส ภวติ ''ทูรนฺติกา''ทิ (๒-๖-๕) กจฺจายนสุเตฺต สุทฺธาทิโยโคปิ สงฺคหิโต, เตนาห–'สุทฺธปฺป โมจนวิวิตฺตปฺปมาณโยเค'ติ, ''ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิจ'' อิติ (๒-๖-๒) สุเตฺต จคฺคหณโต ปภุติโยโค จ คหิโต, เตนาห–'ปภุติ โยเคจา'ติ, ปภุติโยเคจาติ อิมินา ปภุตฺยตฺถโยโคปิ สงฺคหิโต, เตเนว 'ยโตสรามิ อตฺตาน'นฺติ อุทาหฏํฯ

๒๗. อป

นนุ ผุโฏว เตสํ สาลาทีนํ โยโคติ กิเมตฺถ ปเญฺหน กสฺส ปเนเตหิ โยโค'ตฺยาสงฺกิยาห-'วชฺชนํ หิจฺจาทิ, วชฺชนานนฺติ กตฺตริ อโน, วชฺชเน สมฺพเนฺธ วตฺตมาเนหีติ วชฺชนสงฺขาเต สมฺพเนฺธ วตฺต มาเนหิ อปปรีหิ, ยุตฺตสฺมาติ ยุตฺตโตว เอกสฺมา, นาญฺญโต, กิเมตฺถ วตฺตพฺพนฺติ อิมินา อปปรีหิ ยุตฺตสฺมาว ปญฺจมีภวเน ปสิทฺธตฺตมาห, ปสิทฺธเมฺปตมาหริตฺวา ปกาเสตุมาห-'กตฺตุโน'จฺจาทิ, ยทโตฺถติ โยสาลาทิ อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺส วชฺชนกิริยา รมฺภสฺส โส ยทโตฺถฯ ''ปญฺจมฺยปาปรีหี''ติ (๒-๓-๑๐) อายุเตฺตปิ ปญฺจมี วิธียเต ปเรหิ, ตทาห-'มริยาทาย'มิจฺจาทิ, อวธิมา เอตฺถ วสฺสนํฯ

๒๘. ปฏิ

ทิฏฺฐสมฺพนฺธสฺสาติ ปสิทฺธวเสน ทิฏฺฐการิยการณสฺส มุขฺยสฺส, ตสฺส การิยตฺถนฺติ ตสฺส มุขฺยสฺส ยํ การิยํ, ตทตฺถํ มุขฺยการิย กรณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติ, ตสฺมึ ปฏินิธิมฺหิ วตฺตมาเนน ปภิเนติ สมฺพโนฺธ, วินิมเยติ ปริวตฺตน นิมิตฺตํ ปฏิทาเนจาติ จ สทฺทสฺสาฏฺฐานปฺปยุตฺติ ทฏฺฐพฺพา, ปตินา ตสฺส โยโคติ สมฺพโนฺธฯ

๒๙. ริเต

ยทิ วชฺชนกิริยาย สมฺพชฺฌมานสฺส กมฺมตฺตา กเมฺม ทุติยา, กิมตฺถํ จรหิ ปุน ทุติยาวจนนฺติ อาห-'ปฏิปทวิธาเน'จฺจาทิ, ปฏิปทํ อุชุกเมโวจฺจาริตํ วิธานํ ยสฺสา สา ปฏิปทวิธานา, วิเสสวิธาน วตีตฺยโตฺถ, ยชฺชตฺร ทุติยาวจนํ น สิยา ตทา ริเตสเทฺทน โยเค อุชุกํ วิธียมานาย ปญฺจมิยา ทุติยา พาธีเยถาติ มญฺญเตฯ ยทฺยตฺร ปญฺจมิยา ทุติยาย พาธาภาโว เอว ปโยชนํ, เอวญฺจรหิ 'ริเต วา'ติ สุตฺตยิตพฺพํ เอวํ สติ ปเกฺข ทุติยา จ ภวิสฺสติ, ลหุ จ สุตฺตมฺปณีตมฺภวตี

ตฺยาสงฺกิย ปโยชนนฺตรมาห-‘อุตฺตรตฺถเญฺจ’ติ, อโตเยวาติ อุตฺตรตฺถตฺตาเยว, ปุน ปโยชนนฺตรํทุติยา คหณสฺส ทสฺสยมาห-‘วิภตฺยนฺตเร’จฺจาทิ, อาหจฺจ กณฺฐาทิฎฺฐาเน วายุนาอาหนิตฺวา อาหริตฺวา วา วจนํ อาหจฺจวจนํ, อฺชุกวจนนฺติ วุตฺตํ โหติ, วิภตฺยนฺตรํ ฉฎฺฐีวิภตฺติ, ตสฺส พฺยุทาสตฺถํ, นิราสตฺถนฺตฺโตฺถ, อญฺญาปีติ ทุติยาย อญฺญา ฉฎฺฐีปิ, ปกตาย ปญฺจมิยา สมฺพนฺธนโตฺถ ปกตสมฺพนฺธนโตฺถฯ

๓๑. ปุถ

น ทุติยาปิ โยควิภาคโตติ เอวํ มญฺญเต ‘‘ตติยา เจติ วตฺตมาเน ตตฺถ ยทิ จกาเรน ‘ทุติยา เจ’ติ สมฺพนฺธีเยยฺย, ตตฺราปิ จ กาเรน ปญฺจมีเตฺยวํ น กสฺสาปฺยปกํโสติ‘วินาญฺญตฺรปุถนานาหิ ตติยา เจ’เตฺยกโยคมกตฺวา โยควิภาคสามตฺถิยา ‘ตติยา เจ’ติ จ กาเรน ชาตุ ปญฺจมี’’ติ, อสหายตฺถเตฺต สติ ‘วินาเตฺถ หี’เตฺยวมวตฺวา กึ วิสุํ สุตฺตรจนาเยตฺยาห-‘เภโท ปาทานนฺตฺวิ’จฺจาทิฯ

๓๒. สตฺต

ยนฺตํ สทฺทานํ นิจฺจตฺตา สมฺพนฺธสฺส ยตฺถาติ ปรามฎฺฐํ โสติ, โยติ ปรามฎฺฐํ ตสฺสาติ จ นิทฺทิสติ, โย ยเตฺถตฺยาทิกญฺจ ‘กิริยาธารภูเต’จฺจาทิวุตฺติคนฺถ วิวรณนฺติ โยติ กิริยาเธยฺยภูตาธิเปฺปตา, เอตเนวาห‘กิริยา จา’ติอาทิ, เตนายมาธารียติ กตฺตุกมฺม สมเวตา กิริยาสฺมินฺตฺยธิกรเณ วา ตํ อาธารยตีติ กตฺตริ วา ฆณเนฺตน ทฎฺฐโพฺพ, กตฺตารํ กมฺมญฺจ กิริยานิสฺสยภูตมาธาร ยตีตฺยาธาโรติ วา กตฺตริ ฆณ, วุตฺตํ หิ–

> อาธารยติ โย กตฺตุ, กมฺมํ กิริยนิสฺสยํ;
> อาธารํ การกญฺจาหุ, ตํ จตุพฺพิธเมว เจติฯ

นนุ จ กิริยาธารเณนาธาโรตฺยุจฺจเต, ตํ กิเมวมุจฺจเตติ เจ, เนสโทโส ยเทว หิ กิริยาธารณมสฺส, ตนฺตนฺนิสฺสยภูต กตฺตุกมฺมธารณํ, นหฺยญฺญตา ตทฺธารณํ สมฺภวติ ตโต กิริยาการเณนาธารเณนาธาโรตฺย ยเมวโตฺถ, น กตฺตุกมฺมปริจฺจาเคนาธาเรน อฺชุกํ กิริยา คยฺหเต, เตเนว วกฺขติ-‘กิริยายโย อาธาโร’จฺจาทิ, นนุ ยทฺยปฺยุชุกเมว กิริยํ ธารยติ กตฺตา กตฺตุสมวายินิํ, กมฺมสมเวตญฺจ วิเกฺตทนาทิํ กิริยํ กมฺมํ… ตถา สติ ตาเนวาธาโรติ, น… โลเก สเตฺถ จ เตสมาธารเตฺถ นาปฺปตีติโต, กตฺตุกมฺมตาเยว หิ เตสมฺปตีตีติ ทเสฺสตุมาห-‘กิริยา เจ’ตฺยาทิ, ตถา จ วุตฺตํ–

> กตฺตุกมฺม พฺยวหิตํ, ธาเรนฺตมนุชุ กฺริยํ;
> กฺริยาสิทฺธุปการิ จ, สเตฺต-ธิกรณํ มตนฺติฯ

กตฺตุกมฺมพฺยวหิตนฺติ กตฺตุกเมฺมหิ ตํสมเวตภาเวน พฺยวหิตํ, อนุชุ ปารมฺปริเยน, กฺริยาสิทฺธุปการิติ กตฺตุกมฺมสมเวตาย กิริยาย ปสิทฺธิยํ อุปการี อุปกุพฺพนฺตํ, นนุ จ น กิริยา ธารเณเนวายมาธาโร, กตฺตุกมฺมานํ ธารเณนาปฺยาธาโรติ สกฺกา ววตฺถเปตุนฺติ โจทนมฺมนสิ นิธายาห-‘น เจ’ตฺยาทิ, กิริยา นิมิตฺตเสฺสวาติ กตฺตุกมฺมสมวายินิยา กิริยาย นิมิตฺตเสฺสว, ตเทวํวิธมาธารํ จตุพฺพิธมฺมตนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘อาธาโร จาย’มิจฺจาทิ, จตฺตาโร วิธาปการา อสฺสาติ จตุพฺพิโธ, อาเธยฺเยน สโหปสิเลโส สํโยคลกฺขโณ-สฺส อตฺถีติ โอปสิเลสิโก อาธาโร-‘กเฎนิสีทติ ถาลิยํ ปจติ’ตฺยาโท กฎาทิ, ตถาหิ เทวทตฺตสมเวตํ นิสีทนกิริยํ กโฎ เทวทตฺตํ ธารยํ

ธารยติ เทวทตฺตพฺยวหิตํ, เอวํ ถาลีปิ ตณฺฑุลสมเวตํ วิเกฺลทนาทิกิริยํ ตณฺฑุเล ธารยํ ธารยตีโตฺยปสิเลสิกาธารตฺตํ กฎาทิโนฯ ยโต-ญฺญตฺราเธยฺยํ น วตฺตเต สพฺพถา ภิโยฺย วา, โส เวสยิโก, วิสโยหฺยาเธยฺยสฺสานญฺญตฺรภาโว, ยถา จกฺขาทิปฺปวตฺตีนมญฺญตฺราภาวา จกฺขาทีนํ รูปาทโย วิสยาติ วุจฺจเนฺต, เอวมากาเส สกุนโยตฺยาโท สกุนฺยาทีนมากาสาทิโต-ญฺญตฺราภาวาเต เตสํ วิสยาตฺยุจฺจเนฺต, วิสโย เอว เวสยิโกฯ โย อาธาราเธยฺยานมภิพฺยาเปตฺยาเธยฺยมิตฺยภิพฺยาปโก, ตถา หิ‘ติเลสุ เตลํ, ทธิมฺหิ สปฺปิ,ตฺยยตฺร ติลาทิกํ เตลาทิกมาเธยฺยํ พฺยาเปตฺวา ติฏฺฐตีติ ติลาทิ พฺยาปกาธาโรฯ สมีเป ภโว, สมีโป เอว วา สามีปิโก, ยสฺส สมีปเทเส อาเธยฺยํ วตฺตเต โส เอวมุจฺจเต, อโตฺรทาหรณํ ‘คุรูสุ วสติ คงฺคายํ โฆโส’ติฯ นนุ จาตฺราปฺยาธาเร สตฺตมี วิธียเต อาธาโร จ นิสฺสโย วุจฺจเต, นิสฺสโย จ สํโยคสมวาเยหิ โหติ, น จ สิสฺสาทีนํ คุรุปฺปภุตีติ เทวทตฺตสกุนฺยาทีนมิว กฎากาสาทีหิ สํโยโค, เตลาทีนมิว จ ติลาทีหิ สมวาโย วา อตฺถิ, เตนายุตฺตํ เต สมาธารตฺตนฺติ, เนตทตฺถิ, ยทายตฺตา หิ ยสฺส ฐิติ โส วินาปิ สํโยคสมวาเยหิ ตสฺส นิสฺสโย ภวติ, ตถาหิ ปุริสสฺส น รญฺญา สห สํโยโคสมวาโย วาตฺถิ, อถ ปน ตทธีนฏฺฐิติตฺตา ราชนิสฺสโย ปุริโสติ พฺยปทิสฺสียเต, สิสฺสาทีนญฺจ คุรุปฺปภุติน มายตฺตา ฐิตีติ เตสมยํ [เตนสฺสายํ (โปตฺถเก) ยุโตฺถ เต ปติ คุรุปภุตีนํ นิสฺสยภาโว (ชินินฺทพุทฺธิ)] ยุโตฺต คุรุปฺปภุตินํ นิสฺสยภาโวติ, เอตฺถ ปน ยชฺชปิ เวสยิกาภิพฺยปกานมาธาราเธโยฺยปสิเลโส อตฺถิ, ตถาปิ ปการนฺตรเสฺสว ปริปฺผุฏตฺตา ตเถว วจนิจฺฉา, นาญฺญถา โอปสิเลสิเกน วา [โอปสิเลสิเกว] วิสยาภิพฺยาปกานมคฺคหณโต อุปสิเลสเสฺส วา [อุปสิเลสเสฺสว] ปริพฺยตฺตตฺตา ตเถว โวหาโรติ น สงฺกโร สงฺกนีโยติฯ

๓๓. นิมิตฺต

นิมิตฺตภาวมเตฺตตีมินา กมฺมสํโยคาภาเวปิ สตฺตมิยา ปวตฺติ มาห, น ปเรสํ วิย กมฺมสํโยเค เอว, เตเนว วกฺขติ-‘เอวมญฺญเต’จฺจาทิ, พาหิรานํ หิ-‘นิมิตฺตา กเมฺมน’’ (จํ, ๒-๑-๘๙) อิติ สุตฺตํ, ตตฺถ กเมฺมน โยเค ปโยชนา สตฺตมีภวตีตฺยโตฺถ, อชินมฺหิ หญฺญเต ทีปีติทีปิโน หนนสฺส ปโยชนํ จมฺมํ, ตสฺส ทีปินํหนฺตีติ กเมฺมน โย โค, สฺเตฺต กเมฺมนาตฺยวจเน ปโยชนํ วตฺตุมารภเต ‘น ปเน’จฺจาทิฯ

๓๔. ยพฺภา

ยสฺส กิริยาติ ยสฺส ควาทฺยตฺถสฺส สมฺพนฺธินี โทหนาทิกิริยา, กิรินฺตรสฺสาติ คมนาทิกิริยนฺตรสฺส, เอเตนาติ ลกฺขณนฺติ เอเตน, ตโต-จฺจสฺส วิวรณํ กิริยาวตาติ, ‘‘กาลภาเวสุ เจ’’ติ (๒-๖-๔๓) กจฺจายเนหิ สุตฺติตํ, ตทาห-‘กาลเตฺถหิ จา’ติอาทิฯ

๓๕. ฉฏฺฐี

สามิสฺสราทิโยเค ฉฏฺฐีสตฺตมิโย ยถา สิยุนฺติ ‘‘สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสฺเตหิ จ ‘‘อิติ (๒-๓-๓๙) อารทฺธํ ปเรหิ, ตทาห-‘สามิ’จฺจาทิ, อตฺร จ ชินินฺทพุทฺธินา ‘‘สามฺยาทีนํ เภเทโน ปาทานํ ปริยายนฺตรนิวตฺยตฺถมิห มา โหตุ คามสฺส ราชา’’ติ วุตฺตํ วากฺยมุปนฺยสฺย หสฺสาปฺย ยุตฺตตฺตมุปทสฺสยมาห-‘สามิสฺสเร’จฺจาทิ, เกน นิวารียเต, น เกนาปีตฺยโตฺถ, วิสยวจนิจฺฉายํ ‘คาเม ราชา’ตฺยปิ ภวิตพฺพมิตฺยเนนาห, ‘‘อายุตฺตกุสเลหฺยาเสวาย’’มีติ (๒-๓-๔๐) อารทฺธํ, ตทาห-‘อายุเตฺต’จฺจาทิ, อาสวา ตปฺปรตา, พฺยาวโฏ นิยุโตฺต, ตเตฺถทํ สิยา ‘‘อาเสวายนฺติ วกฺขามี ตฺยวสฺสํ วจนมิทมารพฺภนียมญฺญถา อีสํยุเตฺตปิ ‘อายุโตฺต โค สกฏสฺสา’ติ ปสชฺชตี’’ตฺยาสงฺกิย นเตฺถวตมฺปิ ปโยชนนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘วินาปิ’จฺจาทิ, ‘‘สามิสฺส

รา’’ตฺยทิกํ กจฺจายนสุตฺตํ, เตเนวาติ กจฺจายนสุเตฺต ปสูตสทฺทานนฺตรํ กุสลสทฺทนิเทฺทเส เนว, อิธาติ โมคฺคลฺลานวุตฺติยํฯ กจฺจายเนน ‘‘กมฺมกรณ นิมิตฺตเตฺถสุ สตฺตมี’’ (๒-๖-๔๐) ‘‘ปญฺจมฺยเตฺถ จ’’ (๒-๖-๔๑) อิติ จ สุตฺติตํ, เตนาห-‘กเมฺม’จฺจาทิ, คหณสฺส พาหา วิสโยติ สมฺพโนฺธ, กจฺจายนานํ‘ภิกฺขูสู’ติอาทีนิ กมฺมเตฺถ อุทาหรณานิ, หเตฺถสูติอาทีนิ กรณเตฺถ, กทลีสูติ ปญฺจมฺยเตฺถฯ ‘‘มณฺฑิตุสฺสุเกฺกสุ ตติยา เจ’’ติ (๒-๖-๔๕) กจฺจายนสุตฺตํ, ตทาห ‘ป สนฺนเตฺถ’จฺจาทิ, ปสนฺนเตฺถติ มณฺฑิตเตฺถ, อุสฺสุกฺกเตฺถติ อุสฺสาหเตฺถฯ

๓๖. ยโต

วิสุํ กรณํ นิทฺธารณํ, ชินินฺทพุทฺธาจริเยน ‘‘กิมตฺถมฺปุนริทํ วจนํ ยาวตา นิทฺธาริยมาโน-วยโว สมุทายพฺภนฺตโร, ตตฺถ ยทา สมุทายสฺสา-ธิกรณตฺตํ วตฺตุมิจฺฉียเต, ตทา สตฺตมี สิทฺธาว, ยถา รุเกฺข สาขาติ, ยทา ตฺววยวสมฺพโนฺธ ตทา ฉฎฺฐี, ยถา รุกฺขสฺส สาขาติ สจฺจเมตํ ปปญฺจตฺถนฺตุ วจน’’นฺติ วุตฺตํ, ตเญฺจต มยุตฺตนฺติทเสฺสโนฺต อาห-‘น สาลโย’จฺจาทิสูกยุตฺตา นิธญฺญานิ สูกธญฺญานิ, อาหิตา อวฎฺฐิตา, อาเธยฺย ภูตาติ วุตฺตํ โหติฯ ยโตติ อาหิตตฺตกา รณา, ตโตติ ยโต ชินินฺทพุทฺธิวจนเมวมยุตฺตํ, ตสฺมา การณาฯ ‘ปญฺจมี วิภเตฺต’’ติ (๒-๓-๔๒) ปาณินีย สุตฺตํ, ตทาห-‘สมุทายโต’จฺจาทิ, สุตโต สกาสา สีลํ อติสเยน เสโยฺยติ สมฺพโนฺธ, ‘‘นิทฺธารเณ ฉฎฺฐี สตฺตมีสุ ปเตฺตสุ ตทปวาโท, ยํ โยโค’’ติ ปเรหาขฺยายเต, ตตฺถ ตาว นิทฺธารณเมเวตฺถ นตฺถิ กุโต ฉฎฺฐีสตฺตมีนํ ตตฺถปฺปวตฺติ, ยโต ตาสํ พาธนตฺถมิทมารพฺภเตติ ทสฺสยมาห-‘นาตฺร ชาตฺยาทีหิ’จฺจาทิ, นหิจฺจาทินา ชาตฺยาทีหิ นิทฺธารณาภาวํ ทเสฺสติ, ชจฺจาทีนนฺติ นิทฺธารเณ ฉฎฺฐี, กุโต น ภวติจฺจาห-‘ชจฺจาทิสมฺพเนฺธเน’จฺจาทิ, อตํ พฺยปเทสโตติ สีลตฺตาทิพฺยปเทสาภาวโต, ปุน นิทฺธารณาภาเว เหตุวนฺตรมาห-‘ตุลฺยานเญฺจ’’จฺจาทิ ฯ สาธุนิปุเณหิ โยเค ปูชายํ คมฺมมานายํ สตฺตมี, ตถา อสาธุโยเค, ตถา ปสิตอุสฺสุเกฺกหิ โยเค ตติยาสตฺตมิโย, ตถา โลปนฺตนกฺขตฺตสทฺทา จ เตน เตน วจนนฺตเรน ปาณินิเยหิ วิหิตา, ตํ สพฺพํ ตํตํการกวจนิจฺฉายเมว สาเธตุํ ‘มาตริ สาธุ’ อิจฺจาทโย อุทาหฎา เกเสสุ ปสิโต ปส โตฺต, อวพโทฺธติ อโตฺถ, เกเสหิ กรณภูเตหิ ปสิโต ภวติ, กตฺตุภูเตหิ วา ปสิโต กโตติ อโตฺถ, ผุเสฺสนินฺทุยุเตฺตน ลกฺขิโต กาโล โสยมิตฺยเภเทน สมฺพนฺธา ผุเสฺส, เตน กรณภูเตนฯ

๓๗. ปฐมา

ปฐมาตฺถมเตฺตติ เอตฺตเก วุเตฺตปิ วากฺยโตฺถ ปทโตฺถ วา น วิญฺญายเต นามคฺคหณานุ วตฺติโตติ ทเสฺสตุมาห-‘เทฺวเทฺวกาเนกาทิ สุตฺตโต’ติอาทิ, นาเมนาโตฺถ ปฎิปาทิยมาโน นามสงฺขาเต-ตฺตนิ อภิเธยฺยเตฺตนาชฺฌาโรปฺย ปฎิปาทยตฺยนเปกฺขิต วิภตฺติวิเสสนฺติ อาห-‘อภิธียติ’จฺจาทิ, ปกติรูเปนาติ นาเมน, ตสฺส อภิเธยฺยสฺส, มตฺตสทฺทสฺสาติอาทินา สาม ญฺญนฺตีทํ มตฺตสทฺทสฺสตฺถวจนนฺติ ทเสฺสติ, อิทํ วุตฺตํ โหตีติ นามสฺสาภิเธยฺยมเตฺตติ อิมินา อิทํ วกฺขมานํ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปาฎิปทิกตฺถลิงฺคปริมาณวจนมเตฺต ปฐมา’’ติ (๒-๓-๔๖) ลิงฺคาที สุ เภเทน ปฐมาวิธานมฺปฎิปนฺนา, ตทาห-‘ลิงฺคปริมาเณ’จฺจาทิ, ลิงฺคํ อิตฺถิปุนฺนปุํสกานิ, ปริ มาณํ ปริเจฺฉโท, สงฺขฺยา เอกตฺตพหุตฺตานิ, ตพฺพโนฺตปิ สทฺทโตฺถเอวาติ ลิงฺคาทิวโนฺตปิ สรู ปา พฺยติริโตฺต สทฺทโตฺถ เอว, อุจฺจตฺตนีจตฺตสามญฺญมฺปุโรธาย ปวตฺติยา อุจฺจนีจสเทฺทหิ ปฐมา โหเตว, ตํยุตฺตสฺสาปิ สทฺทตฺถภาวโต ‘อุจฺจํ ฆรานิ’ตฺยาทีนิปิ อุจฺจตฺตํ คุณํ นิมิตฺตํ กตฺวา โสยมิตฺยเภทสมฺพนฺธ ฆเรสุ วตฺตนฺตีติฯ ปลมฺพเต อชฺฌาคจฺฉติตฺยาโท ‘‘อสเงฺขฺยหิ สพฺพาสํ’’ติ (๒-๑๑๙) โลปวิธานสามตฺถิยา ปาทีหฺยนตฺถเกหิปิ ปฐมา สิทฺธาเยวฯ

๓๘. อามนฺต

อภิมุขํ กตฺวาติอาทินา โยคารมฺภสฺส ผลํ ทเสฺสติ, นามเตฺถติ สทฺทเตฺถ, ปทโตติ อามนฺตณาธิกอตฺถมตฺตปฺปกาสกปทโต, โหนฺติ เจตฺถ…

สิทฺธสฺสาภิมุขีการ [ภิมุขีภาว (โปตฺถเก)], มตฺตมามนฺตณํ สิยา;
อโตฺถ กตาภิมุโข หิ, กฺริยายํ วินิยุชฺชเต;
อามนฺตณํ น วากฺยโตฺถ, ปทโตว ปตีติโต;
นเตฺถวามนฺตณํ โลเก, วิธาตเพฺพน วตฺถุนา;
ตํ ยถา ภว ราเชติ, นิปฺปนฺนโตฺถ ภเวติ จฯ

สิทฺธสฺสาติ เทวทตฺตตฺตาทินา สิทฺธสฺส, อโตฺถติ เทวทตฺตาทิ, กตํ อาภิมุขฺยํ สมาธานํ เยนาติ วิคฺคโห, กฺริยายํ วินิยุชฺชเต คจฺฉ ภุญฺชาติ, อามนฺตณํ นตฺถิ… อิทานิ วิธียมานเตฺตนาลทฺธสตฺติกสฺสาภิมุขยิตุมสกฺกรูปตฺตา, วิธาตเพฺพนาติ นิปฺผาเทตเพฺพนฯ

๓๙. ฉฎฺฐี

กิริยาการเกจฺจาทิวุตฺติคนฺถสฺส อตฺถสํวณฺณนํ กตฺตุมารภเต ‘เอกายํ สมฺพโนฺธ นาเม’จฺจาทิ, กิริยาย การเกหิ จ นิปฺผาทิโตติ อิมินา สมฺพนฺธสฺส กิริยาการกสมฺพนฺธ ปุพฺพกตฺตมาห, ตโตเยวายํ นากสฺมีโกติ น เยสํเกสญฺจิ ทฺวินฺนํ ภวติ, วิสิฏฺฐานํเยว ตุ ทฺวินฺนํ ภวตีตฺยติปฺปสงฺคาภาโว, กิริยาการกสมฺพนฺธปุพฺพโก หิ การเกหิ อโญฺญ สสฺสามิภาวาทิโก สมฺพโนฺธ, ตถา จ วุตฺตํ–

“สมฺพโนฺธ การเกหโญฺญ, กฺริยาการกปุพฺพโก;
สุตายมสฺสุตายํวา, กฺริยายํ โส-ภิธียเตติฯ

ตตฺถ อสฺสุตายํ กิริยายํ ‘รโญฺญ ปุริโส’จฺจาโท กิริยา การกสมฺพนฺธปุพฺพโก-โญฺญ เอว สสฺสามิภาวาทิโก สมฺพโนฺธ ปตียเตติ, ‘สรติ รชฺชสฺส’ตฺยาโท ตุ สุยฺยมาเน กิริยาสเทฺท, เอตฺถ ปน สนฺตมปิ กมฺมํ วตฺตุมนิจฺฉิตํ, วิเสสนภาโวเยว สรณมฺปติ รชฺชสฺส ปฏิปาทียเต’รชฺชสมฺพนฺธิสรณ’นฺติ, กิริยาการก สมฺพโนฺธ หิ สพฺพตฺถ วตฺถุฏฺฐิติวเสเนวตฺถิ, ตนฺนิมิโตฺต จ สสฺสามิ ภาวาทิ, ตตฺถ สสฺสามิภาววิวจฺฉายํ วิชฺชมาโนปิ กิริยาการก สมฺพโนฺธ น วตฺตุมิจฺฉิโต, ยถา ‘อนฺทรา กญฺญา’ติ, โส จายํ สมฺพโนฺธ สสฺสามิภาวชญฺญชนกภาวา-วยวาวยวิภาวาทิลกฺขโณ พหุวิโธติ เวทิตโพฺพ, ตตฺถ สสฺสามิสมฺพเนฺธ รโญฺญ ปุริโส, ชญฺญชนกสมฺพเนฺธ นิโคฺรธสฺส พีชํ, อวยวาวยวิสมฺพเนฺธ รุกฺขสฺส สาขา, อิทานิ สมฺพนฺธเสฺสตสฺส กิริยาการกสมฺพนฺธสญฺชาตตฺตํ ยถาโยคมญฺญตฺราปฺยวคมยิตุํ กิญฺจิ อุทาหรณมาห-‘ตถา หิ’จฺจาทิ, ปริปาลนกิริยากโต เนสํ สมฺพโนฺธติ อิมินา ปริปาลฺยปริปาลนลกฺขโณ-ยํ สมฺพโนฺธติ ทเสฺสติ, สา อยมฺปริ ปาลนลกฺขณา กิริยา สมฺพนฺธมเสฺสทมฺภาวเหตุํ ชนยิตฺวา นิวตฺตติ, อตฺถปฺปกรณาทินาตฺวิมาย กิริยายายํ สมฺพโนฺธติ วิเสโส วสียเต, น ฉฏฺฐิยา วิเสสาวคมเน สามตฺถิยํ… ตสฺสาสพฺพเตฺถกรูปตฺตา, สุยฺยมาเน เอว วา กิริยาสเทฺท การกภาวสฺส เหตุโน วจนิจฺฉายาภาเว อเสฺสทมฺภาภาวสงฺขาตเสฺสว ผลสฺส วตฺตุมิจฺฉิตตฺตา ตเถว สมฺพโนฺธ ชาโต ฉฏฺฐิยาภิธียเต ‘รชฺชสฺส สรตี’ติ, วุตฺตํ หิ–

ชนยิตฺวาน สมฺพนฺธํ, กฺริยา กาจิ นิวตฺตติ;
สุยฺยมาเน กฺริยาสเทฺท, สมฺพโนฺธ ชายเต กฺวจีติฯ

ปริปาลยตีติ ปุริสมฺปริปาลยติ, ตโต ปาลนาทิกา อุปการ สภาวา กิริยาทฺวินฺนมฺปิ เตสํ สมฺพนฺธินี ภวติ, รญฺญา หิ การิยมานา ตํสมฺพนฺธินีปุริสวิสยตฺตาวปุริสโยคินีตฺยุภินฺนมฺปิกิริยา สมฺภวติ, ตโตเยวตสฺสา อุภยสมฺพนฺธินิยา กิริยาย สมฺภเวอเสฺสทนฺติ พุทฺธิยา เหตุภูตสฺส อญฺญมญฺญาเปกฺขสภาวสฺส สมฺพนฺธสฺส ภาวโต กิริยาชนิตตฺตมสฺส, อญฺญมญฺญาเปกฺขาล กฺขโณ... สพฺพถา นิรเปกฺขเตฺต สมฺพนฺธาภาวา, สมฺพนฺธิ พุทฺธิสพฺภวสฺสาติ สมฺพนฺธีสุ ราชปุ ริสาทีสุ อเสฺสทนฺติ เอวมฺปวตฺตาย พุทฺธิยา สพฺภวสฺสฯ ปเรสํ วิย ‘‘คุเณ ฉฏฺฐี’’ติ วจนนฺตรา ภาเว อุภยตฺถปิ (เจตฺถ) [(เยว) (โปตฺถเก)] ฉฏฺฐิปฺป- สโงฺคติ โพเธตุมาห-‘นนุ เจ’จฺจาทิ, สจฺ จนฺติ ยถา วุตฺตํ โจทนมพฺภุปคมฺม โจทกมฺปติ ยถาวุตฺตํ สมฺพนฺธรูปํ ตโต-ญฺญตฺราปฺยุปสํ หริตฺ วา ตตฺถ ฉฏฺฐิปฺปสงฺคํ โจเทตุมาห-‘เทวทโตฺต’จฺจาทิ, อเถว มิจฺจาทินาสตีปีอญฺญมญฺญา เปกฺขาลกฺขเณ สมฺพเนฺธ วจนิจฺฉาเยเวตฺถ การณนฺติ โจทกาธิปฺปายมโตฺรปเนตฺวา ตเทว วิเส สโต ฉฏฺฐิยา อภาเว สมฺปเนตุํ‘ยเชฺชวมิหาปิ’จฺจาทิกมาห, ตตฺถ อถาติ โจทกาธิปฺปายปฺปกา สนารเมฺภ นิปาโต, เอวํ วตฺตพฺพนฺติ เอวํ ยทิปีจฺจาทินา วกฺขมานนเยน วตฺตพฺพํ, ปฏิปา เทตพฺพตายาตฺยาทินา อิทนฺทีเปติ ‘‘วิเสสฺสํ วิเธยตาย น ปราธีนนฺติ อปฺปธานภาวโต พฺยติ ริจฺจเต ตโต-ตฺตนิฏฺฐเมว, น รูปนฺตรมฺภชติ‘ปุริสเสฺส’ติ, วิเสสนนฺตุ ราชาทิกํ ตทงฺคตายานฺวทิ ยมานมปฺปธานตฺตา การกรูปโต พฺยติริจฺจเต, ตโต รูปนฺตรํ ภชติ ‘รโญฺญ’ติ, ตโต พฺยติเรก ลกฺขโณ สมฺพโนฺธ โหติ, เอกสฺส สมฺพนฺธิตฺตาสมฺภวา วตฺถุโต ทฺวิโฏฺฐ วิเสสนคตเตฺตน ปตีย เต ตโต ฉฏฺฐี วิเสสนเมวานฺธาวติ ปตีติวิสเย สทฺทปฺปวตฺตี’’ติ, โย หิ วิกปฺปนํ วิสโย โส สทฺ ทานนฺติ, อโตเยว สมฺพโนฺธ นิยเมน วิเสสนเภทมนฺวิทธาติ... วตฺถุโต ทฺวิฏฺฐสฺสาปิ ตคฺคตเตฺ ตน ปตีติยา ยถา ภาตูนํ ธนนฺติ, นาวสฺสมฺภาตูนํ ธนนฺติเจฺจว ภวติ, ตถา สตฺยปิ วิเสสฺส เภเท วิ เสสนคตเมว เภทมนฺ(วิทธา)ติ ‘เทวทตฺตสฺส อสฺสา’ติ, ตเทตํ สพฺพํ วิเสสนคตเตฺตน สมฺ พนฺธปตีติโต-วกปฺปียเต, วิเสสฺสคตเตฺตนาปิ ตปฺปตีติยํ นิยเมน ตคฺคตเภทานฺวิธานํ สิยา วิเส สนคตเภทานฺวิธานมิว, ทฺวิฏฺฐตฺตนฺตุ วตฺถุโต [จตฺตุโน] น วิรุชฺฌเต, วตฺตุปฏิพทฺธเมว จ ทฺ วิฏฺฐตฺตํ มนสิกตฺวา ตํวาทีหิ ทฺวิโฏฺฐ สมฺพโนฺธภิธียเต, อโตเยวายํ พฺยติเรกวิภตฺติ (ยาคมฺย เต)... พฺยติริจฺจมานวิเสสนภูตสมฺพนฺธิคตพฺยติเรกลกฺขณสมฺพนฺธาภิ- ธานปฺปวตฺติโตติ, นี ลาทิวิเสสนนฺตุ ปรตฺถเตฺตนาปฺปธานมฺปิ น การกภาวโต พฺยติริจฺจติ... นีลาทิสเทฺทนปฺปลา ทิทพฺพาภิธานโต, ยถา ‘นีลมุปฺปลมฺปสฺส, นีเลนุปฺปเลน ฐิตํ, นีลสฺสุปฺปลสฺส คโนฺธ’ติ, ยทา ตุ น วิเสสฺสปวตฺติ ตทา พฺยติริจฺจเตว ‘นีลสฺส คุณสฺส อุปฺปลนฺนิสฺสโย’ติ การกภาวลกฺขณา ปธานภาวา พฺยติริจฺจเต เอว นีลาทิ, ตโต วิเสสนเมวาเนกปฺปการตายาว ติฏฺฐเต, ตโต วิเส- สนํ กิญฺจิเทว การกรูปโต ปธานภาวา พฺยติริจฺจเตติ วิเสสน มเตฺตนาปิ เสสํ สพฺพํ ตถา สิยาติ นาสงฺกนียนฺติฯ

เทฺวปีติ ราชปุริสา เทฺวปิ, ตติเย เคหสงฺขาเต สมฺพนฺธินีฯ สหยุตฺตมฺปฏิจฺจ เอวนฺติ อิมินา ปุริสสฺส อปฺปธานตฺตเมว ทีเปติ, อภิมตาติ ปาณินิยานํ สุตฺตนฺตเรน อภิมตา, ยโต ฉฏฺฐีย- มตฺตโน มเต สมฺพนฺธนิสฺสยา, เตนาห- ‘สมฺพนฺธเมวิ’จฺจาทิ, สมฺพโนฺธ เจตฺถ มาตุ สรณานม วฏฺฐานาทิกิริยานิมิโตฺตติ เกจิ, อเญฺญ ตุ สรณสฺส กิริยารูปตฺตา กิริยนฺตรมนฺตเรเนว ทเพฺพน สมฺพโนฺธปปตฺติมาหุยถา ทฺวินฺนํ ชตุกโต สํสิเลโส, ชตุโน ตุ กเฏฺฐนาตฺตนาเยว, น ชตฺวนฺต รกโต สํสิเลโสติฯ ปเรสํ ตติยเตฺถ ทุติยเตฺถ จ กิตกปฺปโยเค ญฺญตฺราปิ (ปญฺจมฺยเตฺถ) สตฺ ตมฺยเตฺถ จ (‘‘ฉฏฺฐี จา’’) ติ (๒-๖-๒๐) ทุติยา ปญฺจมีนญฺจา’’ติ (๒-๖-๒๙) จ สุตฺตนฺตเรหิ ฉฏฺฐีติมตา, ตสฺสาปิ วตฺติจฺฉาโตว สาธิตภาวํ ทเสฺสตุมาห-ยถาเจตฺถาติอาทิ, เอตฺถาปฺยาโท อุทาหรณทฺวเย สุตฺตนฺตรมนฺตเรน สมฺปทานตฺตาภาวา สมฺพนฺธวจนิจฺฉายเมว ปเรสมฺปิ ฉฏฺฐี, เตนาห-‘เอตฺถา’ติอาทิ, พหุลนฺตีมสฺส อตฺถํ ทเสฺสติ ‘ยถา ทสฺสน’นฺติ, อวิสํวาทกาโลกสฺสตฺ

ยาทิกํ กเม฿ม อุทาหรณํ, ปญฺจมฺยเตฺถ ปน วตฺติจฺฉาโตว สเพฺพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺสาตฺยาทีนิ อุทาหรณานิ เวทิตพฺพานิฯ

๔๐. ตุลฺย

อนภิมตาติ 'ตุลฺยเตฺถหฺยตุโลปมาหิ ตติยาญฺญตริสฺส'นฺติ (๒-๓-๗๒) สุเตฺตน ตุโลปมาหิ อเญฺญหิ ตุลฺยเตฺถหิ โยเค ตติยาย วิธียมานตฺตา ปาณินิยานํ อนภิมตา, ยสฺมา สทิสาภาวา เตสํ โนปมาติ 'อชฺชุนสฺส ตุลา นตฺถี'ตฺยาทิกมุจฺจเต, ตสฺมา เอวํ ยถาวุตฺตนเยนาติ ตเทวนฺตีมสฺส อโตฺถ เวทิตโพฺพ, ตเทวนฺติ วา นิปาตสมุทาโย ยถาวุตฺตนิทสฺสนโตฺถ, ตุเลฺยสูติ สทิเสสุ, ตถาวุตฺตาติ อชฺชุนสฺสตุลานตฺถีตฺยาทินา เตน ปกาเรน วุตฺตาฯ

๔๑. อโต

สุเตฺต 'อโต'ติ วุตฺตํ 'อการนฺตโต'ติ กถํ วุตฺตีติ อาห 'อโต'ติอาทิ, อาเทสา โหนฺตีติ เสโส, ยการานํเยว สิยุํ... อาเออาเทสานเมกวณฺณตฺตา, โลเป กเตติ โอการสฺส โลเป กเต, ตเนฺนติ ยถาวุตฺตํ ธจาทฺยปฺปฏิกฺขิปติ, ปฏิเกฺขเป การณมาห-'ปรโลปสฺสา'ติอาทิ, การณนฺตรํ วตฺตุมารภเต 'กิญฺจา'ติอาทิ, นิจฺจมฺปรโลโปว สิยา, น ปุพฺพโลโปปิ อาคมปฺปโยคานุกูเลฺยนาติปิ สกฺกา วตฺตุนฺติ อาห-'นจา'ติอาทิ, นิจฺจมฺปรโลโปเยวาติ น จ สกฺกา มนฺตุนฺติ สมฺพโนฺธ, เอวํ สเนฺตตฺยาทินา ตตฺถ วิโรธมาห, อโตสมฺภวาติ อาเทสาการโต สมฺภวา, ฌิสฺสากาวิธานํ ''โยสฺ ฌิสฺส ปุเม''ติ (๒-๙๓) เอตเทวปโยชนนฺติอาทินา วุตฺตปฺปโยชนาภาเว การณมาห-'อนิฏฺฐตฺตา'ติ, อนภิมตตฺตาติ อโตฺถ, ปโยชนาภาวานภิมตตฺตเมว ทเสฺสสฺ มาห-'เอตทตฺถเมวา'ติอาทิ, อิมสฺสาติ ''อโต โยนํ ฏาเฏ''ตี มสฺส สุตฺตสฺส, ฌิสฺมาเตฺววาติ 'ฌิสฺมา' อิติ เอตาทิสํ สุตฺตเมว, ฌิสฺมา โยนํ ฏาเฏติวาติ ''ฌิสฺมา โยนํ ฏาเฏ''ติ สุตฺตํ วา, อโตติ 'อโต' อิติ สุตฺตํ, ตาทิสสฺสปโยคสฺสาติ อคฺคา, อเคฺค อิติ ปโยคสฺสฯ

๔๒. นีนํ

ยสฺมา เอกเมว รูปมุทาหฏํ, ตสฺมา รูปารูปานิ รูเปรูปานีติ เภโท เวทิตโพฺพ, เตน หิ พหุวจเน [พหุวจเนน (โปตฺถเก)] ปฐมาทุติยาสุ 'อฏฺฐีนี'ติ เอกเมว รูปมุทาหฏนฺติ ทเสฺสติฯ

๔๔. สสฺสาย

สุญฺิติ ญกาโร กิมโตฺถติ อาห-'ญกาโร'ติอาทิ, อสติ หิ ญกาเร'ญานุพโนฺธ'ติ ญกาเรนวิเสสเนน สุกาโร น วิเสสี เยฺยย สติเยว ตสฺมึ เตน โส วิเสสีเยฺยย, ตสฺมา ''ญกานุพนฺธาทฺยนฺตา''ติ สุเตฺต 'ญกานุพนฺธา'ติ วิเสสนํ วิเสสนภาโว อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺส โส วิเสสนโตฺถ, พหุลํ วจเนนานภิมตมนวเสสํ ววตฺถาปียตีติ วุตฺติยํ ''ภิโยฺย''ตฺยาทิกมุปทิฏฺฐนฺติ ทเสฺสตุมุปกฺกมเต 'สามเญฺญนา'ติอาทินา, ฉฏฺฐี ภวตีติ (เส)โส, นนุจ อตฺถสเทฺทนาญฺญปทตฺถสมาเส กถํ จตุตฺถฺยโตฺถ-วสียตีติ วุจฺจเต, จตุตฺถีเอกวจเน อตฺตตฺถ'นฺติ เอตฺถ สทฺธมฺมสวนาทิกมตฺตนิมิตฺตนฺติ โย-โตฺถ, โส จโตฺถ-ญฺญ ปทเตฺถปิ, ตสฺสา-ญฺญปทตฺถภูตสฺสาปิ อตฺตา อโตฺถ ปโยชนมฺภวติ นิมิตฺตภาเวนาติ นาตฺถเภโทติ ต เอต อิมวชฺชิตานํ สพฺพาทีนนฺติ ต เอตอิมสเทฺทหิ เอว วชฺชิตานมเญฺญสํ สพฺพาทีนํ, ปฏิสิเทฺธสฺปิ กสฺสจิ อาเทโส ทิสฺสตีติ ทเสฺสตฺมาห'ตสทฺทสฺส จา'ติฯ

๔๕. ฆป

อิตฺถิยา วธุยาติ ปสญฺญานมี อูนมุทาหรณานิฯ

๔๖. สฺสาวา

ฆปสเญฺญหีติ อิทํ เตติมามูหิ ตีมสฺส อญฺญปทตฺถสมาเสน วา วิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํ, วุตฺติยํ กตนฺติ อาทิกํ กตฺตาทิปฺปกาสนตฺถํ กตํ, ตายาติ สพฺพตฺถ วิกโปฺปทาหรณํฯ

๔๗. นมฺหิ

‘‘อาคมา ตคฺคุณีภูตา ตคฺคหเณน คยฺหนฺตี’’ติ ปริภาสา วจนเมตํ ตตฺถ ตคฺคุณีภูตาติ ตสฺมึ อาคมิมฺหิ คุณีภูตา, อวยววเสน ปจฺฉา ภวโนฺต อมุขฺยภูตา, ตคฺคหเณนาติ อาคมิคฺคหเณน ตคฺคหเณน คหณโตติ อาคมิภูตสฺส นํ อิจฺจสฺส คหเณน คหณโต, ‘นมฺหิ วิภตฺติมฺหิ’ติ ตุ วตฺตพฺพํ, วิปลฺลาโส วา เอตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

(๔๙) อิการเสฺสววาติอาทินา วุตฺตเมว วิวรติ ติสฺส อิจฺจาทินา, ตสฺส ติสฺส, นิทฺทิฏฺฐตฺตา ติ ติสฺส นิทฺทิฏฺฐตฺตา, ‘‘นมฺหิ ติจตุนฺนมิตฺถิยํ ติสฺส จตสฺสา’’ติ (๒-๒๐) ติสฺสาเทโส ‘‘นมฺหิ นุก ทฺวาทีนํ สตฺตรสนฺน’’นฺติ (๒-๔๗) นุก, ติสฺสนฺนํฯ

๕๑. สฺญ

วิภตฺติสฺเตฺตติ ‘‘เทฺวเทฺวกาเนเกสฺวิ’’(๒-๑) จฺจาทิสฺเตฺต, สฺสนฺติ พหฺวจเนน สหิตเมกว จนมาห, สฺตฺตมิทนฺติ ‘‘สฺญสสฺสา’’ติ อิทํ สฺตฺตํ, สฺเตฺต ปน สตีติ ‘‘สฺญ สสฺสา’’ติ สฺเตฺต สติฯ

๕๕. รตฺยา

รตฺติ จ อาทิ จ รตฺยาทโย, เตหิฯ

๕๖. สฺหิ

อนุกรณวเสนาติ อนุสทิสํ กรณํ วจนมนุกรณํฯ

๕๗. ลฺตุ

เตนาติ ยโต ลฺตุอิติ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิตสฺส ปจฺจยสฺส คหณํ, เตนาติ อโตฺถ, ปจฺจยสฺส คหณา ตทาทิคหณํ ลพฺภเต… ‘‘ปจฺจยคฺคหเณ ยโต โส วิหิโต, ตทาทิโน คหณ’’นฺติ ญายา, วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิตตฺตา ตทนฺตคฺคหณํ… ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺสา’’ติ (๑-๑๓) วจนโตติ มนสิ นิธายาห- ‘ยโต’อิจฺจาทิ, โส กฺริยโตฺถ อาทิ ยสฺส โส ตทาทิ, โส ปจฺจโย-โนฺต ยสฺส สมุทายสฺส โส ตทโนฺต, ตาทิสสฺส ตทา ทิตทนฺตสมุทายวิเสส(สฺส) คหณํ, น ตุ ตทนฺตมตฺตเสฺสตฺยโตฺถ, นนุ จ ‘ลฺตวี’ติ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิเต ภวตุ ‘‘วิธิพฺพิเส สนนฺตสฺสา’’ติ ตทนฺตสฺส คหณํ, ปจฺจยคฺคหเณน ปน ตทาทิโน คหณํ กถํ สิยา วจนาภาวาตฺ ยาห-‘ตทวินาภาวิตฺตา’ติ, ยโต วิหิโต, เตน วินา น ภวติ สีเลนาติ ตทวินาภาวี, ตสฺส ภาโว ตสฺมาฯ ‘‘ปจฺจยคฺคหเณ ยโต โส วิหิโต ตทาทิโน คหณ’’นฺติ ญายสฺส ยตฺถ ปจฺจยคฺคหณํ ตตฺถ สาธารณตฺตา ‘ตทาทิโน’ติ วุตฺตํ, ตทาทิสมุทายสฺส คหเณ ปเนตฺถ วิเสโส น ทิสฺสติ… อธิกตฺตาติ [อธิคตนฺตาวาติ (โปตฺถเก)] อาทีสุ วิเสสทสฺสนาสมฺภวา, ‘ตฺสฺมา โลโป จิจฺฉายํ

เต’’ ตฺยตฺร (๕-๔) ตุ ทิสฺสติ วิเสโส, วกฺขติหิ ตตฺถ ‘‘ตุํตาเยตเว ภาเว ภวิสฺสติ กฺริยายํ ตทตฺถาย’’นฺติ (๕-๖๑) ตุํปจฺจยํ วกฺขติ’’จฺจาทิฯ

๕๘. เค

ออิเตฺยววตฺตพฺพนฺติ ‘เคอ’อิเตฺยว วตฺตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติ, ปเกฺข ทีฆวิธาเนเนวาติ อิมินา อการาเทเส กเต ปเกฺข ทีฆวิธาเนเนว, อญฺญตฺถจริตตฺถตายาติ ลุตฺวนฺตาทิโต อญฺญตฺถ โภปุริสา โภปุริสอิจฺจาโท ชาติปทตฺถนิสฺสยเนน กตตฺถตาย, ปริส มตฺตตฺถตายาติ วุตฺตํ โหติ, อวสฺสํ ทีฆภาเว การณมาห ‘ยทิจากาโร’อิจฺจาทิ, ยทิจ อากาโรติ ปทเจฺฉโทฯ

๖๐. ฆพฺรหฺมา

ฆอิติสญฺญา ฆสญฺญา ตาสํ, กญฺญาสญฺญาติอาทีสุ ฆสญฺญานํ พหุตฺตา พหุวจเนน นิเทฺทโส, ฆรูปสฺสาติ ฆสฺสาติ ฆสทฺทรูปสฺส, ตถา โภ พฺรหฺมาติ เอตฺถ ตถาติ อิมินา พฺรหฺมาติรูปสฺส นิรุตฺติยํ นิทฺทิฏฺฐตฺตาว เอตฺถ สงฺคหิตภาวํ ทเสฺสติฯ เอวํ วิวรนฺตีติ ตสฺมา ส สขโต คสฺส อการอาการา’’ติอาทินา เอวํ วิวรนฺติ, เต หิ อจ อาจ อิจ อีจ เอจาติ ทฺวเนฺท ปุพฺพสรานํ โลปํ กตฺวา เอตฺตุปสิเลสนิเทฺทสํ วเณฺณนฺติ, สามญฺญวิธานนฺติ ‘พฺรหฺมกตฺตุอิสิ สขโต’เจฺจวม วิเสเสตฺวา สามเญฺญน กถนํ, กิมตฺถนฺติ กึ อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺส ตํ กิมตฺถํฯ สามญฺญวิธานํ กิมตฺถมฺปเนวํ ปโยชนาสงฺกายํ ปโยชนาสงฺกาวิจารณํ มนสิ นิธาย ‘อาคติ คโณย’นฺติ วุตฺตตฺตา อาห– ‘อตฺถโต’จฺจาทิ, อตฺถโตติ สา มตฺถิยโต, อเนนาติ‘อาคติคโณย’นฺติ อิมินา วจเนน, อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘อาคติคโณยนฺติ อิมินา ตทาการสงฺขาตชาติปฺปธานคณตฺตปฺปกาสเนน ยทิ สโมฺพธเน เอการนฺตาการนฺตลาภีนํ กตฺตุ อิสิ สข มุนิ ภทนฺตาทีนํ คหณํ ปโยชนํ น สิยา, อญฺญถา อนุปฺปชฺชนํ สิยาติ เอวมญฺญถานุปฺปตฺติลกฺขณสามตฺถิยโต สามญฺญวิธาเน ปโยชนมาเห’’ติ, โสยนฺติ อิมินา วุตฺติยํ ‘อาคติ คโณย’นฺติ วุตฺตํ วจนํ นิทเสฺสติฯ

๖๓. โฆสฺสํ

สฺสญฺจ สฺสาจ สฺสาโยจ อญฺจ ติญฺจาติ อิตรีตรโยเค จตฺถ สมาโส,สฺสํ สฺสา สฺสายํ ตึสฺฯ

๖๔. เอก

โฆจ โอจ โฆ ฆานฺตโอการนฺตา, นตฺถิ โฆ เยสเนฺต อโฆ, เตสํ, สามญฺญวิธานโตติ กสฺสจิ ลิงฺคสฺส อปรามาสา สามเญฺญน วิธานโต, นาเทกวจเนสูติ นาทีสุ เอกวจเนสูติ อโตฺถ, หิเหตุมฺหิ, ยสฺมา กสฺสจิ เอวํ ทุฏฺฐาธิปฺปาโย สิยา, ตสฺมา ทุติยมุทาหรณนฺติ อโตฺถ, ทุติโยปิเหตุมฺหิ, ยสฺมา สเพฺพสํ สงฺคหณตฺถํ, ตสฺมา น จ ตถาธิเปฺปตนฺติ อโตฺถ, สเพฺพสเมกวจนานํ สงฺคหณาภาเว สุตฺตานํ วิรจนปฺปการมาห-‘อญฺญถา’ติอาทิ, อุปริจาตฺยาทีสฺวยมธิปฺปาโย ‘‘สุตฺตสฺส ‘อํโยสฺวโฆน’นฺติ วิรจิตตฺตา สามเญฺญเน-กวจเนสฺวฆสฺส นรสฺสตฺตปฺปตีติ ตปฺปฏิเสธาภาวา’ทณฺฑิ กุล’นฺติ รสฺสตฺตํ ‘สิสฺมึ นปุํสเก’ติ วิธิสุตฺตํ วเทยฺยา’’ติ, โอการนฺตปฺปฏิเสธนฺติ ‘อโฆน’นฺติ โอการนฺตปฺปฏิเสธํ, อาเทสนฺตรํ ‘‘โคสฺสา คสิหินํ สุคาวควา’’ตฺยาทินา (๒-๖๗) กรียมานํ คาวาเทสาทิกํ, เอตฺถ ปน นปุํสเก เอกวจนนฺตํ ทณฺฑิ กุลนฺติ วกฺขมานตฺตา โนทาหฏํ, โยสุ ปน ‘‘โยโลปนิสุทีโฆ’’ติ (๒-๘๘) อทีฆสฺสาปิ ทีฆวิธานสามตฺถิยา ปฐมเมว ทีฆสฺส รสฺสาภาเวกาว กถาติ โนทาหฏํ, ทณฺฑีทณฺฑีนิ อิเจฺจว ตุ ภวติ, โนสฺสวาติ ปาโฐ ทิสฺ

สติ, เอตฺถ วิชฺชมาเน เค ปเร โอการนฺตสฺส วา รสฺสาปชฺชนโทสมฺปสงฺคโต โนสฺสา’ติ ปาเฐน ภวิตพฺพํฯ

๖๗. โคสฺสา

คาเวน คเวนาติ กรเณปิ สมานํ, คาวสฺส ควสฺสาติ ฉฏฺฐิยาปิฯ

๖๙. ควํ

เสนาติ สุตตฺตา เสอิติ วุตฺติยํ นิมิตฺตํ ปริกปฺปิตํฯ

๗๒. คาวุ

สทฺทนฺตรเตฺตน โกจิ โทโสติ สมฺพนฺโธ, อาทิสิตพฺพา อาเทสา กาตพฺพาฯ

๗๓. ยํ

เปน ปสญฺญาย ยุตฺตา อีปี, ปจ โส อีจาติ วาปี อเภทคฺคหเณน, อณฺญสฺสาติ อิการ อุการอูการสฺสฯ

๗๗. สฺมิ

โลเก เทวทโตฺต ทโตฺตติ เอกเทเสน สมุทายโวหาร ทสฺสนโต สฺมิโนตีมสฺส สฺมึ วจนสฺสาตฺยยมโตฺถ ทสฺสิโตตฺยาห-‘สฺมิติ อิมินา’ติอาทิฯ

๘๑. ฌลา

พฺรหฺมาทีสุ ‘อิโต กฺวจิ สสฺส ฏานุพโนฺธ’ติ ปาฐาติ สมฺพนฺโธ, พฺรหฺมาทีสูติ ‘‘ฆพฺรหฺมาทิเต’’ติ (๒-๖๐) สุเตฺต วุตฺตพฺรหฺมาทีสุ, ปาฐาติ ‘อิโต’ตฺยาทิโน คณสุตฺตสฺส ปาฐา, ฏานุพโนฺธติ อิมินา (เอฏาเทสํ) นิทฺทิสติฯ

๘๕. กู

โส [ภสฺมา] อโนฺต ยสฺส โส ตทโนฺต สมุทาโย, ตสฺส, ‘‘จานุกฑฺฒิตํ โนตฺตรตฺรานุวตฺตตี’’ติ วิญฺญูวจนํ, วิทุโน วิทูติ กูปจฺจยนฺตสฺส อุทาหรณํ, วิญฺญุโน วิญฺญูติ ‘‘วิโต ญาโต’’ติ (๕-๓๙) สพฺพญฺญุโน สพฺพญฺญูติ ‘‘กมฺมา’’ติ (๕-๔๐)ฯ

๘๖. โล

โลโปเตฺวว สิทฺธตฺตาติ โวมุตฺตปเกฺข โลโปตีมินาว สิทฺธตฺตาฯ

๘๗. นโน

อมุยาติ อิตฺถิยํ ยาเทโส, นโนตีมสฺสิทํ ปจฺจุทาหรณํฯ

๘๘. โยโล

ปฐมาทุติยาโยนเมกโต อุทาหรณานิ อฎฺฐี อฎฺฐีนิติ, ตานิจ โยโลปนิลาติเสฺสว ทสฺสิตานิ, ตถาเยวาญฺญานิปิ ญายนฺตีติฯ

๙๒. นฺตสฺส

ฎมฺตฺตปโกฺขติ อสนฺตํ กฺพฺพนฺตสฺสาติ ฎาเทเสน มฺตฺตปโกฺข,นฺตฺสฺสเจวนฺติ ปสิทฺธตฺตาว ฎาเทสมฺตฺตปกฺขํ อุปเมติ, ''สญฺชาตํ ตารกาทิตฺวิโต''ติ (๕-๔๕) อิโต อนฺธิตาฯ

๙๓. โยสุ

ฎาเทโส-ติปฺปสชฺชตีติ กสฺมา วุตฺตํ นนุ ตทนฺตสฺส สมุทายสฺส ปเตฺต ''ฉฎฺฐิยนฺตสฺสา''ติ (๑-๑๗) อนฺตเสฺสว โหติ, ตถาสติ เนวาติปฺปสโงฺค, ตสฺมา กสฺมาติปฺปสชฺชตีติ วุตฺตนฺติ, สจฺจํ, ตถาปิ 'ฌิสฺสา'ติ วตฺตุํ สกฺกุเณยฺยเตฺต อิสฺสาติ วุตฺตตฺต [วุตฺตนฺถิ] สามตฺถิยโต ตทนฺตสฺส ฎาเทโส-ติปฺปสชฺชตีติ ตถา วุตฺตนฺติ, นนุ 'ฌิสฺสา'ติ วุเตฺตปิ โสวาติปฺปสโงฺค ตทวโตฺถเยวาติ สจฺจํ, ตถาปิ ยทิ สมุทายสฺส ฎาเทโส-ภิมโต สิยา 'ตถา สติ กึ ฌคฺคหเณน อิสฺสเตฺวว วเทยฺยาติ นาติปฺปสชฺชตีติ, ฌคฺคหเณ นามเนฺต อิการเสฺสว ฌสญฺญตฺตาติ อิทํ ปน วิเสสนเตฺตน วตฺตุ มนิจฺฉิเต ยุชฺชติฯ

๙๔. เวโว

สหจริตญายสฺสาติ ''ตํสหจริตา ตคฺคหเณน คยฺหนฺตี''ติ ญายสฺสฯ

๙๕. โยมฺหิ

เหตุกฺรุสเทฺทหิ โยสุ อิมินา ฎาเทเส ''โลโป''ตีมินา โยโลเป วา สมฺปเตฺต ''ปจฺจยนิสฺสิตํ พหิรงฺค''นฺติ โยโลปโต ''ปกตินิสฺสิตมนฺตรงฺค''นฺติ ''อนฺตรงฺคพหิรงฺคสฺ อนฺตรงฺควิธิพลวา''ติ ปฐมํ ฎาเทเส นิมิตฺตาภาววาว โลปา ภาโวติ ทเสฺสตฺมาห-'เหตุกฺรุสเทฺทหิ'จฺจาทิฯ

๙๙. สพฺพา

นนุ กตราทโยว สพฺพาทิสทฺทวจนียา โหนฺติ สมาเสนาภิหิตตฺตา, น ตุ สพฺพสโทฺท [สทฺทเสฺส (โปตฺถเก)] ตฺยาห-'อวยเวน'ตฺยาทิ,ยทิปิ 'สพฺพ สโทฺท อาทิ เยส'นฺติ อวยเวน วิคฺคโห, ตถาปิ สมุทาโยวาสฺสโตฺถ ภวติ... เยสนฺตฺยเนน สมุทายสฺส ปรามาสาติ ภาโว, อิตีติ เหตุมฺหิ, โก ภวนฺตานํ ทฺวินฺนํ พหุนฺนํ วา เอโก เทว ทโตฺต กฐาทีหิ วา อเตฺถ ทฺวีหิ พหูหิ วา เอกสฺส นิทฺธารเณ สติ กิมฺหา นิทฺธารเณ รตร รตเมสุ ณาทิวุตฺติยํ ''เอกตฺถตาย''นฺติ (๒-๑๑๙) วิภตฺติโลเป ''รานุพเนฺธนฺตสราทิสฺสา''ติ (๔-๑๓๒) อนฺตสราทิโลเป กึสทฺทสฺส รูปสิทฺธีติ ทเสฺสตฺมาห กตมา'ติอาทิ, อุโภ อํสา อสฺสาติ อเตฺถ ''อยุภทฺวิตีหํเส''ติ (๔-๔๙) อเย''สโร โลโป สเร''ติ (๑-๒๖) สรโลเป รูปสิทฺธีติ อาห-'อุโภ อํสา'อิจฺจาทิ, กายํ ววตฺถานาเม ตฺยาห-'สาภิเธยฺยา'ตฺยาทิ, อวธิจฺจาทินา ตเสฺสวาตฺถํ วิภาเวติ, อธํโส อภฎฺฐตา อวธิภาเวเยวาวฎฺฐานํ, สาภิเธยฺยา เปกฺขาติ เอตฺถ โส สโก อภิเธโยฺย อโตฺถ ทิสาทิ สาภิเธโยฺยติ คหิโตติ อาห-'ปุพฺพาทีน'นฺติอาทิ, สาภิเธยฺยนฺติ กมฺมโต ปรา อปปุพฺพา 'อิกฺข=ทสฺสเน'ตีมสฺมา ''กฺวจณ''อิติ (๕-๔๑) อณฺปจฺจเย สาภิเธยฺยาเปโกฺข, โส วาวธินิยโมติ ทเสฺสตฺมาห-'ตมเปกฺขติ'จฺจาทิ, ตตฺถาธิปฺปายํ วิวรติ 'ตถาหิ'จฺจาทินา, เอตฺถ จ ปราทิสทฺทาภิเธโยฺย-โตฺถ ทิสาเทสาทิ ปุพฺพาทิสทฺทาภิเธยฺยสฺสาตฺถสฺส ทิสาย เทสาทิโน วาวธิภาเวน นิยม

วเสน ปวตฺตติ, โย จาวธิภาโว นิยมวเสน ปวตฺตติ, โสจาวธิภาโว นิยมวเสน ปวโตฺต ปุพฺพาทิสทฺทวจนียํ ทิสาเทสาทิ มเปกฺขตีติ สาภิเธยฺยาเปโกฺขวธินิยโมเยว ววตฺถาติ วุจฺจตีตฺยยมธิปฺปาโย, น ตุ อภิเธยฺยายนฺติ อสมฺภวา, อสมฺภวเมว ทเสฺสโนฺต อาห-‘โย หิ’จฺจาทิ, โกสเลฺลน นิมิเตฺตนาติ กุสล สทฺทสฺส ปวตฺตินิมิเตฺตน โกสเลฺลน, อุตฺตรากุรโว อุตฺตรกุรุทีป วาสิโน, เทโส วา, ‘นาญฺญญฺจ นามปฺปธานา’’ติ (๒-๑๓๖) อเนเนว สญฺญายํ สพฺพาทิการิยสฺส นิสิทฺธเตฺต กิมสญฺญายํภฺยเนเนตฺยาห ‘นาญฺญเญฺจ’ตฺยาทิ, กิญฺจิ ปุพฺพตฺตาทิกมุทฺทิสฺส เกสญฺจิ ปุโพฺพปโรตฺยาทิกา อตฺถานุคตา สญฺญา อนฺวตฺถสญฺญาฯ

๑๐๔.ติ

‘‘วาเนกญฺญเตฺถ’’ติ (๓-๑๗) วิกปฺปานุวตฺตนโต อยุตฺตตฺตาภาวํ ทเสฺสติ‘นยิทมยุตฺต’นฺติ, ยุตฺตตา จาสฺส ปาเฐ พฺยภิจาร ทสฺสนโตติ วตฺตุมาห-‘นปุํสเก’จฺจาทิ, ปาฐานุคตา หิ สุตฺตรจนา, วิกปฺปานุวตฺติยา อนปุํสกมิทเมว วจนํ ตสฺส กฺวจิ พฺยภิจารเตฺต ญาปกนฺติ วตฺตุมาห-‘ตสฺส จา’ติอาทิ, อวสฺสเมวเมตฺถ อโตฺถ คเหตโพฺพ, อญฺญถา ยถาวฏฺฐิตปาฐานุกฺกเมนาตฺถคฺคหเณ สติ สุตฺตสฺส [สุตฺตสฺสา (โปตฺถเก)] มุขฺยตฺตปฺปตีติโต กถนฺตมญฺญสฺส ญาปกํ ภเวยฺย, มุขฺยภาเว หิ ญาปกตฺถํ น ยุเชฺชยฺยฯ

๑๐๘. อเต

นนุ จ ‘‘ลกฺขณปฏิปทวุเตฺตสฺ ปฏิปทวุตฺตเสฺสว คหณ’’นฺตีมาย ปริภาสาย ลกฺขณิกสฺสาการสฺส คหณํ น ปโปฺปตีตฺยาสงฺกิย ปฏิปาทยมาห-‘รสฺสากาเร’จฺจาทิ, ปริภาสาย จสฺสายมโตฺถ ‘‘ลกฺขียเตเนเนติ ลกฺขณํ, สาธุวสาธุชานน เหสุตฺตา สุตฺต [สตฺถ] มุจฺจเต, ปฏิคตมฺปทํ ปฏิปทํ, อุจฺจาริตมญฺชเสตฺยโตฺถ, ลกฺขณญฺจ ปฏิปทญฺจ ลกฺขณปฏิปทานิ, เตหิ วุตฺตานิ รูปานิ ลกฺขณปฏิปทวุตฺตานิ, เตสุ, วุตฺตสโทฺท ปเจฺจกมฺปริสมาปียเต ‘ลกฺขณวุเตฺตสฺ ปฏิปทวุเตฺตสู’ติ, ตตฺราญฺจสา ยมนิทฺทิฏฺฐํ, เกวลํ ลกฺขณทสฺสเนนาสฺมิํ ลกฺขเณ สตฺยวสฺสมเนน รูเปน ภวิตพฺพนฺติ ลกฺขเณน ปฏิปาทิตํ, ตํ ลกฺขณวุตฺตมิตฺยุจฺจเต, ยนฺตฺวญฺชสา สเทฺทเนว ปฏิปาทิตํ, ตํ ปฏิปทวุตฺตนฺติ วุจฺจเต, ตสฺมิํ ลกฺขณวุเตฺต ปฏิปทวุเตฺต จ รูเป สติ ปฏิปทวุตฺตเสฺสว คหณํ, เนตรเสฺส’’ติ, ปฏิปทวุตฺตเสฺสเวตฺยวธารเณน นิยมรูปภาสฺสา ปริภาสายาวคมฺยเต, โส จ นิยโม อนิยมปุพฺพเก สเนฺทเห สตฺยวติฏฺฐเต, ตสฺมา ยตฺร ลกฺขณวุตฺตเมว เกวลํ, น ปฏิปทวุตฺตํ, ตตฺร นายํ ปริภาสา วติฏฺฐเต, ยตฺราปิ ปฏิปทวุตฺตเมว เกวลํ, น ลกฺขณวุตฺตํ, โสเปฺยติสฺสา อวิสโย, ยตฺร เทฺว รูปานิ สมฺภวนฺติ ตเตฺรวา ยมฺปริภาสา สเนฺทหาปากรณมุเขน ปวตฺตาติ ญายปฺปโตฺตเยวา มโตฺถ อิมาย ปริภาสายานฺวาทฺยเต, ตถาหิ สเนฺทหฐาเนสุ ยทฺยเปฺยกรูปเมวมภินฺนมฺภินฺนํ, ตถาปิ ลกฺขณวุตฺตํ รูปํ ลกฺขเณ โนนฺนียมานํ ธูมคฺคิ วิย ชลพลากา วิย จานุมานิกํ, ยนฺตุ ปฏิปท วุตฺตํ รูปํ, ตํ ปจฺจกฺขสิทฺธํ, ปจฺจกฺขานุมาเนสุ จ ปจฺจกฺขมฺพลวนฺตรํ ปมาณนฺติ อโต ปฏิปทวุตฺตเมว คยฺหตีติฯ

๑๑๐. กฺวเจ

นปุํสกลิเงฺค เอกาเรน น ภวิตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๑๑๔. โลโป

อการสฺสนฺตรงฺคเตฺต การณมาห-‘ปกตินิสฺสิตตฺตา’ติ, ปกติยา อิทํ ปากตํ ‘‘โณ’’ติ (๔-๓๔) โณ, โลปสฺส พหิรงฺคเตฺต การณมาห-‘ปจฺจยนิสฺสิตตฺตา’ติ, อนฺตรเงฺคจฺจาทินา ‘‘อนฺตรงฺคพหิรเงฺคสฺวนฺตรงฺควิธิ พลวา’’ติ ปริภาสมุปลเกฺขติ, องฺคสโทฺท-วยววาจี, อเนฺต สโทฺท สตฺตมฺยเนฺต, อเงฺค ภวมนฺตรงฺคํ วิภตฺยเนฺต-สงฺขฺยสมาโส ‘‘เอโอนม วเณฺณ’’ติ (๑-๓๗) อตฺตํ ราคโม, องฺคโต พหิ พหิรงฺคํ ‘‘ปยฺยปาพหิติโร ปุเรปจฺฉา วา ปญฺจมฺยา’’ติ (๓-๕) อสงฺขฺยสมาโส, อตฺร จานฺตรงฺคํ พหิรงฺคนฺติ นาเงฺคภวมนฺตรงฺคํ, อปิตฺวนฺตรงฺคนิสฺสิตํ การิยมนฺตรงฺคํ, นาปฺเยงฺคโต พหิภูโต สมุทาโย พหิรงฺคํ, กินฺตุ พหิรงฺคนิสฺสิตํ การิยมฺพหิรงฺคํ ยถา มญฺจนิสฺสิเตสุ สทฺทายเนฺตสุ ‘มญฺจา สทฺทายนฺตี’ตฺยุจฺจเต ตํ วิเยติ อโตเยวา สงฺขฺยสมาเสปิ ลิงฺควิภตฺติวจนนฺตรโยโค ‘อนฺตรโงฺค อนฺตรงฺคา’ติ, สเงฺกติโก หฺยยมสงฺขฺยสมาโส, น ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโน, ยถา-ปจฺจกฺขสฺสากฺขนิสฺสิตตฺตาวโพธตฺถํ ‘อกฺขมกฺขมฺปติ วตฺตเต’ติ วิจฺฉาย-มสงฺขฺยสมาเสปิ กเต ปจฺจกฺข ญาณสฺสากฺขนิสฺสิตตฺตญาปนตฺถํ สเงฺกตวเสน กโต-ยมสงฺขฺย สมาโส, น ปุพฺพปทตฺถปฺปธาโนติ‘ปจฺจโกฺข ปจฺจกฺขา’ติ ลิงฺควิภตฺติ วจนนฺตรโยโค, ตเถวาย-มนฺตรงฺคนิสฺสิโต-ยํ สมุทายนิสฺสิโตติ ญาปนตฺถํ สเงฺกตวเสน กโต-ยมสงฺขฺยสมาโสติ ลิงฺควิภตฺติวจนนฺตรโยโค น วิรุชฺฌเต, อถวา อนฺตรมงฺคมสฺส การิยสฺสาตฺถีติ ‘‘สทฺธาทิตฺว’’ (๔-๘๔) ตถา พหิรงฺคนฺติ, อนฺตรงฺคญฺจ พหิรงฺคญฺจ อนฺตรงฺคพหิรงฺคานิ, เตสฺวนฺตรโงฺค พลวาติฯ อนฺตรงฺค การิยสฺส พลวตฺตํ สาเธตุํ ‘สพฺพปฐมํ วิเธยฺยตฺตา’ติอาทิ วุตฺตํ, อิทมฺปน อนฺตรงฺคการิยสฺส พลวภาวสาธเน การณํ น โหติ, อนฺตรงฺคตฺตา พลวภาโวเยว หิ สพฺพปฐมํ วิเธยฺยตฺต การณํ, ตถา จาห-‘โย โลปโต อการสฺส ปฐมเมว ภวเน การณมาห อนฺตรงฺคตฺตา อการสฺสา’ติ, ตสฺมา นายํ ปาโฐ ฆฏเต, อนฺตรงฺคพลวภาวสาธนสฺส ปน โลกโต อิจฺฉิตตฺตา อยเมวเตฺถ ปาโฐ ฆฏเต’’อนฺตรงฺคเมว การิยมฺพลวํ โลเก ตถาทิฏฺฐตฺตา, ตถา หิ โลโก ปาโตวา’’ตฺยาทิ, โลเก ตถาทิฏฺฐตฺตาติ อนฺตรงฺคพลวภาวสฺส โลเก เอวํ วกฺขมานนเยน ทิฏฺฐตฺตา, อถวา เกนจิ วิธุรปฺปจฺจโยปนิปาเตน การณเว กเลฺลน วา กทาจิ กตฺตุมสกฺกุเณยฺยเตฺตปิ อนฺตรงฺคสฺส อวสฺสํ วิเธยฺยตฺตํ ทเสฺสตุมาห สพฺพปฐมํ วิเธยฺยตฺตา’ติ, สติสมฺภเวติ นิมิตฺตสฺสานุปหตตฺตา การิยสฺส สมฺภเว สติฯ

๑๑๖. เย

อิวณฺณสฺสาติ วุตฺตตฺตาติ ‘เย ปสฺสิวณฺณสฺสา’’ติ เอตฺถ อิวณฺณสฺสาติ วุตฺตตฺตาฯ

๑๑๘. อสํ

ลิงฺควจนเภเทปิ พฺยยรหิตตฺตา อพฺยยวนฺตอุปสงฺคนิปาตานํ ปุพฺพาจริยสญฺญา, อสตีสงฺขฺยา เยสนฺตฺยานฺยสงฺขฺยานีตฺยาห- ‘เอกเตฺต’จฺจาทิ, เอกาเนเกสูติ วุตฺตตฺตา สงฺขฺยาวิเสเส วิธียมานาสฺยาทโย กถมสเงฺขฺยหิ อุปฺปชฺชิตุมุสฺสหเนฺต อิจฺจาสเยนาห- ‘กถมสเงฺขฺยหิ สฺยาทีนํ สมฺภโว’ติฯ อถ นิสฺสเงฺขฺยหิ โหตุสฺยาทีนมสมฺภโว อุจฺจํ รุกฺขสฺสิจฺจาโทตุ สงฺขฺยาสมฺภเว ภวิตพฺพเมว สฺยาทีหิจฺจาห-‘สงฺขฺยาสมฺภเวเว’จฺจาทิฯ วุตฺติคนฺถสฺสาธิปฺปายํ วิวรติ ‘อญฺญเถ’ ตฺยาทินา, กิเมสมุปฺปตฺติยมฺปโยชนํ เยนาสเงฺขฺยหิ ตทุปฺปตฺติ โน-นฺมียเต จฺจาสงฺกิยาห-‘ตสฺสญฺจ สติย’นฺตฺยาทิ, อสติ หิ สฺยาทีนมุปฺปตฺติยมุจฺจมาทีนมสงฺขฺยานมฺปทตฺตํ นตฺถีติ โย อาทีสุ ปทสฺมา ปเรสํ ตุมฺหามฺหสทฺทานํ สวิภตฺตีนํ โวโนอาทิกํ ปทนิมิตฺตํ การิยํ น สิยาติ ‘อุจฺจํ โว, อุจฺจํ โน’ติอาทโย ปโยคา น สิชฺฌนฺติ, สติ ตุ สฺยาทุปฺปตฺติยํ ลุเตฺตสฺปิ เตสฺ ปทตฺตนิปฺผตฺติยาเยว ตทุปฺปตฺติโต ปทเตฺต สิเทฺธ ปทลกฺขณํ การิยํ สิชฺฌเตวาติ ภาโวฯ ปเรหิ เอตฺถ ‘ตสฺสํ สาลาย’นฺติ วจนิจฺฉายํ ‘ตตฺร สาลาย’นฺติ ยถา สิยาติ ‘‘อพฺยยตฺวา สฺยาทิโน’’ติ

(ปา, ๒-๔-๘๒) อพฺยยโต ปรสฺสิตฺถิยมาปฺปจฺจยสฺสาปิ โลโป วิหิโต, เตนาห- 'อสเงฺขฺยหิ'จฺจาทิ, ตทยุตฺตนฺติ อาปฺปจฺจยสฺส โลปวิธาน มยุตฺตํตฺยโตฺถฯ อถ เกนาตฺร อาปฺปจฺจโย วิธียเต เยนาสฺสาปิ โลโป-นฺสาสียเต ''อิตฺถิยมตฺวา''ติ (๓-๒๖) เจ เนตทตฺถิ, อิตฺถิยมาปฺปจฺจยสฺส วิธานโต-สงฺขฺยานญฺจาลิงฺคตฺตา, ตสฺมา อสเงฺขฺยหิ อาปฺปจฺจยสฺส สมฺภโวเยว นตฺถีตฺยนตฺถก มาปฺปจฺจยสฺส โลปวจนนฺติ นานตฺถกํ อิตฺถิยนฺติ (๓-๒๖) หิ คุณิปฺปธาโน นิเทฺทโส อิตฺถตฺตว ติ อาปฺปจฺจยาทโย วิธียเนฺต 'ตสฺสํ สาลาย (มิเจฺจ ตสฺมึ ปทเตฺถ) ตเตฺร'ติ อสงฺขฺยมิ ทมิตฺถตฺตวติ วตฺตเต, ตสฺมา สิยาเย เวตสฺมา อาปฺปจฺจโยตฺยวสฺสมาปฺปจฺจยสฺส โลโป วิเธโยฺ ยติ โย มญฺญเต, ตมฺปติ อาห-'ยทีปิ'จฺจาทิ, วิเสสาภิธานาตฺยุปคเม วตฺต มาโนยมสงฺขฺยสมฺ ทาโย'นิเทฺทโส วตฺตเต'ติ โจภยมิกฺขเต, อิตฺถิยนฺติ นิเทฺทสสฺส คุณิปฺปธานตฺตํ สาเธตุํ 'อิตฺถตฺตวติ หิ อาปฺปจฺจยาทโย'ติอาห, ตเตฺรตีมสฺสาสงฺขฺยสฺส สาลายํ วตฺตนโต อาห- 'อิตฺถตฺตวติ จา'ติ, อยมฺปสิทฺธิรูเปน น วตฺตเตติ สมฺพโนฺธ, ยทิ อยมฺปสิทฺธิรูเปน วตฺตเต, กุโต จรหิ อิตฺถตฺตาวสาโยตฺยาห- 'อิตฺถตฺตาวสาโย'จฺจาทิฯ อิทานิ ชินินฺทพุทฺธิวจนมานีย ตสฺสา ยุตฺตตฺตมฺพฺภาวยิตุมาห- 'โยปฺยาหิ'จฺจาทิ, ยทีปิจฺจาทิ ชินินฺทพุทฺธิวจนํ, ตสฺสาติ อิตฺถตฺตสฺส, ปทโตฺถ จ อิตฺถตฺตํ สิยาติ โยปฺยาเหติ สมฺพโนฺธ, คมฺมมานตฺถตฺตา อิติสทฺทาปฺ ปโยโค, ตสฺสายุตฺตนฺติ ตเสฺสวํ วาทิโน ชินินฺทพุทฺธิโน วจนมยุตฺตํตฺยโตฺถ, กุโตจฺจาห- 'เอวํ หิ'จฺจาทิ, ยทิ อิตฺถตฺตสฺส วากฺยตฺถตา อิตฺถิปฺปจฺจยนิวตฺติกตา, เอวํ สติ สาลายมิจฺจาทิสทฺ ทนฺตราเปกฺขา อิตฺถตฺตปฺปตีติ ตเตฺรตฺยาทีสุ สิยาติ อโตฺถ, เนว ตถา ปตียตีติ ภาโว, วุตฺตเม วตฺถํ ผุฏยิตุมาห- 'ตถาหิ'จฺจาทิ, อวิทฺทสฺอยนฺติ ทิฏฺฐิโนฺต ปญฺญาโส, อวิทฺทสฺ อยนฺติ อุภยตฺ ราปฺยเตฺรกวจนสิสฺส นิวตฺติยา กตํ ยเมกตฺตํ, ตํ สทฺทนฺตราทฺยนเปกฺขเมว ปตียเตตฺยโตฺถ, อิตฺถตฺต วุตฺตินา สาลาทิสเทฺทน สามานาธิกรณฺยํ ตเตฺรเตฺยตสฺสาติ เอตาวตา อาปฺปจฺจโย อุปฺปชฺชตีติ จ น สกฺกา วตฺตุนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห-'สมานาธิกรณตฺตมฺปิ'จฺจาทิ, สมานาธิ กรณตฺตมฺปีติ (อิตฺถิ) วุตฺตินา สาลาทิสเทฺทน สามานาธิกรณฺยมฺปิ, อาปฺปจฺจยาทีนํ นางฺคนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๑๑๙. เอก

เอวาติ อนฺวตฺตเตเอว, เอโกโตฺถ ยสฺส ปกตฺยาทิสมฺทายสฺส โส เอกโตฺถ 'อสฺส เจ กตฺถสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ อียาทิ วิธานนฺตฺยาห- 'เอกตฺถตา อียาทิวิธาน'นฺติ, อียาทิวุตฺติยนฺ ติ วตฺตนํ วุตฺติ อียาทีนํ วุตฺติ, อียาทิวิธาเน สติตฺยโตฺถ, สมาสโตติ สมาสิตา, เตเนวาติ ''ทิสฺ สนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา''ติ (๔-๑๒๐) สุเตฺตเนวฯ

๑๒๐. ปุพฺพ

ยทา จาตฺราธิสทฺทปฺปโยโค ตทา เตเนว วิภตฺยตฺถสฺส วุตฺตตฺตา น สตฺตมี ปยุชฺชเต, ยทา สตฺตมี, น ตทาธิสโทฺท, เตนา สกปเทเนว วิคฺคโห เอวํ ทสฺสนีโยติ อาห- 'อิตฺถีสุ กถา ปวตฺตา'ติ, อิตฺถิสทฺทโต สตฺตมีภวเน การณมาห- 'ตํสมานาธิกรณตฺตา'ติ, เตน อธิสเทฺทน สมานตฺถตฺตาติ อโตฺถฯ

๑๒๑. นาโต

โส จ อมาเทโส, อาเทสเสฺสวาติ อํอาเทสเสฺสว, อปญฺจมิยาติ ปญฺจมึ วเชฺชตฺวาฯ อญฺญตฺร วิธียมาโน-ยมมาเทโส ปญฺจมิยมฺปฏิสิทฺธตฺตา ปญฺจมิยา ปฏิเสเธน สยมฺปิ ปฏิสิ โทฺธ นาม โหตีตฺยาห 'อาเทสเสฺสวายํ ปฏิเสโธ'ติ, โลปปฏิเสธสฺส 'นาโต'ติ ปุพฺพวาเกฺยน

วุตฺตสฺส อยมฺปฏิเสโธ เนติ สมฺพนฺโธ, อถ กถมิทมปญฺจมฺยาตฺยมาเทเสเนวาติสมฺพนฺธติ น โลป ปฏิเสเธนาติ ปริภาสมาห-‘อนนฺตรสฺส วิธิ วา โหติ ปฏิเสโธ วา’ติ, เอตฺถ อนฺตรสทฺทสฺ สาเนกตฺถเตฺตปีหานฺตราฬวาจีติ น วิชฺชเต อนฺตรมฺมชฺฌมเสฺสตฺยนนฺตโร, อนฺตราฬมตฺตปฏิ เสเธ ปโยชนํ นตฺถีตฺยนฺตราฬคตสฺส วิธิโน ปฏิเสธสฺส จาภาวานนฺตโรตฺยุป จรียเต อนนฺตรา คามาตฺยาทิ วิย, ทิฏฺฐเตฺต ปน มชฺฌสฺส น วิชฺชเต-นฺตร เมสนฺติ วิคฺคเห สุเตฺตปฺยนนฺตรสฺส วิธานนฺตรสฺสาปิ ทิฏฺฐตฺตา ทฺวินฺนเมโกปฺยนนฺตโรตฺยุจฺจเต, เตเนวานนฺตรสฺสาติ ปริภาสาย เมก วจนํ, อิติสโทฺท อิทมเตฺถ, อิติ อิมาย ปริภาสายาเทเสนาภิสมฺพนฺธตีตฺยโตฺถ, เตนาติ ยถาวุตฺตปริภาสาย วเสน, เยน การเณนาเทเสนาภิสมฺพนฺธติ เตนาตฺยโตฺถ, อโลโปติ โลป ปฏิเสโธ, สามตฺถิยาลทฺธนฺติ ทฺวินฺนมตฺถานํ วิธานาย เทฺว วากฺยานิ ภวนฺติ, ตตฺร ‘นาโต’ตีทํ ปฏิเสธวิธายกเมกํ วากฺยํ, ‘อมปญฺจมิยา’ติ ทุติยมมาเทสสฺส, ตตฺราปญฺจมิยาตฺยาเทเสเนวา ติ สมฺพนฺธติ, วุตฺตวิธานา น โลปปฏิเสเธน, ตถาสตฺยมปญฺจมิยาติทํ วากฺยํ ยทิ น วิเสสตฺถมา ลมฺพเต ตมนฺตเรนานุปปตฺติโต-ญฺญถา กินฺตฺยเนนาตฺถพเลน ลทฺธนฺติ อโตฺถ, อโลโปติ โชเต ตีติ สมฺพโนฺธ, วากฺยเภเทน วิวรณํ กตํ, น เอกวากฺยเตฺตนาติ พฺยติเรโก เอกวากฺยตายญฺหิ กา ริย ทฺวยสฺสปิ ปญฺจมิยมฺปฏิเสโธ สิยา ‘ปญฺจมึ วเชฺชตฺวา ตํ การิยทฺวยํ เวทิตพฺพ’นฺติ, ยทิปิ สิทฺธาติ สมฺพโนฺธ, เยน นาปฺปตฺติยาตฺยเนน ‘‘เยน นาปฺปเตฺต วิธิรารพฺภเต, ตสฺส พาธนมฺภว ตี’’ติ มมฺปริภาสมฺปลเกฺขติ, กิมตฺถมิหายํ ปริภาสา ปฐฺยเต อิห สเตฺถ-ปวาทา อุสฺสเคฺค พาธ เนฺตติ นิยโม, ตตฺร จุสฺสคฺคา ทฺวิธา นิยตปฺปตฺตโย อนิยตปฺปตฺตโย เจติ, เย สพฺพตฺถาปวาทวิ สยมฺปวิสนฺติ, เต นิยตปฺปตฺตโย วุจฺจเนฺต, เย กฺวจิเทวาปวาทวิสยมวคาหเนฺต, เต อนิยต ปฺปตฺตโย วุจฺจเนฺต, เอวํ ทฺวิเธสฺสุสฺสเคฺคสุ เย-นิยตปฺปตฺตโย, เตสเมว พาธนมิจฺฉียเต, น นิยติ กานํ, เตน ตปฺปทสฺสนตฺถมยมฺปริภาสา ปฐฺยเตติ, เยเนตฺยุสฺสคฺคสฺส นิเทฺทโส, เนติ ปฏิเสธ วาจี นิปาโต, อปฺปเตฺต อสมฺผุเฏฺฐ วิสเย อิตฺยชฺฌาหาริยํ, เยน อุสฺสเคฺคน นาปฺปเตฺต ปเตฺต เอว สมฺผุเฏฺฐเอว วิสเยตฺยโตฺถ… ‘เทฺว ปฏิเสธา ปากตมตฺถํ คเมนฺตี’ติ กตฺวา, วิธียตีติ, ปฏิ เสโธ วิธานญฺจ, อารพฺภเต วิธี

ยเต ปฐฺยเตตฺยโตฺถ, อเนนาปวาทวิธินฺทเสฺสติ, ตเสฺสติ อาโทเยเนติ นิทฺทิฏฺฐสฺ สอุสฺสคฺคสฺสพาธนมฺภวตฺยปวาเทน, เยน ตฺวปฺปเตฺต วิสเย อารพฺภเต ตสฺส พาธนํ น ภวตีตฺย โตฺถ, กุโตติ เจ อนวกาสตฺตา, ตถาหิ ยทิ อุสฺสเคฺคน สโพฺพ วิสโย คหิโต สิยา, โก-ปวาทสฺ สอโญฺญ วิสโย สิยา, ตสฺมา อนวกาสตฺตา (น) อป (วาเท) ปน ตสฺส พาธนมฺภวตีตฺยวเสยํ, เยน ตุสฺสเคฺคน โกจิ เทวาปวาทวิสโย-นุปฺปโตฺตสิยา, นสโพฺพ, ตมฺปติ สาวกา สตฺตา ตมฺ พาธเตติ วุตฺตํ โหติ, ‘ปญฺจปูลิมานเย’ตฺยตฺร ปญฺจนฺนํ ปูลานํ สมาหาโรติ วิเสสนสมาโส ‘‘นทาทิโตวี’’ (๓-๒๗) สมาหรณํ สมาหาโรติ สมาหารสฺสปิ ภาวรูปตฺตา อาห ‘ภาวปฺปธาน เตฺตปี’ติ, คุณภูตทพฺพานิ ปูลานิฯ

๑๒๕. อิม

สุเตฺต อนิตฺถิยนฺติ กิมตฺถิย (มเนน) ปฏิเสธวจเนน, ยโต อิมเสฺสเตฺววานิตฺถิลิเงฺคน นิ เทฺทโสติ มนสิกตฺวา อาห-นามคฺคหเณ’อิจฺจาทิ, ‘‘นามคฺคหเณ ลิงฺควิสิฏฺฐสฺสาปิ คหณ’’นฺติ ปริภาสายํ, ตตฺถ ลิเงฺคน สุเตฺต นิทฺทิฏฺฐโต อเญฺญน เกนจิ วิสิฏฺฐํ นามํ ลิงฺควิสิฏฺฐํ, ตสฺส, ยตฺถ สทฺทสามญฺญสนฺนิสฺสยนํ, ตตฺถ นามคฺคหเณ สติลิงฺควิสิฏฺฐสฺสาปิ คหณํ โหติ… สาม เญฺญ สพฺพวิเสสานุปฺปเว สโตตฺยธิปฺปาโย, อิทเมวาติ อนิตฺถิยนฺติ วจนเมว, ญาปกนฺติ ปตฺติ ปุพฺพโก ปฏิเสโธ, โส อิตฺถิยมฺปตฺติยํ สติ อนิตฺถิยนฺติ กโต สิยาติ อนิตฺถิยนฺติ ปฏิเสธวจนเม เวมํ ปริภาสํ ญาเปตีติ อโตฺถ, อิมินา อิมิสฺสา ปริภาสาย สามตฺถิยลทฺธตํ ทเสฺสติฯ

๑๒๗. สิมฺห

อนปุํสกสฺสาติ ปริยุทาโสติ อนปุํสกสฺสาติ เอตฺถ นญฺสทฺทสฺส ปริยุทาโส-โตฺถตฺยโตฺถฯ

๑๒๙. มสฺสา

ตเนฺนติอาทินา กตฺถจิ ปริภาสาวติรนิจฺจาติ สูเจติฯ

๑๓๐. เกวา

โหตุ สิโต-ญฺญตฺรเก สติ สาเทโส, สิมฺหิ ตุ กปฺปจฺจยา ปฐมเมว กโต มสฺส สาเทโสติ ตปฺปจฺจเย สติ 'เกวา'ติ กึ สามเญฺญน สาเทสวิธาเนน ตฺยาสงฺกิย สุตฺตสฺส สามญฺญ วิธาเน ผลํ ทเสฺสตุํ 'เกเนกตฺถตายํ'ตฺยาทิมาห, เกเนกตฺถตายนฺติ กปฺปจฺจเยน สห ณาทิวุตฺติยํ, ปุพฺพภาคสฺสาติ อสฺภาคสฺส ปทตฺตาภาวาติ ''เอกตฺถตายา''ติ (๒-๑๑๙) วิภตฺติยา ปทตฺตสา ธิกายาปคเมน ปทตฺตาภาวา, ปทสงฺขารนิพนฺธโนติ ปท สิทฺธิ เหตุโก, ''นิมิตฺตาภาเว เนมิตฺติกสฺสาปฺยภาโว''ติ ญายสฺสายมโตฺถ ''นิมิตฺตํ การณํ เหตูตฺยนตฺถนฺตรํ, นิมิตฺตสฺส อภาโว นิมิตฺตาภาโว, ตสฺมึ นิมิตฺตาภาเว เหตุวินาเสตฺยโตฺถ, นิมิตฺตา อาคโต เนมิตฺติโก, ผลภูโต ธโมฺม, นิมิเตฺต ภาโว วา เนมิตฺติโก, นิมิตฺตสฺสาภาเว ตํ เหตุโต ปวตฺตสฺส เนมิตฺติกสฺส ผลสฺสาปฺยภาโว ภวตี''ติ, ตถาหิ ฉตฺตนิมิตฺตฉายา ฉตฺตาปาเยน ภวติ, ปทีปนิมิตฺตทสฺสนํ ปทีปาปาเย น ภาติ, ตเถหาปิ นิมิตฺตโต ปวตฺตานํ นิมิตฺตาภาเว อภาโวเยว ยุตฺติ มาติ มญฺญเต, อญฺญตฺรจาติ สิโต อญฺญตฺร จฯ

๑๓๑. ตต

ตฺยเอตานํ ตการสฺส ปริจฺจาคาย 'ตตสฺสา'ติ วุตฺตํฯ

๑๓๒. ฎส

อิมิสฺสายาตฺยาทีสุ ''สฺสํ สฺสา สฺสาเย''ตฺยาทินา (๒-๕๒) อิ, ''ตทาเทสา เต วิย โหนฺตี''ติ ปริภาสโต สาทฺยาเทสีนํ คหณาสฺสายาเทสาทีนํ คหณสมฺภเวปิ กึ สฺสายาทิคฺคหเณ น สุตฺตคฺรุกรเณเน ตฺยาสงฺกิย'สฺสายาทิคฺคหณ'มิจฺจาทิ, วุตฺติ คโนฺถ วุโตฺตติ ทเสฺสตุมาห-'นนฺเจ'ตฺยาทิ, ฎสสฺมาทิกํ 'ฎสสฺมาสฺมินฺนนฺนาสฺวิมสฺส จา'ติ วตฺตพฺพํ, นมาทีนมฺปิ วิธิคฺคหณาย [นาทีนมฺปวิคฺคหาย (โปตฺถเก)], ตสฺสา

เทสิโน อาเทโส ตทาเทโส, ตสฺส, ตสฺส อาเทสิโน คหณํ ตคฺคหณํ, เตนฯ

๑๓๔. ทุติ

อญฺญถาติ คฺรุนิเทฺทสมกตฺวา อเญฺญน ลหุปฺปกาเรน นิทฺทิสเน สติ, เอกวิภตฺติ นิทฺทิฎฺฐตฺตาติ'ทฺติยาโยสฺสา'ติ เอกวิภตฺติยา นิทฺทิฎฺฐตฺตา, อญฺญถาติอาทินา เนกเทโสติว จนปริยเนฺตเนเตน 'น เตฺวกวิภตฺติยุตฺตาน'นฺติ ปริภาเสกเทสสฺส อธิปฺปาโย ปกาสิโตติ ญาตพฺพํ, เอตเทวานุวตฺตตีตฺยเนน ตุ ''เอกโยค นิทฺทิฎฺฐานเมฺปกเทโส-นุวตฺตเต''ตีมสฺส, เอกวิภตฺติยุตฺตานํ เอกเทโส นานุวตฺตเตติ โยชนา ปริภาสายํ, ญาเปตีติ ปุเพฺพ วิย สามตฺถิเยน ญาเปติฯ

๑๓๙. นาญฺญํ

อปฺปธานปฺปฏิเสธโต สพฺพาทีนํ ตทนฺตวิธินา ภวิตพฺพํ, อญฺญถา หิ สพฺพาทิคฺคหเณ โกปสโงฺค ปิยสพฺพาทีนํ, ยโต อปฺปธานปฺปฏิเสโธ, กรียเต เตน ปรมสเพฺพอิจฺจาทิ โหตีติ ทเสฺสตุมาห-‘อปฺปธานปฺปฏิเสโธ’อิจฺจาทิฯ

๑๔๐. ตติ

ยตฺถาติ ยสฺมิํ กตฺตริ กรเณ วา, กตฺตริ ตติยาสิทฺธิมาห-‘กโรติ’จฺจาทิ, กโรติมฺหิ กรธาตุมฺหิ คมฺมมาเน, มาเสน กตาติ ปาเฐน ภวิตพฺพํ... มาเสน กตานํ ปุพฺพานนฺติ วตฺตพฺพตฺตา, ปุพฺพภาเวติ ปุพฺพภวเน มาสสฺส กรณตฺตํ, เอตฺถ ตุ มาเสน กรณภูเตน ปุพฺพภูตานนฺติ อโตฺถ, เตเนเวตฺถาปิ ภวนฺตีติ ปาเฐน ภวิตพฺพํฯ

๑๔๑. จตฺถ

จสฺส อโตฺถ จโตฺถ, โสเยวาติ เอตฺถ สมาสสฺส ปรามาโส, จโตฺถ เอตฺถ สมฺภวติ กินฺตุ สพฺพาทิ น จตฺถสมาสวิสโยติ ปาเฐน ภวิตพฺพํฯ

๑๔๔. มนา

กิํ พหุลํวิธานา ‘วุทฺธฺยภาโว’ [โอตฺถาภาโว (ปญฺจิกายํ)] ติ ปาเฐน ปโยชนํ เยเน ตทตฺถเมว ‘‘สุเมธาทีนมวุทฺธิ เจ’’ติ คณปาโฐ กโต, เหมสเทฺทน เหมมยานิ คหิตานฺยเภเทนตฺยาห-‘เหมมยานี’ติ, กปฺปน สเทฺทน สีสาลงฺการชาลานิ คยฺหนฺติ, ตานิเยว วาสสานิ ปฏฺฐา ตํสริกฺขตาย, สกเตฺถปิ ยถาคมมฺภวนฺตีติ สมฺพโนฺธ, พาณาทีสุ อภิเธเยฺยสุ มนาทีสุ น ปฏฺฐีฺยนฺตีติ โยชนา, พาณาทีสุติ พาณ สทฺทกฺขยาทีสุ, อหสทฺทสฺส มนาทิการิยาสมฺภวา อหสโทฺท มนาทีสุ น ทฏฺฐโพฺพ, รหสีติ นิปาตตฺตา อิการสฺส จ อสพฺภวา รหสโทฺท จ มนาทีสุ น ทฏฺฐโพฺพติ สชฺฌาหาโร สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพ, อิการสฺส กจฺจายเน สฺมิโน กรียมานสฺส อิการาเทสสฺส จ, รหติสทฺทสฺส นิปาตตฺตํ สภาวโต ปกาเสตุํ ‘รหสีตฺยาทิ’มาห, รโหสเทฺทติ เอตฺถ รหสโทฺทติ ปาโฐ-วคนฺตโพฺพ, เตนาติ เยน อหสทฺทสฺส มนาทิการิยาสมฺภโว รหสีติจ นิปาโต, เตน, อิห มนาทีสุฯ

๑๔๖. ภว

เคติ คสเณฺญ ปเร, กุโต-นฺอิจฺจาโท โภ’อิติ พหุวจนโนฺต นิปาโต, ตถาสติ ‘ตโยชนา’ติ ยุชฺชติ, ตญฺจ นิปาตตฺตํ สมเตฺถตีติ [นิปาตมเตฺตติ] ทเสฺสตุมาห- ‘พหุเตฺต’จฺจาทิฯ

๑๔๘. นฺตสฺสํ

สตฺตมฺยนฺตํ ภวตีติ เสโส, นนุจนฺตสฺสาติ วุเตฺต นฺตนฺตุปฺปจฺจโยวาวสียติ, น ตทนฺตวิธีติ [นฺตนฺตุปฺปจฺจโยว นาวสียติ, ตทนฺตวิธิปีติ ปาเฐน ภวิตพฺพํ] อาห- ‘นฺตปฺปจฺจย เสฺสเว’จฺจาทิ, สุตฺตตฺตาติ โสตวิญฺญาเณน คหิตตฺตา ปจฺจกฺขตฺตาติ วุตฺตํ โหติ, อนุมิตสฺส ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺสา’’ติ (๑-๒๖) ลิงฺคโต ตทนฺตสงฺขาต อตฺถทสฺสนสงฺขาตอนุมานญฺญาเณน วิญฺญาตสฺสาติ อโตฺถฯ

๑๕๔. ราช

ทโฬฺห ธโมฺม ธนุ อสฺส ทฬฺหธมฺมาฯ ราชาทีสุวิมปฺปจฺจเย ปฐิเต

ตทโนฺต ปจฺจยคฺคหณ ปริภาสาย คยฺหตี ตฺยาห- ‘อิมินา อิจฺจาทิฯ

๑๖๒. ลุตฺ

ปจฺจยอิจฺจาทินา ‘‘ปจฺจยคฺคหเณ ยสฺมา โส วิหิโต ตทาทิโน ตทนฺตสฺส จ คหณ’’นฺติ ญายํ ทเสฺสติ, ตตฺถ ยโต วิหิโต ตํ วินา น ภวติ ปจฺจโยตฺยเนน ญาเยน ปโตฺตเยวาโตฺถ อาขฺยายเต ‘ปจฺจยคฺคหเณ ยสฺมา โส วิหิโต, ตทาทิโน คหณ’นฺติ, ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตเสฺส’’ติ ตทนฺตคฺคหณํตฺยาขฺยายเต ‘ตทนฺตสฺส จ คหณ’นฺติ, โส ปกติวิเสโส อาทิ ยสฺส สมุทายสฺส โส ตทาทิ, โส ปจฺจโย-เนฺต ยสฺส สมุทายสฺส โส ตทโนฺต, ตาทิสสฺส ตทาทิตทนฺตสมุทายวิเสสสฺส คหณํ, น ตุ ตทนฺตมตฺตเสฺสตฺยโตฺถ, อิห ตุ ตทนฺตคฺคหณเมวานุรูปนฺติ’ ทเสฺสตุมาห-‘‘กตฺตริ ลุตฺณกา’’ติ อิมินา ตฺยาทิ, ตทาทิตทนฺต สมุทายสฺส ตุ คหเณ ผลํ ‘พฺยชิคิสี’ติ อาทีสุ ทฎฺฐพฺพํ, ตญฺจ ‘‘ตุํสฺมา โลโปจิจฺฉายํ เต’’ติ (๕-๔) สฺเตฺต สยเมว วกฺขติฯ

๑๖๕. สโล

กจฺจายเน ‘‘สกมนฺธาตาทีนเญฺจ’’ติ (๒-๓-๔๔) สุตฺติตํ, โสปิ ลุตฺวโนฺตเยวาตฺยภิมตสิทฺธีติ ทเสฺสตุํ วุตฺติยมฺทาหฎฺตฺยาห- ‘สกมนฺธาตุ’อิจฺจาทิ, ลุตฺวโนฺต มนฺธาตุสโทฺท อตฺถีติ ‘สกมนฺธาตุ’ สโทฺทปิ ลุตฺวโนฺตติ สชฺฌาหาโร ปทสมฺพโนฺธ ทฎฺฐโพฺพ, ตโตปีติ น เกวลํ กตฺตุโตว, มนฺธาตุสทฺทสฺส ลุตฺวนฺตตํ สาเธตฺวา สกมนฺธาตุสทฺทมฺปฎิปาเทตุํ ‘สเพฺพส’นฺติอาทิมาหฯ

๑๖๙. ฎป

สงฺขฺยาสโทฺท ยทีปิ สงฺขฺยาเน วตฺตเต, ตถาปิ สงฺขฺยานทฺวาเรนิธสเงฺขฺยเยฺย วตฺตตีตฺยาห-‘จุทฺทสหิ สงฺขฺยาหี’ติ ปาเฐน ภวิตพฺพํ, จุทฺทสสทฺทวจนียาว ปญฺจาทิสงฺขฺยา, ยโต สงฺขฺยาสโทฺท เนห ปริคฺคหิโตติฯ

๑๗๕. ทิวา

ทิวสโต สฺมิโน ฎิมฺหิ ปุพฺพสรโลเป ทิวิฯ

๑๘๑. โยนํ

ทุติยาคฺคหเณนาติ ‘ทุติยาโยสฺส เน วา’เตฺยวํ สุตฺต รจนายํ ทุติยาคฺคหเณนฯ

๑๘๕. นามฺหิ

เอนาเทสสฺสาสมฺภวาติ นาสฺส สฺมาเทสตฺตาฯ

๑๘๗. คสฺสํ

อุภยวิกโปฺปติ สมาสาสมาสปกฺขทฺวยวิธานํ, กจฺจายนวุตฺติ การสฺส วิปฺปฏิปตฺติมาวีกตฺตุมาห-‘กจฺจายเน’จฺจาทิ, อิตฺถิปุมนฺนปุํสก สมูโหติ เอตฺถายเนตสํ สาธนกฺกโม ‘ทฺวนฺทฉฏฺฐีหิ สมาเส อิตฺถิปุมนปุํสกสมูโห’ติ ฐิเต ‘‘สมาเส จ วิภาสา’’ติ (๒-๒-๓๕) ปุมนฺตสฺส อมาเทเส ‘‘วคฺคนฺตํ วา วเคฺค’’ติ (๑-๔๒) นิคฺคหีตสฺส วคฺคโนฺตฯ

๑๙๒. ปุม

กมฺมาทิตฺตา เอนสฺสาปิ อภาวปเกฺขติ ‘‘นา เสฺส โน’’ติ (๒-๘๐) กมฺมาทิโต นาสฺส เอนาเทสกรณโต วุตฺตํฯ

๑๙๗. อิเม

อาเทโส กถนํ, อนฺวาเทโส-นุกถนมิจฺจาห-‘อนฺวาเทโส กถิตานุกถน’มีติ, กถิตสฺสานุกถนํ กถิตานุกถนํ, อเนน จ เนห ปจฺฉา อุจฺจารณมตฺตมนฺวาเทโส, กิญฺจรหิ เอกสฺสาภิเธยฺยสฺส ปุพฺพสเทฺทน ปฏิปาทิตสฺส ทุติยมฺปติปาทนมนฺวาเทโสติ วทติ, เตเนห น ภวติ ‘เทวทตฺตํ โภชย, อิมญฺจ ยญฺญทตฺต’นฺติ, เกนจิ วิเสสนฺตรโยเคน กถิตสฺสานุกถนํ อนฺวาเทโสติ สมฺพโนฺธฯ กถมฺปน วิเสสนฺตรโยโค คมฺยเตจฺจาห- ‘สามตฺถิยา’ติ, เกนจิ วิเสเสนาโยเค วุตฺตเสฺสว ปุนพฺพจนานุปปชฺชนํ สามตฺถิยํ, เตเนวาห- ‘อญฺญเถ’จฺจาทิฯ

๑๙๘. กิสฺส

นวิรุชฺฌตีติ อิมินา ‘‘อิตฺถิยมตฺวา’’ติ (๓-๒๖) สามเญฺญน วิธานโต สฺยาทฺยนฺตมเชฺฌปิ อิตฺถิยมฺปจฺจโย นวิรุชฺฌตีติ วทติฯ

๒๐๔. นมฺหิ

นนุ ยถากฺกมํ นํวิภตฺติกฺกเมนาปิ สมฺภวติ, ตถาสติ ‘ทฺวินฺนํ สทฺทานํ เทฺวอาเทสา กเมเน’เจฺจว กสฺมา วุตฺตํ ตฺยาสงฺกิยาห ‘น นํวิภตฺติกฺกเมนาปี’ติฯ การณมาห- ‘ตสฺสานเปกฺขิตตฺตา’ติ, อิมินา นิสฺสยกรณเมกา สตฺถิยา ยุตฺตีติ ทเสฺสติ, อเปกฺขิเต กถํ ภเวยฺยา ตฺยาห- ‘ยทิ หิ’จฺจาทิ, อเปกฺขิติ ยถากฺกมํ, เอวมญฺญเต ‘‘กิญฺจาปิ ชาตินิเทฺทเสน เทฺวปิ นํ รูปานิ คยฺหนฺติ, ตถาปิ ‘ติจตุนฺน’นฺติ วิย พฺยตฺตินิเทฺทโสว ยถากฺกโมปการียมานาน, มนฺเทสสฺส ตถาวิญฺญยมานตฺตาติ นํสฺอิเจฺจว วเทยฺย, น ตถา วุตฺตํ, ตโต-วสียเต ‘น ยถากฺกมเมตฺถาเปกฺขิต’นฺติฯ

๒๐๕. นฺต

นนุ นฺตนฺตูนนฺติ ตทนฺตา คยฺหนฺติ ปจฺจยคฺคหณปริภาสาย, ตถา สติ การิยิเตฺตน ตทนฺตาว คยฺหนฺติ กถํ นฺตนฺตูเยวา ตฺยาสงฺกิยาห- เตเยเว’จฺจาทิ, ปจฺจกฺขตายาติ [สุตฺถาย-ปญฺจิกา] สุตตฺตา, พลวตฺตา เตเยว การิยิเตฺตน คยฺหนฺตีติ สมฺพโนฺธ, น ตทนฺตา, ทุพฺพลาติ พฺยติเรกํ วตฺวา ทุพฺพลเตฺต การณมาห- ‘อนุมิตตฺตา’ติ, อนุมิตตฺตํ สาเธตุมาห- ‘อนุมิตาหิ’จฺจาทิ, ภวิภตฺตีนนฺติ ปาโฐ ยุตฺต ตโร, ตสฺส อนฺตาเทเส อกาเรติ สมฺพโนฺธฯ

๒๑๙. โยมฺหิ

โยมฺหีติ สตฺตมฺยนฺตชาตินิเทฺทสา ลพฺภมานตฺถวเสน ‘ปเจฺจก’นฺติ วุตฺติยํ วุตฺตํ, เตเน วาห ปญฺจิกายํ- ‘กถมิทมวสียเต โยมฺหีติ นิเทฺทสา’ติ, ตสฺสทานิ อตฺถมฺปกาเสตุํ ‘ปเจฺจกนฺติ เอเกกสฺมิ’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เอเกกสฺมึ โยมฺหิ ทฺวินฺนํ อาเทสานํ สมฺภวา อาเทสีนมฺปิ พหุตฺต สมฺภโวติ สุเตฺต ‘ทฺวินฺน’นฺติ พหุวจนนิเทฺทโส, วุตฺติยมฺปน ปเจฺจกํ โยมฺหิ ปเจฺจกํ ทฺวิสทฺท สมฺภวา ‘ทฺวิสฺสา’ติ วุตฺตํ, ทุติยายมฺปิ ทฺเว เทฺวฯ

๒๒๘. นาสฺมา

ปกตวเสนาติ ตุมฺหามฺหานมาเทสานมธิกตวเสน, กมมนติกฺกมฺม น ภวนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ

๒๓๐. จํวา

กจฺจายนาจริโย ตุมฺหาเมฺหหิ ปราย จตุตฺถี ฉฎฺฐี สวิภตฺติยา ‘‘สสฺสํ’’ติ (๒-๓-๓) สุเตฺตน อมาเทสํ วิธาย ‘ตุมฺหํ อมฺห’นฺติ พหุวจนรูปานิ สาเธติ… เอกสฺมิมฺปิ อตฺตนิ คุรุอาทิเก จ คารว วเสน พหุวจนรูปทสฺสนโตติ ทเสฺสตุมาห-ตุมฺหํ อมฺห’นฺติอาทิ, ตสฺสายุตฺตตฺตา ‘ตมยุตฺ ต’นฺติ วตฺวา อยุตฺตตํ สาเธติ ‘เอวํ หิ’จฺจาทินา, อิมสฺมิมฺปน สเตฺถ เอกสฺมิมฺปิ สพฺพถา พหุว จน รูปสาธนกฺกมํ ทเสฺสตุํ ‘อิธ ปนา’ติอาทิมารทฺธํฯ

๒๓๒. อปา

เนนาติ นกาเรน, ปทสญฺญาวิธาย กวจนาภาเวปีติ ปาณินิ ยานมิว สฺยาทิตฺยาทฺยนฺตานํ ปทสญฺญาวิธายกสฺส สุตฺตสฺส อภาเวปิ, อนฺวตฺถวเสน ปทนฺติ คยฺหมาเน อติปฺปสโงฺคปิ สิยา ติ อาห-‘รุฬฺหิยาวาติปฺปสงฺคา ภาโว’ติ, อาขฺยาตํ สาพฺยยการก วิเสสนํ วากฺยนฺติ เกจิ, เอกาขฺ ยาติกํ วากฺยนฺตฺยปเร, ตํ สพฺพํ เอกโต สงฺคเหตฺวา ‘ปทสมูโห วากฺย’นฺติ วุตฺติกาเรน วุตฺตนฺติ ทเสฺสตุมาห- ‘สาพฺยเย’จฺจาทิ, อาขฺยาตํ ตฺยาทฺยนฺตมาหุ, อพฺยยมสงฺขฺยํ, อาขฺยาตํ สาพฺยยํ สการกํ สวิเสสนญฺจ วาเกฺยสญฺญํ ภวตีตฺยโตฺถ, วิเสสนนฺติ การกวิเสสนสฺส กิริยา วิเสสนสฺส จ สามเญฺญน คหณํ, สาพฺยยํ-สทฺธึ วจติ, สการกํ โอทนํ ปจติ เทวทโตฺต ปจติ, สการกวิเส สนํ-มุทุํ วิสทโมทนมฺปจติ, ทสฺสนีโย เทวทโตฺต ปจติ, สกิริยาวิเสสนํ- มุทุํ ปจติ, มนฺทํ ปจติ, ปทสมูโห วากฺยนฺติ วุเตฺต อยมฺปิ อธิปฺปายวิเสโสวสียตีติ วตฺตุมาห-วตฺตุ’มิจฺจาทิ, ยเถจฺจา ทินา อเนกาขฺยาติ กมฺปิ คุณปฺปธานภาเว โนปการโต วากฺยเมกมฺภวติ… ปท สมูโห วากฺยนฺ ติ วุตฺตตฺตาติ วทติ, ยถา วากฺยนานตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ อิหาปีติ วตฺตุมิจฺฉิตเตฺถตฺยาโทปิฯ

๒๓๓. โยนํ

หิคฺคหเณ ปญฺจมีหิสฺสาปิ คหณมฺภเวยฺยาติ สุเตฺต ‘อปญฺจมฺยา’ติ วุตฺตํ, ตุเมฺหหิ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปกนฺติ คาถาปาเท ตุเมฺหหิติอาทิสู ตตฺตา น โวอาเทโส, ตุเมฺห ติฎฺฐถ นคเรติ ปุพฺพวากฺยโต วากฺยนฺตรตฺตา เอกวากฺยตา นตฺถิ, ตุเมฺห วิย ทิย ทิสฺสนฺติ อเมฺห วิย ทิสฺสนฺตีติ วิคฺคยฺห ‘ทิส-เปกฺขเณ’ อิจฺจสฺมา ‘‘สมานญฺญภวนฺตยาทิ ตูปมานา ทิสา กเมฺม รีริกฺขกา’’ติ (๕-๔๓) กปฺปจฺจเย ‘‘นเต กานุพนฺธนาคเมสู’’ติ (๕-๘๕) เอตฺตาภาเว ‘‘สฺยาทิสฺยา ทิเนกตฺถ’’นฺติ (๓-๑) สมาเส จ ‘เอกตฺถตายํ’’ติ (๒-๑๑๙) วิภตฺติโลเป จ ‘‘สพฺพาทีนมา’’ติ (๓-๘๖) อา ‘ตุมฺหาทิสาน’มิจฺจาทิฯ

๒๓๕. อนฺวา

ปจฺฉา อาเทโส อนฺวาเทโสติ คหิเต กถิตานุกถนนฺติ กถํ ญายตีติ อาห- ‘ปจฺฉา กถนญฺจ กถิตาเปกฺขนฺติ กตฺวา’ติฯ

๒๓๖. สปุ

สห วิชฺชมาโน ปุโพฺพ ยสฺส โส สปุโพฺพฯ

๒๓๗. นจ

อปรมฺปรโยคปฺปติปตฺยตฺถนฺติ ‘คามนครานํ เจนา’ติอาทินา วุตฺตสฺส ปรมฺปรโยคสฺส อคฺคหณตฺถํฯ

๒๔๐. นสา

ชฎา อสฺส อตฺถีติ ชฏิโล, โสว ชฏิลโก, ชฏิลกาติ เอกเตฺถ นิทสฺสิตวิเสสวจนํ, มาณวกาติ วิย น สามญฺญวจนํ, อสเตฺต สมฺปเตฺตติ อิทํ ‘‘อามนฺตณํ ปุพฺพมสนฺตํ วา’’ติ (๒-๒๓๙) สุตฺตสฺส สามญฺญตา วุตฺตํ, สามญฺญวจนสฺส ปฏิเสโธติ อิมินา วิเสสวจเน ชฏิลกอิจฺจตฺร ‘อามนฺตณํ ปุพฺพมสนฺตํ วา’’ตีมสฺส ปตฺตินฺทเสฺสติ, เทวทตฺตาทิสามญฺญวจเนติ เทวทโตฺต เทวทตฺตสโทฺท อาทิ ยสฺส, ตญฺจ ตํ สามญฺญวจนญฺจ, ตสฺมิํ เทวทตฺตาทิสามญฺญวจเน มาณวเก มาณวกสเทฺท ปรภูเต สติ, อุภินฺนมฺปิ อสเตฺตติ อิมินา อิทํ ทีเปติ ‘‘เทวทตฺตาติ วิเสสวจนตฺตา ปฏิเสธาภาวา ปุพฺพปรานมุภินฺนมฺปิ ‘‘อามนฺตณํ ปุพฺพมสนฺตํ วา’’ตีทํ ปโปฺปตี’’ติฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกาย์ สารตฺถวิลาสินิย์

ทุติยกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ตติยกณฺฑวณฺณนา

๑. สฺยาทิ

ยสฺสาติกมาวฏฺฐิตสฺสโยอาทิอกฺขรสมุทายสฺส, กินฺตนฺติ อาห- ‘อิท’มิจฺจาทิ, อิทนฺติ ยถาวุตฺตํ สฺยาทิสมุทายรูปํ, อวยเวน วิคฺคโห สมุทาโย สมาสโตฺถ, สมุทาเย ปวตฺตา สทฺทา อวยเวสฺปิ วตฺตนฺตีติ สฺยาทิสโทฺท สิอาทิเก อวยเวปิ วตฺตเต, วิธิคฺคหณญาเยนาติ ‘‘ปจฺจยคฺคหเณ ยสฺมา ส วิหิโต ตทาทิโน ตทนฺตสฺส จ คหณ’’นฺติ ญาเยนฯ สฺยาทิ อเนฺต ยสฺส ตํ สฺยาทฺยนฺตํฯ นนุ จ ‘‘สฺยาทิสฺยาทิเนกตฺถ’’นฺติ สามญฺญน วุจฺจมาเน ยํกิญฺจิ สฺยาทฺยนฺตํ เยน เกนจิ สฺยาทฺยเนฺตน สเหกตฺถีภาวมรหติ, ตถาหิ ยถา คามคโตติอาโท, ตถา ปสฺส เทวทเตฺต คามํ, คโต ยญฺญทโตฺต คุรุกุลนฺติ อาโทปิ สมาโส ตฺยาสงฺกิยาห-‘สามญฺญน วุเตฺตปิ’จฺจาทิ, ยสฺส สฺยาทฺยนฺตสฺสเยน สฺยาทฺยเนฺตน สมฺพโนฺธ, เตน สฺยาทฺยเนฺตน สหตํ สฺยาทฺยนฺตเมกตฺถมฺภวตีติ สมฺพนฺธโต วิญฺญายติ อวสียตีติ ยสฺสาตฺยาทิสฺวโตฺถ, ตถา จ คามคโตตฺยตฺรตฺถีเมส-มญฺญมญฺญาเปกฺขาลกฺขโณ สมฺพโนฺธเตฺยกตฺถีภาโว, ตโตเยเวตฺถาหุ-

> นิยตํ สาธนํ สาเธฺย, กฺริยา นิยตสาธนา;
> สนฺนิธาเนน เมเตสํ [เจถิสฺสา (โปตฺถเก)], นิยโม-ยมฺปกาสตีติฯ

อยเมตฺถ อโตฺถ ‘‘ยโต คามมิเจฺจตํ สาธนํ สาธฺยํ กิริยํ ตํพฺยปเทสชานนโยคฺยมเปกฺขเต คโตติ, อโต สาธนํ การ กํ สาเธฺย กิริยาย นิยตํ, ยโต จ กิริยา สยํ สาธนมเปกฺขเต กึ คโตติ, อโต กิริยาปิ นิยตํ สาธนเมติสฺสาติ นิยตสาธนา โหติ อยํ ยถาวุโตฺต นิยโม อญฺญมญฺญาเปกฺขาวเสน วตฺตมาโน เอเตสํ สาธฺยสาธนานํ สนฺนิธาน มเตฺตน อญฺญมญฺญโต ปกาสตี’’ติฯ ปสฺส เทวทตฺต คามํ, คโต ยญฺญทโตฺต คุรุกุลํตฺยตฺร ตุ คามนฺติ สาธนํ ปเสฺสติ สาธฺยมเปกฺขเต, คโตติ คมนกิริยา ตุ คุรุกุลมเปกฺขเต, ตโต จ คามคตานํ วากฺยนฺตราวยวานํ นเตฺถวาเปกฺขาติ น ภวติ สมาโส, สพฺพเตฺถวมูหนียํ, สมฺพโนฺธ หิ อญฺญมญฺญาเปกฺขาลกฺขโณ สมฺพนฺธฺยนฺตรโต-นวฏฺฐิตํ นิวเตฺตตฺวา วิเสเส นิเวเสติ, ตถาจ วุตฺตํ–

> ตสฺส ตฺวากงฺขโต เภเท, ยา ปริปฺลวมานตา;
> วิเสเส ตํ นิเวเสเนฺต, สมฺพโนฺธวาวฉินฺทตีติฯ

เภเท วิเสเส คามเนฺตตํ สามญฺญํ วิเสสาเปกฺขํ ‘คามมาสีสติ, ชหาติ, คโต’ติ, ตถา ‘คโต คามํ, วนํ, คุรุกุล’นฺติ เววมากงฺขโต-ภิลสโต ตสฺส ตุ ปธานปทสฺสุปสชฺชนปทสฺส จ ยา ปริปฺลวมานตา อนวฏฺฐิตตา ตํ วิเสเส วิสิเฏฺฐ สมฺพนฺธินิ นิเวเสเนฺต ปติฏฺฐเปเนฺต สมฺพโนฺธวาเนกปฺปกาโร กฺวจิ สาธฺยสาธนภาวลกฺขโณ กฺวจิ ปกติวิการภาวสภาโว กฺวจิ สสฺสามิ สมฺพนฺธรูโป อวฉินฺทติ สมฺพนฺธฺยนฺตรโต นิวเตฺตตีติ อโตฺถ, ยโต-ยมเปกฺขา วากฺยกาเลเยว นิรูปฺยเต, ตโต ยตฺถาตฺถิ ปทานมเปกฺขา, ตตฺถ สมาสาวคโม, ยตฺร ตุ นตฺถิ, ตตฺร น ภวตีตฺยนุปทิโฏฺฐ วิสยวิภาโค ญายเตติ ภาโว, พาเล อพุเธตุ นิสฺสาย วิจิโตฺต สมาสวิธานโลปาทินาเนกปฺปกาโร ปฏิปตฺติยา สาธุสทฺทปริชานนตฺถมุปาโย สมฺภวติ, ปรมตฺถโต ตุ สทฺทนฺตรตฺตา อจฺจนฺตํ [อญฺญตฺตํ] วากฺยสมาสานํ เภโท, น หิ วาเกฺย ทิฏฺฐปทานิ สมาเส สนฺติ, ตถา จ วุตฺตํ–

> พาเล นิสฺสายุปาโย-ยํ, วิจิโตฺต ปฏิปตฺติยา;

เภโท วากฺยสมาสานํ, จฺจนฺตํ [ณฺญตฺตํ (โปตฺถเก)] สทฺทนฺตรํ ยโตติฯ

อโตเยวาติ ยโต สามเญฺญน วุเตฺตปิยสฺสเยน สมฺพนฺธเตน สห ตเทกตฺถมฺภวตีติ สมฺพนฺธโต วิญฺญายตีติ นานิฏฺฐํ กิญฺจิปีห โหติ, อโตเยว เหตุโตติ อโตฺถฯ พฺยเปกฺขา สามตฺถิยปริคฺคหาเยติ ปทานมโญฺญญฺญากงฺขา พฺยเปกฺขา, สาว สา มตฺถิยํ, ตสฺส ปริคฺคหายฯ สมตฺถวจนํ น กตนฺติ ปาณินิเยหิ วิย ‘‘สมโตฺถ ปทวิธี’’ติ (ปา, ๒-๑-๑) สมตฺถวจนํ น กตํฯ สมโตฺถ ปท วิธีติ ปริภาสายมยมโตฺถ ‘‘วิธียเต [วิธียตีติ (โปตฺถเก)] วิธิ, ปทานํ วิธิ ปทวิธิสมาสาทิ, โยโกจีห สเตฺถ ปทวิธิ,โส สมโตฺถ วิคฺคห วากฺยตฺถาภิธาเน (สตฺติ) เวทิตโพฺพ’’ติ, ตาทิสปริภาสาย พฺยาปารโต เตสํ ‘ปสฺส เทวทตฺต คามํ, คโต ยญฺญทโตฺต คุรุกุลํ’ ตฺยาโท นานิฏฺฐปฺปตฺติ, สามตฺถิยเญฺจตฺถ ทฺวิธาตฺยุปคมฺยเต วาเกฺย พฺยเปกฺขาวุตฺติยเมกตฺถีภาโว เจติ [วุตฺติยเมกตฺถีภาโว วาเกฺย พฺยเปกฺขาเจติ (โปตฺถเก)]ฯ ตตฺถ ปฐมสฺส ปริคฺคหํ วจนมนฺตเรน ปฏิปาทิย ทุติยสฺส ปริคฺคหมิทานิ วจเนน ปฏิปาทยมาห- ‘เอกตฺถี ภาโว’จฺจาทิ, เอกตฺถีภาโว ภินฺนตฺถานํ สาธารณตฺถตาวเสน ปวตฺติวิเสโส, วาเกฺย หิ สาธารณตฺถตา นตฺถิ ภินฺนตฺถตฺตา, อโตเยเวตฺถ เภทนิพนฺธนา ฉฏฺฐฺยุปฺปชายเต ‘รโญฺญ ปุริโส’ติ, วุตฺติยนฺตูภยปทพฺยวจฺฉินฺนตฺถาภิธานโต สาธารณตฺถตา ภวติ, อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘สมาเส วิเสสนํ วิเสสฺสมนุปวีสติ เอกีภวติ วิเสสนํ, วาเกฺย ตุ วิเสสนํ วิเสสฺสโต วิสุํเยวา วติฏฺฐเต’’ติฯ ทฺวนฺทสมาสสฺส ตุ ปทานํ วิเสสนวิเสสฺสาภาเวปิ สกลปทตฺถปฺปธานตฺตา ‘รโญฺญ โค จ อโสฺส จ ปุริโส จา’ติ วากฺยโต ‘รโญฺญ ควาสฺส ปุริสา’ติ สมาสสฺส วิเสโส เอกตฺถี ภาวลกฺขโณ ภวเตฺยว, ตถาหิ ตตฺถ วาเกฺย ภินฺนตฺถนิพนฺธน สมุจฺจยปฏิปาทนาย จสโทฺท ปยุชฺชเต, สมาเส ตุ นปฺปยุชฺชเต, เอกตฺถวจเนเนวาติ ‘‘สฺยาทิสฺยาทิเนกตฺถ’’ เตฺยกตฺถวจเนเนว, เอกตฺตีภาโวเยว ภวตีติ เสโส, เอวกาโร น วาเกฺย ตถาหิ ทีเปติฯ วาเกฺย กถนฺติ อาห- วาเกฺย’ติอาทิฯ

วาเกฺยติ วิคฺคหวาเกฺย, วิเสเสน คยฺหติ ญายตฺยเนเนติ วิคฺค- โห , โส จ ตํ วากฺยํ เจติ วิคฺคหวากฺยํ, วิเสเสน วา คหณํ วิคฺคโห, ตทตฺถํ วากฺยํ วิคฺคหวากฺยํ, ตสฺมิํ, กายํ พฺยาเปกฺขาติ อาห-‘เภทาทิลกฺขณา’ติ, อาทิสเทฺทน สํสคฺค เภท สํสคฺคานญฺจ คหณํฯ

ตตฺถ สานฺตเรหิ สามฺยนฺตเรหิ จ พฺยาวุตฺติ เฉโท, สํวิเสส สามิวิเสสานํ สมฺพโนฺธ สํสโคฺค, ตทาห- ‘ตถาหิ’จฺจาทินา, เภทโก พฺยาวตฺตโก, อตฺถคหิโตติ การณวเสน เภทวาทินา คหิโต, ยเทจฺจาทินา สํสคฺควาทิโน-ธิปฺปายมาห ยทา ตูภยมฺปิจฺจาทินา อุภยวาทิโน, อภิมโตติ ‘‘ปากฺกฑาราสมาโส’’จฺจเนน (๒-๑-๓) ปาณินินา อิจฺฉิโตฯ ปากฺกฑาราติ ‘‘กฑารา กมฺมธารเย’’จฺจเนน (๒-๒-๓๘) กฑาราสํสทฺทนา ปเควาติ อโตฺถฯ

‘ปุถ ภิโนฺน อโตฺถ เยสํ ปทานํ ตานิ ปุถคตฺถานิ, วาเกฺย หิ รโญฺญ ปุริโส เตตฺถ ราชสโทฺท ราชตฺถเมว วทติ, ปุริสสโทฺท ปุริสตฺถเมว, วุตฺติยนฺตุ ราชปุริโสเตตฺถ ราชสโทฺทปิ ปุริสตฺถเมว วทตีติ ทฺวินฺนเมกตฺถีภาโว ภวติ, อโญฺญเยวาวยวตฺถานฺวิโต สมุทายโตฺถ ปาตุภวตีติ ตทเปกฺขาย เจกตฺถีภาโว วุจฺจเต, ชหมานสกตฺถวุตฺติมภฺยุปคมฺม วุตฺตํ- ‘วิเสสนสฺส สกตฺถปริจฺจาเคเน’จฺจาทิ, อโตเยว ปโร โจเทสฺสติ ‘นนุ เจ’จฺจาทินาฯ เอกตฺถีภวนํ สมสนฺติ อิมินา เอกตฺถนฺติ สมาโสติ นาตฺถนฺตรนฺติ ทีเปติฯ

ชหมานานิ ปทานิ สกตฺถํ ยสฺสํ (สา) ตถา วุตฺตา, นาจฺจนฺตาย ชยาตีติ เอวมฺมญฺญเต ‘‘ปริจฺจาคมตฺตมภิสนฺธาย ชหมานสกตฺถตฺยุจฺจเต, น ตุ สพฺพถา ปริจฺจาโคปโรปการายตโสฺสปาทานโต, สพฺพถา จ สกตฺถปริจฺจาเค ปโรปการาสมฺปาทนโต-นุปาทานเมว ปโยชนาภาวา ตสฺส สิยา’’ติ, ถปติ วฑฺฒตีฯ อตฺถนฺติ ราชสทฺทวาจฺจํฯ อจฺจนฺตปริจฺจาเคปิ น

โทโส... วาเกฺย ทิฏฺฐสฺสุปสชฺชนสฺส วุตฺติยํ โสเยวายนฺตฺยนฺวยาวสายโต ตทตฺถาว คติยาติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘อถ เว’จฺจาทิฯ

โสเยวายนฺตฺยชฺฌาวสาโย-นฺวโย, โสเยวายํ ราชสโทฺท โย วากฺยตาเล ทิโฏฺฐติ โวหารีน เมกตฺตาวสาเยนาสตฺยปิ (ราชสทฺทสฺส)เตฺถ ปฺริสสฺส วิเสสนมฺภวิสฺสตีติ ภาโว, เอเตฺถว ทิฏฺฐนฺตมาห- ‘ยเถ’จฺจาทิฯ

๒. อสํ

อพฺยยนฺติ ยทเญฺญสํ ปสิทฺธนฺติ ลิงฺควจนเภเทปิ พฺยยรหิตตฺตา อุปสคฺคนิปาตานํ ปเรหิ อพฺยยสญฺญากรณโต อพฺยยนฺติ ปเรสํ ปสิทฺธํ, เตสนฺตฺวยํ สมาโส อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา อ นพฺยยํ อพฺยยมฺภวตีติ อพฺยยีภาโว ปสิโทฺธ, อสงฺขฺยสฺส สุตตฺตา ตเสฺสว วิภตฺยตฺถาทโย วิสย ภาเวน วิเสสนานีติ วิญฺญายนฺตีตฺยาห- ‘อสเงฺขฺย’จฺจาทิ, อิมินา เนเมสมาสตฺถาติ ทีเปติฯ

ตาวสทฺทสฺส กมวุตฺติยํ โย-โตฺถ สมฺปชฺชเต ตมาห- ‘วิภตฺย’จฺจาทิ, วิภตฺยเตฺถ อุทาหริตฺ วาติ วิภตฺยตฺถวิสเย วตฺตมานสฺสาสงฺขฺยสฺส อิตฺถิสเทฺทน สมาสมธิตฺถีติ อุวาหริตฺวา, นิจฺจ ยมาสาน มวิคฺคโห, อสกปทวิคฺคโห วา ยุโตฺต, อญฺญถา อนิจฺจตาปตฺตีตฺยาห- ‘นิจฺจสมาสตฺ ตา’อิจฺจาทิฯ

อสกปเทน อนตฺตนิยปเทน อญฺญปเทน วิคฺคโห อสกปทวิคฺคโห, เตน, เอตฺถ หิ ยถา กุมฺภสฺส สมีปํตฺยญฺญปทวาเกฺย สมีป สเทฺทนุปสทฺทวจนียสฺส วุตฺตตฺตา อุปสโทฺท นปฺปยุชฺช เต, ยถา อิตฺถี สูติ เอตฺถาธิสทฺทวจนียสฺสา (ธา)รตฺถสฺส สตฺตมิยา วุตฺตตฺตา นาธิสโทฺทติ ‘อิตฺถีสู’ติ อญฺญปทวากฺยํ วุตฺตํ, กถาปวตฺตาติ ตฺวาเธโยฺย ปทสฺสนํ, เอวํ สพฺพโตฺถเนฺนยํ, อ สกปทวิคฺคเหนาโตฺถว วุโตฺต,

อธิสทฺทสฺส ปน ปฺรโตวฏฺฐิตสฺสาธาเร วตฺตมานสฺส ตํสมานาธิกรเณน สตฺตมฺยเนฺ ตนิตฺถิสเทฺทน สห สมาโสติ ทเสฺสตุมาห-‘อธิสโทฺท’จฺจาทิฯ

สฺยาทิโลโปติ อธิสทฺทโต อิตฺถิสทฺทโต จ ปเรสํ สตฺตมี พหฺวจนานํ โลโปติ อโตฺถฯ อตฺต (ภาว) สมฺปตฺตีติ สรีรสมฺปตฺติ อธิเปฺปตาติ พฺรหฺมสทฺทสฺส สรีรํ อโตฺถติ อาห- ‘พฺรหฺมํ สรีรนฺติ, กตฺถจี อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตาวาสงฺขฺยสมาสสฺส ‘สมฺปนฺนํ พฺรหฺม’นฺติ วิคฺคโห วุ โตฺตฯ

สมาสวิภตฺติยาติ สมาสโต อุปฺปนฺนวิภตฺติยา, สกโล ปเทสสกโล, ปริคฺคหาเปกฺขาติ อภฺ ยุปคมาเปกฺขายาติ อโตฺถ, อภฺยุปคเมปิ หิ ปริคฺคหสโทฺท–

สปเถ ปริวาเร จ, มูลาภฺยุปคเมสุ จ;
รวิมฺหิ ราหุคหิเต, ทาเรสุ จ ปริคฺคโห’’ติ นิฆณฺฏุฯ

สกลสฺส ภาโว สากลฺยํ-สกลสทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตํ, ตมฺปน นิเสฺสส [มตนิเสฺสส (โปตฺถ เก)] คฺคหณา ปฺถุ ภวตีตฺยาห- ‘อเสสคฺคหณ’นฺติ, ติณานํ สากลฺยนฺติ วิคฺคโห, ติณสเทฺทน หิ ติณสหิตานิ คหิตานิ, เตเนว วกฺขติ พฺยติเรกนเย- ‘ตํ สพฺพํ ติณสหิตมโชฺฌ- หรตี’ติ, สติ ณมโชฺฌหรตีเตตฺถาธิปฺปายตฺถ มาห-‘ยาวา’ติอาทิฯ

ติณสโทฺท อุปลกฺขณํ เสสา-นโชฺฌหาริยานํ, เตนาห ‘ติณาทิกมฺปี’ติฯ ปริคฺคหาเปกฺขายนฺตภูตสฺส คหณตฺถํ ‘‘อพฺยยํ วิภตฺติสมีปา’’ทิสุเตฺต ‘สาคฺยธีเต’ติ นิปฺผาทนตฺถมนฺตวจนมุทาหตมฺปาณินินา, ตมฺปิ สากเลฺยเยวาหริตุํ [สากเลฺลโนทาหริตุํ] สาคฺยธีเตตฺยูทาหฎนฺติ ทเสฺสตุํ ‘ตโต’ตฺยาทิ วุตฺตํฯ

ตโตติ ยโต สกลสกเล น วตฺตติ, ปริคฺคหาเปกฺขาย สมตฺติยา อนฺตโต สกาสา สากลฺยํ น ภิชฺชเตติ สมฺพโนฺธ, สมตฺถิยมฺปิ อเนฺต อุทาหรณนฺติ เสโสฯ

อคฺคิปริยนฺตนฺติ อคฺคิอโตฺถ คโนฺถ ตาทตฺถิยา อคฺคิ, โสปริยโนฺต-สฺส อเชฺฌยสฺสาติ อคฺคิปริยนฺตํ, ยตฺตกสฺสาเชฺฌยสฺส ปริคฺคโห, ตสฺส อคฺคิ ปริยโนฺต, อคฺคินา ปริยนฺตภูเตน สหิโต สกโลติ วิคฺคโห, อคฺคิโน สากลฺยนฺติ วาฯ

สทฺทิกานนฺติ พฺยากรณญฺญูนํฯ อตฺถาภาเวอิตฺยตฺถคฺคหณํ อิตเรตราภาเว ธมฺมาภาเว จ มา สิยาติ, อโตเยว โจจฺจเต ‘อเถตเรตราภาเว’อิจฺจาทิ, อิตรสฺมิํ อิตรสฺส อภาโว อิตเรตราภาโว, โค อโสฺส น ภวตีติ หิ อตฺถนฺตรตฺตํ นิเสธียเต, น วตฺถุภาโว, พฺราหฺมโณ น ภวตีตฺยตฺรปิพฺราหฺมณตฺตธโมฺม นิเสธียเต, น วตฺถุภาโว, ปรตฺตาติอาทินา วิปฺปฎิเสธ วิสยมาหฯ

อติกฺกมาภาเวตี เอตฺถ อติกฺกมาติ ปญฺจมิยา อสมาสนิเทฺทโสติ อาห- ‘อติกฺกมา’ติ, น ปนุปฺปนฺนสฺส ปจฺฉาติ อิมินา อติกฺกมาภาโว นาม อุปฺปนฺนสฺส ปจฺฉา อภาโวติ ทเสฺสติฯ

นิตฺติณนฺติ อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน-สงฺขฺยสมาโสฯ สมฺปติสทฺทสฺส สามญฺญวจนเตฺตปิ อิธาธิเปฺปตํ กาลํ ทเสฺสตุมาห- ‘อุปโภคเสฺส’’จฺจาทิ, อุปโภโค กมฺมสาธโน ลหุปาวุรณสฺส นายมุปโภคกาโลติ วิคฺคโห, (อติ) ลหุปาวุรณนฺติ รูปสิทฺธีติ ทเสฺสตุํ ลหุปาวุรณสฺสาติอาทิ วุตฺติยํ วุตฺตํฯ

โยคฺคํ รูปนฺติ วิคฺคเห อนุรูปํ, นนุ จาตฺร นิจฺจสมาสตฺตาสปทวิคฺคเหน ภวิตพฺพํตฺยาสงฺกิยาห-‘วิจฺฉาย’มิจฺจาทิ, อนุสเทฺทน หิ โยเค วิจฺฉายํ ‘‘อนุนา’’ติ (๒-๑๐) ทุติยา วิธียเต, วาเกฺยเยวาสฺส จ ปโยโค นาญฺญเตฺรติ วากฺยมฺปิ ภวตีติ มญฺญเตฯ สกิขีติ เอตฺถาปิ ‘‘อกาเล สกเตฺถ’’ติ (๓-๘๑) สหสฺส โสฯ

สทิโส กิขิยาติ เอตฺถ กิขิยา ปสิทฺธภูตาย สาธิยสฺส สาธนภาเวน คหิตาย สธมฺมเตฺตน โกจิ สาธิโย สทิโสติ วุโตฺตติ กิมิธ สทิโส อปฺปธานํ [ปธานเมวาติ อโตฺถ] ตถา สติ ปุปฺปปทตฺถปฺปธาเนนาสงฺขฺยสมาเสน สกิขีติ เอตฺถ น ภวิตพฺพนฺติ อาห-‘นนุเจ’ตฺยาทิ, กิขิยาติ สมฺพเนฺธ ฉฎฺฐี, เอตฺถ ปน สทิสตฺตสฺส กิขียา-ปฺปฎิพทฺธตฺตาปฺปธานตฺตํฯ เนตทตฺถีติ อาทินา ยถาวุตฺตํ โจทนํ ปริหรติฯ

ยถา เทวทโตฺตติ เอตฺถ ยทิ สมาโส ภเวยฺย, เทวทเตฺตน สทิโส ยถาเทวทตฺตนฺติ ภเวยฺย, ปฎิสิทฺธตฺตา ปน (น) สมาโสติ, กิขีติ มกฺกฎสฺสาภิธานํฯ เชฎฺฐานุกฺกเมนาติ วุตฺตตฺตา อนุเชฎฺฐนฺติ ตติยนฺตตา คมฺยเตฯ จเกฺกน ยุคปทิ สจกฺกํฯ

๔. ยาวาวธารเณ

อมตฺตานํ ยตฺตโก ปริเจฺฉโท ยาวามตฺตํฯ

๕. ปยฺยปาพหิติโร ปุเรปจฺฉาวาปญฺจมฺยา

ปญฺจมฺยาติ กสฺมา วุตฺตํ นนุ อวุเตฺตปิ ตสฺมึ วกฺขมานนเยน ปญฺจมฺยนฺตตฺตา ปญฺจมฺยเนฺต เหว สมาโส วิญฺญายตีตฺยาสงฺกิยาห‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ ตถาปิจฺจาทินา ปริหรติ, โหตุ กามํ ‘ปริปพฺพตํ วิโชฺชตเต’ติ ทุติยานิเสธาย, อญฺญตฺร กถนฺติ อาห ‘อิห เจ’ตฺยาทิฯ

อาจตฺตาโร วาติ อาสโทฺท วาเกฺย, สรเณ วา, **คาโม** พหิ ติฎฺฐตีตฺยโตฺถ, ปุรโต คามมฺปสฺสาติ วทโนฺต ปุเรตฺยตฺถปฺปฯาโนยนฺนิเทฺทโส, นสรูปปฺปธาโนติ ทเสฺสติ, อภิมุเข คามมฺปสฺสาตฺยโตฺถฯ อวุตฺตานเมตานฺยุปลกฺขณานิ, ตสฺมา ‘ติโร คามมฺปสฺสา’ติปิ วุตฺตํ โหติ, ติริยโต คามมฺปสฺส, ปจฺฉโต คามมฺปสฺสาติ อโตฺถฯ

อปสทฺทโยเค นิจฺจปญฺจนฺตสฺส วิกเปฺปน สมาสวิธานาวาภวเนโนทาหรณํ ทินฺนํ (เอตฺถ) ปญฺจมฺยาติ ปโยชนาภาเวปิ อญฺญทตฺถํ กริยมานมิหาปฺยตฺถวนฺตํ โหติฯ

๖. สมี

‘‘อนุ ยํ สมยา’’ติ (๒-๑-๑๕) จ ‘‘ยสฺส จายาโม’’ติ (๒-๑-๑๖) จ ปาณินิโน วจนทฺวยํ, อยเมเตสมโตฺถ ‘‘ยสฺส สมยา สมีปวาจี อนุสโทฺท, เตน สห สมสฺสเตติ จ, อนุ ยสฺสายามวาจี, เตน สฺยาทฺยเนฺตน สห สมสฺสเต’’ติ จฯ วตฺถุโต ตุ สามีปฺยายามวนฺตานมนิเทฺทเสปิ สามตฺถิยา ตทาเกฺขโปติ ทเสฺสโนฺต อาห-‘สมีปายามาน’มิจฺจาทิฯ

สมฺพนฺธิตฺตาติ สมฺพนฺธิสทฺทา สกตฺถมิว นิยตปฎิโยคินมากฺขปนฺติ… เตน วินา เตสํ สกตฺถาภาวาฯ อายาโม ทีฆตา, ‘‘ยสฺส สมีปายาเมสฺวนุ’’ติ ยถาวุตฺตสุตฺตทฺวยมาเกฺขเปนุปทิสติ, วนสฺส สามิปฺยมนฺวนํ, ‘‘อสงฺขฺยํ วิภตฺติสมฺปตฺติสมีป’’ อิเจฺจว (๓-๒) สิเทฺธปุน สมีปคฺคหณํ วิกปฺปตฺถํ, เตน วนสฺสานฺติ วาเกฺยนาปิ ภวิตพฺพํฯ

คงฺคาย อายาโม อนุคงฺคํ, ภาควุตฺติกาโร ‘‘ลกฺขเณเน’’ติ วตฺตเตฯ ยสฺสายามวาจี อนุ, เตน ลกฺขเณน สมสฺสเต อนุคงฺคํ พาราณสี, คงฺคาย ลกฺขณภูตาย ปสิทฺธายามคุณาย พาราณสี ลกฺขียเต ยาวายตายามา คงฺคา ตาวายมฺปีติ สภาวโต ตูปมาโนปเมยฺยภาโว สมาเสปตียเต คงฺคา วิย ทีฆา’’ติ ลกฺขิยลกฺขณภาวํ วเณฺณติฯ เอวํ สติ พาราณสีติ ปฐมา โนปปชฺชเตติ มญฺญมาโน อาห-‘คงฺคายา เมน ยุตฺตา ‘‘ตฺยาทิฯ อนุคงฺคํ พาราณสิยาติ พาราณสิยา คงฺคายาโม ลกฺขณนฺติ อโตฺถฯ

๗. ติฎฺฐ

อกตสมาสาจาติ อเนน อิมินา กตสมาสตํ ทีเปติ, ติฎฺฐนฺตีติ อิทํนฺตปฺปจฺจยนฺตสฺสาตฺถปทนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘‘โนฺตกตฺตริ วตฺตมาเน’’ติจฺจาทิ, (๕-๖๔) อายตีตีมสฺสาตฺตปทํ อายนฺตีติ, ปุมฺภาวาภาโว นีปาตนา, อกาโร จ นิปาตนา ‘‘โคตฺว จเตฺถ จา โลเป’’ตฺยตฺร (๓-๔๖) ‘นาญฺญาสงฺขฺยเตฺถสู’ตฺยนฺวตฺตนโตฯ

ลูนยวาทีนเมตฺถ นิปาตนา กาเลปิ นปุํสกลิงฺคตฺตํ, สํหฎายวา ยสฺมึ กาเล สํหฎยวํ, อุมฺมตฺตคงฺคนฺติ สญฺญายมญฺญปทเตฺถ วาธิกาเรปิ นิจฺจสมาโส, น หิ วากฺยํ สญฺญาติ, อาทิสเทฺทน‘สมสฺส โสภนตฺตํ สุสม’มิจฺจาทีนญฺจ สงฺคโห, ปภาวนํ ปกาสนํฯ

๘. โอเร

โอรํ คงฺคาย, ปารํ ยมุนายาติ สมาเส กเต นิปาตนา เอกาโร, เตเนว วุตฺติยํ วุตฺตํ ‘เอการนฺตตฺตํ นิปาตนโต’ติ, วุตฺติวิกปฺปนตฺถโตติ วุตฺติยา วิกปฺโป อโตฺถ ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ

๑๐. อมา

โสเจกตฺถีภาโว วิสิโฏฺฐ-ภิมโตติ สมฺพโนฺธ, มุหุตฺตนฺติ อจฺจนฺตสํโยเค ทุติยา, ปาทิสมาสํ กตฺวาติ อาสทฺทสฺส หรสเทฺทน วุตฺติสเทฺทน [วุตฺติปเทน (ปญฺจิกา)] กิริยาขฺยาปฺยเตติ อสตฺยุปเสจนาทิกิริยายํ สงฺขารกํ สงฺขาริยํ วา น ภวติ, อตฺถิเจห ตทฺภยํ, ตโต เตสํ สมฺภวาเยว สมาสโนฺตภูตกิริยา คมฺยเตติ มญฺญเต, ตถาหิ ทธิโภชนํตฺยาโท วุเตฺต อธฺยาทิโน สงฺขารกตฺตํ โภชนาทิโน จ สงฺขาริยตฺตํ ปตียเต, น โจปเสกาทิมนฺตเรน สงฺขาริยสงฺขารกภาโว-ตฺถีติ สามตฺถิยาเยวุปเสกาทิปฺปตีติฯ

ตทเปกฺขายาติ คมฺมมาโนปเสจนาทิกิริยาเปกฺขายฯ ปาณินิเยหิ อเตฺถน ‘เอตสฺสิท’นฺติ อเตฺถ นิจฺจสมาโส-ภิมโต สพฺพลิงฺคตา จ, ตถา วจนาภาวมิห มนสิกตฺวา ‘กถ’มิจฺจาทินา วุตฺติ ยํวุตฺตํโจทกวจนมาหริตฺวา ตตฺถาธิปฺปายํวิวรติ ‘เอวมญฺญเต’จฺจาทินา, วิธานํ กตนฺติ เอว มญฺญเตติ สมฺพโนฺธ, ตเตฺถจฺจาทินา อญฺญ ปทเตฺถ ภวิสฺสตีเตฺยตฺถาธิปฺปายํ วิวรโนฺต นิจฺจสมาสตํ สพฺพลิงฺคตญฺจ ปฏิปาทยติ, วากฺยนิวตฺติสิทฺธาเยวาติฯ

อตฺถสเทฺทนาวคตตฺถตาย เอตสฺสาติ วตฺตุมยุตฺตนฺติ ‘เอตสฺส อโตฺถ’ติ วากฺยนิวตฺติสิทฺธาเยว, กถญฺจิปิ จตุตฺถฺยนฺตา ภินฺนตฺถสฺส สมาเส กเตปิ ตตฺถ วิโรธมาห- ‘จตุตฺถฺยนฺตเสฺส’ตฺยาทิฯ

วจนมฺปีติ “อเตฺถน นิจฺจสมาโส สพฺพลิงฺคตาจ”อิติ (๓-๑-๓๖) วากฺยกาเรน ปติฏฺฐิตวจนมฺปิ, ปาณินียานํ ‘เอตสฺส อิท’นฺติ อเตฺถ สมาเส กเต โย-โตฺถ สมฺปชฺชติ, อญฺญตฺถสมาเสปิ โสเยวโตฺถติ ทเสฺสติ ‘โย’ อิจฺจาทินา, อนุปาทาปรินิพฺพานนิมิตฺตํ วายาโมจฺจาทินา โยเชตพฺพํ… ตํนิมิตฺตตฺตา วายามาทีนํ, เตสํ กถาทีนนฺติ เอเตฺถ เตสํ วายามาทีนนฺติ วตฺตพฺพํ… วายาโมตฺยาทินา วุตฺตตฺตา โส จ ตนฺนิมิตฺตํ โหเตว, อยเมตฺถาธิปฺปาโย “เอตสฺส อิทนฺติ วาเกฺย อเตฺถน สมาเส สพฺพลิงฺคตา จ ‘เอตทโตฺถ เอตทตฺถา เอตทตฺถ’นฺติ วายามาทโย จ สมาสตฺถา โหนฺติ, เอตํ อนุปาทาปรินิพฺพานมโตฺถ ปโยชนเมตสฺส เอติสฺสา เอตสฺสาติ อญฺญปทเตฺถปิ เอสํ ปทานํ โสเยวโตฺถติ นาตฺถเภโท”ติฯ

อิทญฺจ “อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข อานนฺท กุสลานิ, อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺถาย…เป…. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย เอตทโตฺถ วายาโม เอตทตฺถา กถา เอตทตฺถา มนฺตนา เอตทตฺถํ โสตาวธาน”นฺติอาทิ (ติกงฺคุตฺตร, อานนฺทวคฺค) ปาฬึ นิสฺสาย วุตฺตํฯ

ปาณินิเยหิ “กตฺตุกรเณ กิตเนฺตน พหุล”นฺติ (๒-๑-๓๒) กิตเนฺตน ตติยาสมาสวิธานา ตเตฺถว พหุลคฺคหเณน ‘คามนิคฺคตา’ทีสุ สมาโส วุโตฺต, เตเนตฺถาโนฺตทาหรณานํ ทฺวินฺนมธิกตฺตํ, สมาสาภาโว-ภิมโตติ ปาณินีเยหิ “ปูรณคุณสุหิตตฺถสทพฺยยตพฺพสมานาธิกรเณเน”ติ (๒-๒-๑๑) สุเตฺต คุณ อิติวจเนนาภิมโต, สทิติ สญฺญา เตสํ นฺตมานานํฯ

โส กถนฺติ อิห ‘ภาวติตฺตเตฺถหี’ติ ภาวปฺปจฺจยเนฺตเนว สมาสปฏิเสธวิธานา ‘พฺราหฺมณสฺส สุกฺกา’ อิจฺจาโท โส สมา สปฺปฏิเสโธ กถํ สิชฺฌตีติ อโตฺถฯ

คุณตฺตนิเยวาติ คุณสภาเว เอว, อภิมโตติ วาตฺติกการสฺสาภิมโต “ตทวเฏฺฐหิ จ คุเณหี”ติ, ตสเทฺทนาสฺส คุณสฺส ปรามาโส ตสฺมึเยว คุเณ อวติฏฺฐนฺตีติ ตทวฏฺฐา, คุเณเยว คุณา ติฏฺฐนฺติ น กทาจิปิ โสยมิตฺยเภทา ทพฺพวุตฺตโย สุกฺกาทโย วิย เต ตทวฏฺฐา คุณา คนฺธาทโย, ตทวฏฺฐิเตหิ คุเณหิ ฉฏฺฐี สมสฺสเตติ วตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ

อาภิมโตติ “ปูรณา”ทิสุเตฺต อพฺยยคฺคหเณน, เทวทตฺตสฺสาติ ฉฏฺฐิยา คุรุมฺหิ สาเปกฺขเตฺตปิ คุรุสทฺทสฺส สมฺพนฺธิสทฺทตฺตา สกเตฺถ [วาเกฺย] วิย วุตฺติยํ พฺยเปกฺขา-ยาหานิโต วุตฺติสพฺภาวํ วจนนฺตเรน สาเธตุมาห- ‘ตถาจาหู’ติฯ

สาเตฺถวาติ สกเตฺถ วิย, อสฺสาติ สมฺพนฺธิสทฺทสฺส, สามตฺถิยํ คมกตฺตญฺจตฺถีติ ปทานมโญฺญญฺญาเปกฺขาลกฺขณํ สามตฺถิยํ สามตฺถิยาภาเวปิ วิคฺคหวากฺยตฺถสฺส คมกตฺตํ วา อตฺถีติ อโตฺถ, คุรุโน กุลํ ทาสสฺส ภริยาติ วิคฺคโห, อถาตฺร พฺราหฺมณสฺส อุเจฺจ’อิจฺจาโท สามตฺถิยํ คมกตฺตํ วา นตฺถีติ กุโต-วสิตํ, เยน ตทาภาวาตฺร สมาสาภาโว วณฺณียเตจฺจาห-‘สามตฺถฺยาทิโนตฺวิ’จฺจาทิฯ

สมาสาภาโว-ภิมโตติ “ปูรณา”ทิสุเตฺต สมานาธิกรสฺสาปิ อุปาทานโตฯ เสหีติ อตฺตนิเยหิ, นาภิมโตติ “จยุเตฺตหิ เสหิ อสมาสิเตหิ ฉฏฺฐีสมาสปฺปฏิเสโธวตฺตโพฺพ” (วา) ตฺยเนน, ปฺถคตฺถตาย [ภินฺนตฺถตายํ-วุตฺติ] มิจฺจสฺสวิวรณํ ควาทีนมสมาเสติ, เอวมสฺสาทีนํ สมาเสนาลนฺติ สมฺพโนฺธฯ

โยคีนนฺติ อิตรีตรโยคีนํ, อเนเนตเรตรโยคจตฺถสมาสํ วทติฯ วุตฺติโหตีตฺยสฺส วิวรณํ ฉฏฺฐีสมาโส ภวตีติ, เอกตฺถีภาเวอิจฺจสฺส วิวรณํ ควาทีนญฺจ จตฺถสมาเส สตีติฯ

รุฬฺหิตฺตาติ สมาสเสฺสว กีฬาวาจกเตฺตน ชีวิกาย จ ปจฺจาย กเตฺตน ปสิทฺธตฺตา, น วากฺยสฺสาติ ‘อุทฺทาลปุปฺผภญฺชิกา’ตฺยาโท รุฬฺหีวเสน นิจฺจสมาโส ภวิสฺสตีติ ตตฺร กึ วจเนเนติ มญฺญเต, สรสิ รุฬฺหนฺติ วิคฺคโหฯ

อยมฺปน อมาทิสมาโส กมฺมธารยทิคุสมาสาติ สเพฺพปิ ปเรสํ ตปฺปุริสสทิสตฺตา ตปฺปุริสา, ยถา หิ ตสฺส ปุริโส ตปฺปุริโสติ อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน, ตถา เต สิยุํ, สงฺขฺยาปุพฺพตฺต นปุํสกตฺตสงฺขาเตหิ ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ คจฺฉติ ปวตฺตตีติทิคุฯ

๑๑. วิเส

กินฺตํ วิเสสน มิจฺฉาห-‘ยมิ’จฺจาทิ, ยํ อวตฺถาปยติ ตํ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธ, กินฺตํ วิเสสฺสมิจฺจาห-‘ยทเนเก’จฺจาทิ, ยํ อวตฺถา ปียเต ตมภิธียเตติ สมฺพโนฺธ, นเนฺวกเตฺถเนตฺยุจฺจมาเน วิเสเสฺสเนติ กถมวคมฺยเต, ยโต เอวํ วิวริตวา ตฺยาสงฺกิยาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ

สมฺพนฺธิสทฺทตฺตาติ เอวํ มญฺญเต “สมฺพนฺธิสทฺทา สกตฺถมิว นิยตมฺปฏิ-โยคินมากฺขิปนฺติ… เตน วินา เตสํ สกตฺถสฺสาสมฺภวาติ, วิวริตวาติ วิวริตฺถ, เอกเตฺถเนตีมสฺส สมานาธิกรเณน สห สมาโส โหตีติ เอวํ สาชฺฌาหาโร อโตฺถ เวทิตโพฺพ, อตฺถสทฺทสฺสาเนกตฺถตฺตา วิเสเสติ ‘อโตฺถ อภิเธโยฺย’ติฯ กถํ เตนโตฺถ วุจฺจตีตฺยาห- ‘อธิกรียติ’จฺจาทิฯ

วิเสสฺสสฺส สมานาธิกรณตฺตญฺจ วิเสสนาเปกฺขนฺติ สมฺพโนฺธฯ วิเสสฺสสทฺทสฺส วิเสสเนน สห สมานาธิกรณตฺตํ วิเสสน สทฺทาเปกฺขนฺติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ, ตตฺถ การณมาห-

‘สมฺพนฺธา’ติ, อธิกรณสฺส สมานตฺตํ นาม ภินฺนานํ สมฺพนฺธีนํ ภวติ, สมฺพนฺธิโน จ สมฺพนฺธมนฺตเรน น โหนฺตี [โหติ (โปตฺถเก)] ติ วิเสสนวิเสสฺสานํ สมฺพโนฺธ วิญฺญายเต, เอวํ วิญฺญาตา ตสฺมา สมฺพนฺธาติ อโตฺถฯ

สทฺทพฺยติเรเกน เหตุถ อตฺถานํ วิเสสนวิเสสฺสภาโว น สมฺภวติ, ตถา หิ ‘นีลมุปฺปล’นฺติ ปญฺจ วตฺถูนิ สนฺนิหิตานิ นีลนฺติ นีลตฺตํ คุณสามญฺญํ, นีโล คุโณ, ตทาธาโร ทพฺพนฺติ ตีณิ, อุปฺปลนฺติ อุปฺปลตฺตํ อุปฺปลชาติ, ทพฺพญฺจ ตนฺนิสฺสโยติ เทฺวฯ

ตตฺถ อุปฺปลชาติ คุณชาตีนํ [นีลชาติอุปฺปลชาภธนํ (กาตนฺตฏีกา)] ตาว น สมฺภวติ วิเสสนวิเสสฺสภาโว ชาติยา นิคฺคุณตฺตา, นีลตฺตสฺส จ นีลคุเณ สมวายิโน, อุปฺปลตฺตสฺส จ อุปฺปลทเพฺพ สมวายิโน สมานาธิกรณตฺตมฺปิ นตฺถิ, อุปฺปลชาติยา นีลสฺส จ คุณสฺส อตฺถิ สมานาธิกรณตฺตํ… นีล มุปฺปลนฺติ ปวตฺตินิมิตฺตานํ อุปฺปลชาตินีลคุณานเมกมธิ กรณํนิสฺสโยติ, วิเสสน วิเสสฺสภาโว ตุ นตฺถิ ชาติยา อนีลตฺตา, คุณทพฺพานนฺตุ สมฺภวติวิเสสนวิเสสฺสตฺตํ ทพฺพสฺสาเนกคุณตฺตา, สมานนฺตุ เตสมฺปรมธิกรณํ ตติยํ นตฺถิ, เยน สมานาธิกรณตฺตํ สิยา, เอวํ นีลทพฺพ อุปฺปลทพฺพานมฺปิ อญฺญมญฺญปริหาเรน วตฺตุมิจฺฉิตานํ น วิเสสน วิเสสฺสภาโว, นาปิ สมานาธิกรณตฺตํ, กสฺมา อญฺญมญฺญาสมฺพนฺธโต อเปกฺขาภาวโต, วุตฺตปฏิปกฺขโต ปน วกฺขมานนเยน สทฺทานเมว สามานาธิกรณฺยํ วิเสสนวิเสสฺสตฺตญฺจ เวทิตพฺพํ, เตเนวาห-‘อโตเยเว’จฺจาทิฯ

อโตเยวาติ ยโต วิเสสฺสสฺส สมานาธิกรณตฺตํ วิเสสนาเปกฺขํ, อโตเยว เหตุโตติ อโตฺถ, ภินฺนนิมิตฺตปฺป ยุตฺตานเมวาติ สามเญฺญน นีลคุณาธาเร ทเพฺพ คุเณเยว วา นีลสทฺทสฺส, อุปฺปลสทฺทสฺส จ สามเญฺญน คุณวติ ทเพฺพ วตฺตมานตฺตา อญฺญมเญฺญสุ ภิเนฺนสุ สทฺทปฺปวตฺติยา การเณสุ ปยุตฺตานํ สทฺทานเมว [นิฏฺฐานเมว (โปตฺถเก)]ฯ

สมานาธิกรณตฺตนฺติ นีลุปฺปลสทฺทานํ วิสุํวิสุํ โยเค วิสิฏฺฐทพฺพ วาจิตฺตสฺสาสมฺภวา, นีลญฺจ ตํ อุปฺปลํ เจติ สามานาธิกรเณฺย สนฺนิปติเต สติ สมฺภวา เอวํ ตตฺถ วิสิเฏฺฐ วตฺถุมฺหิ ปวตฺตานํ เตสํ สมานตฺถตา, เอวกาเรน พฺยวจฺฉินฺนมตฺถํ ทเสฺสตุมาห-‘นตฺวภิเนฺน’จฺจาทิฯ

นนฺเจตฺยาทิ โจทฺยํ, สีสมฺปาตีติ สีสปา รุกฺขวิเสโส, นยิท เมวมิจฺจาทิ ปริหาโรฯ

อถ ตุจฺจเตอิจฺจาทินา ปรสฺส วจนาวกาสมาสงฺกเต, วิเสสวุตฺตีติ ผลสฺส รุกฺขสฺส จ สามญฺญสทฺทตฺตา ภาเวน วิเสเส วุตฺติ, อิเมสนฺติ สีสปาทีนํ น สโมธาริตาติ น นิจฺฉิตา, สามญฺญวุตฺติเยว สโมธาริตาติ อธิปฺปาโย, อวสิตา นิจฺฉิตา วุตฺติ เยสํ สีสปาทีนํ เต อวสิตวุตฺตโย, ปยตนํ วินา ตทา ปโปฺปติ จาติ สมฺพโนฺธ, ปยตนนฺติ ‘สามตฺถิยลเทฺธปิวิเสเสฺส’ติวจนํฯ ตญฺจนตฺถิจฺจาทิ ปริหาโร, สรูปมตฺตกถนายาติ วุตฺตตฺถานมฺปิ สรูปมตฺตกถนาย ‘ปูเป พหู อานเย’ติ ยถา, เอวํ ชาตียกนฺติ สรูปกถนปฺปการยุตฺตํฯ อุปสํหรมาห-‘ตเทว’มิจฺจาทิ, นิปาตสมุทาโยวายํ วุเตฺตน ปกาเรเนตฺยสฺส อเตฺถ วตฺตเตฯ

อญฺญตรสมฺภเวปิ ตนฺนิวตฺติยา วจนสพฺภาวํ ทเสฺสตุมาห- ‘อถปิ’จฺจาทิ, อญฺญตรสมฺภเวปีติ วิเสสนสฺส วิเสสฺสสฺส วา สมฺภเวปิ, ยตฺรปฺยุภินฺนมตฺถิ วิเสสนวิเสสฺสภาวสมฺภโว ตตฺถปิตาว พหุลํวจนโตว นิวตฺติ โหติ, กิมฺปนา-ญฺญตรสมฺภเวติ ทเสฺสตุมาห-‘ยถา ปุโณฺณ’อิจฺจาทิ, เอตฺถ ปน อเญฺญปิ ปุณฺณนามกา สนฺตีติ พฺยภิจารสมฺภวา อุภินฺนมฺปิ วิเสสนวิเสสฺสภาว

สมฺภเว พหุลํวจนเมว สมาสํ นิวเตฺตติ, เอวํ วิเธปีติ อญฺญตรสมฺภเวปิ, น เกวลํ วิเสสนวิเสสฺสภาวสมฺภเว, อถ โข เอวํ วิเธปฺยญฺญ ตรสมฺภเวปิตฺยวิสทฺทสฺส อโตฺถฯ

ยเชฺชวมิจฺจาทิ ปเจฺจกํ วิเสสนวิเสสฺสภาเว สติ อนิฏฺฐา ปาทนโจทนา, ปเจฺจกํ วิเสสนํ สิยา อุภินฺนมฺปิ วิเสสนตฺตา, ตตฺถ โทสมาห-‘วิเสสฺสสฺสจ ปุพฺพนิปาโต’ติ, โจ-วธารเณ, วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเย วา, กุโตจฺจาห- ‘นาคฺคหิเต’จฺจาทิ, อิติ การเณ, อโต กิมนิฏฺฐมายาต มิจฺจาห- ‘อุปฺปลนีลนฺติปิ สิยา’ติ, อิตฺถญฺจรหิ กินฺตฺยาห- ‘นีลุปฺปลนฺติ เจ’จฺจาทิฯ ปริหารมาห-‘เนสโทโส’จฺจาทิ, อุปฺปตฺตฺยนฺตรมาห- ‘อถ เจ’จฺจาทิฯ

อญฺญมญฺญานุปการิตฺตาติ อญฺญมญฺญสฺส วิเสสนวิเสสฺสเตฺต นานุปการิตฺตา สปฺปธานตฺตาติ อโตฺถ, อถ ทฺวินฺนมฺปิ อปฺปธานตฺตํ กสฺมา น สิยา ตฺยาห- ‘อปฺปธานเตฺตปิ’จฺจาทิ, สกสกปฺปธานาเปกฺขาวนฺตานนฺติ สเกสเก ปธาเน อตฺตนิ อเปกฺขาวนฺตานํฯ อถ กุโต ทพฺพเสฺสว ปธานตฺตมสิตํ, น ตุ คุณเสฺสตฺยาสงฺกิย ญายมุปนิสฺสยติ ‘อถ เจ’ตฺยาทินาฯ ฉาโคตฺยโช วุจฺจเต, ตํ เสตวณฺณมาลเภถ มาเรยฺย, ผุสนํ วา กเรยฺยาติ อโตฺถ, อาปุโพฺพ ลภิ หิมารเณ ผุสเน จ วตฺตเต, เทสนายนฺติ [โจทนายนฺติ โจทนาวากฺย (โปตฺถเก)] เวทวาเกฺยติ อโตฺถ, กุโต ฉาคโต-โญฺญ นาลพฺภเตจฺจาห- ‘น หิ’จฺจาทิฯ

ฉาคาภาเวติ เสตคุณยุตฺตสฺส ฉาคสฺสาภาเว, ปิฏฺฐปิณฺฑิมาลพฺภาติ เสตคุณโยเคน วิฏฺฐปิณฺฑึ อาลมฺภ, น จ นาลมฺภเต ตสฺมา คุโณ อปฺปธานนฺติ อชฺฌาหริตพฺพํฯ

ปุน โจเทโนฺต อาห- ‘นนุ เจ’จฺจาทิ, อเถตฺยธิปฺปายมาสงฺกเต, อนิฏฺฐมาปาทยติ นีลสเทฺทปิ ปสโงฺค’ติ, กุโตจฺจาห- ‘โสปิหิ’จฺจาทิ, อิทํ วุตฺตํ โหติ- ‘‘อุปฺปลสโทฺท ชาติวาจี, น ตุ ทพฺพวาจี, ชาติ วิสิฏฺฐทพฺพวาจิตฺตา ยทิ ทพฺพวาจีติ วุจฺจเต, ตทา นีลสโทฺทปิ คุณวิสิฏฺฐทพฺพวาจิตฺตา ทพฺพวจนมาปชฺชตีติ อิเมสํ น โกจิ วิเสโส’’ติ, ปริหรโนฺต อาห ‘เนทมตฺถิ’จฺจาทิ, อปายิโน อปคนฺตาโร ทพฺพาติ คมฺยเต, กุโตจฺจาห- ‘สตีปิ’จฺจาทิ, อิติ การเณฯ

วิเสสนเมกเตฺถเนติ สิเทฺธปิ ปปญฺจตฺถํ ปริปุณฺฏฺตฺถญฺจ อุทาหรณพหุตฺตํ ทเสฺสตุํ ปาณินิเยหิ พหุํ สุตฺติตํ, สพฺพเสฺสตสฺส ปจฺจกฺขาตภาวํ ทเสฺสตุํ วุตฺติยมุทาหรณมตฺตํ ทสฺสิตํ, ตทิทานิ พฺยาขฺยาตุกาโม อาห- ‘ปุพฺพกาเล’จฺจาทิ, ฉิโนฺนจ วิเสสนนฺตี สมฺพโนฺธ ‘‘ปุพฺพกาเลก สพฺพธุรปุราณนวเกวลานิ สมานาธิกรเณเน’’ติ (๒-๑-๔๙) เต สเมตฺถ สุตฺตํ, ตเตฺถกาทีนํ วุตฺติยมุทาหรณานิ น ทสฺสิตานฺยุปลกฺขณโตว วิญฺญายนฺตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘เอเก’จฺจาทิ, เอโก จ โส ปุริโสจาตฺยาทินา วิคฺคโห อุปลกฺขณตฺตาเยว จ ‘สตฺต จ เต อิสโย จ สตฺติสโย’จฺจาทิกญฺจ ทฏฺฐพฺพํฯ

อุปมียเต ปริจฺฉิชฺชเต-เนเนตฺยุปมานํ, อุปมียตีตฺยุปเมยฺยํ, เตสํ อุปมาโนปเมยฺยานํ สาธารโณ โย ธโมฺม สามตาเตน วิสิฏฺฐํ ยทุปเมยฺยํ, ตํ วจเนเนตฺยโตฺถ อุปมาโนปเมยฺยจฺจาทิกสฺส, สมาโส ภวตีติ เสโส, การณมาห- ‘วิเสเส’จฺจาทิ, วิเสสาปริคฺคหาติ วิเสสนเนฺตฺยว สามเญฺญน ปริคฺคหา, เอวมฺฏ ตสฺสาปีติ อุปมานรูปสฺสาปิฯ นนุ สตฺถีสทฺทสฺสสตฺถิยํ วุตฺติ สามาสทฺทสฺส ตุ เทวทตฺตาย, อโต พฺยธิกรณตฺตา กถเมตฺถ สมาโสจฺจาสงฺกียาห- ‘ยเท’จฺจาทิ, สมาโน ธโมฺม สามตฺตาทิ ยสฺส โส สธโมฺม, ตสฺส ภาโว สาธมฺมิยํ สามตฺตํ, ตสฺมา เทวทตฺตาเตฺถ วตฺตเต อุปจารวเสน, สามาสโทฺทปิ คุณวจโนปิ สามตฺตํ วตฺวา สทฺธาทิตฺตวเสนาเภโทปจาเรน วา เทวทตฺตายํ วตฺตเต, นนุ จ สามาสทฺทสฺส เทวทตฺตาภิธาเน จริตตฺถตาย สตฺถี

คุเณน นิทฺทิฏฺฐาตฺยนิยตคุณปฺปตีติปฺปสงฺค เนกคุณาธารตฺตา สตฺถิยาตฺยาสงฺกิยาห- ‘ย ทิปิ’จฺจาทิฯ

อิหาติ นิทฺธารเณ, เอเตสํ คุณานํ มเชฺฌติ อโตฺถ, อิห วา สตฺถิยํ, สามคุณวนฺตตาย สา มายาติ คมฺยเต, ปสิทฺธิวเสนาติ สตฺถิสามาตฺยโตฺรปมานํ สตฺถี, อุปเมยฺยา เทวทตฺตา, ปสิทฺ ธนฺตุปมานํ ภวติ นาปฺปสิทฺธํ… ปสิทฺธสาธมฺมิยา สาธฺยุ สาธนมุปมานนฺติ กตฺวา สตฺถิเยว สามงฺคุเณน ปสิทฺธา น เทวทตฺตา, ตสฺมา สามคุณปฺปสิทฺธิยาติ อโตฺถฯ สาธฺยเต อุปมียเตเน เนติ สาธนมุปมานํ, สาธฺยเต อุปธียเตติ สาธฺยมุปเมยฺยํ, ปสิทฺธสฺส สาธมฺมิยํ เตน, สาธฺยสฺ สาปฺปสิทฺธสฺส กสฺสจิ สาธนํ สาธฺยสาธนํฯ ยตฺรตฺวิจฺจาทินา พหุลํวจนสามตฺถิยา สาม ญฺญวจเนเนว สมาสสพฺภาวํ วตฺวา อเญฺญนาสพฺภาวมุทาหรเณน ผฺุฏยิตุํ ‘ผาลา อิว ตณฺฑุ ลา’ตฺยาทิ อารทฺธํฯ

ตณฺฑุลสโทฺทติ อุปเมยฺยภูตตณฺฑุลสโทฺท, ตณฺฑุลตฺตมฺปิ วตฺวา ทเพฺพ ปวโตฺต สาม ญฺญวจโน นตุ ภวตีติ สมฺพโนฺธ, ทเพฺพติ ตณฺฑุลทเพฺพ ผาลทเพฺพ จฯ

อุปมาโนปเมยฺยสาธารณสูรตฺตาทิธมฺมวจนาปฺปโยเคติ อุปมาโนปเมยฺยานํ สาธารโณ โย วิสารทตฺตาทิธโมฺม ตพฺพจนสฺส ‘มุนิ อยํ สีโห วิย วิสารโท’ตฺยาโท วิสารทาทิสทฺทสฺ สาปฺปโยเคติ อโตฺถ, เกสญฺจิติ เกสญฺจิ สทฺทานํ มเชฺฌ, วิเสสฺสตฺตเมว ผฺุฏยติฯ ‘ตถา เจ’ตฺ ยาทินา, วิเสสนวิเสสฺสานํ ยถิฏฺฐตฺตา นิจฺจํ สีหาทีนํ วิเสสฺสตาเยว วจนิจฺฉาติ ปุพฺพนิปาตตฺ ตาปฺปสงฺคติ ภาโว, อุปฺปตฺยนฺตรมาห-‘วิเสสนเสฺสเว’จฺจาทิ, ยทิปิ สีโห วิเสสนเมว น วิ เสสฺสํ, ตถาปิ พหุลาธิการา วิเสสนสฺสาปิ ปรนิปาโตติ ภาโวฯ

อถาตฺราปิ วิเสสนเนฺตว สมาสปฺปฏิปาทเน’มุนิ อยํ สีโหว วิสารโท’จฺจาโท สามตฺถิย โตว สมาสาปฺปสเงฺคปิ อุปมาโน ปเมยฺยานํ สาธารณวิสารทตฺตาทิธมฺมวจนาปฺปโยเค สติ ตปฺปสงฺคาภาวตฺถํ วจนมารพฺภนียนฺติ โจเทติ ‘นนุเจ’ตฺยาทินา, สามตฺถิยโตติ สามญฺญว จนปฺปโยเค สาเปกฺขตฺตา สมาสาปฺปสโงฺคติ สามตฺถิยํ ตสฺมาติ อโตฺถฯ สามญฺญปฺปโย คตฺถนฺติ สมาสวาเกฺย สามญฺญวจนสฺส สูรตฺตาทิ(โน), อปฺปโยคตฺถํ, ตถา หิจฺจาทินา สาม ญฺญสทฺทปฺปโยเค สามตฺถิยโต สมาสาสพฺภาวา สุตฺตนฺตรสฺสานารพฺภนียภาวํ สาเธติฯ

วิเสสานนฺตพฺภาวาติ สามญฺญสฺส สมาเส อโนฺตภาเวปิ ติขีณตฺตาทิโต วิสิฏฺฐสฺส สูรสฺ สาทิวจนียสฺส วิเสสสฺส สมาเส อนโนฺตคธตฺตา อปฺปสโงฺค สาเปกฺขมสมตฺถนฺติฯ อเถติ ‘สจฺจ เมต’นฺติอาทิํ ปรวจนมาสงฺกิย วทติ, เอวมาทิสิชฺฌนตฺถํ สมาโสติ (ญาปนตฺถํ) อารพฺภนี ยมฺภวตีติ สมฺพโนฺธฯ

ปธานสฺสาติ ‘รโญฺญปุริโส-ภิรูโป’เตฺตฺถ อภิรูปสาเปกฺขสฺส ปุริสสฺส วิเสสนเตฺตเนวา [วิ เสสนํ เตเนวา (โปตฺถเก)] ปฺปธานํ, สมาสาวยวภูตํ ราชานํ ปติ วิเสสฺสภาเวนาวิผลิตสกตฺถ ตาย ปธานภูตสฺส ปุริสสฺสฯ อาทิสเทฺทน ‘ราชปุริสสฺส ทสฺสนียสฺส เคห’นฺติ สงฺคณฺหาติฯ

เอตฺถ หิ เคหมฺปติ วิเสสนภาเวนาปฺปธานเตฺตปิ ราชานมฺปติ ปธานภูตสฺส ปุริสสฺส สา เปกฺขสฺสาปิ สมาโส โหเตวฯ อิทญฺจญาปนตฺถํ วจนารมฺภปฺปโยชนญฺจ, การณมาห- ‘คมกตฺ ตา’อิจฺจาทิฯ

คมกตฺตาติ วิคฺคหวากฺยตฺถสฺส วุตฺติยมฺปตียมานตฺตา คมกตฺตํ ตสฺมา, นเจห คมกตฺตมตฺถีติ ‘มุนิ สีโหว สูโร’ตฺยตฺร ตุ วากฺยโต โยโตฺถ ปตียเต, นายํ ‘มุนิ สีโห สูโร’ตฺยโต คมฺยเตติ คมกตฺตํ นตฺถี-ติ อโตฺถ, ตถาหิ มุนิสีหสเทฺทเนโว ปมาโนปเมยฺยภาวนิมิตฺตสฺส วิสารทตฺตสฺส สภาเวเนโวปาทานโต วิสารทสทฺทสฺส เตน สมฺพนฺธาภาโวฯ

อปวโคฺค นิพฺพานํ, วากฺยเมเวติ เอวกาเรน พฺยวจฺฉินฺนมตฺถมฺปทสฺสยมาห- ‘วุตฺตินิวเตฺตตี’ติ พหุลาธิการโต วิญฺญายติ, นนุ จาตฺร วิเสสฺสภาวาสมฺภวาปฺปสโงฺคเยว วุตฺติยาติ โจเทติฯ ‘นนุเจ’ตฺยาทินาฯ

ปุณฺณตาพฺยภิจาราติ ปุณฺณตาสงฺขาตสฺส พาลาทิอวตฺถาวิเสสสฺส อวินาปฺปวตฺติโต พฺยภิจารี หิ วิเสสฺสมฺภวติ ยถา นีลตายุปฺปลํ, ปริหรติ ‘เนทมตฺติ’จฺจาทินา, มนฺตาณิปุตฺตานํ อเนกตฺตาติ เกวลํ มนฺตาณิยา ปุโตฺต ปุโณฺณเยวาติ อภาวา เตสํ พหุภาวโต, อตฺตโน อตฺตโน คหสฺส ปตโยติ คหปตีนํ พหุตฺตํ ปากฏเมวฯ

วุตฺติเยเวติ เอวกาเรน พฺยวจฺฉินฺนมตฺถมาห-‘วากฺยํ นิวเตฺตตี’ติฯ วิสิฏฺฐชาติวจนาติ วุตฺตํ กณฺหสปฺปชาติยา โลหิตสาลิชาติยา จ วิสิฏฺฐตฺตาฯ

ตจฺฉโก สโปฺปติ พฺยาเขฺยยมุปนิกฺขิปฺปโจทยมาห- ‘นนุ เจ’จฺจาทิฯ ตจฺฉกภาวานเปโตติ พาลยุวตฺตาทิสงฺขาตตจฺฉกภาวโต อพฺยาวุโตฺต, อตฺถินามเธเยฺยติ ตจฺฉโก นาม โกจิ ตนฺนาโม อตฺถิ, กิริยาสโทฺทติ ตจฺฉตีติ ตจฺฉโกติ เอวํ กิริยาย ปวตฺตินิมิตฺตเตฺตโนปาทิโนฺน วฑฺฒกีวาจี ตจฺฉกสโทฺท, เอวํ มญฺญเต ‘‘ยถาวุตฺตนเยน วิเสสนวิเสสฺสสพฺภาวา สมาเสน ภวิตพฺพํ, ตถา สติ กิมิทํ ปจฺจุทาหรณํ กต’’นฺติฯ อตฺร เกนจิ น นามเธยฺยเสฺสตฺยาทิ โนปชายเตวาเตฺยตทวสานํ วุจฺจมานมนุทฺยตํ นิรากตฺตุกาโม อาห-‘โยปา เห’จฺจาทิฯ

อิมสฺสายมธิปฺปาโย ‘‘วุตฺตนเยน ตจฺฉกสทฺทสฺส กิริยา สทฺทสฺสาตฺถวิสยาเปกฺขายาภาวโต วิเสสฺสตฺตาภาวา ปจฺจุทาหรณมิทํ กต’’นฺติฯ

กสฺมา อยุตฺตมิจฺจาห-‘ยโต’จฺจาทิ, นามเธยฺยสฺส กิริยาวาจิโน จ อตฺถาภิธานสามตฺถิยํ ตุลฺยํ วา น วา, อวยวปฺปสิทฺธิยา สมุทายปฺปสิทฺธิ พลวติ วา นเวเตฺยตํ วิจาเรตุํ ยโต นาธิกตนฺตฺยโตฺถ, กิญฺจรหิ อธิกตนฺตฺยาห- ‘อปิตฺวิ’จฺจาทิ, ตจฺฉกสโทฺทเนกตฺถวุตฺติ นาเนกโตฺถติ วิจาเรตุมธิกตนฺติ โยชนาฯ

เอวํ มญฺญเต- ‘‘วิเสสนวิเสสฺสภาวจินฺตายํ สทฺทานมตฺถาภิธานสามตฺถิยจินฺตา น ยุชฺชเต ‘สติ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ โหตี’ติ วิเสสนํ มคฺคียเต, นาสมฺภเว นาพฺยภิจาเร ยถา สีตํ (หิมํ) อุโณฺหคฺคีติ, ตสฺมา สมฺภวพฺยภิจารจินฺตา วิเสสนวิเสสฺสภาวจินฺตายมุปยุชฺชตีติ ตจฺฉกสโทฺท-เนกตฺถวุตฺติวา น เวเตฺยตเทว วิจาเรตุมธิกตนฺติ กตฺถจิปิ วิเสสนวิเสสฺส สพฺภาเว สมาโส โหเตวา’’ติ, ยทิปิ นามเธยฺยกิริยาวาจีนมตฺลฺยมตฺถาภิธานํ สมุทายปฺปสิทฺธิยา จ พลวติตฺตํ, ตถาปิ วกฺขมานนเยน สมาสสพฺภาวา น กาจิ หานีติ ทเสฺสตุมาห- ‘เอตฺถ จา’ติอาทิฯ

เอตฺถจาติ เกจิ ปเกฺข จ, กญฺจิ ปีฬมาวหตีติ สมฺพโนฺธ, กุโตจฺจาห ‘ตถาหิ’จฺจาทิฯ เอวํ มญฺญเต- ‘‘ยทีปิ สมุทายปฺปสิทฺธิยา สติ กิริยาสทฺทตฺถวิสยาเปกฺขา โนปชายเต, ตถาปิ นามเธยฺยเสฺสว ตจฺฉกสทฺทสฺสาปฺยเนกตฺถวุตฺติตฺตมเตฺถว… สปฺปวิเสเส มนุเสฺส จ ตนฺนามเก

นามเธยฺยสฺส ตจฺฉกสทฺทสฺส ปวตฺติสพฺภาวา(ติ) วิเสสนวิเสสฺสสพฺภาวโต สมาสปฺปสโงฺค ตทวโตฺถ เยวา''ติ, น เกวลํ สปฺปวิเสสเสฺสว ตจฺฉกสโทฺท นามเธยฺยมปิตุ มนุสฺสานมฺปีติ ปิสทฺทโตฺถฯ ตจฺฉกสทฺทสฺสาเนกตฺถวุตฺติเตฺตปิ น สมุทายปฺปสิทฺธิยา อวยวปฺปสิทฺธีพาธาติ ทเสฺสตุมาห- 'นจา'ติอาทิฯ โจ-วธารเณ, กุโตจฺจาห 'กิริเย'จฺจาทิฯ กเมนตฺถปฺปสิทฺธีติ ยํ, เอตมฺปน สกฺกา วิญฺญาตุนฺติ โยชนาฯ

ยนฺติ ยํ ปสิชฺฌนํ, กเมนาติ พาธาภาวโต อนุกฺกเมนฯ เอวเญฺจติ อิมินา นเจตฺยาทินา วุตฺตํ ปจฺจามสติ... กิมฺปฏิวิหิตํ สิยา ปริหญฺ สิยาติ อโตฺถ, อิติ อิมินา การเณน 'ตจฺฉโก สโปฺป'ติ ปจฺจุทาหรณํ น ยุตฺตํ... ตจฺฉกสโปฺปติ สมาสสพฺภาวโตติ อธิปฺปาโย, เนทเมวมิจฺจาทินา ปริหรติ, ยทา จรติ ยถา วุเตฺตน วิเสสนวิเสสฺสภาวสมฺภโว, ตทา กถํตฺยาห- 'ยทา วิเสสเน'จฺจาทิฯ ตทาปิ กถํ วาเกฺยน ภวิตพฺพมิจฺจาห- 'อิทเญฺจ'จฺจาทิฯ พหุลํวจนโตเยวาติ อธิปฺปาโยฯ

อญฺญสฺสาติ กมฺมนิ สมฺพนฺธวจนิจฺฉายํ ฉฏฺฐีฯ อวเจฺฉทกตฺตาติ เอตฺถ กตฺตุนา ภวิตพฺพนฺติ กาฬสฺสาติ กตฺตริ ภาวโยเค ฉฏฺฐิยา อชฺฌาหริตพฺพํฯ ปตฺตาปเนฺนหิ ทุติยนฺตสฺส ชีวิกมฺปโตฺต ชีวิกา ปโนฺนติ สมาโส 'การกํ พหุล''เนฺตว (จํ-๒-๒-๑๙) วิหิโต ทุติยเนฺตน ตุ เตสํ สมาสตฺถํ สุตฺตนฺตรํ กตํ ปเรหิ, อตฺถญฺจ เตสมิตฺถิลิงฺคานมฺปิ สมาเสเนว, การนิวตฺติยา, ตถา มาโส ชาตสฺสาติ วิคฺคเห ปริมาณิวาจินา ฉฏฺฐิยเนฺตน ปริมาณวจนานํ กาลสทฺทานํ, ตทาห- 'ปตฺตาปนฺนาน'มิจฺจาทิ, ปริมาณํ มาสาทิ ปริเจฺฉโท ตมสฺสตฺถีติ ปริมาณี ชาตาทิฯ

เอตฺถ หิ มาโส ปริมาณํ ปริเจฺฉทกตฺตา, ชาโต ปริมาณี ปริเจฺฉชฺชตฺตา, ปตฺตา ชีวิกาเนนาติ [ปโตฺต ชีวิกนฺติ ปาเฐน ภวิตพฺพํ] วจนิจฺฉายํ โย-โตฺถ โส- ญาปทตฺถสมาเสปฺยติโนฺน วจนิจฺฉาเภทมนฺตเรนาติทเสฺสตุํ 'อญฺญปทเตฺถ ภวิสฺสตี'ติ ยํ วุตฺติยํ วุตฺตํ, ตํ พฺยาขฺยาตุกาโม อาห- 'วาเนกญฺญเตฺถ อิเจฺจวา'ติอาทิฯ อญฺญตฺถ สมาเส กเต สพฺพตฺถ ''อิตฺถิยํ ภาสิเต''จฺจาทินา (๓-๖๗) ปุมฺภาโวฯ มาโส ชาตสฺสาติ วจนิจฺฉายํ โย-โตฺถ, โส-ญฺญตฺถสมาเสปฺยภิโนฺน วจนิจฺฉาเภท มนฺตเรนาติ ทเสฺสตุมาห- 'ยสฺส ชาตาทิโน'จฺจาทิฯ

ชาตสทฺทสฺสตฺถมาห สมฺปโนฺนติ, สมฺปุโณฺณตฺยโตฺถ, อิมินา จ มาโส ชาโต-สฺสาติ วิคฺคหสฺส อโตฺถ ทสฺสิโต, อญฺญถาติ ยทิ มาโส ตสฺส อญฺญปทตฺถสฺส ชาตาทิโน สมฺปุโณฺณ น ภาตีติ อโตฺถฯ ตฺตตฺตวนฺตูนํ นิฏฺฐาสญฺญํ วิธาย ตทนฺตสฺสญฺญตฺถสมาเส ''นิฏฺฐา''ติ (๒-๒-๓๖) สุเตฺตน ปุพฺพนิปาโต วุโตฺต, ตทาห- 'นเจ'จฺจาทิ, ปุพฺพนิปาตปฺปสโงฺค นจ สิยาติ สมฺพโนฺธ, กุโตจฺจาห- 'ชาติ'จฺจาทิฯ เกสญฺจิติ วากฺยการมาห, นจ ยุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธ, การณมาห- 'วิเสสน'เมจฺจาทิ, ตถาหิจฺจาทินา วิเสสนสฺส สาตฺถกเตฺต สมาสพฺภาวมภาเว จาภาวํ สาเธติ... ฉฏฺฐีสมาเส 'สติ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนสฺส สาตฺถกมฺภวตีติ วิเสสนสฺส สาตฺถกตฺตาฯ

อวจเนปีติ นิยมวจเน (อ)สตีปิ, ฉฏฺฐีสมาสปฺปสโงฺค จรหิ วุตฺตนเยน พฺยวเจฺฉชฺช พฺยวเจฺฉทกตฺตาภาเวน วิเสสนานตฺถกฺยา น ภเวยฺย เจ วาเกฺยนาปิ น ภวิตพฺพนฺติ อาห- 'วากฺยํ ตฺวิ'จฺจาทิฯ อยมฺปน วิเสสนสมาโส ปเรหิ กมฺมธารโยติ ญายติ... ยถา กมฺมํ กิริยํ ปโยชนญฺจ ธาเรติ เอวมยํ สมาโส กมฺมมิว ทฺวยํ ธารยตีติฯ

๑๒. นญ

เอเตฺถวาติ “ฏ นญฺสฺส”อิติ (๓-๗๔) สุเตฺตเอวฯ ปามนปฺโตฺตติปามา กฺฏฐวิเสโส อสฺส อตฺถีติ ปามสทฺทา “ทิสฺสนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา”ติ (๔-๑๒๐) นปฺปจฺจโย, ปามนสฺส ปฺโตฺต, ยทิ เหตฺถ ญกาโร วิเสสนโตฺถ น กรีเยถ, ตทา “ฏ นสฺสา”ติ สุตฺตํ กรีเยถ, ตถา จ สตฺยุตฺตรปเท ปรโต ปามนสเทฺท นการสฺสาปิ โฏ

สิยาติ ภาโว, นนุ จิห สมาสวิธิมฺหิ ญ กาโรจฺจารณา ญ โลป รหิตสฺส สมาโส น ภวตีติ วตฺตุมฺจิตํ, น ตฺ “ฏ นญฺสฺสา”ติ วิเสสนโตฺถติ [ญฺญกาโร เอโตฺถว วิเสสนโตฺถ, ติ ภวิตพฺพ] สจฺจํ, กินฺตฺวิห สมาสวิธิมฺหิ ญ การสฺส พฺยวจฺฉชฺชํ น ทิสฺสเตฯ

ปริยุทาสวุตฺตีติ ปริ ตฺลิตมฺคฺคยฺห นิเสธนียสฺส อสนํ เขปนํ วชฺชนํ ปริยุทาโส, เตน ปริยุทาเสน วิสิเฏฐ-เตฺถ วุตฺติ อเสฺสติ ปริยุทาสวุตฺติ, ปสชฺชปฺปฏิเสธวุตฺตีติ ปฏิเสธนียเมว ปสชฺช ปตฺวา ตํสทิสมนเปกฺขิย นิเสโธ, เตน วุตฺติ อเสฺสติ ปสชฺชปฺปฏิเสธ วุตฺติฯ

ยตฺถ พฺราหฺมณา อโญฺญว ภวตีเตฺยวํ วาเกฺยนาตฺถนฺตรวิธานา วิธิโน ปธานตฺตํ, อตฺถนฺต รวิธานสามตฺถิเยเนว พฺราหฺมณสฺส ปฏิเสโธ ปตียเต, พฺราหฺมณสฺส [พฺราหฺมณสฺสา (โปตฺถเก)] นิวตฺตเน ตทเปกฺขายาญฺญสฺส วิธานโยคโต สกปเทน นเญฺขฺยน วิธิภาคี น วุจฺจเต, กิญฺจรหิ อญฺญสเทฺทน... ปริยุทาสนิสฺสยิโนญฺญสทฺทเสฺสว วาเกฺย ปโยคโต’ อโญฺญ พฺราหฺมณา อพฺราหฺมโณ’ติ, นญฺสฺสจ สฺยาทฺยเนฺตน สามตฺถิยํ, น ตฺยาทฺยเนฺตเนเตฺยกวาเกฺยตา... อโญฺญ พฺราหฺมณา อพฺราหฺมโณติ ตตฺถ ตตฺถ ปริยุทาสวุตฺติตฺตาฯ

ปสชฺชปฺปฏิเสเธตุ ปฏิเสธสฺส ปธานตฺตา พฺราหฺมโณ น ภวตีติ วาเกฺยน พฺราหฺมณสฺส ปฏิเสโธ วิธิ อตฺถคโมฺม วากฺยเภโท, สกปเทน จ นเญฺขฺยน ปฏิเสธภาคิวาจี สมฺพชฺฌเตฯ โกโส พฺราหฺมณา อโญฺญติ อาห- ‘พฺราหฺมณตฺตานชฺฌาสิโต’จฺจาทิฯ

อิตรสฺมินฺติ ปสชฺชปฺปฏิเสเปเกฺข, เกนจิ สํสยนิมิเตฺตนาติ อุปวีตทสฺสนาทินา เกนจิ สํสยการเณน, สพฺพมฺปิ ปทํ สกเตฺถ ปโยคมฺปติ ญาณมเปกฺขเต, ตญฺจ ญาณํ ทฺวิธา สมฺมาญาณํ มิจฺฉา ญาณญฺจฯ อุภยเมฺปตพฺราหฺมณสทฺทํ ปวตฺตยติฯ ตตฺถ สมฺมาญาณ ปุพฺพเก อพฺราหฺมณสทฺทปฺปโยเค นตฺถิ นญฺสฺส พฺยาปาโร, น หิ ตตฺถ เตน กิญฺจิ กรียติฯ มิจฺฉาญาณ ปุพฺพเก ตฺ วิชฺชเต ตสฺส พฺยาปา โร ตตฺถ หิ เตน มิจฺฉาญาณปฺปภวตา ปรสฺสาขฺยายเต, มิจฺฉาญาณํ เจนฺทฺริยเหตุกํ, วินา สทิสตฺตํ น ภวตีติ ปฏิเสเธ สติ อุตฺตรปทตฺถสทิโส สมาสโตฺถ ชายเตจฺจาห- ‘ตตฺถ สทิสตฺตํ วิเน’จฺจาทิฯ รชฺชุยํ หิ สปฺปพุทฺธิ สทิสตฺตาฯ

ปโยคสามตฺถิยาเจติ อพฺราหฺมณมานเยจฺจาทิปโยคสามตฺถิยา จฯ เอวมฺมญฺญเต- “ยทฺยตฺร พฺราหฺมณมตฺตสฺสานยนํ สิยา ปุพฺพปทสฺสุจฺจารณมนตฺถกํ สิยา, อถ น กสฺสจิ อานยนํ เอวมฺปิ สพฺพเสฺสวา พฺราหฺมณสทฺทสฺสานตฺถกตฺตํ, ตสฺมา ปโยคสามตฺถิยาปิ สทิสปฺปฏิปตฺตี”ติฯ

ตคฺคตาติ สทิสตฺถคตาฯ ยถาวุตฺตเสฺสวา-ตฺถสฺสุปพฺรูหนาย วิญฺญวจนมุปญฺญสฺสติ ‘อโตเยว วุจฺจเต’จฺจาทิฯ อยเญฺจตฺถ อโตฺถ “นญฺวจเนน อิวสเทฺทน จ ยํ ยุตฺตํ ตทญฺญสฺมึ ตปฺปทตฺถสทิเส-เตฺถ ปฏิปตฺตึ ชเนติ, ตถาหฺยตฺถสมฺปจฺจโย โลเก ทิสฺสติ ‘อพฺราหฺมณมานยา’ติ พฺราหฺมณสทิโส ขตฺติยาทิ อานียตีติ, อธิกรียติ นิยุชฺชเต สโทฺท-สฺมินฺตฺยธิกรณํฯ ยถาวุเตฺตน จ พฺยาขฺยาเนน กิมิฏฺฐํ สิทฺธนฺตฺยาห- ‘ตเทว’มิจฺจาทิฯ เกจิ ปน อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตมิห วเณฺณนฺติฯ

สมตฺถวาทีนนฺติ ‘‘สมโตฺถ ปทวิธิ’’ (ปา ๒-๑-๑) เตฺววํ วาทีนํฯ สมตฺถ วาทีนํ สมาโส วิเธโยฺยติ สมฺพโนฺธ, วิเธโยฺยติ วจนนฺตเรน วิเธโยฺย, ตถาหิ อปฺปุนเคยฺยาติ คายเนน นญฺสฺส สมฺพโนฺธ, น ตุ ปุนสทฺทเตฺถนฯ อโนกาสํ กาเรตฺวาติ กรเณน สมฺพโนฺธ น โอกาเสนฯ อมูลามูลํ คนฺตฺวาติ คมเนน, น มูเลนาติ อสามตฺถิยํฯ คมกตฺตวาทิโนติ อสามตฺถิเยปิ ยตฺร คมกตฺตํ ตตฺถ สมาโส โหเตว, ตโต คมกตฺตญฺจ สมาสสฺส นิพนฺธนนฺติ โย วทติ ตเสฺสตฺยโตฺถฯ เอตฺถาปีติ อปฺปุนเคยฺยาตฺยาโทปิ, นนฺวยมปฺยาจริโย คมกตฺตวาที, ตถาสติ คมกตฺตาอิจฺจนภิธาย พหุลาธิการาติ กสฺมาวุตฺตนฺติ อาห-‘โส เจ’จฺจาทิฯ

เกหิจีติ วุตฺติคฺคเนฺถน พฺยวจฺฉินฺนมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘เกหิจิเยว น สเพฺพหี’ติ, อปฺปุนเคยฺยาติ ‘‘ฎ นญฺสฺสา’’ติ (๓-๗๔) นสฺสโฎ, อติปฺปสงฺคาภาวโตติ สุตฺตนฺตเรน สมาเส อวิหิเตปิ อนภิมตตฺถานมฺปตีติยา อภาวโตฯ

๑๓. กุปา

สฺยาทิวิธิโนติ การกวิภตฺติวิธานโต วิสุํ อิตฺถมฺภูตาทีสฺวิธานา สฺยาทิวิธีติสงฺขํ คตสฺส สฺยาทิวิธิโน, อสฺยาทิวิธิมฺหีติ ปริยุทาโส-นตฺถโกติ โจเทโนฺต อาห ‘นนฺวิ’จฺจาทิ, อนตฺถกํ ภเวยฺย… ลกฺขณาทฺยตฺถานํ สมาเส คุณีภูตตฺตา สมาสโต กิริยาสมฺพนฺธานุรูปวิภตฺติยตฺถสฺส ปธานภาวโต, ปริหรติ ‘นยิทเมว’มิจฺจาทินาฯ ‘‘อนฺนา’’ติ (๒-๑๐) วิจฺฉายมนฺนา โยเค ทุติยาวิธานสามตฺถิยา วากฺยมฺปิ โหติ, อญฺญถา นิจฺจสมาเส ทุติยา วิธานมนตฺถกนฺติ ภาโว, นิคมยติ ตสฺมาอิจฺจาทินา, ‘‘กุ ปาปเตฺถ’’ติ ปเรสํ คณปาโฐ, เอวมุปริปิ ‘‘ทุนินฺทายํ’’ตฺยาทิ เวทิตพฺพํฯ

๑๔. จีกฺริ

จีสโทฺทติ เอตฺถ จีติ อิมินา จีปฺปจฺจยนฺตํ ปรามสติ, จีปฺปจฺจยนฺต สโทฺทติ อโตฺถฯ

๑๕. ภูส

ปีติสมฺภโมติ ปีติยา สมฺภโม ปีติปุพฺพิกา ปจฺจุฎฺฐานาสน ทานาทิวิสยา ตุริตตา, อลํภุตฺวา ปริยตฺตํ สมฺปุณฺณํ ภุตฺวาฯ

๑๖. อเณฺญ

ปุโรภูย อคฺคโตภูยฯ ติโรภูย อนฺตรธานีภูยฯ อนจฺจาธาเนติ อิมสฺส อโตฺถ ‘อุปริยาธานโต อญฺญตฺรา’ติ, อาธานํ ปติฎฺฐาปนํ, อิจฺฉนฺตีติ ปาณินิยาทโย อิจฺฉนฺติ, อุรสิ กตฺวา ปาณินฺติ ปาณึ อุรสิ กตฺวาฯ

๑๗. วาเน

อเนกคฺคหณสฺส ปโยชนํ วตฺตุมุปสกฺกติ ‘อิเธ’จฺจาทิ, วิวจฺฉิเตกสงฺขฺยาสามญฺญนฺติ วิวจฺฉิตํ เอกสงฺขฺยาย สามญฺญํ, เอวํ มญฺญเต ‘‘ยทิ‘สฺยาทิ สฺยาทิเน’ติ วตฺตุมิจฺฉิเตกสงฺขฺยาสามญฺญสฺส ปริคฺคโห น สิยา ตทา อิหานตฺถก (มเนก)คฺคหณํ สิยา เตเนหาเน กคฺคหณสามตฺถิยาเยว ‘สฺยาทิสฺยาทิเน’ติ วตฺตุมิจฺฉิเตกสงฺขฺยา สามญฺญมฺปริคฺคหิตนฺติ วิญฺญายเต’’ติ เต

เนจฺจาทินา อิทํ ทเสฺสติ ‘‘เตน ยถาวุเตฺตน ปุเพฺพ วุตฺต สโพฺพปิ สมาโส ปุพฺพปรานํ ทฺวินฺนํเยว สฺยาทฺยนฺตานํ โหตี’’ติฯ

ยเชฺชวํ กถํ ‘ตทหุชาโต’ติ พหุลาธิกาเรน วิเสสน สมาสคพฺภการกสมาเสน วา สิชฺฌติ, อยํ อญฺญปทตฺถสมาโสฯ จเตฺถ พหุนฺนมิฎฺฐตฺตา ตทตฺถญฺจาเนกคฺคหณํ, เตน ‘โหตุ โปตุ ปิตา ปุตฺตา’ติ โหติ อุตฺตรปเท (โยนิ) สมฺพเนฺธ ปรโต ปุพฺพปทสฺส ‘‘ปุเตฺต’’ติ (๓-๖๕) สุเตฺตนาเตฺตน, อญฺญถา ทฺวินฺนํทฺวินฺนํ สมาเส สพฺพตฺถ อุตฺตรปทสมฺภเวน ‘‘วิชฺชาโยนิสมฺพนฺธานมา ตตฺร จเตฺถ’’ติ (๓-๖๔) ‘‘ปุเตฺต’’ติ จ สุตฺตทฺวเยนาเตฺตน‘โหตา โปตา ปิตา ปุตฺตา’ติ อาปเชฺชยฺยฯ อเนกนฺติ ปฐมนฺตตฺตา สฺยาทีติทเมวานุวตฺตเต, เตเนวาเนกํ สฺยาทฺยนฺตมิเจฺจว วุตฺตํฯ อถาญฺญเตฺถติ วุเตฺต-ญฺญสฺส วากฺยสฺสเตฺถติ อวตฺวา ปทเสฺสเจฺจว กสฺมา วุตฺตนฺตฺยาสงฺกิยา ห- ‘สฺยาทฺยนฺตเสฺส’จฺจาทิ, ตเสฺสวาติ สามตฺถิยลทฺธสฺส สฺยาทฺยนฺต ปทเสฺสว สมาโส วิญฺญายตีติ สมฺพโนฺธฯ

ตสฺส คุณา ตคฺคุณา ตเสฺสจฺจเนนาญฺญปทโตฺถ นิทฺทิสียเต, ตสฺส อญฺญปทตฺถสฺส เย คุณา ยานิ วิเสสนานิ, เตสํ สํวิญฺญาณํ คหณํ ตคฺคุณสํวิญฺญาณํ, อถวา โส คุโณ ยสฺส โส ตคฺคุโณ, ตคฺคุณสฺส ตคฺคุณยุตฺตสฺสาญฺญปทตฺถสฺสสํวิญฺญาณํ, น คุณวิรหิตสฺสา(ติ) ตคฺคุณสํวิญฺญาณํ, เอตฺถ ปน ‘อญฺญปทเตฺถ ตคฺคุณสํวิญฺญาณํ ปฺยตฺถี’ติ ปริภาสียติ, ตตฺถายมโตฺถ ‘‘อญฺญปทเตฺถ สมาเส-ญฺญปทโตฺถ วิเสสเนน สห วิญฺญายติ นวิเสสนรหิโต’’ติ, กฺวจิ อตคฺคุณสํวิญฺญาณสฺสาปิ ทสฺสเน นาปิสโทฺท, ยตฺราวยเวน วิคฺคโห สมุทาโย สมาสโตฺถ ตเตฺถว ตคฺคุณสํวิญฺญาณํ ภวติ, ตคฺคุณสํวิญฺญาณโต อญฺญํ อตคฺคุณสํวิญฺญาณํ, ตสฺมึ, ยตฺราวยโวเยว สมาสโตฺถ ตตฺราตคฺคุณสํวิญฺญาณํฯ

เอตฺถ ปน พหุธนสโทฺท ปุริสสฺส อุปลกฺขณภาเวน กตฺตาฯ อภิมโตติ ปาณินียานํ อภิมโต ทสนฺนํ สมีเป อาสนฺนา ทสนฺนมิจฺจาทิวาเกฺยฯ

ปริมาณเมวสเงฺขฺยยนฺติ ปริมาณลกฺขณเมว สเงฺขฺยยํ, ตญฺจ ปริมาณลกฺขณํ สเงฺขฺยยญฺจฯ

สงฺขฺยานรูปนฺติ สงฺขฺยานสภาวํฯ

ปริมาเณนาติ ปญฺจสงฺขฺยาย ปริจฺฉิชฺชมาเนน สเงฺขฺยยสงฺขาเตน ปริมาเณนฯ

สงฺขฺยานวุตฺตีติ เตน อนติวตฺติยมานตปฺปริเจฺฉทก สงฺขฺยานรูป สงฺขาเต สงฺขฺยาเน วุตฺติ ยสฺสา สา สงฺขฺยานวุตฺติ-ปญฺจสงฺขฺยาฯ

ทิฎฺฐเนฺตนิมินา อิมํ ทีเปติ ‘‘ยถา ปญฺจ ปริมาณเมสนฺติ ปญฺจกาติ เอตฺถ ปริมาณรูโป-วยวเภทสมุทายสภาโว ปกติยโตฺถ สมุทายิโน สกฺนา ปจฺจยโตฺถ, ตถา ติทสาติ เอตฺถาปี’’ติ, กปฺปจฺจโย ปกติปฺปจฺจยตฺถเภทสมฺภเวนฯ

เกจิ ปนาติ อิมินา ปาณินีเย ทเสฺสติฯ

ปกติปฺปจฺจยตฺถเภทสมฺภวาติ อิมินา ปเรสํ ปกติปฺปจฺจยตฺถานํ เภทาภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา สญฺญายํ สกเตฺถ กปฺปจฺจยสฺส วิธานํ ทเสฺสติฯ

สฺยาทฺยนฺตสฺสาติ อิมินา วาสทฺทสฺส ปทตฺตํ ทเสฺสติฯ

ตทเตฺถปีติ ตสฺส วาอิติ อญฺญปทสฺส อเตฺถปิ, ตทโตฺถ เจตฺถ วิกปฺปโตฺถ วา สิยา ตทา ปน ทฺวินฺนํ คหเณ น ติณฺณํ, เตสนฺตุ คหเณ น ทฺวินฺนํ, สํสโย วา, ตทา ตุ สํสยโสฺสภยา ลมฺพน รูปตฺตา เทฺววาติ วุเตฺต ตโย, ตโยวาติ วุเตฺต เทฺว อเปกฺขียนฺตีติ พุทฺธิวิสยา ปญฺจ อตฺถา สมา สาภิเธยฺย โหนฺติฯ

นามเตฺตนาติ รุฬฺหินามเตฺตน, อภิมโต ปาณินิยานํ, วิกปฺปิตํ สุตฺตนฺตเรน วิภาสา สพฺ พนามสญฺญาวิธาเนนฯ

อวยวธเมฺมนาติ อวยวสงฺขาเตน สภาเวนฯ

นนุ จ สมานาธิกรณานํ พหุพฺพีหิ วุโตฺต ปาณินิเยหิ ‘ปญฺจหิ ภุตฺตมเสฺสติ พฺยธิกรณานํ น สิยา’ติ, ตถา ปฐมตฺถํ วเชฺชตฺวา สพฺพวิภตฺยเตฺถสุ อิโฏฺฐ ‘วุเฎฺฐ เทเวคโตจฺจตฺร วุฎฺฐเทโว ติ น สิยา’ติ ตสฺมา กถมตฺร พฺยธิกรณานํ ปฐมเตฺถ สมาโส วณฺณียเตจฺจาสงฺกิยาห-‘พฺยธิ กรณานมฺปิ’จฺจาทิ, พฺยธิกรณานมฺปิ ยถาภิธานํสมาสสพฺภาวโต ปญฺจหิ ภุตฺตมเสฺสตฺยาโท พหุลาธิการา อนภิธานโต วา น ภวิสฺสติ, ตโตเยว จ ปญฺจ ภุตฺต วนฺต-เสฺสติ สมานาธิกรณา นมฺปิ กฺวจิ น ภวิสฺสติ, ตถา ปฐมเตฺถปิ กฺวจิ น ภวิสฺสติ วุเฎฺฐ เทเว คโต’ติฯ ตุลฺยโยเค คมฺ ยมาเนติ อโตฺถฯ

อญฺญตฺรจาติ ตุลฺยโยคโต-ญฺญตฺร สโลมโกตฺยาทีสุ จ, วิชฺชมานานิ โลมานฺยสฺส, วิชฺ ชมานา ปกฺขา อสฺสาติ วิคฺคโหฯ อุปสงฺขฺยาโต ‘‘สฺยาทฺยธิกาเร-ตฺถิขีราทีนมฺปสงฺขฺยาน’’นฺติ (๒-๒-๒๔-วา) สภาวโต เอว นิวโตฺต น สุตฺตนฺตรโต, คตตฺถสฺสาปิ หิ ปโยเค อนวฎฺฐานํ สิยา ปิฎฺฐเปสเน วิย, กณฺณจรหิ พฺราหฺมเณ พหู อานย, อหํ ปจามีติ นาวสฺสเมวํ ปโยโค, กตฺถจิ ปน วจนสิลิฎฺฐตาทิปฺปโยชเน สติ โหเตวฯ

กเณฺฐ สมฺภโวติ กาฬสฺส กเณฺฐ สมฺภโวฯ ฎฺฐสทฺทโตฺถติ กณฺฐฎฺฐสเทฺท ฎฺฐสทฺทโตฺถฯ โอฎฺฐสโทฺทว มุขวุตฺตีตฺยเนน คมฺมมานตฺถตฺตา ทุติยสฺส มุขสทฺทสฺสาปฺปโยคมาห, ตสฺมา โอโฎฺฐว มุขมสฺสาติ วิคฺคยฺห โอฎฺฐมุโขติ สมาโส, น จ ปาณิ ปาณฺยนฺตรสฺส มุขํ, มุเขเนว จ ปาณิมุขสฺส สทิสตฺตํ ปสิทฺธนฺติ สามตฺถิยา โอฎฺฐมุขมิว มุขมเสฺสตฺยเตฺถว ติฎฺฐเต, อุ ปนฺยสฺยเนตฺตยุปนฺยาสา, วิสยทสฺสนตฺถาติ อิมินา’กเณฺฐ กาโฬ ยสฺสา’ตฺยาทีกเมว วากฺยนฺติ ทเสฺสติฯ สมุทาเย วิกาเรจาติ สมุทายสมฺพเนฺธ วิการสมฺพเนฺธ จฯ ตํสมาสสฺสาติ ตสฺสา ฉฎฺฐิ ยา สมาสสฺส, ตทภิธายินนฺติ สงฺฆาต วิการาภิธายีนํ, เกสานํ สงฺฆาโต อิจฺจาทิ ปเรสํ วากฺยํฯ ธาตุโต ชาตํ ธาตุชํ, อุตฺตรปทํ ปติตสทฺทาทิ, ตสฺส ปโยคติ ปติตสทฺทสฺส ปโยโคฯ

‘‘นญฺสฺมาตฺถฺยตฺถาน’’นฺติ (๒-๒-๒๔) วาตฺติกํ, เอตนาห-‘ญ การานฺ พนฺธา’อิจฺจาทิฯ ปาณินิยา ตุ อวิชฺชมานสโทฺท นญฺสมาโส, ปทนฺตเร นาสฺส พหุพฺพีหิ โวตฺตรปทโลโป, อวิชฺ ชมานา ปุตฺตาสฺส อปุโตฺตวิชฺชมานปุโตฺตติ สาเธนฺติ, อิจฺฉเต ปาณินีเยหิ… ทกฺขิณปุพฺพา สทฺทานํ นานตฺถตฺตา พฺยธิกรณตฺตา, วจเนปีติ สุเตฺต วิชฺชมาเนปิ, อย มญฺญปทตฺถสมาโส ปเรหิ พหุพฺพีหีติ วุจฺจติ ตถาหิ พหโว วิหโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ, ยถา พหุพฺพีหีติ อญฺญปทตฺถปฺปธาโน ตถา อยมฺปิฯ

๑๙. จเตฺถ

สมุจฺจีติ ปิณฺฑีกรณํ, โก โสติ อาห- ‘สาธนเมก’มิจฺจาทิฯ เอกํ สาธนํ เอกํ กิริยํ วา ปฏิจฺจ จียมานตาติ สมฺพนฺโธ, เกสนฺติ อาห- ‘กิริยาสาธนาน’นฺติ, เกนาติ อาห- ‘อตฺตรูปเภเทนา’’ติฯ ตตฺถ เทวทโตฺต ภุญฺชติ ติฏฺฐติ ปจติจาติ สาธนมฺปฏิจฺจ กิริยานํ อตฺตรูปเภเทน จียมานตา เวทิตพฺพา, ธเว จ ขทิเร จ ปลาเส จ ฉินฺทาติ กิริยมฺปฏิจฺจ อตฺตรูปเภเทน สาธนานํ จียมานตา เวทิตพฺพาฯ

โสติ สมุจฺจโย ภวตีติ เสโส, เกสนฺติ อาห- ‘ตุลฺย พลาน’มิจฺจาทิฯ

ตุลฺยพลานนฺติ อิมินา วิสุํ ปธานภาเวน กิริยาภิสมฺพนฺธา อญฺญมญฺญานเปกฺขตฺตมาหฯ

อนิยตกฺกมโยคปชฺชานนฺติ กโม จ โยคปชฺชญฺจ, อนิยตํ กมโยคปชฺชํ เยสํ สทฺทานํ เตสํ, ยเถตฺยาทินา ตโตฺถทาหรณํ ทเสฺสติ, เอตฺถายมธิปฺปาโย ‘‘เอตฺถ ควาทีนํ วิสุํ ปธานภาเวนานยนกิริยาภิสมฺพนฺธา ตุลฺยพลตา ควาทีนํ วุตฺตกฺกเมเนว นยนาภาวา อนิยตกฺกมตา ควาทีนํ ยุคปทิ นยนาภาวา อนิยต โยคปชฺชตา จ โหติ, ตถา อญฺญํ ตาทิสมฺปี’’ติฯ อนุ ปจฺฉา ปธานานุโรเธน (จยนํ) อนฺวาจโย, ตํ พฺยญฺชยติ ‘ยเตฺถ’จฺจาทิ, ตทนุโรเธนาติ ตทนุคุเณน, อุทาหรติ ‘ยเถ’จฺจาทิ, ภิกฺขาคมนเมตฺถ ปธานมนฺตรงฺคตฺตา , เนตรํ พหิรงฺคตฺตา, ตํ กรเณ ยทิ คาโวปิ ปสฺสติ ตาปฺยานยติ, เอตฺถ ตุ โคสฺสานยนํ ภิกฺขาฏนมเปกฺขเต, เนตรมิตรสฺส… วินาปิ เตน ตทนุฏฺฐานโตฯ อิตรสฺส อิตเรน โย โค อิตเรตรโยโค, โส จ เอตาทิโสติ อาห- ‘อญฺญมเญฺญ’จฺจาทิฯ

อวยวปฺปธาโน จาติ สาภาวิกาภิธานสามตฺถิเยนาปฺฏุภูโต จ, วุตฺติวเยน สาริปุตฺตสโทฺท โมคฺคลฺลานโตฺถ โหติ โมคฺคลฺลานสโทฺท สาริปุตฺตโตฺถปีติ อญฺญมญฺญเตฺถ ปธานโต ยุคปทฺยธิกรณวจเน สติ จตฺถ สมาโสติ โส-ยมธิกรณ สมุทาโย อุภยปทานุคตอุภยตฺถวเสน จตุพฺพิโธปิ ยุคปทิ พุทฺธิยา คยฺหมาโน กทาจิ อุพฺภูตาวยวเภโท เตเนว สาภาวิกาภิธานสามตฺถิเยนเจฺจวมวยวปฺปธาโน จ, นนุ จ ชนนมรณานีติ วิรุทฺธานํ กถเมเกนาภิธานนฺติ วุจฺจเต- สโพฺพปิ สโทฺท ปยุชฺชมาโน (อิตรี) ตเรนาวธารณํ วตฺตเต, เตน เอเกโก สโทฺท เอเกกสฺสตฺถสฺส วาจโก, ตถาปิ ยถา สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานาติ เอตฺถ พหุวจนสฺสญฺญถานุปปตฺติยา ยุคปทฺยธิกรณวจนตา โหตี, ตถาตฺราปิ พหุวจนสฺสญฺญถานุปปตฺติลกฺขเณน สามตฺถิเยน เอเกนาปฺยภิธานํ โหติฯ อิติ เหตุมฺหิ, ยโต เอวมวยวปฺปธาโน ตโตติ อโตฺถฯ

พหุตฺตาติ กิญฺจาปิ วาเกฺย เนสํ [วาเกฺยเนเวสํ (โปตฺถเก)] วิสุํ พหุวตฺถตา, น หิ สาริปุตฺตมานยาติ วุเตฺต โมคฺคลฺลานสฺสาปิ สมฺปจฺจโย ภวติ, ตถาปิ ยโต วุตฺติวิสเย สหภูตานเมเวสํ วิสุํ พหุวตฺถตา, ตโต ตตฺถ วจนียสฺส อตฺถสฺส สงฺขฺยาเตเทน พหุตฺตํฯ สมาหรณํ ปิณฺฑีกรณวเสน สํหรณํ สมาหาโร, โส เจวํ เวทิตโพฺพติ ทเสฺสตุมาห ‘อญฺญมเญฺญ’จฺจาทิฯ

เอตฺถ จ กิญฺจาปิ อิตรีตรโยคสฺส สมาหารสฺส จ ภาวรูปตฺตา อทพฺพรูปตา, ตถาปีตรีตรโยเค ตุ ยถา คุณวจ นานํ สุกฺกํ วตฺถํ สุโกฺก กมฺพโล สุกฺกา คาวีติ นิสฺสยเภทโต ลิงฺควจนสิทฺธิ, ตถา ตทฺธมฺมานมภิธานโต นิสฺสยโต ลิงฺควจน สิทฺธิ เวทิตพฺพา, สํหติปฺปธานตฺตาเจกวจนนฺติ ยทา พหุนฺนํ สมุทาโย ติโรหิตาวยวเภโท สํฆาโต ปกฺกมียเต, ตทา สมาหาโรเจฺจว สํหติปฺปธานตฺตา เอกวจนํ โหตีติ อโตฺถฯ ตทนุฏฺฐานโตติ ตสฺส กรณโตฯ พฺยติกโร มิสฺสตา, พฺยติกรํ ทเสฺสติ ปาณิจฺจาทินา, ปเจฺจกํ ปริสมตฺติยํ วากฺยพหุตฺตํ ทเสฺสติ ‘ตตฺถ หิจฺจาทิฯ

จกฺขุญฺจ โสตญฺจ, มุขญฺจ นาสิกา จ, หนุ จ คีวา จ, ฉวิ จ มํสญฺจ โลหิตญฺจ, นามญฺจ รูปญฺจ, ชรา จ มรณญฺจาติ วิคฺคยฺห สมาโส, ‘‘สมาหาเร นปุํสก’’นฺติ (๓-๒๐) สพฺพตฺถ นปุํสกลิงฺคํ, สฺยาทิมฺหิ มุข นาสิกนฺติอาทีสุ ‘‘สฺยาทีสุ รโสฺส’’ติ (๓-๒๓) รโสฺสฯ อลภตา โคมุขํ ฑิณฺฑิโม เภริวิเสสา, อาฬมฺพรํ ปณโว, มุรโช มุทโงฺค, มทฺทโว มุทโงฺคฯ มทฺทววาทนํ ปณววาทนญฺจ สิปฺปมสฺส มทฺทวิโก ปาณวิโก, สมฺมํ กํสตาฬํ, ตาฬํ หตฺถตาฬํ, อลสตา จ อาฬมฺพโร จ, มุรโช จ, โคมุโข จ, สโงฺข จ ฑิณฺฑิโม จ, มทฺทวิโก จ, ปาณวิโก จ, คีตญฺจ วาทิตญฺจ, สมฺมญฺจ ตาฬญฺจาติ วิคฺคโหฯ ยุคสฺส หิตา โยคฺคา โคณา, เตสมิทํ โยคฺคํ กสิกมฺมํ, ตสฺส องฺคํฯ เตนาห- ‘กสิภณฺฑาน’นฺติ, ผาโลกสโก, ปาจนํ ปโตโท, ยุโค จ นงฺคลญฺจาติ วิคฺคโหฯ ปิณฺฑมายุธวิเสโส, อสิ จ สตฺติ จ โตมรญฺจ ปิณฺฑญฺจาติ วิคฺคโหฯ จมฺมํ สรวารณผลกํ, กลาโป ตูณีรํ, ปหรณญฺจ อาวรณญฺจาติ วิคฺคโหฯ อหิ จ นกุโล จ, พีฬาโร จ มูสิโก จ, กาโก จ อุลูโก จ, นาโค จ สุปโณฺณจาติ วิคฺคโหฯ สงฺขฺยา จ ปริมาณญฺจ สงฺขฺยาปริมาณํ, ตตฺถ ปริมาณสญฺญานํ ยถาทีโฆ จ มชฺฌิโม จ ทีฆมชฺฌิมํฯ เอกกญฺจ ทุกญฺจาติ วิคฺคโห, ทุกติกาทีสุปิ เอเสวนโยฯ

> ขุทฺทชนฺตุ สิยา- นฏฺฐิ, อถวา ขุทฺทโกว โย;
> สตํ วา ปสเต เยสํ, เกจิ อานกุลา อปิฯ

กีโฏ จ ปตโงฺค จ, กุโนฺถ จ กิปิลฺลิโก จ, ฑํโส จ มกโส จ, มกฺขิกา จ กิปิลฺลิกาจาติ วิคฺคโหฯ ปจนจณฺฑาลาติ โอ รพฺภิกาทีนํ รุฬฺหีสญฺญาฯ อุรเพฺภ หนฺตฺวา ชีวตีติ โอรพฺภิโก, เอวํ เสเสสุฯ สานํ สุนขํ ปจตีติ สปาโก, เวนา ตจฺฉกา, รถการา จมฺมการาฯ สาธารณา สมานา, จรณสโทฺท- ยํ อิธ คยฺหตีติ สมฺพโนฺธ, ยถา สกมชฺฌยนาย จรียนฺติ วตาเนฺยเตสูติ จรณานิ, กฐาทิวาฌานฺยชฺฌยนานิ สาขาสญฺญกานิฯ ยสฺมา เอเตหิ จรติ อริยสาวโก คจฺฉติ อมตํ ทิสํ, ตสฺมา จรณานิ สีลาทโย ปณฺณรส ธมฺมาฯ เตนาห- ‘กฐาทีหิ’ติอาทิ, กฐาทีหีติ ปสิทฺธิวเสน กมาติกฺกเมนาปิ วุตฺตํ, ตโต อาทิสเทฺทน อติสาทโย คยฺหนฺติฯ อติเสน ภารทฺวาเชน กเฐน วุตฺตํ วิทนฺตฺยธียนฺติ วาติ ‘‘อณฺญฺสฺมิ’’ติ (๔-๑๒๑) โณ, ‘‘โลโป’’ติ (๔-๑๒๓) โลโป อติสา ภารทฺวาชา กฐาฯ กลาปินา วุตฺตํ วิทนฺตฺยธียนฺติ วาติ, เตเนว โณ, กลาปา, กฐา อาทิ เยสํ เต กฐาทโย, เตหิ อเชฺฌนวิเสเส จ ปุริเส จ อุปจาราติ สมฺพโนฺธฯ

สีลาทโยติอาทิสเทฺทน อินฺทฺริยสํวราทโย คยฺหนฺติฯ สีลญฺจ ปญฺญาณญฺจ, สมโถ จ วิปสฺสนา จ วิชฺชา จ จรณญฺจาติ วิคฺคโหฯ เอกโต อชฺฌยนเมเตสูติ เอกชฺฌยนานิ, ปกฐานิ วจนานิ ปาวจนานิ สทฺธโมฺม, เอกชฺฌยนานิ จ ตานิ ปาวจนานิ จ เตสํ, ทีโฆ จ ทีฆาคโม จ มชฺฌิโม จ มชฺฌิมาคโม จ, เอกุตฺตโร จ องฺคุตฺตราคโม จ สํยุตฺตาคโม จ, ขนฺธโก จ วิภโงฺคจาติ วิคฺคโหฯ

เตสนฺติ อิมินา ลิงฺควิเสสานนฺติ ฉฏฺฐิยนฺตตํ ทีเปติ, อิตฺถี จ ปุมา จ, ทาสี จ ทาโส จ, จีวรญฺจ ปิณฺฑปาโต จ เสนาสนญฺจ คิลานปจฺจโย เภสชฺชปริกฺขาโร จ, ติณญฺจ กโฏฺฐ จ สาขา จ ปลาโส จาติ วิคฺคโหฯ เฉโก ทโกฺข, ปุพฺพา จ ปราจาติอาทินา วิคฺคโหฯ

ปุพฺพทกฺขิณนฺติอาทีสุ ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) รโสฺสฯ กาโส จ กุโส จ อุสิโร จ พีรณญฺจ, มุญฺชญฺจ พพฺพชญฺจาติ วิคฺคโหฯ ขทิโร จ ปลาโสจาติอาทินา จ, คโช จ ควโชจาติอาทินา จ, หตฺถี จ โคจ อโสฺส จ วฬวาจาติ จ, หํโส จ พลาวา จาติอาทินา จ, พโก จ พลากาจาติ จฯ หิรญฺญญฺจ สุวโณฺณ จ, มณิ จ สโงฺข จ มุตฺตา จ เวฬุริโย จ ชาตรูปญฺจ

รชตญฺจาติ จ, สาลิ จ ยวโกจาติอาทินา จ, สากญฺจ สุวณฺจาติอาทินาจ, กาสิโย จ โกสลาจาติอาทินา จ วิคฺคโห, ชนปทวาจินา จ พหุวจนนฺตาฯ

เอกวีสติจฺจาทิโน เอกญฺจ ตํ วีสติจาติ วิเสสนสมาโส วา สิยา, เอกญฺจ วีสติ จ เอกวีสตีติ จตฺถสมาโส วา, สมาหาเร นปุํสกตฺตนฺตุ น ปโปฺปติ, ''นานุสาสนียํ ลิงฺคํ โสกนิสฺสยตฺตา ลิงฺคเสฺส''ติ โลเก นปุํสกลิงฺคเสฺสหานภิธานโต นปุํสกลิงฺคํ น ภวิสฺสตีตฺยธิปฺปาโย, สภาปริสายาติ ญาปกโต วา สมาหาเร นปุํสกลิงฺคมตฺร พฺยภิจรตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปุพฺพปฺปโยโค-ภิมโตติ อุปสชฺชนสญฺญกสฺส สฺยาทีติ ปฐมาย นิทฺทิฏฺฐสฺส สมาเส ปุพฺพนิปาโต ''อุปสชฺชนํ ปุพฺพ''มิจฺจเนน (๒-๒-๓๑) อิโฏฺฐ กมฺสฺส ปธานภาเวน วตฺตุมิฏฺฐตฺตาติ ''สฺยาทิสฺยาทิเนกตฺถ''นฺติ (๓-๑) เอตฺถ สฺยาทีติ ปฐมานิทฺทิฏฺฐสฺสาสงฺขฺยาทิโน ปุพฺพมวฏฺฐานโต สฺยาทิเนติ ตติยานิทฺทิฏฺฐสฺส ปจฺฉาวฏฺฐานโต ''สฺยาทิสฺยาทินา''ติ สุเตฺต ปฏิปาฏิยา ปธานภาเวน วตฺตุมิฏฺฐตฺตาฯ

ปรปฺปโยโค-ภิมโตติ เหฏฺฐา วุตฺตสุเตฺตน ปุพฺพนิปาเต ปเตฺต ''ราชทนฺตาทีสุ ปร''นฺตีมินา (๒-๒-๓๐) ปรนิปาโต-ภิมโต, วจเนนาติ- ''พหุล''นฺติ วจเนน, ปุพฺพกา ลยุตฺตสฺส ปรปฺปโยโค-ภิมโตติ ราชทนฺตาทิปาฐโต เอวา-ภิมโตฯ

กมฺมปจฺจนาทราติ อิมินา ปธานภาเวนา-กฺกมสฺส วตฺตุมิฏฺฐตฺตมาหฯ สโร อาทิ ยสฺส ตํ สราทิ, สโงฺข จ ทุนฺทุภิ จ วีณา จ, อุทุกฺขลญฺจ มุสโล จ, ธนปติ จ ราโม จ เกสโวจาติ วิคฺคโหฯ ชํทํสทฺทา ชายาสทฺทสมานตฺถา อสงฺขฺยา-ชญฺจ ปติ จ, ทญฺจ ปติจาติ วิคฺคโห, อวนฺตโย จ อสฺสกาจ, อคฺคิ จ อิโนฺทจาติ วิคฺคโห, ตํนิวาสิมฺหิ คหิเต อวนฺติ จ อสฺสโกจาติ เอกเตฺตนปิ วิคฺคโห วตฺตติฯ ทฺวนฺทสมาโส- ยํ ทฺวนฺทสทิสตฺตา ทฺวโนฺท, เทฺว จ เทฺว จ ปทานิ ทฺวนฺทานีติ หิ อุภยตฺถปฺปธาโน- ยํ ทฺวนฺทสโทฺทฯ

๒๑. สงฺขฺยา

อถ ''สมาหาเร นปุํสก''นฺติ (๓-๒๐) วิชฺชมาเน กึ ''สงฺขฺยาที'' ติ อิมินา สตฺถคารวกเรนาติ อาสงฺกิย โจเทติ 'นนุเจ'จฺจาทิฯ ตถาหิจฺจาทินา ''สมาหาเร นปุํสก''เนฺตว สิชฺฌนํ สมเตฺถติฯ ยถาวุตฺตโจทนาจาลเน ปราธิปฺปายํ ปริกเปฺปโนฺต'จเตฺถ'ติอาทิมาหฯ

เนติ อิมินา จเตฺถติอาทินา กตปริกปฺปนา น สิชฺฌตีติ ทเสฺสติ, ตตฺถ เหตุมาห- 'สมฺพนฺธสฺส ปุริสาธีนตฺตา'ติ, สติเจจฺจาทินา 'สมาหาเร นปุํสก'เนฺตตฺถ วิเสสนคฺคหเณ ปโยชนํ วตฺวา 'สงฺขฺยาที'ติ อิมสฺส นิรตฺถกตฺตเมว ถิรีกโรติฯ

> ปโยชเนติ ลาฆวปฺปโยชเน;
> สมฺพนฺธียตีติ วิเสสนคฺคหณํ สมฺพนฺธียติ;
> เอตฺถาติ เอตสฺมึ 'สงฺขฺยาที'สุเตฺต;
> ตเนฺนติ อิมินา ยถาวุตฺตํ โจทนํ นิวเตฺตติฯ

'สงฺขฺยาที'ติ สุตฺตสฺส สาตฺถกตฺตมาห- 'จตฺถสมาสานฺตร'มิจฺจาทินาฯ เอกตฺตพฺยปเทโส กาตโพฺพติ ''สงฺขฺยาปุโพฺพ ทิคู''ติ (๒-๑-๕๒) สงฺขฺยาปุพฺพสฺส สมาสสฺส ทิคุสญฺญํ วิธาย ตทตฺถสฺส ''ทิคุเรกวจน''นฺตีมินา (๒-๔-๑) เอกตฺตพฺยปเทโส ปเรหิ วิย กาตโพฺพฯ

สมาหรณํ สมาหาโรติ อิมินา ภาวสาธโน-ยํ สมาหารสโทฺทฯ ยทิ สมาหรียตีติ สมาหาโรติ กมฺมสาธโน สิยา, ตทา ปญฺจ กุมาริโย สมาหฏาติ วากฺยสฺสาเตฺถ วุตฺติ สิยา ปญฺจกุมารีเตฺยตฺถ สกปทตฺถปฺปธานตฺตา พหุวจนํ สิยา “ฆาปสฺสานฺตสฺสาปฺปธานสฺสา”ติ (๓-๒๔) อปฺปธานรสฺสตฺตญฺจ น สิยา... สมาหฏานเมว กุมารีนํ ปธานตฺตา, ตสฺมา ปญฺจ คาโว สมาหฏาเตฺยตสฺมิํ วาเกฺย สมาโสว นตฺถิ กมฺมสาธนสฺสานุปคมโตฯ ปญฺจนฺนํ คุนฺนํ สมาหาโร, จตุนฺนํ ปถานํ สมาหาโรติ วาเกฺย ปน อตฺถิ, สมาหารเสฺสกตฺตา ตุ สตํ ยูถํ วนนฺติ เอตฺถ วิย สาภาวิกเมกวจนํ สิทฺธเมเวติ วิญฺญาเปติฯ

๒๒. กฺวเจ

กฺวจิสทฺทสฺส ปโยคนิยมนโตฺถ “ปโร กฺวิจี”ติ (๑-๒๗) เอตฺถ วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ อวิเสเสน อุทาหรเณปีติ ปเรสํ วิย “ฉายา”ติ (๒-๒-๗๓) สุตฺตยิตฺวา วิกเปฺปน ‘(กุฑฺฑจฺฉาย) กุฑฺฑจฺฉายาติ จ “พาหุเลฺล”ติ (จํ, ๒-๒-๗๔) สุตฺตยิตฺวา นิจฺจํ ‘อุจฺฉุจฺฉายํ สลภจฺฉาย’นฺติ จ โนทาหริตฺวา สามเญฺญน ‘สลภจฺฉายํ สกุนฺตจฺฉาย’นฺติ อุทาหรเณ ทสฺสิเตปิฯ อญฺญตฺถาติ พหุลภาวโต อญฺญตฺถฯ วิคฺคหสมตฺตสฺสาติ วิคฺคหสามญฺญสฺส, ยถาสมฺภวนฺติ ปาสาทสฺส ฉายาอิจฺจาทินา สมฺภวานติกฺกเมน, สทฺทาติ สทฺทโต ปรายฯ

๒๓. สฺยาทิ

นนฺเจจฺจาทินา วุตฺตํ โจทนํ นิเสเธติ ‘ตเนฺน’ติฯ ตตฺถ การณมาห- ‘ฆสญฺญตฺตา’ตฺยาทิฯ อโฆนนฺติ ฆโอการวชฺชิตานํ, นนุ อิตฺถิ ยมากาโร โฆ, ตถาสติ นปุํสเก โส (น สิยาติ) ปริกเปฺปติ ‘นปุํสกตฺตา ฆตฺตเมว นตฺถีติ เจทิ’ติฯ ตมฺปิ เนติ ยถา วุตฺตมฺปฏิกฺขิปิตฺวา อเตฺถว นปุํสเก ฆตฺตนฺติ [นปุํสกตฺตนฺติ (โปตฺถเก)] ทเสฺสตุมาห-ฉฏฺฐีสมาสเสฺส’จฺจาทิฯ นปุํสเก ฆตฺตสฺส [นปุํสกตฺตสฺส (โปตฺถเก)] สพฺภาวเมว สมเตฺถติ นปุํสกตฺตํ หิ’จฺจาทินา, ปาริภาสิกนฺติ เอตฺถ สุตฺตเมวาธิเปฺปตํ, ปริภาสาย นิพฺพตฺตํ ปาริภาสิกํ สุตฺติกนฺติ อโตฺถฯ อารภิตพฺพเมวิทํ สุตฺตํ (นปุํสกสฺสาปิ) รสฺสตฺตวิธานายาติ อธิปฺปาโยฯ ฆนิสฺสิตมฺปิ การิยนฺติ “ฆพฺรหฺมาทีเต”ตฺยาทินา (๒-๖๐) วิธิยมานเมการาทิการิยมฺปิฯ เอตํ ฆนิสฺสิตํ การิยํ นจ ยุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ อยุตฺตเตฺตปิ โทโส-ยมาปตเตวากฺยาสงฺกิยาห-‘นายมฺปิโทโส’จฺจาทิ, น รสฺสสฺส เอเตฺถว ลทฺธาวสรตฺตา ปฐมํ เตน ปวิเฏฐ... (ฆนิ)สฺสิตํ การิยนฺติ นายมฺปิ โทโส ปริภาสาว เสนาติ มนฺตพฺพํฯ สลภจฺฉาเย อิติ ปทเจฺฉโทฯ

๒๔. ฆม

อโตเอวจาติอาทิ เหฏฺฐา วุตฺตนยาวลเมฺพน วุตฺตํฯ

๒๕. โคสฺสุ

สกตฺถปริจฺจาเคน กุเล ปวตฺตตฺตาติ อิมินา ฉฏฺฐีสมาสสฺส อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตมาหฯ

๒๖. อิตฺถิ

อิตฺถิวิธีสุ “ปุถุสฺส ปถวปุถวา”ติ (๓-๓๙) สุตฺตปริยเนฺตสุฯ อิตฺถิยนฺติ อิทํ นามวิเสสนํ วา สิยา ปจฺจยตฺถวิเสสนํ วา, ตตฺถ นามวิเสสนเมวิทํ น ปจฺจยตฺถวิเสสนนฺติ ทเสฺสตุมาห-‘นาเม’จฺจาทิฯ อการนฺตโต นามสฺมาติ เอกตฺตาทิมหนฺตตฺถวาจิโต อการนฺตโต นามสฺมาฯ

อิตฺถตฺตนฺติ เอตฺถ อิตฺถีติ อิตฺถิลิงฺคํ วุจฺจติฯ อิตฺถิเยว หิ เอสาติ ลิงฺคียติ สเงฺกตียตีติ ลิงฺคํฯ อิตฺถิยา เอสาติ ปสิทฺธิมโต อตฺถสฺส ภาโว สามญฺญํ พาลยุวตฺตาทิ ลกฺขณํ อิตฺถตฺตํฯ กิเมตฺถ ลิงฺคํ นาม–

> เอเสโส เอตมิติ จ,
> ปสิทฺธิ อเตฺถสุ เยสุ โลกสฺส;
> ถีปุํ นปุํสกานีติ,
> วุจฺจเนฺต ตานิ นามานิฯ

อเตฺถสุ เยสุ เอสา เอโส เอตนฺติ ปสิทฺธิ โลกสฺส โหติ เอตานิ ยถากฺกมํ อิตฺถิปุริสนปุํสกลิงฺคานีติ โลเกน วุจฺจนฺตีติ อโตฺถฯ เอวญฺจกตฺวา วุจฺจเต “ลิงฺคํ นานุสาสนียํ โลกนิสฺส ยตฺตา ลิงฺคสฺสา”ติฯ ตตฺถ โคอิจฺจาทีเสฺวสา เอโสติ ปสิทฺธิยา อิตฺถิลิงฺคตฺตํ, อจฺจิอาทีเสฺวสา เอตนฺติ ปสิทฺธิยา อิตฺถินปุํสกตฺตํ, ตโฎภฏี ตฎมิจฺจาทีเสฺวโส เอสาเอตนฺติ ปสิทฺธิยา ปุมิตฺถินปุํสกตฺตํ, มาลาอิจฺจาทีเสฺวสาติ ปสิทฺธิยา อิตฺถตฺตํ, รุกฺโขจฺจาทีเสฺวโสติ ปสิทฺธิยา ปุลฺลิงฺคตฺตํ, กุลมิจฺจาโท เอตนฺติ ปสิทฺธิยา นปุํสกตฺตํฯ สมาสสฺสาเปฺยวํ ทฎฺฐพฺพํ, โชตกาติ ทเสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ โชตกา อิตฺถตฺตเสฺสติ ปกรณโต วิญฺญายติฯ ตโต เวจฺจาทินา ปจฺจยตฺถภาวิโน เย โทสา เตสเมตฺถนาวกาโสติ ทเสฺสติฯ สมานาธิกรณตฺตํ พหุวจนมฺปิ โหตีติสมฺพโนฺธฯ อิมินา อิทํ ทีเปติ “อิตฺถตฺตสฺส ปจฺจยตฺถเตฺต สติ ปธานตฺตาสฺส พฺยติเรกลกฺขณาย ฉฎฺฐิยา ‘กุมาริตฺตํ (เทวทตฺตายา’ติภวิตพฺพํ, ตโต จ น สิยา กุมารี) เทวทตฺตา’ติ สมานาธิกรณตฺตํ, ตถา กุมาริโยติ พหุวจนมฺปิ อิตฺถตฺตเสฺสกตฺตาฯ ปกติยตฺถ วิเสสนปเกฺข ตุ ปกติยา อิตฺถตฺตวิสิฎฺฐํ ทพฺพเมโวจฺจเต, อาอาทโย ตุ โชตกตาติ ตตฺถ พฺยติเรกาภาวา ฉฎฺฐิยา อปฺปสโงฺค จ พหุวจนมฺปิ อเนกตฺตาว ทพฺพสฺส ยุตฺตนฺติ ยถาวุตฺตโทสาวสราภาวา อิฎฺฐตฺถสิทฺธี”ติฯ อเญฺญติ ชยาทิจฺจ ชินินฺทพุทฺธยาจริยาทโย ทเสฺสติฯ

อิตฺถิยมภิเธยฺยายนฺติ อิตฺถิลิงฺคสงฺขาเต อิตฺถเตฺถ อตฺถภูเต, ยเถวหีติอาทินา อุปมาวเสน ยถาวุตฺตเมวตฺถํ วิภาเวติฯ ตตฺถ อิตฺถตฺตมิจฺจาทินา ปโรปวณฺณิตปกฺขสฺสายุตฺตตฺตนฺนิจฺฉิเนฺทติ, โน ปปฺชฺชเต [โนปปเชฺชยฺย (ปญฺจิกา)] เทวทตฺตาสทฺทวจนียสฺสาปิ อิตฺถตฺตโต อพฺยติริตฺตตฺตา ‘อิตฺถตฺตํ เทวทตฺตายา’ติ ภินฺนาธิกรณตา น ยุชฺชเต, อนุปปตฺติเมว สมเตฺถติ ‘เทวทตฺตายาติ’จฺจาทินาฯ สมานาธิกรณตฺตเมว สิยา อิตฺถิสทฺทวจนียโต อนญฺญตฺตา เทวทตฺตา สทฺทวจนียสฺส อิตฺถี เทวทตฺตาติฯ

อโตเอวาติ อิตฺถเตฺต อาวิธานโตเยวฯ ตพฺพโตฺตถสฺสาติ อิทํ ชยาทิจฺจาทิมตานุคามินา [นุคามี ปน (โปตฺถเก)] วุตฺตํ, ตถา หิ เต เอวํ ลิงฺคลกฺขณ มาหุ (ปา, ๔-๑-๓ กาสิกายํ) “สามญฺญวิเสสา อิตฺถตฺตาทโย โคตฺตาทโย วิย พหุปฺปการพฺยตฺติโยติ [สามญฺญานิ จ ตุลฺยชาติยปทตฺถสาธารณตฺตา ตานิ วิเสสา จ อญฺญ มเญฺญหิ วิชาติเยติ จ วิสิสฺสเนฺต พฺยาวตฺตเนฺติ สามญฺญวิเสสาฯ พฺยญฺชียนฺติอา เอเตหีติ พฺยตฺติโย สามญฺญวิเสสานํ นิสฺสยา, พหุปฺปการา พฺยตฺติ โย เยสํ สามญฺญวิเสสานํ เต ตถาวุตฺตาติ– (กาสิกาวิวรณ ปญฺชิกาฯ)] เต เหฺยวํ มญฺญเนฺต “ยถา โคตฺตาทโย สมานชาติเยสุ สเพฺพสฺวนุวตฺตเนฺต, วิชาติเยหิ ปน นิวตฺตเนฺต, ตถา อิตฺถตฺตาทโยปิฯ วิจิตฺตตฺตา ปน สามญฺญวิเสสนิสฺสยานํ พฺยญฺชกานํ โกจิเยว สามญฺญวิเสโส เกนจิเทว นิสฺสเยน พฺยญฺชเต, น สโพฺพ สเพฺพน (ปติ) นิยตวิสยตฺตา ภาวสตฺตีนํ, ตตฺถ เยนเตฺถน อิตฺถตฺตเมว พฺยญฺชเต น ปุมตฺตํ นาปิ นปุํสกตฺตํ, สา อิตฺถิเยว ภวติ น ปุมา นาปิ นปุํสกํฯ เยน ปุมตฺตเมว พฺยญฺชเต, โส ปุมาเยวฯ เยน ตุ นปุํสกตฺตํ ตํ นปุํสกเมวฯ โย ตุ

ทฺวินฺนํ ติณฺณํ (วา) พฺยญฺชโก, โส ทฺวิลิโงฺค ติลิโงฺค เว’’ติ (ปา, ๔-๑-๓ กาสิกาวิวรณปญฺชิกา) ตสฺมา ปพฺพโต ยถา วุตฺตอิตฺถตฺตวโต อตฺถสฺส อภิเธยฺยสฺสาติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

อเถจฺจาทินา ยถาวุตฺตโทสปริหาราย ชินินฺทพุทฺธินา ยทุปวณฺณิ ตํ ตํ ปริกเปฺปติฯ โส เอว จรหิจฺจาทินา อุปหาสปุพฺพกมุตฺตร มาจิกฺขเตฯ มสิมกฺขิตกุกฺกุโฏวิยาติ ยทา โกจิ อญฺญ กุกฺกุโฏ อญฺญสฺมา ภีโต สิยา, ตทา วิชยิโน กุกฺกุฎสฺส มุขํ มสิยา มเกฺขตฺวา อุปเนนฺติ โส ปฐมํ ตโต ภีโตปิ ปุน อโณฺญติ มนฺตฺวา ยุชฺฌิตุมุสฺสหเตฯ ยถาตฺร โสว กุกฺกุโฏ พฺยาเช โน ปทสฺสิโต, ตถา ตฺรามีตฺยโตฺถฯ

๒๙. อารา

ปฺุโยเคน ภริยายํ วตฺตมานโตว นิยเมน ‘‘มาตุลาทิตฺวานี ภริยายํ’’ (๓-๓๓) ตฺยานี, อิมินา ตฺวนิยเมน ภริยายมภริยายญฺจ อินีตฺยนิยเมน วตฺตุมาห- ‘อารามิกสฺส ภริยา’อิจฺจาทิฯ

๓๑. กฺติ

ตฺติมฺหาติ เอตฺตเก วุเตฺตปิ ตฺติปฺปจฺจยนฺตโตติ วจเน การณมาห-เกวลสฺส อญฺญปทเตฺถ ปโยคาภาวา’ติฯ อิมินา ปจฺจยคฺคหณปริภาสมนฺตเรนาปิ สามตฺถิเยเนวายมตฺถวิเสโส ลพฺภตีติ ทีเปติฯ

๓๒. ฆร

ตํสนฺนิโยคาติ เตน นีปฺปจฺจเยน สนฺนิโยคา เอกีภาวา, อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘ยตฺถ นีปฺปจฺจโย ตเตฺถว ยโลโป’ติฯ

๓๓. มาตุ

ภริยายนฺติ ปกติวิเสสนตฺตา มาห- ‘ภริยาย’นฺติอาทิฯ ปุนฺนามเธยฺยาติ ปฺุริสสฺส สมญฺญาภูตา, ปฺุโยเคนาติ ปฺุริเสน สห สมฺพเนฺธน เหตุนาฯ อิตฺถิยํ วตฺตนฺตีติ โสยมิตฺยเภทวจนิจฺฉายํ ยทา ภริยาสงฺขาตายมิตฺถิยํ วตฺตเนฺต, นทาทิปาฐาติ วุเตฺต วิญฺญายติ ‘อากติคณตฺตา นทาทิปาโฐ โหโนฺต เอวํ โหตี’ติ ทเสฺสติ, ปุนฺนามสฺมาโยคาอปาลกนฺตาติ นทาทิปาฐโตติ อโตฺถ ติ เสโสฯ อิทญฺจ นทาทีสุ คณสุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, ตสฺส อตฺถํ วทติ-‘ปุมฺโน’อิจฺจาทิ, อปาลกนฺตาติ กิํปสฺุปาลิกา เขตฺตปาลิกาฯ

๓๙. ปุถุ

ปุถุสทฺทโต สญฺญายํ วีปฺปจฺจยํ สมเตฺถติ‘ปุถุภูตา ปถวีติ หิ มหี วุจฺจตี’’ติ, ปุถุภูตาติ หิ อิมินา ปถวีสทฺทสฺส ปุถุสทฺทภูตตฺตํ วิญฺญาเปติ, มหี วุจฺจตีติ อิมินา นทาทิปาฐา สญฺญายํ วีปฺปจฺจยตฺตํ, ปุถุภูตา ปตฺถฎาติ อโตฺถฯ

๔๐. สมา

ปราธิการโต ปจฺจยสฺส ปรวิธินาว สามีปฺยสฺส สิทฺธตฺตา สาธีปฺยวจนสฺสนฺตสทฺทสฺส คหณมนตฺถกํ สิยาติ มนฺตฺวาวยววจโน ยมนฺตสโทฺท คยฺหตีติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘ตสฺส อ

โนฺต’อิจฺจาทิฯ อวสานวติ+อวยโวติ ปทเจฺฉโท, สมาสคฺคหเณน คหเณ การณมาห-‘อวยวตฺตา’ติฯ ยถาวุตฺตโจทนาย นิโทฺทสตฺตมุปมาวเสน ทเสฺสตุมาห-‘นายํ โทโส’จฺจาทิฯ ปลฺล วิตสฺส รุกฺขสฺส ปลฺลวานมวยวตฺตํ วิย สมาสโต อุตฺตรกาลํ วิธีย มานสฺส อการสฺส สมาสาว ยวตฺตํ น วิรุชฺฌตีติ อโตฺถฯ

๔๔. อสํ

อติกฺกนฺตมงฺคุลิโยติ วิคฺคโหฯ เทฺว องฺคุลิโย สมาหฏาติ ปรวิคฺคเหนาตฺถมาห, เทฺว องฺคุลิโย ปมาณมสฺสาติ วิคฺคเหเนวํ สมาโส ตโต มตฺตปฺปจฺจเย ตคฺฆปฺปจฺจเย วา ตสฺส ‘‘โลโป’’ติ (๔-๑๒๓) อิมินา โลเป กเต วิเสสนสมาสา อกาโรติ ทเสฺสตุํ ‘กถ’มิจฺจาทินา ยํ วุตฺตํ ตํ ทเสฺสตุํ ‘อญฺญปทเตฺถ’จฺจาทิ วุตฺตํฯ สมาสวิธานํ อโตปีติ มตฺตาทิปฺปจฺจยโลปํ กตฺวา ‘‘วิเสสนเมกเตฺถเน’’ติ (๓-๑๑) สมาสวิธานา, อถ นายมงฺคุลิสเทฺทเนวํ สมาโส, มาเน ปจฺจยโลปวเสน วินาว อปฺปจฺจเยน นิฏฺฐปฺปตฺตีติ มนฺตฺวา ‘องฺคุลสโทฺท วา’จฺจาทินา ยํ วุตฺติยํ วุตฺตํ ตตฺถ อาสงฺกํ วิรจยติ ‘อเถ’จฺจาทิฯ ทฺวงฺคุลสทฺทสฺส ปมาณินิวตฺตนโต กถญฺจิปิ อญฺญปทตฺถตา สิยาติ ‘ยถา ตถา อญฺญปทเตฺถ วตฺตตู’ติวุตฺตํฯ นนุ นิรงฺคุลนฺตฺยาทิ สพฺพมงฺคุลสเทฺทน สาเธตุํ สกฺกา, ตถา สติ กิมงฺคุลิ สทฺทา อปฺปจฺจยวิธาเนเนตฺยาสงฺกิย ปโยชนนฺตรํ อปทิสิตุมาห- ‘สพฺพเตฺถ’จฺจาทิฯ องฺคุลิสทฺทโต อปฺปจฺจเย อวิหิเต นิรงฺคุลิจฺจาทิปิ สิยา ตนฺนิวตฺตนเมตฺถ ปโยชนนฺติ ทเสฺสติ ‘องฺคุลิสทฺทนิวตฺตนตฺถ’นฺติฯ

๔๕. ทีฆา

ทีฆรตฺตนฺตฺยาโท นานุสิฏฺฐตฺตา ลิงฺควิเสสสฺส กถํ นปุํสกตฺตเมวิจฺจาสงฺกิย โจเทติ ‘นนุ เจ’จฺจาทิฯ นายํโทโสจฺจาทินา ปริหรติฯ ‘‘ลิงฺคํ นานุสาสนียํ โลกนิสฺสยตฺตา ลิงฺคสฺสา’’ตี ทมาลมฺพ วทติ ‘โลเก’ติอาทิฯ อถวาติ ปกฺขนฺตโรปทสฺสนเตฺถ นิปาโต, วิภชฺชาติ วิภชิตฺวาฯ กฺวจีติ โยควิภาเคนาติ อธิปฺปาโยฯ

อโหรตฺตนฺติ สมาหาเร (จตฺถ) สมาสา นปุํสกตฺตํฯ อติรโตฺตติ ปุํลฺลิเงฺค ปาทิสมาโส, สมุทายสทฺทสฺสาปฺยวยเว วุตฺติ สพฺภาวโต เอกเทสวจโน ปุพฺพรตฺตาโท รตฺติสโทฺทจฺจาห-‘ปุพฺพา จ สา รตฺติ จา’ติอาทิฯ เอวเมกรตฺตนฺติ ปาเฐน น ภวิตพฺพํ… ตสฺส สมาหาเรน สมาสตฺตาภาวาฯ นปุํสกลิงฺคมฺปน โลกสนฺนิสฺส ยตฺตา วิเญฺญยฺยํฯ

อสมาสนฺตปเกฺขติ สมาสนฺตอปฺปจฺจยสฺสาภาวปเกฺขฯ ปุพฺพา อติกฺกนฺตา รตฺติ ปุพฺพรตฺตี(ติ รตฺติ สโทฺท) เนกเทสวจโนติ สมาสนฺตาภาโวฯ

๔๖. โคตฺว

นนุเจจฺจาทินา ยถาปาทิตโทสํ นายํ โทโสติ ปริหรติฯ สฺยาทิโลปสฺสิจฺจาทินา สฺลภสฺยาทิ โลปโต ปุํยสฺลภตทฺธิต โลโปว อโลเปตีมินา ปรามฏฺฐุํ ยุโตฺตติ ทเสฺสติฯ

๔๗. รตฺติ

รตฺตินฺทิวํ ภุญฺชตีติ ปโยเค อาเธเยฺย โภชนสงฺขาเต อเปกฺขิเต รตฺยาทโย อาเทยฺยสาเปกฺขา, เตสมฺปิ อิมินา นิปาตเนเนวาติมตา สมาสสฺส สิทฺธีติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘รตฺตนฺทิว’นฺติอาทิ, รตฺติ จ ทิวาจาติ วิคฺคโห, จตฺถสมาเส ตฺ ร(ตฺตินฺทิ) วาฯ

๕๐. ทารุ

สมาสโตฺถ (เอตฺถ) ทารุ, นาสฺส มุขฺยาหิ องฺคุลีหิ สมฺพนฺโธ ยุชฺชติ, นนุ เทฺว องฺคุลี ปมาณมสฺส ทารุโนจฺจาทึ มุโขฺย องฺคุลิสโทฺทคหิโตติ สมฺพนฺโธ สมฺภวติ กิเมวํ วุจฺจเตจฺจา สงฺกิยาห-‘ยทิปิ’จฺจาทิ, ปมาณวจเนนาติ มตฺตาทิปจฺจยตฺถภูตปมาณวาจเกน, องฺคุลิสทฺทสฺส ทารุโน ปมาณวาจกตฺตา วุตฺตํ- ‘ทารุโน สมฺพนฺโธ อตฺถี’ติฯ วิเสสนสมาสโต ปรํ ตทตฺถวิสเย ตสฺมึปมาณตฺถวิสเย ‘‘มาเนมโตฺต’’ติอาทินา (๔-๔๖) มตฺตาทิปฺปจฺจเยนภวิตพฺพนฺติอโตฺถ, โลเปนภวิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ, ‘‘อสเงฺขฺยหิ จางฺคุลฺยา นญฺญาสงฺขฺยเตฺถ สุ’’อิจฺจตฺร (๓-๘๔) ยทาขฺยาตํ, ตทิหาปฺยติทิสมาห-‘ปุเพฺพ วิยสิทฺธ’นฺติ, อนการนฺตานนฺติ ภูมิอาทีนํ, ตพฺพิธาเน ตสฺส อปฺปจฺจยสฺส วิธาเน ปโยชนํสิโสฺสกาโรติสมฺพโนฺธฯ อิมินา กจฺจายนานํ ปกรเณ ปโยชนํ ทสฺสิตํฯ อถจ ปเนตฺถ ‘‘กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการโนฺต’’ติ (ก, ๒-๗-๒๒) อิมินา อการนฺตสฺส สมาสเนฺต กเต สามตฺถิยา ‘สฺยาจ’อิติ (ก, ๒-๓-๒๙) สิสฺสาการาเทสาภาวา นิจฺจโมการนฺตรูปํ สมฺปชฺชตีติ ปริกปฺปิยตสฺสายุตฺตภาวํ ทเสฺสตุํ ยํ วุตฺตํวุตฺติกาเรน, ตํ ทเสฺสตุมาห‘อการนฺตสฺสปิ’จฺจาทิ, ยํ-วุตฺตํ สิสฺสาการา เทสนิวตฺตเน อการกรเณ สามตฺถิยํ, ตทภาวา สิสฺสาการาเทโส น นิวารียตีติ ทเสฺสตุมาห-‘นเจ’จฺจาทิฯ จริตตฺถตาย นิฎฺฐิตปฺปโยชนตาย, เตเนว กจฺจายนวุตฺติกาเรเนว อปฺปจฺจยนฺต มุทาหฎํ สกฺกตคนฺถานุสาเรน, อพฺยญฺชนนฺตตฺตาติ อิมินา ติณฺณเมสํ สทฺทานํ สกฺกเต พฺยญฺชนนฺตตฺตเมว โพเธติ, นิรตฺถกนฺติ ปุเพฺพว อการนฺตตฺตา นิรตฺถกํ, อาการวิธาเนเนวาติ (ก, ๒-๗-๒๕) ‘‘ธนุมฺหาจ’’ อิตฺยาการวิธาเนเนวฯ

๕๑. จิวี

อญฺญมญฺญกิริเยติ กิริยาปริวตฺตนมาห, อิมินา สุเตฺต กิริย สทฺทาภาเวปิ วีติหรณสเทฺทเนว กิริยาพฺยติหาเรติ ลพฺภตีติ ทเสฺสติฯ

๕๒. ลตฺวี

ปฎิมุกฺกกมฺพู อามุกฺกวลยาฯ

๕๓. วาณฺญ

กาเปเกฺขหีติ กปฺปจฺจยมเปกฺขิเตหิฯ

๕๔. อุตฺต

อาปริเจฺฉทาวสานา น ปเร [ปเรน (โปตฺถเก)] ตโต ปรํ ณาทิการิยวิธานาฯ

๕๗. ฎนฺต

ฎาเทเส ปุพฺพสรโลโป, อติสเยน มหนฺตีติ วิคฺคเห ‘‘ตรตมิสฺสิกิยิฎฺฐาติสเย’’ติ (๔-๖๔) ตรปฺปจฺจโย ณาทิวุตฺติยํ วิภตฺติโลโปฯ มหตฺตรสทฺทา ‘นทาทิโตวี’’ (๓-๒๗) มหโต ภาโวติ วาเกฺย‘‘ตสฺส ภาวกเมฺมสฺตฺตตา ตฺตน ณฺย เณยฺย ณิย ณิยา’’ติ (๔-๕๖) โตฺต, วิภตฺติโลโป, ฉฎฺฐีสมาโส, เตนาห ‘รตฺตญฺญูน’มิจฺจาทิฯ

๕๘. อ

โนฺต เนติ สมฺพโนฺธฯ

๖๐. ปร

ปราสโทฺท เอตฺถ อธิกโตฺถติ อาห-‘อธิกา’ติฯ

๖๓. กฺลุ

อปวาทวิสเยปีติ ‘‘วิชฺชาโยนิสมฺพนฺธานมา ตตฺร จเตฺถ’’ติ (๓-๖๔) อิมสฺส อปวาทสุตฺตสฺส วิสเยปิฯ

๖๔. วิชฺชา

อถ วิชฺชาโยนิสมฺพนฺธานมิตฺยุจฺจมาเน วิชฺชาสมฺพนฺธีนํ โยนิสมฺพนฺธีนนฺติ กถํ วิวรณมิจฺจาห-‘วิชฺชาโยนิ’จฺจาทิ, วิชฺชา จ โยนิ จ วิชฺชา โยนี ตาสํ สมฺพโนฺธ, โส เยสํ อตฺถิ เต โหตาทโย มาตาทโย จ อเภโทปจาเรเนห วิชฺชาโยนิสมฺพนฺธิสเทฺทน คยฺหนฺตีติ อธิปฺปาโย, ตสเทฺทนาติ ตเตฺรตฺยตฺรฯ เต จ ลุตฺปิตาทโยติ ตสเทฺทน ปรามฏฺฐา ลุตฺปิตาทโย จ, อเตฺถ การิยาสมฺภวา ตํวาจโก สโทฺท คยฺหติฯ

๖๕. ปุเตฺต

ลุตฺปิตาที (ติ ปุพฺพ) สุเตฺต ตเตฺรติ คหิตลุตฺปิตาทิฯ

๖๖. จิสฺมิํ

ปจฺจยคฺคหณปริภาสาย จิปฺปจฺจยเนฺตติ วุตฺตํฯ

๖๗. อิตฺถิ

อิตฺถิสเทฺทน อิตฺถิลิงฺคํ คหิตํ น อิตฺถี, ตคฺคหเณ สติ ‘อิตฺถิยํ วตฺตมาเน’ติ วุตฺติคนฺถสฺส อิตฺถิสงฺขาเต อเตฺถ วตฺตมาเนติ อโตฺถ คเยฺหยฺย, เอวํ สติ ‘กลฺยาณิปฺปธานา’ติ เอตฺถาปิ ปุมฺภาโว ปสเชฺชยฺย… ปธานสทฺทสฺส กลฺยาณิยํ วตฺตมานตฺตาติ อาห- ‘อิตฺถิยนฺติ อิตฺถิลิเงฺค’ติฯ อถ อิตฺถิยนฺติ เอตฺตเก วุเตฺต กถํ ตคฺคหณํ สิยาติ อาห-‘วิเสสเน’จฺจาทิ, เอกเตฺถติ วุเตฺตปิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเนติ อยมโตฺถ วิญฺญายตีติ อิตฺถิยนฺติ วจนมนตฺถํ สิยาติ สมตฺถมญฺญถานุปปตฺติยนฺติ อิตฺถิยนฺติ วิเสสนมิตฺถิลิงฺคเสฺสว คหเณติ อาห- ‘วิเสสเน’จฺจาทิ, อิตฺถิยนฺติ อิตฺถิลิงฺคเสฺสว คหณนฺติ สมฺพโนฺธฯ พฺยวเจฺฉชฺชาภาวา วิเสสนมนตฺถกํ สิยาติ เอกเตฺถอิจฺจเนเนว อิตฺถิยํ วุตฺติยา (คมฺม) ภาวโตติ ภาโวฯ ปุเม ปุลฺลิเงฺค วตฺตมาโน สโทฺท ปุมาสโทฺท, สกโลติ ปเทสสกโล หิ คยฺหติ… กสฺสจิ สุตฺตตฺถสฺส ปุถภูตตฺตา, เตเนวจาห- ‘อิตฺถิยนฺตุ น วตฺตเตฺต’ติฯ

๖๙. สพฺพา

วตฺตนํ เอกสฺมึ อเตฺถ อธิตฺถิจฺจาโท อิตฺถิวิสิเฏฺฐ สตฺตมิยตฺถาโท, วาสิโฏฺฐจฺจาโท วสิฏฺฐาทิวิสิเฏฺฐ อปจฺจาโท, ปุตฺตียติจฺจาโท ปุตฺตาทิวิสิเฏฺฐ อิจฺฉาทฺยเตฺถ ปวตฺติ, เตนาห-‘เอกตฺถีภาโว’ติฯ สามญฺญ คหณตฺถนฺติ อิมินา มตฺตสทฺทสฺส กสิณเตฺถ ปวตฺติมาหฯ

๗๐. ชายา

เอวนฺติ อิมินา อิตรีตรโยเค จตฺถสมาสํ วิภาเวติฯ ชานิชายา, สทฺทนฺตเรนาติ ชานิสเทฺทน ตถาสโทฺทปทิเฏฺฐน ทํ ชํ สทฺทนฺตเรน จ, เกสญฺจิติ ขรีคตนฺติอาทีสุ ‘ขรี’ติอาทีนํ เกสญฺจิ, ขรีติ ขรเตฺถ วตฺตมาโน-ยํ สโทฺท นิยตวิสโย... คตสทฺทํ วินา อญฺญตฺถ อทิฏฺฐตฺตา, นายมฺปโยโคติ ตุทมฺปติปฺปโยคํ นิวเตฺตตฺวา เหตุมาห- ‘อาคเม’จฺจาทิ, อเญฺญหิ จาติ อิมินา รูปสิทฺธึ คณฺหาติฯ

๗๕. อน

นนุ สุเตฺต‘สเร’ติ เอตฺตกํ วุตฺตํ‘สราโท’ติ กถํ ลทฺธนฺติ อาห-‘สเร’ติอาทิ, วเณฺณ ยนฺตนฺตทาโทติ สิฏฺฐวจนํ, วเณฺณ ปรภูเต ยํ การิยํ วิธียเต ตํ โส วโณฺณ อาทิ ยสฺส ตํ ตทาทิ, ตสฺมึ ตทาโท อุตฺตรปเท สมฺปชฺชตีติ อโตฺถ, ขาธาตุโต กฺตปฺปจฺจเย วิหิเต รเสฺสนากาเรนวายมฺปโยโค, น วิสุํ อกาเรนาติ ทเสฺสตุํ น อากฺขาตํ อนกฺขาต ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ อุตฺตรปทาทิ สรสฺส รสฺสตฺต’นฺติ วุตฺตํฯ

๗๖. นขา

สญฺญาสเทฺทสฺจาติอาทินา อวยวตฺถนิรเปกฺขานมฺปิ ยถากถญฺจิ นิปฺผตฺตึ ทเสฺสโนฺต สเพฺพสเมว สทฺทานํ นิปฺผนฺนวาจิตญฺจาตฺตโน ทีเปติ, ยถากถญฺจิ นิปฺผตฺติ, รุฬฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย, เตน สเญฺญจฺจาโท-ธิปฺปายํ วิวรติ ‘ยํกิญฺจิ’ตฺยาทินา, อิตฺถี จ ปุมา จ อิตฺถิปุมํ, น อิตฺถิ ปุมนฺติ สมาเส นิปาตเนนิมินา นปุํสกาเทโส [นปุํสกนิเทฺทโส (โปตฺถเก)] ติ ทเสฺสติ ‘น อิตฺถิ’จฺจาทินาฯ ขี-ขเย, ขร-วินาเส จาติ หิ เอเตหิ ‘น ขียติ น ขรตี’ติ อเตฺถ ‘‘ภาวการเกสฺว ฆณฆกา’’ติ (๕-๔๔) อปฺปจฺจเย’ น ขย น ขร’อิติ ฐิเต ขตฺตาเทโสติ อาห- น ขียติ’จฺจาทิฯ

๗๗. นโค

เอวนฺติ อิมินา คจฺฉตีติ วาเกฺย กฺวิปฺปจฺจยาทึ ทเสฺสติ, วิเสโส ปเนตฺถ นญฺสฺส(โฏ) วสโลจณฺฑาโล, สีเตน กรณภูเตนฯ

๗๘. สห

ตตฺถ ตสฺมึ ปรภูเต, ยสฺส จ ฌตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๘๐. อป

อปฺปจฺจกฺขํ ปจฺจกฺขญาเณนานุปลพฺภนียํ ตมฺปนาตฺถโต-นุเมยฺยเมวฯ ตสฺมึ คมฺมมาเน ยมาเทโสติ เกนจิ ลิเงฺคนาธิคเตนานุมานญาเณนานุเมยฺตฺตมคฺยาทิโนติ ทเสฺสตุมาห- ‘กโปเต’จฺจาทิฯ กโปตาทิภาเวติ กตฺถจิ ฆราโท กโปตวาตมณฺฑลิกาทีนํ ทสฺสนวเสน สพฺภาเวสติฯ อคฺยาทิทสฺสนโตติ อคฺคิปิสาจาทิทสฺสนโต, อญฺญตฺราปีติ ฆราทิโต อญฺญตฺร, กโปตวา

ตมณฺฑลิกาทิโน ลิงฺคสฺส, อคฺยาทิโยคนฺติ อคฺคิอาทีหิ อนุเมเยฺยหิ สมฺพนฺธํฯ มนฺตฺวาติ อนุมานญาเณน ชานิตฺวาปโยโคติ สาคฺคิสปิสาจาติ ปโยโคฯ

๘๑. อกา

สกเตฺถ วตฺตมานสฺส สหสทฺทสฺสาติ วตฺตเพฺพ วตฺตมาโน ตปฺปธาโนเยวาติ อาห- ‘สกตฺถปฺปธานสฺส สหสทฺทสฺสา’ติ, วุตฺติ ภวตีติ สมฺพโนฺธ, ยุคปทิ ธุรา สธุรํฯ อปรเณฺหน สหิตํ สหา ปรณฺหํฯ

๘๒. คนฺถ

‘‘อฎฺฐาทส นิเมสา ตุ, กฎฺฐา ตึสนฺตุ ตากลา’’ติ วจนโต อาห- ‘กลา กาลวิเสโส’ติฯ กลาทิสงฺขาตคนฺถสฺสาเนฺต สหสโทฺท วตฺตตีติสมาสวากฺยํ นิทฺทิสติ ‘กลนฺต’มิจฺจาทิฯ คนฺถเนฺตจฺจาทินา อาสงฺกโตยมธิปฺปาโย ‘‘กาลตฺถปริจฺจาเคน คนฺถเนฺต วตฺตมานตฺตา อกาลโตฺถ’’ติฯ คนฺถวุตฺติปิ กลาทิ กาลสทฺทตฺถํ นาติกฺกมตีติ อธิปฺปาเยนาห- ‘คนฺถวุตฺติปิ’จฺจาทิฯ อธิโก มาสโก อสฺสาติ สมาสโก, วิกเปฺปน สิเทฺธติ ‘‘สหสฺส โส-ญฺญเตฺถ’’ติ (๓-๗๘)ฯ

๘๓. สมา

สมาโน ปติ ยสฺสา สปตฺตินี สปตฺตี อิติ นิปฺผนฺนานเมกเทโส ‘ปตฺตินี ปตฺตี’ติ ทสฺสิโตติ วตฺตุมาห- ‘ยกฺขาทิ ตฺวินิ’จฺจาทิฯ วยสทฺทสฺส ‘‘สรวยายวาสเจตา ชลาสยากฺขยโลหปฎฺมเนสู’’ติ คณปาฐโต อกฺขเย วตฺตมานโสฺส มนาทิตฺตา โอการนฺตตฺตนฺติ ทเสฺสตุมาห- ‘วโย’ติ อาทิฯ ยปฺปจฺจยโนฺตติ อิมินา นิปาตเนน ตกยปฺปจฺจยโนฺตฯ

๘๔. อุท

‘‘อญฺญสฺมิ’’นฺติ (๔-๑๒๑) อิยปฺปจฺจยวิธายกํ สุตฺตํฯ

๘๘. ตุมฺหา

ตุเมฺห วิย ทิสฺสนฺตีติ ตุมฺหาที อมฺหาทีจฺจาทึ ‘‘สพฺพาทีนมา’’ติ (๓-๘๖) อาฯ

๙๐. วิธา

คเพฺภนาติ อิมินา กุจฺฉิคเตน คเพฺภน สห ทฺวิหทยตฺตมสฺสาติ ทเสฺสติ, ปุพฺพปเทติ ทุสเทฺทฯ

๙๒. ทิคุ

คุณา ปฎลา [เทฺว ปทานิ อสฺส อิติ ภวิตพฺพํ] เทฺว ปาทา เอสํ เทฺว สตานิ อสฺส, เทฺว สหสฺสานิ อสฺส, ทฺวินฺนํ สตานํ ทฺวินฺนํ สหสฺสานํ วา สมาหาโรติ วิคฺคโหฯ

๙๓. ตีสฺว

ทฺวตฺติปตฺตาติ ปฐมนฺตา‘ปูร-ปูรเณ’อิจฺจสฺมา กรณเตฺถ ‘‘ภาว การเกสฺว ฆณ ฆกา’’ติ (๕-๔๔) อปฺปจฺจเย สฺยาทิสมาโสติ ทเสฺสตุ มาห- ‘ทฺวตฺติปตฺต’อิจฺจาทิฯ

๙๔. อาสํ

เทฺว จ ติํสา จ, ทฺวีหิ วา อธิกา ติํสาติ วิคฺคโหฯ

๙๖. จตฺตา

สมฺปตฺตวิภาสายนฺติ อยํโยโค (สมฺปตฺตวิภาสาติ) ทเสฺสติ, สมฺปเตฺต วิภาสา วิกโปฺปติ อโตฺถ, ตโย จ จตฺตาลีสา จ, ตีหิ วา อธิกา จตฺตาลีสาจฺจาทินา วิคฺคโห, ติโสฺส จตฺตาลีสา อสฺส ติจตฺตาลีสํ คโณฯ

๙๗. ทฺวิสฺสา

สมฺปตฺตวิภาสตฺตาติ ‘‘อาสงฺขฺยาเย’’จฺจาทินา (๓-๙๔) อากาเร สมฺปเตฺต วิภาสตฺตาฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

ตติยกณฺฑวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

จตุตฺถกณฺฑ

๑. โณ วาปเจฺจ

นนุ จ ‘โณ วาปเจฺจ’ติ วจนโต กถํ ปกติวิสยาวคโม สิยาฯ ยถากถญฺจิ ปกติวิสยาวคเมปิ สามญฺญวจนโต ปน ธเมฺมนาปจฺจนฺตฺยาโท ยโต กุโตจิ ธเมฺมนิจฺจาทิโตปิ สิยา ณา ทิปจฺจโยตฺยาสงฺกิยาห ‘อปจฺจวตา’จฺจาทิฯ อปจฺจสฺสาติ อปจฺจตฺถสฺส, อปจฺจวตาติ “โณ วาปเจฺจ”ติ วสิฏฺฐาทฺยตฺถเสฺสว ปริคฺคหณาย สามญฺญวจนโต โย อปจฺจวา ตโต, อตฺถโต ปน อสฺมฺภวา ทพฺพาจกสทฺทาว สามตฺถิเยน ฉฏฺฐิยนฺตา สพฺพลิงฺควจนา ชายเตติ วิญฺญาตพฺพํฯ ธมฺมสฺมาปจฺจํตฺยาทีสุ ณาทิปฺปจฺจโย (น ชายเต) ติ สมฺพนฺโธฯ

ธเมฺมนาติ ธเมฺมน กรณภูเตนฯ ธมฺมายาติ ธมฺมตฺถํ, ธมฺมสฺมาติ ธมฺมเหตุนา, ตโต อสมฺภเว การณมาห ‘สาเปกฺขตฺตา’ติฯ สาเปกฺขตฺตเมว สมเตฺถติ ‘อปจฺจวาหิ’จฺจาทินา, ธเมฺมนาปจฺจํ กสฺสาติ ปุจฺฉิตฺวา เทวทตฺตสฺสาติ อเปกฺขิยมานํ วทติฯ เทวทตฺตสฺสาติ อปจฺจวา เทวทตฺตาทิ อเปกฺขียเตติ สมฺพนฺโธ, หิสโทฺท เหตุมฺหิฯ น เหตุถ ณาทิวุตฺติ อญฺญตฺถ [นเหตกามนฺตตฺถ (โปตฺถเก)] สาเปกฺขตฺตา กมฺพโล วสิฏฺฐสฺสาปจฺจํ เทวทตฺตสฺสาติ เอตฺถ ปน วสิโฏฺฐ-ปจฺจวาติ ตโต ฉฏฺฐิยนฺตา โหติจฺจาสงฺกิยาห- ‘น เจ’จฺจาทิฯ น จ โหตีติ สมฺพนฺโธฯ

การณมาห- ‘อสมฺพนฺธา’ติฯ น เหตุถ สมฺพโนฺธ วสิฏฺฐสฺส กมฺพลาเปกฺขเตฺตน อปจฺจสฺส จ เทวทตฺตาเปกฺขเตฺตนาตฺถนฺตราเปกฺขาย วสิฏฺฐสฺสาปเจฺจน สมฺพนฺธาภาวาเยว วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิโฏฺฐติ ณาทิวุตฺติยา ภาเว สามตฺถิยํ นตฺถิ, สมตฺถญฺหิ วสิฏฺฐํ ราชปุริสาทิ สมาสวุตฺติยเมกตฺถตฺตมิว วาสิฏฺฐาทิณาทิวุตฺติยํ ณาทิปฺปจฺจยมุปชนยติ, นาสมตฺถํ, ตโต สพฺพเมเว ตมฺมนสิ นิธาย วุตฺตํ- ‘อสมฺพนฺธา’ติฯ

ยทิ ปเนตฺถ ณาทิปฺปจฺจโย สพฺพถา สมฺพนฺธมเปกฺขเต, ตทา วิเสสโต ยสฺสาปเจฺจน สมฺพโนฺธ ตโตว ชนกโต โส สิยาติ ทเสฺสตุมาห- ‘ยเชฺชว’มิจฺจาทิฯ

โย ชนโกติ โยโย ยสฺส ยสฺส อปจฺจสฺส ชนโกฯ ตโตเยวาติ ตสฺมาตสฺมา ชนกโตเยวฯ สิยาติ ตสฺมึ ตสฺมึ อปจฺจเตฺถ ณาทิปฺปจฺจโย สิยาฯ ตตฺถ เหตุมาห- ‘ตเสฺสวาปเจฺจน โยคา’ติฯ โยคาติ อปจฺจสมฺพนฺธโต, น มูลปฺปกติโตติ ปรมปฺปกติโต น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ เหตุมาห- ‘อโยคา,ติ, วจนาภาวเมฺปตฺถ ทเสฺสตุํ เจ’ตฺยาทิ วุตฺตํฯ

วจนนฺติ สุตฺตํ, สมฺพนฺธาภาวา (ตาทิสวจนาภาวา) จ มูลปฺปกติโต ณาทิปฺปจฺจยสฺสาภาวํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ มูลปฺปกติโตวาสฺสาภิมตภาวํ ทเสฺสตุํ ‘มูลปฺปกติโต’จฺจาทิ วุตฺตํฯ

กถมฺปนิทํ วิญฺญายติจฺจาทินา ชนกเสฺสวาพฺยาหิตสฺสาปเจฺจน มุขฺย สมฺพนฺธมานีย อิทมยุตฺตนฺตฺยาทินา พฺยวหิตชนิตสฺสาปฺยปจฺจยสฺส ปรมปฺปกติยาภิสมฺพนฺธสพฺภาวํ วตฺวา ตํ สาธยิตุมารภเต ‘กถ’มิจฺจาทิ, เอวํ หิจฺจาทิ กถํปนิทมิจฺจาทินา ยถาวุตฺตสฺส สมตฺถ นวากฺยํ, หิยสฺมา ตํ ทิสฺวา ตถา ปุจฺฉิโต เทวทตฺตสฺสวาติอาทินา อุปฺปาเทตารเมว นิทฺทิสติ, นาตฺตานํ ปิตามโห, ตสฺมา อุปฺปาเทตาเยวาปเจฺจน สมฺพชฺฌติ น ปิตามโหติ โยเชตฺวา อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อิทํ ยถาวุตฺตมุปฺปาเทตุนิทฺทิสนํ, เตน อปเจฺจน สทฺธึ อุปฺปาเทตุเยว ชนกเสฺสว โยโค สมฺพโนฺธ ปฏิปาเทตุํ น สกฺกาติ สมฺพโนฺธฯ

ตนฺติตํ [ตตฺถ-อิติ (ปญฺจิกายํ)] ปุจฺฉานิมิตฺตํ, เตนาติ อปเจฺจนฯ อปตนฺติ นรเก อปตนํ ภวติ, โสติ โยโส ยสฺสาตฺยนิยมนิทฺทิโฏฺฐ โส ญาตุํ น อิจฺฉิโตติ สมฺพโนฺธฯ อิมินา อิทํ ทีเปติ- “นปตตฺยเนน นรเกตฺยปจฺจนฺติ วุจฺจติ อปเจฺจนาเนน ยสฺสกสฺสจิ อวิเสเสนาปตนมฺภวติ นรเก โสโส ตาย ปุจฺฉาย ญาตุํ น อิจฺฉิโต”ติฯ โส วาติ กสฺสายํ ปุโตฺตติ ปุจฺฉายานุโรธเน โส อุปฺปาเทตาเยว ญาตุมิจฺฉิโตติ สมฺพโนฺธฯ ตุสโทฺท เจตฺถาปเจฺจน นรกาปาตสพฺพ ชนชานนิจฺฉาวิเสสโชตโก, ยทิ สิยาติ สมฺพโนฺธ, อตฺตานมฺปิ นิทฺทิเสยฺย น เกวลมุปฺปาเทตารํ, อตฺถิจาทิ ปิตามหสฺส อตฺตโนปิ นิเทฺทเส การณวจนํ, ตํ อปจฺจํ นิมิตฺตํ การณํ, ยสฺส ตํ ตํนิมิตฺตํ ตสฺมา [กตฺวา (โปตฺถเก)] เอวํ ทิฏฺฐิโก หิจฺจาทินา ยถาวุตฺตํ สมเตฺถติฯ

พฺยวหิตชนิเตนาปีติ พฺยวหิเตน กตฺตุนา ชนิเตนาปิ, กรเณ จายํ ตติยา, เหตุมฺหิ วาฯ กสฺมา เอวํ ทิฏฺฐิโกติ อาห ‘ยํ นิมิตฺตํ หิ’จฺจาทิฯ หิสโทฺท ยสฺมาทเตฺถฯ ยสฺสาติ ปุพฺพชสฺส, เตน อปเจฺจน อปตนํ ตทปตนํ ตโต, อิทํ วุตฺตํ โหติ “เตน พฺยวหิตชนิเตนาปิ ปุมฺนา ปุพฺพโชปิ นรกํ น ปตติ โส ปุพฺพชสฺสาปฺย ปจฺจํ ภวติ ยถาวุเตฺตน นิพฺพจเนนา”ติฯ ตสฺมาจฺจสฺส ปุเพฺพ วุตฺตยสฺมาตฺยเนนาภิสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ อุปฺปตฺยนฺตรมาห-‘อุปจารโตเว’จฺจาทิฯ ปุพฺพปุพฺพภาเว สตีติ ปุพฺพสฺส ปุพฺพสฺส วิชฺชมานเตฺต สติฯ พฺยวหิเตน ชนิเต อปเจฺจปิ นิมิตฺตํ อปายาปตการณภาโว อตฺถิเย วาติ สมฺพโนฺธฯ เกสนฺติ อาห-‘ปุเพฺพสนฺติ ปุพฺพชานนฺติ อโตฺถ, เก นาติ อาห- ‘ปารมฺปริเยนา’ติฯ อเภโทปจาเรนาติ ปุพฺพปุพฺพภาเว สติจฺจาทินา วุตฺตนเยน ชนกสฺส วิย ปารมฺปริเยนปุเพฺพสมฺปินิมิตฺตตา วโต ชนกสทิสตฺตา ชนกาว นาม เต สิยุนฺติ เอวมเภเทน อุปจรณโต จินฺตนโตติ อโตฺถฯ อุภยถาติ ญาเยน อุปจาเรนจาติ อุภเยน ปกาเรน, เอวมุภยถาปิ มูลปฺปกติยา ปเจฺจนาภิสมฺพนฺธา กถมนนฺตร [มนนฺตราทิ (โปตฺถเก) (ตตฺถ) โปตฺถเก] ชนิเตนาปเจฺจนาทิปุริสสมฺพโนฺธเยน ตโต ณาทิปฺปจฺจโย สิยาติ นาสงฺกนียํฯ

ตโต จาติ มูลปฺปกติโต จ, อปจฺจสามญฺญวจนิจฺฉายนฺติ อิตฺถิ ปุนฺนปุํสกตฺตวิเสโสปคฺคาหิ อปจฺจสามญฺญสฺส วจนิจฺฉายํฯ

เอวมฺมูลกติโต- ปจฺจสามเญฺญน ณาทิปฺปจฺจยํ ววตฺถเปตฺวา อิทานิ อปจฺจาทิโตปิ โหเตว ณาทิ สามญฺญวิธานาฯ โส จ พหุลาธิการโต คุรุชนายตฺตตฺตา ตนฺนิโยคาจรเณน ปสเตฺถ เยวาปเจฺจ พฺยวหิตชนิเตปิ อิตฺถิวชฺชิเต สิยาติ ทเสฺสตุมาห ‘นตฺตาทีหิ’จฺจาทิฯ สติเยว คุรุชเน สปฺปธานภาเวน กุจฺฉิเต-ปเจฺจตุ นตฺตาทีวุตฺตีหิ วสิฏฺฐาทีหิ ณาทิปฺปจฺจโย โหติ วาสิโฏฺฐติอาทิ, อิตฺถิยญฺจ น โหติ วาสิฏฺฐีติอาทิฯ

อตฺถโตติ สามตฺถิยโตฯ อปเจฺจ วิธียมาโน ปจฺจโย อปจฺจวตา ชายมาโน ตสฺสาปจฺจนฺติ อเตฺถ ชายติฯ โสจาย มตฺถวิเสโส ฉ(ฏฺฐิยนฺต) ตาภาเว กถํ สิยาติ อิทเมตฺถ สามตฺถิยํฯ อนนฺตเร วาปเจฺจ ปุเตฺต-ภิเธยฺเย นตฺตาโท วาปเจฺจ-ภิเธยฺยาติ สสมฺพโนฺธฯ กุโตจิ อปจฺจวตา นตฺตาโท เอวฯ อิทญฺจ สพฺพมฺพหุลวจเนว สมฺปชฺชตีติ อาห- ‘พหุลาธิการา’ติฯ อปเจฺจติ เอกวจเนน นิเทฺทเส ปุมฺนา นปุํสเกน กริยติ, เตเน กสฺมิํ เยวาปเจฺจ สิยา, น พหูสุ วสิฏฺฐสฺสาปจฺจานิ วาสิฏฺฐานิ, น จิตฺถิ วาสิฏฺฐานิ, น จิตฺถิยํ วาสิฏฺฐีตฺยาสงฺกิยาห-‘อิทเญฺจ’จฺจาทิฯ อิทญฺจ อปจฺจวจนญฺจฯ อิมินา เจตฺถ ตถา นิสฺสยกรณํ ทเสฺสติฯ ตสฺส วจนิจฺฉาภาวโตติ ตสฺส ลิงฺควจนสฺส สุเตฺต วตฺตุมิจฺฉายาภาวโตติ อโตฺถฯ

กิํ ปน การณํ สุเตฺต ลิงฺควจนาวจนิจฺฉายํ ตสฺสาปฺปธานตฺตา เยนเกนจิ ลิงฺคาทินา นิเทฺทโส-วสฺสํ กตฺตโพฺพติ นานนฺตริยกตฺตา ตเสฺสโหปาทานํ, ยถาธญฺญตฺถิโนปลาลาทิ

โนปฺยปฺปธานโสฺสปาทานนฺติฯ ตโตเยวาห-‘อุปลกฺขียเสฺสตฺถ ปธานตฺตา’จฺจาทิฯ อิตฺถิปุม ตฺตยุตฺตชญฺญวิเสโส อุปลกฺขีโย, อปเจฺจตีทมุปลกฺขณํ, สยนฺติ ยถาวุตฺตมุปลกฺขณํ สยํฯ กา ริยปฺปฏิปตฺติยาติ ปุเม นปุํสเกปเจฺจ-ภิเธเยฺย วิธิ โหติเจฺจวํ การิยปฺปฏิปตฺติยา วตฺตุํ น อิฏฺฐํฯ

วจนนฺตเรปิ อญฺญสฺมึ วจเนฯ อาณีติ ณิปฺปจฺจยสุตฺตํ วทติฯ อโคตฺตาทิโตติ โยโคตฺตสฺ สาทิภูโต น โหติ, ตโต, เตเนว ‘‘อาณี’’ติ สุเตฺต (๔-๕) วกฺขติ-‘อการนฺตมตฺตโตวายํณิน โคตฺตาทิภูตโต’ติฯ วากฺยสมาสาปีติ ยถาสเงฺขฺยนาหฯ ตสฺมึ อเตฺถติ ตสฺมึ วาโกฺยปทสฺสิเต อ เตฺถ, ตนฺติ วากฺยํฯ สมาสวุตฺติญฺจ นิวเตฺตยฺยุนฺติ สมฺพโนฺธฯ

สติปนาติ วาการเ สติ ตุ อนิจฺจตฺตา ณปฺปจฺจยสฺสฯ โสปีติ สมาโสปิ, สมาโสติอาทินา ปกฺขนฺตรมาหฯ เตน วากฺยสิชฺฌเนนฯ ปเกฺข วากฺยสมาสาปิ สิยุนฺติ ปเกฺข สมาสวุตฺติยา เอว พาธิตตฺตา ปกฺขนฺตเร ณาทิวุตฺติ น พาธียตีติ วากฺยวุตฺติโยปิ สิยุนฺติ อโตฺถฯ

๒. วจฺฉา

วจฺฉกจฺจาทินา กจฺจาทิคณํ ทเสฺสตฺวา ตสฺส วิภาเคน นิปฺผตฺตึ ทเสฺสตุํ ‘วจฺฉาทีหี’ติอา ทิมาหฯ ‘‘กโณฺห พฺราหฺมเณ’’ติ คณสุตฺตํฯ ตตฺถ กณฺหสโทฺท พฺราหฺมเณ วตฺตมาโน ณานณาย นปฺปจฺจเย อุปฺปาทยตีติ อโตฺถฯ เอวมาทีหิจฺจาทินา อากติคณตฺตมสฺส ทเสฺสติฯ ‘‘กตาณิโยเว’’ติ คณสุตฺตํ, ทิจฺจาทีสูติ ยโตโณฺย ทิสฺสติ ‘‘ณฺย ทิจฺจาทีหี’’ติ (๔-๔), เต ทิจฺ จาทโย, เตสุ ปาฐาติ ตํสุตฺตปฺปเทเส ‘‘กตา ณิโยเว’’ติ ปาฐาภาเวปิ ทิจฺจา ทีนมากติคณตฺ ตา ปฐิตเมว นาม ตนฺติ วุตฺตํฯ

เณฺยติ ณฺยปฺปจฺจเย กเตฯ โคตฺตาทิสทฺทาติ โคเตฺต วํเส อาทิภูตา สทฺทาฯ วํโสติ อนฺว โยฯ โสเยว คาวํ สชาติ สาธารณํ วิชาติวินิวตฺตนํ สกฏฺฐาทิวจนํ ตายตีติ โคตฺตนฺติ วุตฺตํ, เต นาห-‘โคตฺตํ วํโส’ติฯ ตสฺสาติ โคตฺตสฺส, ตสฺสาทโย โคตฺตาทโยติ เสโสฯ เกเต โคตฺตาท โยจฺจาห- ‘สญฺญาการิโน’จฺจาทิฯ วจฺฉาทโย นตฺตาทิโน อปจฺจสฺส อปจฺจํ ตทปจฺจาทิ จาติ ทเสฺสตุมาห-‘นตฺตาทิโน’จฺจาทิฯ

๓. กตฺติ

ฆปสญฺญนฺตาเวตฺถ ภีโยฺย กตฺติกาทโยติ คยฺหนฺติฯ ยทิ ปเนตฺถ อเญฺญปิ คยฺหนฺติ, อตฺถิ ปณฺหิอาทโย เกจิเยว กตฺติกาทีสุ อโนฺตคธา โหนฺตีติ วตฺตุมาห- ‘เอตฺถา’ติอาทิฯ วินตา สุ ปณฺณมาตา, เตหีติ วิธวาทีหิฯ วิธวาทิคณํ ทเสฺสติ ‘พนฺธก’จฺจาทิฯ วิคโต ธโว ปติ อสฺสาติ วิธวา, พนฺธกี อภิสาริณีฯ

๔. ณฺยทิ

ยสฺส จ จวโคฺคติ สมฺพโนฺธ, เกวลํ คโคฺคยฺติ เอตฺตกเมวา ทเสฺสตฺวา ปรสตฺถาคตคคฺคา ทิคเณกเทสภูตกุณฺฑนีสทฺทโตปิ โกณฺฑโญฺญติ มุทาหรโนฺต โส คคฺคาทิคโณปฺยตฺราภฺ ยุปคโตติ วิญฺญาเปติฯ ตสฺมา ตสฺมึ คคฺคาทิเกปิ ปรสตฺถปฐิเต โยโย ปโยโค อาคเม ทิสฺสติ วโจฺฉ อคฺคิเวโสฺสจฺจาทิฯ โสปีห เวทิตโพฺพติ ทเสฺสตุมาห-‘คคฺคาทิ’จฺจาทิฯ คคฺคาทีติ คคฺ คาทิ อยํฯ โคตฺตสฺส คคฺควํสสฺส อาทิภูเตน คเคฺคน อุปลกฺขิโต คโณ โคตฺตาทิคโณ, เตน ค โคฺค นาม โกจิ, ตสฺสตฺวปจฺจํ คคฺคีติ ภวติฯ ปปฺตฺตาโทวาติ อวธารณํ คคฺคสฺสาปจฺจํ คคฺคิ เจฺจว ยถาสิยาติฯ

๕. อาณิ

ปกตสฺสาติ ‘‘มาคธํ สทฺทลกฺขณ’’นฺติ วา ‘‘นามสฺมา’’ติ วา ปกตสฺส฿ อาติ นามวิเสสเน สติ ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺสา’’ติ ตทนฺต วิธินา อการโนฺต คยฺหตีติ อาห-‘วิเสสเนน จา’ติอาทิฯ อนนฺตรมปจฺจนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๖. ราช

ปจฺจยเนฺตนาติ ราชโญฺญติ ปจฺจยเนฺตนฯ ราชโญฺญตีมสฺสโตฺถ ขตฺติยชาตีติ, ราชญฺญ ชาตีติ อโตฺถฯ รโญฺญ อปจฺจํ ราชาปจฺจํฯ

๘. มนุ

สมุทาเยนาติ ปจฺจยนฺตสมุทาเยน, ชาติยนฺติ มนุสฺสชาติยํฯ ชาติสทฺทาเอเตติ อิทํ มนุโสฺส มานุโสติ เอตฺถ อปจฺจตฺถาภาเว เหตุวจนํฯ อปจฺจโตฺถ เอตฺถ นเตฺถวาติ จ อิทํ วิสุํ มนุสฺสมานุส สงฺขาตสฺส ปจฺจตฺถสฺสาภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ โณวาติ มนุโน อปจฺจนฺติ อเตฺถ‘‘โณ วา ปเจฺจ’’ติ (๔-๑) ณปฺปจฺจโยวฯ น ชาตีติ พฺยติเรกมาหฯ

๙. ชน

ราชสมฺพเนฺธติ รเญฺญติ วุตฺตราชสมฺพเนฺธฯ ปญฺจาลานํ ขตฺติยานํ อปจฺจํ, ปญฺจาลานํ ชนปทานํ ราชาติ วา เอวเมตฺถ วิ(ภาโค) เวทิตโพฺพ โอกฺกากานํ อปจฺจํ ราชา วา โอกฺกาโกฯ

๑๑. ณรา

สามเญฺญน รตฺตสทฺทสฺสาตฺถมาห- ‘กุงฺกุมาทินา’ติฯ อญฺญถา ‘ราโค กุสุมฺภาที’ติ วุตฺตตฺตา กุสุมฺภาทินาติ (วุตฺตํ) สิยา, รญฺชิ อย มตฺถิ อภิสเงฺค‘โภชเน รโตฺต’ติฯ อตฺถิ วณฺณวิเสเส ‘รโตฺตโค’ติ, โลหิโตฺตยโตฺถ, อตฺถิ สุกฺกสช วณฺณนฺตราปาทเน‘รโตฺต ปโฎ’ติฯ อิห ตฺตติเย-เตฺถ วตฺตมาโน คยฺหตีติ วุตฺตํ- ‘วณฺณนฺตรมาปาทิต’นฺติฯ ราคาติฯ

อตฺถคฺคหณนฺติ อตฺถปฺปธานตฺตา นิเทฺทสสฺส วุตฺตํฯ ตญฺจาจริยาน มุปเทสโต อวิจฺฉินฺนา (จริย) ปารมฺปริยาวคมฺยเต, ราคาติ กสาว สงฺขาตอตฺถนิเทฺทโสฯ เตนาติ ปฎฺสสฺ รตฺตภาเว ราคสฺส กรณนิเทฺทโส, รตฺตนฺติ ปจฺจยตฺถนิเทฺทโส, ปจฺจโย จายํ กสา วตฺถโต ภวตฺยสมฺภวา, เตน สุเตฺต ราคาติ วุเตฺตปิ ตพฺพาจกา กสาวสทฺทาติ วิญฺญายติ, ราคาติ ปน เตนาติ ราคเสฺสว นิทฺทิเฎฺฐปิ ตพฺภาเวนา [ตพฺพาวกภาเวนา-ติ ภวิตพฺพํ] โตฺถ นิทฺทิโฎฺฐ, ตพฺพาจกา จ โหโนฺต‘เตน รตฺต’นฺติ อเตฺถ โหตีติ กสาเวน รตฺตนฺติ วิญฺญายตีติ ราควาจิโน ตติยนฺตตฺตํ สมฺปชฺชติ, เตน ‘ณ ราคา เตน รตฺต’นฺติ วุเตฺตปิ ลพฺภมานตฺถวเสน วุตฺตํ- ‘ราควาจิตติยนฺตโต’ติฯ สุเตฺต ปน ราเคน รตฺตเนฺตสฺมิํ อเตฺถ ราคา ราควาจีสทฺทา ตติยนฺตา ณปฺปจฺจโย โหตีติ อโตฺถฯ อภิธานโตติ อุปจารวเสน กถนโตฯ วินาปิ เตนาติ ตํปจฺจยํ วินาปิฯ

๑๒. นกฺข

ตติยนฺตโต วิชฺฌตฺถํ เตนาติ อนุวตฺตเตติ สมฺพโนฺธฯ สุเตฺต อยมโตฺถ ‘‘อินฺทุยุเตฺตน นกฺขเตฺตน ลกฺขิโต เจ กาโล, ตทา เตน ลกฺขิเต กาเลตฺยสฺมิํ อเตฺถ ตติยนฺตโต นกฺขตฺตา โณ

โหตี’’ติฯ สุตฺตวิวรเณ ตุ ตเณฺจตฺยาทิกมธิปฺปายวเสน วุตฺตํฯ เตนาตฺยนุวุตฺติยา ตติยนฺตโตติ ลพฺภติ นกฺขเตฺตนาติ สุตฺตฺตาติ, กาเลติ ปน อตฺถนิเทฺทสโต ณปฺปจฺจยาเธยฺยสฺส กาโล อาธาโรติ วิญฺญายตีติ ‘ลกฺขิเต กาเล’ติ วุตฺตํ, วิเสสฺสคตวิภตฺติยา วิจาริตาย วิเสสน คตา จ (วิจาริตา) นามาติ อาห- ‘นกฺขเตฺตเน’ติจฺจาทิ, อิห เกจิ ขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ กิริยาสภาวมิจฺฉนฺติ อนิจฺจํ, อปเร ตุ ทพฺพสภาวํ นิจฺจํฯ ตโสฺส ภยสฺสปิ กาลสฺส จนฺทยุเตฺตน ผุสฺสาทินา ลกฺขิยภาวา ลกฺขเณ ตติยา ยุตฺตนฺติ วตฺตุมาห- ‘กิริยา รูโป กาโล’จฺจาทิฯ

วิเสสาวสาโยติ กาลสฺส วิเสสาวธารณตฺถเมว หิ ‘ผุสฺสี รตฺติ’จฺจาทิฯ โลเก ปยุชฺชเตฯ คุรุนาติ เอตฺถ คุรุ ชีโว, น นกฺขตฺตํ, จนฺทยุตฺตตา ปเนตฺถ อตฺถิ… จนฺทยุเตฺตน คุรุนา รตฺติยา ลกฺขิตตฺตาฯ กตฺติกาย ลกฺขิโต มุหุโตฺตติ เอตฺถ จนฺทํ วินา กตฺติกาย ตุ เกวลาย มุหุโตฺต กาโล ลกฺขิโต ‘กตฺติกา มุหุโตฺต’ติฯ ผุเสฺสน ลกฺขิตา อตฺถสิทฺธีติ เอตฺถ ผุเสฺสนินฺทุยุเตฺตน อตฺถสิทฺธิ ลกฺขิตา น กาโล ผุโสฺสติฯ นกฺขตฺตยุตฺตสฺส กาลสฺส รตฺยาทิวิเสสาปรามาเสน นกฺขตฺตวาจิโต อุปฺปนฺนสฺส ปจฺจยสฺส สุตฺตนฺตเรน โลปํ วิธาย ปุน อเณฺญน สุเตฺตน ยุตฺตาติ เทสวิธาเนน สกลิงฺคสงฺขฺยายุเตฺตหิ-ฏฺฐมภิธานํ ปเรหิ, ตทาห- ‘อโห รโตฺต’จฺจาทิฯ

รตฺยาทิวิเสสาปรามาเสนาติ ผุสฺสี รตฺติ ผุโสฺส อโหติ เอวํ รตฺยาทิวิเสสสฺส อปรามาเสน อสมฺมเสฺสน อคฺคหเณนฯ สกลิงฺคสงฺขฺยายุเตฺตนาติ ผุสฺสกตฺติกาทีนํ ยํยํ ลิงฺคํ ยายา สงฺขฺยา, อตฺตนิเยหิ เตหิ เตหิ ลิเงฺคหิ ตาหิตาหิ จ สงฺขฺยาหิ ยุเตฺตน นกฺขตฺตสเทฺทนฯ น ตทฺปลกฺขิโต กาโลติ กตฺติกา สโทฺทพหุวจนโนฺต พหุตารกตฺตา กตฺติกาย, ตายกตฺติกาย ลกฺขิโตกาโลปเรหิวิย น กถียตีติ อโตฺถฯ อถ ตทุปลกฺขิตสฺสกาลเสฺสวกตฺติกาสเทฺทนาภิธาเน โกโทโส เย เนวมุจฺจเตจฺจาห- ‘อเชฺชติ’จฺจาทิฯ อิมินา จ ปรมเต โทโส อุพฺภาวิโต, ตทตฺถเตฺต สตีติ ตทุปลกฺขิตกาลตฺถเตฺต สติฯ

สตฺตมี สิยาติ นกฺขตฺตสทฺทา ตทฺธิตโลปนฺตา ผุเสฺสน ปายสํ ภุเญฺชยฺย, ผุเสฺส ปายสํ ภุเญฺชยฺยา’ตฺยาโท อาเธยฺยนฺตราเปกฺขา สิยา สตฺตมี, ยา สุตฺตนฺตเรน วิธียติ ปาณินีเยหิ, ตโต ‘อชฺชกตฺติกา’เตตฺถาปฺยาเธยฺยนฺตราเปกฺขา สตฺตมี สิยา โลปนฺตตฺตา ‘อชฺชกตฺติกาสู’ติ, น ปฐมาฯ ปฐมาเยว ปนายํ ปโยโค ‘อชฺชกตฺติกา,ติฯ อเชฺชตฺยธิกรณปฺปธาโน อโหรตฺตกาลวาจี สโทฺท, กตฺติกาสโทฺทปิ ตทฺธิตโลเปน ตกฺกาลาภิธายโก, ตโต เยวอุภินฺนมฺปิสามานาธิกรณฺยา กตฺติกาโยปฺยธิกรณํ สมฺปชฺชเนฺต, ตญฺจ น วินาเธเยฺยน โหตีตฺยาเธยฺยนฺตราเปกฺขายํ เตสุ สตฺตมีเยว สิยา, น ปฐมา (อุป) ปเชฺชยฺยาตฺยธิปฺปาโยฯ อตฺตโนทานิ ทเสฺสน สตฺตมิยา อปฺปสงฺคํ ปฐมาเยโวปปตฺตึ ทเสฺสตุมาห- ‘จเนฺท ปนูปจาเรเน’จฺจาทิ, นาเธยฺยนฺตราเปกฺขาจฺจเนน สตฺตมิยา อปฺปสงฺคมาหฯ เอวญฺจรหิ วจนมนฺตเรน ปเรสํ วิย สตฺตมีวิธายกํ กถํ กตฺติกาย ชาโตจฺจาสงฺกิย ตมฺปฏิปาเทตุมาห- ‘กตฺติกาย ชาโต’จฺจาทิฯ พหุวจนนฺตเตฺตปิ กตฺติกาย ชาติยเมก วจนนฺตํฯ ปการนฺตรมาห- ‘โลโปติ’จฺจาทิฯ โลเปนาติ กตฺติกาหิ อินฺทุยุตฺตาหิ ลกฺขิโต กาโลติ วิคฺคยฺห กตณปฺปจฺจยสฺส โลเปนฯ

๑๓. สาสฺส

เสติ ปฐมนฺตาติ สาติ นิทฺทิฏฺฐปฐมนฺตา, ยํ ปฐมนฺตนฺติ สาเจติ ทสฺสิตํ ปฐมนฺตมาหฯ ปฐมนฺตสฺส เทวตาปุณฺณมาสิตฺตภาวโต ตทตฺถมเภเทนาห- ‘สา’ติฯ กา สา เทวตาจฺจาห- ‘โลกปฺปสิทฺธาเยว เทวตา’ติฯ ยาคสมฺปทานมฺปิ โลเก เทวตาติ ปสิทฺธนฺติ ยาคสฺส ยชิตพฺพสฺส ปุโรฑาสาทิโน สมฺปทานมฺปิ ปฏิคฺคาหโก ปินฺทาทิ โลเก เทยฺยสฺส ปุโรฑาสาทิโน

เทวตา สามีติ ปสิทฺธนฺตฺยโตฺถ, อิโนฺท เทวตา อสฺส อินฺทํ, อาทิโจฺจ เทวตา อสฺส อาทิจฺจํ, หวิ ปุโรฑาสาทิ ยาคทพฺพํฯ

มนฺตโถมนียมฺปิ เทวตาติ ปสิทฺธนฺติ เยน มเนฺถน โย ถูยเต โส ตสฺส มนฺตสฺส เทวตา สามีติ โลเก ปสิทฺธนฺตฺยโตฺถ มหิโนฺท ยโม วรุโณ เทวตา อสฺสาติ วิคฺคโหฯ วุตฺตนย เมวาติ ‘‘นกฺขเตฺตนินฺทุยุเตฺตน กาเล’’ติ สุเตฺต วุตฺตนยเมวฯ ชาเตฺยกวจนํ มฆายาติ, ตารกรูปานมฺปน พหุตฺตา มฆาสโทฺท พหุวจนโนฺตฯ ปาณินียา ‘‘สาสฺมิํ ปุณฺณมาสีติ สญฺญาย’’นฺติ (๔-๒-๒๑) สุตฺตยิตฺวา ผุสฺสี ปุณฺณมาสี อสฺมิํ ผุโสฺส มาโส ผุโสฺส อทฺธมาโส ผุโสฺส สํวจฺฉโรติ สญฺญายํ ปฏิปาเทนฺติ, เตน เตสํ ผุสฺสี ปุณฺณมาสี อสฺมิํ ปญฺจทสรเตฺตติ เอตฺถ จ ภตกมาเส จ ตทฺธิโต น ภวติฯ อิธ ปน ‘สญฺญาย’นฺติ วจนาภาเว ภตกมาเสปิ ฉฎฺฐฺยเตฺถ ภวตีตฺยาสงฺกวิรจยติ ‘ภตกมาเสปิ’จฺจาทิฯ ปุโณฺณ มา อิจฺจตฺร มาสโทฺท จนฺทปริยาโยติ อาห- ‘มาสเทฺทเน’จฺจาทิฯ ปุโณฺณ มา อสฺสนฺติ นิพฺพจนาติ เอตฺถ ปุณฺณมาสีสทฺทสฺส ปุโณฺณ มา อสฺสนฺติ นีหริตฺวา วจนาติ อโตฺถฯ วุตฺติยา อตฺถสฺส ผุฏีกรณาย วุตฺตํ- ‘โส ปุโณฺณ ติอาทิฯ ตสฺสนฺติ ปุณฺณมาสิยํฯ สาปุณฺณมาสี, ภตกสฺส ภติยา กมฺมการกสฺส โย ตึสติ รโตฺต มาโส ปริพฺพยนิยมิโต, ตสฺส สมฺพนฺธินี เนติ สมฺพโนฺธฯ

ยสฺสญฺจติถียนฺติ อนิยเมน ปฏิปทาทิมาหฯ อโตเอว จ นิปาตนาติ อิมสฺมาว นิปาตนา, เตเนวาห- ‘สุเตฺต วจนเมว นิปาตน’นฺติฯ มาสสุติยาจฺจาโท สาธิปฺปายมตฺถํ วิวรติ ‘ยทิปิ’จฺจาทินาฯ อสฺสาติ สามญฺญวจเนปิ ‘สาสฺส เทวตา ปุณฺณมาสี’ติ สุเตฺต อสฺสาติ อวิเสสวจเนปิ โสเยว ปุณฺณมาสีสเทฺท สูยมาโน มาโสเยว ฉฎฺฐฺยโตฺถ วิญฺญายตีติ สมฺพโนฺธฯ

ปญฺจทสรตฺตาโทติ ปเรสํ สญฺญาคหเณน นิวตฺติตปญฺจทสรตฺตาโทฯ อถ อทฺธมาสสํวจฺฉรานมฺปิ อุทาหรณเตฺต โนปญฺญาโส กสฺมา น กโตจฺจาห- ‘อทฺธมาสสํวจฺฉราน’มิจฺจาทิฯ เอวมฺมญฺญเต ‘‘อทฺธมาสสํวจฺฉรานํ น ปจฺจเยโนชฺฌกมภิธานมปิ ตุ สํวจฺฉเรปิ ผุสฺสาทิมาสสมฺภวาสฺมิํ สํวจฺฉเร ผุเสฺสน มาเสน สมฺพนฺธา ผุโสฺสตฺยุปจารียเต, ยถา จ ผุสฺสาทิมาสสฺส สมฺพนฺธี อทฺธมาโส ผุโสฺส อทฺธมาโสตฺยุปจารียเต , น ปโนชฺฌกนฺติ เตสมุทาหรณเตฺต นานุปาทาน’’นฺติฯ

๑๔. ตม

นากฺฌฺฌนโตฺถติ ณสฺสากฺฌฺฌนโตฺถ น โหติฯ ยทฺยากฺฌฺฌนโตฺถ อสฺส, ตทา จานฺกฺฌฺฌิตํ โนตฺตรตฺรานุกเฌฺฌยฺยาติ มญฺญเต, โกจิเยว โหตีติ โหนฺตีติ อิโต ภินฺทิตฺวา อาเนตพฺพํฯ ตทา เทสสฺสาติ อิมินา ‘‘ตทาเทสา ตคฺคหเณน คยฺหนฺตี’’ติ ปริภาสมุปลเกฺขติฯ กตยาเทสสฺสาปีติ กโต ยาเทโส ยสฺส ตสฺส กตยาเทสสฺสาปีติฯ อิการสฺสาติ ยาเทสโต ปุเพฺพ อิการสฺส, อิมินา จาเทสาเทสีนมเภโท ทสฺสิโตฯ ตสเทฺท เนเกนาปิ ปเจฺจกาภิสมฺพเนฺธ สิเทฺธติ เอวมญฺญเต- ‘‘ยถา’เตน กตํกีต’ (๔-๒๙) นฺตฺยาทิสุเตฺต เอโกว ตสโทฺท พหูหิ ปจฺจยเตฺตหิ สมฺพชฺฌเต, ตถิหาปิ เอกเมว ตสทฺทคฺคหณํ ‘ตมธีเต ตํชานาตี’ติ ปเจฺจกมภิสมฺพชฺฌเต, ตสฺมา กิเมตทเตฺถน ทฺวิตคฺคหเณเน’’ติฯ ทฺวิตคฺคหเณ ปโยชนตฺตยํ วุตฺตํ, ตตฺถ ปฐมํ ทเสฺสโนฺตชานนิจฺจาทินาธิปฺปายมาวีกตฺวา ทฺวิตคฺคหณมิจฺจาทินา ปทตฺถมาหฯ

ตตฺถ-‘โย ยมธีเต ชานาติ จา’ติ อิมินา ทฺวิตคฺคหณาภาเว ปจฺจยตฺถาวยวสฺส สมุจฺจยปฺปสงฺคมาหฯ สมุจฺจเย สติ(โย) ยมธีเต ชานาติ จ, ตเตฺถว สิยา, โย ปนาธีเต เกวลํ, น (ชานาติ) ตตฺถ น สิยาติ โพธยิตุํ พฺยภิจารมาห‘น ปเจฺจกาติ สมฺพเนฺธเน’ติฯ ยถา ‘‘เตน กตํ กีต’’มิจฺจา

โท ‘‘เตน ชิตํ ชยติ’’จฺจาทิ ปเจฺจกสมฺพเนฺธน ภวติ เอวมฺมาวิญฺญายีติ ยเถจฺจาทิ กสฺสาโตฺถฯ ‘เตน กตํ กีต’’มิจฺจาทีหิ อวตฺวา ‘‘เตน ชิตํ ชยติ’’จฺจาทิสุเตฺตกเทสวจนมตฺถพฺยตฺติ ตถา วุเตฺต โหตีติ วุตฺตํ, เตน ชิตมิจฺจาโท ชยนาทิกา กิริยาเน กทฺพฺพสมวายิเตฺตน ปสิทฺธาติ ยุโตฺต ตตฺถ ปเจฺจกาภิสมฺพโนฺธ, เนวมเชฺฌน เวทนา เปฺยกทพฺพสมวายิตฺตาภิโยฺยตฺยธิปฺปาโยฯ

อิทานิ ทุติยํ ทเสฺสติ ‘ชานน’มิจฺจาทิ, นิมิตฺต มิฏฺฐานิฏฺฐโพธการณํ มุหุโตฺต กตฺติกาทิ, อุปฺปาโต อิฏฺฐานิฏฺฐสูจกํ ปถวิสมฺทฺทาทีนํ สภาวปริจฺจาเคนาญฺญตตฺตคมนํฯ ชานนสามเญฺญติ นิมิตฺตาทีนํ ชานน สามเญฺญฯ ‘ยถาวุตฺตชานนสฺส อเชฺฌน วิสยเตฺต เหตุมาห- ‘ตํ ชานาตีติ ตสเทฺทน อธียมานปรามสโต’ติฯ ตติยํ ทเสฺสติ ‘ยโต เจ’จฺจาทินาฯ ยโต จ อุปฺปเนฺนน วิธินา อเชฺฌน ญาตุ อภิธานมฺปสิทฺธนฺติ สมฺพโนฺธ, โปตฺถเกสุ ปน อเชฺฌตฺญาตูสฺติปาโฐ ทิสฺสติ, เอตฺถายมธิปฺปาโย ‘‘กตฺถจิ ปสิทฺธิวิสโย โหติ ตสโทฺท, ตถา จ วุตฺตํ สฺโพธาลงฺการฏีกายํ ปกฺกนฺตวิสโย ตถา ปสิทฺธวิสโย อนุภูตวิสโย จ ตํสโทฺท ยํ สทฺทํ นา เปกฺขเต’ติ, ตสฺมา ปสิทฺธิวิสเยน ตสเทฺทน ปุถเคว ปสิทฺธิยา อุปสงฺคหตฺถํ ทฺวิตคฺคหณํ กตฺตพฺพ’’นฺติฯ อตฺถตฺตเย วตฺตมานสฺส ตุ ตสทฺทสฺส สวิสโย วิเสโส ตโตวาตฺถิเกหิ เวทิตโพฺพฯ

๑๕. ตสฺส

วิสยสโทฺท คามสมุทาเยปิ วตฺตเต, คามสมุทาโย จ นาม เทโสเยว, เตนาห วิสโยปิ คามสมุทายตฺตา เทโสเยวา’ติ, อิมินา วิสยเทสสทฺทานํ สมานาธิกรณตฺตมาหฯ วสาติ เทสวาสิโน วสาตโย, อนุวาโก คนฺถวิเสโสฯ

๑๖. นิวา

ตนฺนาเมจฺจาทินา น เกวลํ นิวาเสเยว, อถโข วกฺขมาเนสุ ปีติ ทเสฺสติฯ ปจฺจยนฺตํ เสพฺพาทิฯ เทสนามมฺภวติ จตูสุ อเตฺถสูติ วิญฺญายติ, เตนาห-‘นิวาสาโท วิธี’ติฯ นิวาสาโทติ นิวาส อทูรภวนิพฺพตฺตอตฺถิอเตฺถสุฯ สํหิตนามํ นาม โลกิยสทฺทโว หาราปฺปสงฺคมญฺญสทฺทโวหาเรนุปาตฺตนามํฯ

๑๗. อทู

นครมฺปิ เทโสเยวาติ อาห- ‘อทูรภว’นฺติฯ

๑๘. เตน

ยถาโยคโตฺถติ วุตฺติยํ วุตฺตยถาโยคสทฺทสฺส อโตฺถฯ

๑๙. ตมิ

ปจฺจยนฺตนาเมติ ปจฺจยนฺตนามํ ยสฺส สตฺตมฺยตฺถภูตสฺส เทสสฺส หสฺมินฺติ อโตฺถ, นาญฺญเสฺสติ ภูมาทิวิสิฏฺฐตฺถยุตฺตโต อญฺญสฺส ปจฺจยนฺตนามํ น โหตีติ อโตฺถฯ พทรา พพฺพชา อสฺมึ เทเส สนฺตีติ วิคฺคโหฯ

๒๑. อชฺชา

หียฺยตฺตโนติ ‘‘สรมฺหา เทฺว’’ติ (๑๓๔) ทฺวิตฺตํฯ

๒๓. อมา

อมาสห ภโว อมโจฺจฯ

๒๔. มชฺฌา

มเชฺฌ ภโว มชฺฌิโม, อเนฺต ภโว อนฺติโม อิจฺจาทิฯ

๒๕. กณ

มคเธสุ อรเญฺญ คงฺคายํ ปพฺพเต วเน กุเล พาราณสิยํ จมฺปายํ มิถิลายํ สมฺภโวติ วิคฺคโหฯ ‘‘ทิสฺสนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา’’ติ (๔-๑๒๐) เอยฺยโกติ เสโสฯ ปจฺจยนฺตรทสฺสเน สติ อิมินาว สุเตฺตน อิโต อญฺญตฺราปิ ปจฺจยนฺตรานิ โหนฺตีติ เสโส, คาเม ภโว อุทเร ภโว ปญฺจาเลสุ ภโว โพธิปเกฺข ภโวติ วิคฺคโหฯ

๒๖. ณิโก

สรเท ภโว, ภวา วาติ วิคฺคโหฯ

๒๗. ตมสฺส

สิปฺปสทฺทตฺถมาห-‘โลสลฺล’นฺติฯ ตเมว พฺยญฺชยติ ‘กิริเย’จฺจาทินา, กรณํ กิริยา วาทนาทิกสฺส อภฺยาโส, โส ปุโพฺพ ยสฺสาติ สมาโส, วีณาทิสเทฺทหิ กิมฺจฺจเตจฺจาห- ‘วีณาทิ’จฺจาทิ, ทพฺพํ ตํตํสมุทายรูปํฯ สิปฺปญฺจาติ วตฺวา ตทตฺถํ วิภาเวติ ‘กิริยา วิเสโส’ติฯ วาทนาทิกิริยาย วิสิโฏฺฐ ชานนกิริยาวิเสโสติ อโตฺถ, อิมินา วีณาทิสทฺทา ทพฺพตฺถวุตฺติโน วาทนาทิกิริยํ กิริยา วิเสสญฺจ สิปฺปมุปจาเรน วทนฺตีติ ทีเปติฯ อิติสโทฺท เหตุมฺหิฯ สาเยเวติ อภฺยาสิตพฺพา ชานนกิริยาวิเสสสฺส ปุพฺพภูตา วาทนกิริยา, วิเสเสตุํ ยุตฺตา วีณาทิสเทฺทนาติ อธิปฺปาโยฯ

ยุตฺตตา เจตฺถ… วีณาทิวาทนวเสน สิปฺปสฺส คเหตพฺพภาวโต, กถํ วีณาทิสเทฺทหิ ทพฺพวุตฺตีติ วาทนา วุจฺจตีติ อาห- ‘วีณาทิ วิสยตฺตา’ติ, วาทนวุตฺติวีณาทิสทฺทานํ สิปฺปวุตฺติตฺตํ ยถาวุตฺตโสฺส ปมาวเสน วตฺตุมาห- ‘ยเถ’จฺจาทิฯ วีณาทิวาทนนฺติ ยเถติ สมฺพโนฺธฯ วุตฺตเมว ผุฏยโนฺต วุตฺติคนฺถสฺส มุขํ วิวรียติ ‘กิริเย’จฺจาทินาฯ กิริยาตฺยาสปุพฺพกํ ญาณกฺขมํ โกสลฺลํ วาทนกิริยา วิสยตฺตา วีณาวาทนมิจฺจเนน กิริยาสเทฺทน วุจฺจตีตฺยโตฺถฯ มุทงฺคํ มุทงฺควาทนํ สิปฺปมสฺส, วํโส สิปฺปมสฺสาติ วิคฺคโหฯ สีลมฺทพฺพํ กถํ ปํสุกูลาทิ(โน) สีลตฺถสมานาธิกรณเตฺตนาภิธานนฺตฺยาห- ‘ปํสุกูลาทิธารณ’มิจฺจาทิฯ ตญฺจ สีลนฺติ สมฺพโนฺธฯ

อปฺปิจฺฉตายาติ ปจฺจยปฺปิจฺฉตายฯ สนฺตุฏฺฐิตายาติ จตูสุ ปจฺจเยสุ ทฺวาทสวิธสนฺตุฏฺฐิยาฯ อนุวิธียมานํ กรียมานํฯ ผลนิรเปกฺขนฺติ อิมินา อิธ โลเก จีวราทิเหตุ ปณิธาย ปํสุกูลธารณาทึ ปฏิกฺขิปติ, สีลํ ตปฺปรภาเวน เสวนาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘ปํสุกูลาทิธารณํ ปํสุกูลาทิวิสยนฺติ ปํสุกูลาทิสเทฺทโนปจาเรนาภิธียเต, สีลํ ปํสุกูลธารณวิสยนฺติ ปํสุกูลาทิ สเทฺทโนปจา

เรโนจฺจตี’’ติฯ ติจีวรํ สีลมสฺสาติ วิคฺคโห เตสํ คฺโพ ปณฺยมสฺสาติ วิคฺคโห โตมรํ, มฺคฺคโร ปหรณมสฺสาติ วิคฺคโห, อุปธียตฺยฺปริอาธียตีติ รถงฺคํ วุจฺจติฯ กามกฺขนฺธกิเลสาภิสงฺขารา วา อุปธิ อุปทธาติ สุขํ ทุกฺขํวาติ กตฺวาฯ

๒๘. ตํหนฺติ

พหุมฺหิ ภูตานคเตสุปิ ปจฺจยภาเว การณมาห-‘สงฺขฺยากาลานมวิวจฺฉิตตฺตา’ติ, สุเตฺต วุตฺตาย เอกสงฺขฺยาย วุตฺตมานกา ลเสฺสว จ วตฺตุมนิจฺฉิตตฺตาติ อโตฺถฯ

ตทุปาทานนฺตูติ เตสเมกวจนาทีนมุปาทานนฺตุฯ ตํ นานนฺตรีย กตฺตาติ อุปลกฺขณวเสน เตสํ วจนกาลนฺตรานมวินาภาวิตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ หนฺติจฺจาทิตฺยาทฺยนฺตสฺส กิริยาปฺปธานเตฺต กถํ ณาทีนํ ตทเตฺถ ชายมานานํ สาธนปฺปธานตฺต มิจฺจตฺร เหตุมาห ‘สภาวโต’ติฯ มีเนหนฺตีติ เมนิโกฯ อชิวฺหา อนิมิสา จ มจฺฉา, ทิโฎฺฐว สนฺทิฎฺฐนฺติ อิมินา สํสทฺทสฺส วิสํ อตฺถภาวํ ทเสฺสติฯ โลกุตฺตรธโมฺมติ นววิโธ โลกุตฺตรธโมฺม, ผลธโมฺมปิ เหฎฺฐิโม สกทาคามิวิปสฺสนาทีนํ ปจฺจยภาเวน อุปริมคฺคาธิคมสฺส อุปนิสฺสยภาวโต ปริยายโต ทิสฺสมาโนว วฎฺฎภยํ นิวเตฺตติ, ภาวนาภิสมยวเสน มคฺคธโมฺม สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน นิพฺพานธโมฺมฯ

วฎฺฎภยนฺติ กมฺมกิเลสวิปากสงฺขาตํ ติวิธวฎฺฎภยํฯ วิธาน วจนนฺติ อปฺปเตฺต-เตฺถ นิโยคสงฺขาตวิธิโน ปกาสตํ เอหิปสฺส วจนํฯ ปริสุทฺธตฺตาติ กิเลสมลวิรเหน สพฺพถา วิสุทฺธตฺตาฯ อมนุญฺญมฺปิ กทาจิ สปฺปโยชนํ ยถาสภาวปฺปกาสเนน ทเสฺสตพฺพํ ภเวยฺยาติ ตทภาวํ ทเสฺสติฯ เตนาห ‘วิชฺชมานมฺปิ เจ’จฺจาทิฯ นนุ จ เอหิปสฺสาติ ตฺยาทฺยนฺตา, ตสฺมา เนเตติ ปจฺจโยปโปฺปติ, ตถาหิ ปาฎิปทิกโต ปจฺจยวิธานมุปฎิปาทิตํ, น ตฺยาทฺยนฺตโต นาปิ วากฺยโต, ตสฺมา กถเมหิปสฺสิโกติ โหตีติ อาห-‘เอหิปสฺสสโทฺทจาย’มิจฺจาทิฯ ปทสมุทายสฺสานุกรโณติ ปทสมูหสฺส อนุกรณภูโต เอโก เอหิปสฺสสโทฺทฯ อถวา เอหิ อาคจฺฉ อิมํ ธมฺมํ ปสฺสาติ โย อปฺปเตฺต-เตฺถ นิโยคสงฺขาโต วิธิ, ตพฺพาจโก ยนฺนิปาโต เอหิปสฺสาติ, เอหิปสฺสวิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก, อถวา เอหิเจฺจว นิปาโต, ทสฺสนํ ญาปนํ ปโสฺส, เอหีติ ปโสฺส ญาปนํ เอหิปโสฺส, เอหิปสฺสํ อรหตีติ เอหิปสฺสิโกฯ

๒๙. เตน

เอกีภาโวติ มฺเคฺคหิ สํสฎฺฐานํ มาสานมิว มิสฺสีภาโวฯ เอโสติ สํสโคฺค, อุกฺกํเสนาติ อุกฺกํสาธาเนน [อุตฺกํสสาธเนน (โปตฺถเก)] จ ภวิตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธ ฯ สํสคฺคอุกฺกํสานํ สหภาวสฺส อเนกนฺติ กเตฺต การณมาห- ‘อสุจิทเพฺพ’จฺจาทินาฯ พฺยติเรกมาห- ‘นุกฺกํโส’ติ ยตฺถ สํสคฺครหิตํ เกวลมภิสงฺขตฺตมตฺถิ, ตตฺถ ปจฺจยมุทาหรเณน ทเสฺสตฺวา วิชฺชาย สห สํสคฺคสฺสาวิชฺชมานเตฺต การณํ วทติ ‘รูปี ธมฺมตฺตา’ติอาทิฯ รูปํ ภูโตปาทายเภทมสฺส อตฺถีติ รูปี, ฆตาทิสํสฎฺฐํ ภตฺตาทิฯ ตสฺส ธโมฺม สภาโว สํสโคฺค, ตสฺส ภาโว ตตฺตํ, ตสฺมา, ตสฺสาติ สํสคฺคสฺส, วิชฺชาตฺวรูปี... ยถาวุตฺต รูปสภาวาภาวา, เตนาห- ‘วิชฺชาย จ อรูปิตฺตา’ติ จรอิจฺจนฺธาตุเยว จรติฯ

วาจสิกํ มานสิกนฺติ ‘‘มนาทีนํ สก, ยํกิญฺจีติ สตาทิกํ ยํกิญฺจิฯ พาหุลเกเนเวตฺถาวธารณํ ลพฺภตีติ วุตฺตํ- ‘ตโต วา’ติ, เทวทเตฺตน กีโตติ โส อโตฺถ ตทโตฺถ, ตสฺส อปฺปตีติ อภิธานสตฺติเวกเลฺลน วุตฺติยมนวคโม, เทวทตฺติโกติ หิ วุเตฺต เทวทเตฺตน กีโตตฺยยมโตฺถ นปฺปตียเต...

ตาทิส สทฺทสตฺติเวกเลฺลน ตทตฺถสฺสานมิธียมานตฺตา, อวคโม จ นาม สติ สามตฺถิเย สิยาติ อิมมตฺถํ สเงฺขปโต ทเสฺสตุมาห- ‘ตทตฺถาปฺปตีติยา’ติอาทิฯ

อภิธานลกฺขณตฺตนฺติ อภิธานํ สติ สามตฺถิเย วาเกฺย วจนียสฺสาตฺถสฺส วุตฺติยา กถนํ ลกฺขณํ สภาโว เยสเนฺต อภิธานลกฺขณา, เตสํ ภาโว ตตฺตํ, ตพฺพาทิสมาเปฺยวเมว ทฎฺฐพฺพาฯ มริเจน อภิสงฺขตํ สํสฎฺฐํ วาติ, สลากาย ชิตนฺติ วิคฺคโหฯ

๓๐. ตสฺส

โย ‘‘ทิสฺสนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา’’ติ (๔-๑๒๐)

๓๔. โณ

ปวุเตฺตปีติ กจฺจายเนน ปวุตฺตนฺติ อเตฺถ ‘‘อญฺญสฺมิํ’’ติสฺมิํโณ โหเตวาติ อธิปฺปาโยฯ

๓๕. ควา

ทุโน รุกฺขสฺสฯ

๓๘. มาตา

มาตาปิตุนฺนํ มาตาปิตโรติ มาตุยา มาตาปิตโร ปิตุสฺส มาตาปิตโร, น เอกเมกโต ทฺวีสูติ เอกโต เอกโต วุตฺตนเยน ทฺวีสุทฺวีสุ อเตฺถสุ น ภวตีติ อโตฺถฯ

๓๙. หิเต

มาตุ หิโต, ปิตุ หิโตติ วิคฺคโหฯ

๔๐. นินฺท

เสน รูเปน ญาเตปิ วิเสสรูเปน อญฺญาโต อญฺญาตวิเสโสฯ กฎฺฐาทิมยา ยา ปฎิมา ตมฺปฎิจฺฉนฺทกํฯ สมฺพโนฺธ สสฺสามีลกฺขโณ อสฺส อตฺถีติ สมฺพนฺธิ กสฺสาติ กิํ สทฺทนิทฺทิโฎฺฐ, โสว วิเสโส, สมฺพนฺธิวิเสโส วิสโย อสฺส อญฺญาณสฺสาติ สมาโสฯ ปโยคาสมฺภวาติ อยมโสฺ สติ วุตฺต อสฺสปฺปกติยาปิ ปโยคา สมฺภวาฯ ตถาหิ ยทิ ยสฺสาจฺจนฺตมชานนํ สิยา ตถา สติ สพฺพถา วตฺถุชานนาภาเว ปกติเยว น สิยา, น หิ สพฺพถา อวิญฺญาตโตฺถ สโทฺท ปโยคมห รติ, ตสฺมา สรูเปน ญาตสฺส ยสฺส วิเสโส อวิญฺญาโต, โสเยวิธ อญฺญาโต-ติมโตติ วิญฺญาย เต, อญฺญาโต-โสฺสกสฺส [อญฺญาโต เสสญฺญสฺส (โปตฺถเก)] วา กุโตติวา กิํ สภาโว เวติ หิ อสฺสโกติฯ กปฺปจฺจยโนฺต หตฺถิกอิจฺจยนฺนามเธยฺยํ นามํ ยสฺส หตฺถิวิยาติ ทสฺสิตปฎิภาคสฺส โส กปฺปจฺจยนฺตนามเธโยฺยฯ อภินิเวเสน วา สิชฺฌนฺติ ยถา อชฺชุนาทิเวสธารินิ อชฺชุนาทิสเทฺทนาติ อธิปฺปาโยฯ

ปฎิมายาติ เอตฺถ ปูชนตฺถา เอว ปฎิมา คหิตา, โมรสมาน นามตฺตา โมโรวิยาติ โยชนา, จญฺจา ติณปุริโส, อิธ ปน ตํ สทิโส ปุริโส มนุโสฺส จญฺจาฯ อกสฺมา เอว อากสฺมิกํ ‘‘สก เตฺถ’’ติ (๔-๑๒๒) ณิโกฯ ยํกิญฺจิ อพุทฺธิปุพฺพกํ, ตมากสฺมิกํ, ตสฺมิํ อากสฺมิเกภิเธโยฺย สติ อิวสทฺทเตฺถ วตฺตมานโต อีโย โหตีติ อโตฺถฯ กาโก จ ตาลญฺจ ผลํ กากตาลานิ, เตสมิว มิ

ลนํฯ อชาขคฺคานมิว มิลนํ ยทากสฺมิกํ, กิญฺจิ ตม ชาขคฺคียํ , โณ อิวเตฺถฯ สกฺกรนฺติ ‘‘สํโยเคกฺวจี’’ติ (๔-๑๒๕) วุทฺธฺยภาโวฯ มุนีว, พาโลว, กุลิสมิว, เอกสาลาอิวาติ วิคฺคโห, โลหิโตว โลหิติโก ผฎิกมณิฯ

๔๑. ตมสฺส

โทณาทีตฺยาทิสเทฺทน ขารสตาทโยปิ ปริมาณวิเสสา คยฺหนฺติฯ สงฺขฺยา อสีติปญฺจาทโย, อญฺญํ วา ยํกิญฺจีติ อุปฺฑฺฒกายาทิ, โสฬส โทณา เอกา ขารีฯ นนุ ปญฺจกํ คนฺถชาตนฺติ วตฺวา อญฺญํ วา สงฺฆาทิกนฺติ วุตฺตํ ตํ กถํ ปาณินิเยหิ วิย ‘‘สงฺขฺยาย สญฺญาสงฺฆสุตฺตาชฺฌยเนสู’’ติ (๕-๑-๕๘) สุตฺติตตฺตาภาวาติ มนสิ นิธาย ‘สงฺขฺยาวาจีหิ’จฺจาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อาทสหิ สเงฺขฺยเย วตฺตนฺตี’’ติ ปญฺจสทฺทสฺส สเงฺขฺยเย วุตฺตตฺตา อาห- ‘ปญฺจาวยวา’ติฯ ปริมาณสทฺทสนฺนิธาเน สงฺขฺยาเนปิ ปญฺจสโทฺทติ มญฺญมาโน อาห- ‘ปญฺจสงฺขฺยานเญฺจ’ติฯ ปญฺจา วุตฺตโยติ ปญฺจวารา, รูปานีติ จ ปริยายนฺตเรน อาวุตฺติสทฺทเสฺส วาตฺถํ พฺยตฺตํ กโรติฯ

๔๔. กิมฺหา

นนุ สฺเตฺต สงฺขฺยายนฺติ น วุตฺตํ กตฺยาทโย จ ปโยคา สงฺขฺยา ปริมาเณเยว ทิสฺสนฺติ กถํ นาเมตฺถายํ วิธีติ อาห- ‘พหุเล’จฺจาทิฯ สงฺขฺยาปริมาเณเยวายํ วิธีติ กึ สเทฺท สงฺขฺยาปริมาณวิสเยเยว วตฺตมาเน อยํ รตฺยาทิโก วิธีติ อโตฺถ, นนุ เจตฺถ กึ สโทฺท ปเณฺห วตฺตมาโน กถํ สงฺขฺยาปริมาเณ วตฺตเตติ วุจฺจเต, ยชฺชปิ สงฺขฺยาปริมาเณ น วตฺตเต, ตถาปิ สงฺขฺยาปริมาณสฺส ปุจฺฉิยมานตฺตา สงฺขฺยาปริมาณวิสเย วตฺตเต วาติฯ พหุลาธิการ ปโยคสามตฺถิยเหตุนิทสฺสเน ผลมาห- ‘ยตฺรตฺวิ’จฺจาทิ, ปริเจฺฉทกเตฺตน ปริมาณกเตฺตนฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘‘ยทากิมิทํ สงฺขฺยา ปริมาณเมสํ ทสนฺนํ น กิญฺจิ อปฺปกเมเวตนฺติ สงฺขฺยาปริมาณเมว กึ สเทฺทน นินฺทียเต, ตทาปิ สงฺขฺยา ปริมาณสฺส นินฺทียมานตฺตา สงฺขฺยาปริมาณวิสยตฺตเมเวติ เขเป วตฺตมานาปิ กึ สทฺทา รติจฺจาทิ สิยา, พหุลาธิการาทิโตว ปเนตฺถ น สิยา’’ติฯ รการานุพนฺธา อิสทฺทโลปตฺถาติ โยชนาฯ

๔๕. สญฺชาตํ

พุภุกฺขาปิปาสปฺปกตีหิ ขสนฺตาหิ อกมฺมวจนิจฺฉายํ ‘‘คมนตฺถา กมฺมกาธาเร จา’’ติ (๕-๕๙) กตฺตริ เกฺต ญิมฺหิ จ พุภุกฺขิโต ปิปาสิโตติ สิเทฺธปิ วตฺตมาเน ปโยคตฺถํ พุภุกฺขาปิปาสาติ ปาโฐฯ

๔๖. มาเน

สพฺพมฺปริเจฺฉทรูปนฺติ อุมฺมานปริมาณาทิกํ สพฺพํ ปริเจฺฉทรูปํฯ ตตฺร จ อุจฺจเตฺตน มานมฺมุมานํ, สพฺพโต มานํ ปริมาณํฯ

๔๗. ตโคฺฆ

‘‘ปมาณปริมาเณหิ สงฺขฺยายจาปิ สํสเย มโตฺตวตฺตโพฺพ’’ติ (๕-๒-๓๗) ปาณินิยวตฺตพฺพการวจนํ, ตตฺถ ปมาณ มายาโมฯ สงฺขฺยายาติ ปญฺจมีฯ เอเตหิ สํสเย มโตฺต วตฺตโพฺพติ อโตฺถฯ วิทตฺถิมตฺตํ รตนมตฺตํ วาติอาทีนิ กเมน ตโตฺถทาหรณานิฯ

น วตฺตพฺพนฺติ ยถาวุตฺตวตฺตพฺพวจนํ ปฏิกฺขิปติฯ ปฏิกฺขิเตฺต ตสฺมึ วิทตฺถิมตฺตํ รตนมตฺตํ วาติอาทิ(นา) ยํกิญฺจิ ทณฺฑปุพฺพณฺณาทิกํ [ปณฺณาทิกํ (โปตฺถเก)] สํสยิตํ, เตน มานสงฺขาตสฺส ปริเจฺฉทสฺสาภาวา กถเมเต ปโยคา สิยุนฺติ อาสงฺกิย ตตฺถ การณมาห- ‘ตถาภฺยูหนโต สิทฺธตฺตา’ติฯ ตถาภฺยูหนโตติ วิทตฺถิมานมุปมาณมสฺส รตนมฺมาน มสฺสาตฺยาทินา เตนปฺปกาเรน อภฺยูหนโต อภฺยุปคมโตติ อโตฺถฯ สํสโย จ นาม อุภยปกฺขปรามสเน สติ สิยาติ ยถาวุตฺตมพฺภูหนํ สาเธตุมาห-นานฺตเรเน’จฺจาทิฯ ปกฺขทฺวเยหีติ วิทตฺถิ มานมสฺส รตนมฺมานมสฺสาติ เอวมาทิเกหิ ปกฺขทฺวเยหิฯ อภฺยูหนํ สํสยสฺสาติ คมฺยเตฯ ชณฺณุ มานมสฺส ชณฺณุตคฺฆํฯ

๔๘. โณจ

ปุริโส ปมาณมสฺสาติ วิคฺคโหฯ

๔๙. อยู

อุปาธฺยนฺตโรปาทานาติ ‘อํเส’ติ นิมิตฺตนฺตโรปาทานา นิวตฺตตีติ โยชนาฯ

๕๐. สงฺขฺยา

สจฺจุตีสาสทสนฺตาย สงฺขฺยาย ปฐมนฺตาย อสฺมึ สตสหเสฺส อธิกา สงฺขฺยาติ อเตฺถ โฑ ภวตีติ สุตฺตโตฺถฯ สจฺจุตีสา สทสนฺตาติ ปฐมาวจนํ ปฐมนฺตโต วิธิญาปนตฺถํฯ นนุ จ สุเตฺต ‘สตสหสฺส สตสหเสฺส โฑ’ติ น วุตฺตํ, ตถา สติ วุตฺติยํ กถํ ‘สตํ สหสฺสํ สตสหสฺสํ วา’ติ วุตฺตนฺตฺยาสงฺกิยาห-อุภยถาวคมา’ติอาทิฯ อุภยถาวคมาติ สตํ สหสฺสนฺติ จ สตสหสฺสนฺติ จ อุภยปฺปกาเรนาวคมา, อุภยถาวคโม ปโยค ทสฺสนเญฺจตฺถ เอวํ วิวรเณ การณนฺติ อธิปฺปาโยฯ ปจฺจยเตฺถน สมานชาติเย ปกตฺยเตฺถ สตีติ เยนเกนจิ สุวณฺณกหาปณาทินา ปจฺจยเตฺถน สมานชาติเยฯ สุวณฺณมาสกทีน [สุวณฺณกหาปณาทีนํ (โปตฺถเก)] มสมาน ชาติยานํฯ อเกวลํ โจทาหรณํ ทเสฺสตุํ ‘เอกวีส’นฺติ วุตฺตํฯ อนิปฺผนฺนตฺตา สทฺทานมิธ ปจฺจยคฺคหณปริภาสาวตาโร นตฺถิฯ

๕๑. ตสฺส

นนุ จ สงฺขฺยาสโทฺท สงฺขฺยาเน สเงฺขฺยเยฺย จ วตฺตเต, กถเมตฺถ สงฺขฺยาเนวสิตา วุตฺติเยเนวํ วิวรณํ กตมิจฺจาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิ, ปจฺจาสนฺนํ สงฺขฺยาสทฺทสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ อิมินา จ กรณสาธโน-ยํ ปูรณสโทฺทติ วิญฺญาเปติฯ ยโตติ วุตฺตยํ สทฺทสมฺพนฺธินา ตํสเทฺทน เสติ อุลฺลิงฺคิตสฺส สงฺขฺยาติอตฺถมุปทสฺสิย สาเยว ปูรียเตตีมสฺส กมฺมภาเวน ติฏฺฐตีติ ทเสฺสตุํ เตน ปูรเณน ปูรียเต’ติ อาหฯ

สมฺปชฺชเตติ ปูรียเตตฺยสฺสตฺถมาจิกฺขติฯ อเนเนตํ ทเสฺสติ “(น) ฌฏิกาทีนมิว ทพฺพานํ ทพฺพนฺตเร นาติริตฺตีกรณํ สงฺขฺยาย ปูรณํ กิญฺจรหิ ตสฺส สมฺปปตฺติเยวา”ติฯ อถ กายํ วโจยุตฺติ ‘สาสงฺขฺยา ปูรียเต เยเน’ติ, ยาวตา สาติ ยสฺมา ปจฺจโย วิหิโต ตสฺส สงฺขฺยาสทฺทสฺส ปรามาโส ตสฺส จ ปูรเณน อเภโทจฺจาสงฺกิยาห- ‘อเภเทโนจฺจเต สงฺขฺยา ปูรียเต เยเนตี’ติ อภิธานาภิเธยฺยานมเภโทปจาเรน วุจฺจตีตฺยโตฺถ, สเงฺขฺยยฺยปูรเณ โฑ น โหตีติ วตฺวา ตทตฺถํ วิภาเวตุมาห- ‘ทฺวาทสนฺน’มิจฺจาทิฯ โส ฌโฏ ตาสํ ฌฏิกานํ ปูรโณ ทพฺพานํ ทพฺพนฺตเร นาติ ริตฺตีกรณวเสนฯ วีสติยา ปูรโณติอาทินา วิคฺคโหฯ

๕๔. ฉา

กจฺจายเนน ‘‘ทฺวิตีหิ ติโย’’ติ (๒-๘-๔๒) สุตฺเตน ทฺวิติสเทฺทหิ ติยปฺปจฺจยํ วิธาย ‘‘ติเย ทุตาปิ จา’’ติ (๒-๘-๔๓) ทฺวิตีนํ ทุตาเทเสน ทุติยํ ตติยนฺติ จ ‘‘จตุเฉหิ ถฐา’’ติ (๒-๘-๔๑) สุตฺเตน จตุโต ถปฺปจฺจยํ วิธาย ทฺวิเตฺตน จตุตฺถนฺติ จ นิปฺผาทิตํฯ อิธ ตถา ภาเวน กถํ เต สิชฺฌนฺตีติ อาสงฺกิย วุตฺติยํ ‘กถ’มิจฺจาทิ วุตฺตนฺติ ทเสฺสตุมาห ‘สเงฺขฺย’จฺจาทิฯ วุตฺติยํ ‘ทุติยสฺสา’ติอาทินา สุเตฺตกเทสา ทสฺสิตาติ ตานิ สมฺปุณฺณํ กตฺวา ทเสฺสตุํ ‘ทุติยสฺสา’ติอาทินา ‘จตุตฺถตติยาน’มิจฺจาทินา จ วุตฺตานิฯ

๕๕. เอกา

สงฺขฺยาวจนสฺส คหเณ โก โทโสจฺจาห-‘สงฺขฺยาวาจิ’จฺจาทิฯ พหุตฺตวิสเย ปโยโค น สิยาติ สงฺขฺยาวจนสฺส เอกเตฺถ นิยตตฺตา วุตฺตํฯ เอกากีหิจฺจสฺส อตฺถมาจิกฺขติ ปธานภูเตเหว’จฺจาทินาฯ อุปปชฺชเก พหุตฺตวิสเย ปโยโคตฺยเปกฺขเตฯ

๕๖. วจฺฉา

ตโร โหตีติ วุเตฺตปิ เตหิ ตโร โหตีติ วิญฺญายติ, วจฺฉาทีหีติ สุตฺตตฺตา ปน วจฺฉาทีนนฺติ จ วิญฺญายตีติ วจฺฉาทีนนฺติอาทินา วุตฺติคโนฺถปทสฺสนํฯ นนุ ตนฺเตฺต ววจฺฉาทีหิ ปจฺจโย วิธียเต, เย จ สรีเรน กิสาวจฺฉาทโย, ตตฺราปฺยวิเสเสน ปโยโค ปสชฺชติ [ปโยปสชฺชเน (โปตฺถเก)] วิเสสานุปาทานโต, ตสฺมา กถมตฺร สภาวเสฺสว ตนุตฺตํ วิญฺญายเต เยเนวํ วิวฎมิจฺจาห-‘วจฺฉาทิสทฺทาน’ มิจฺจ-ทิ, วจฺฉาทีหิ ปกตีติ ปจฺจเย วิธียมาเน ตาสํ ปวตฺตินิมิตฺตํ วโยวิเสสาทิ, ยสฺมึ สติ วจฺฉาทโย สทฺทา ทเพฺพ-ภินิวิสเนฺต, ตํ ปจฺจยา-สนฺนํ, น จ กิสตฺตสฺส ภาวา ทเพฺพ วจฺฉาทิสทฺทา ปวตฺตเนฺตฯ อโต ตเสฺสว สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺส ตนุเตฺต ยุตฺตํ ปจฺจเยน ภวิตุํ, (น) ตนุตฺตมเตฺตติ มญฺญเตฯ ปวตฺตินิมิตฺตํ สมฺพนฺธิ อาสนฺนนฺติ สมานาธิกรณานิฯ

วโจฺฉ ปฐมวโย, ตสฺส ตนุตฺตํ ทุติยวยปฺปตฺติฯ ทุติยญฺหิ วยํ ปโปฺปนฺตสฺส วจฺฉสฺส ปฐโม วโย วจฺฉสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ กิญฺจิมตฺตาวเสสํ ภวติ อมุเมวาห-‘สุสฺตฺตเสฺส’จฺจาทินาฯ อุโกฺขตรฺโณทุติยวยปฺปโตฺต วุจฺจเต, ตสฺส ตนุตฺตํ ตติยวยปฺปตฺติฯ ตติยญฺหิ วยปฺปตฺตกาเล ทุติยสฺส วยสฺส อุกฺขสทฺทปฺปวตฺติ นิมิตฺตสฺส กิญฺจิมตฺตา วเสสโต [วสิสฺสเต (โปตฺถเก)] ชาติสงฺกรตฺตา คทฺทภชาติยา วฬวาชาติยา จ มิสฺสตฺตาฯ ภารวาหกตฺตมฺปติ โย สมโตฺถ, โส อุสโภตฺยุจฺจเต, ยทาตุ ตสฺส ภารวาหเกฺต สามตฺถิยํ มนฺทํ ภวติ ปริกฺขีณํ, ตทา ตนุตฺตมฺภวตีตฺยาห- ‘สามตฺถิยสฺส ตนุตฺตํ อปฺปพลตา’ติฯ

๕๗. กิมฺหา

สมุทาโย นาม ทฺวยวโว วา สิยา พหุกาวยโว วา, ตตฺถ ทฺวยวยวสมุทายา นิทฺธารเณ สามตฺถิยา เอกเสฺสว นิทฺธารณํ วิญฺญายติ ตเมวานุสรติฯ พหุกาวยวสมุทายาเปฺย ‘กสฺส นิทฺธารเณ’ติ สุเตฺต เอกสฺสาติ วจนาภาเวปิ เอกเสฺสว นิทฺธารณํ วิญฺญาตพฺพํ เตเนว กตโร ภวตํ เทวทโตฺต’ตฺยาทิกมุทาหรณมทาสิฯ กตโร ภวตํ เทวทโตฺต กตโร ภวตํ กโฐตฺยาทฺยุทาหรณพหุเตฺตน นิทฺธารณวาจีนมพหุเตฺถปิ นิทฺธาริยมานวาจีหี’ติ พหุเตฺตน วุตฺตํฯ อปจฺจปรํปรายปวตฺตํ โคตฺตํ วํโส, ตทภิ ธายิโน อปจฺจปฺปจฺจยนฺตาปิ อเภโทปจาเรน โคตฺตํ, เตวาปจฺจา ปจฺจวนฺตสมฺพนฺธทฺวาเรนาปเจฺจ ปวตฺตาติ สมฺพนฺธิสทฺทา ภวนฺติ, จรณสทฺทา จ กฐา โย กิริยา

สทฺทา ภวนฺติ กฐาทีหิ วุตฺตชฺฌยนตฺถํ ยถา สกํวตจรณกิริยานิมิตฺตเตฺตนาเชฺฌตูสุ ปวตฺตาติ เตสํ สมฺพนฺธิสทฺทานํ เกสญฺจิ อตฺถสฺส กิริยาสทฺทานํ จาตฺถสฺส อสตฺยปิ ชาติเตฺต ชาตินิพนฺธนํ โลเก การิยมิฏฺฐํ ตทฺตฺตํ ''โคตฺตญฺจ จร- เณหิ สหา''ติฯ ตตฺถาปิ ชาติตฺตมฺปริภาสิตํ, เตนาห- 'กฐสฺส จรณตฺตา ชาติตฺตํ โคตฺตา ชาติตฺต'นฺติ จฯ

๕๘. เตน

โลกิยาติ ปรสทฺทสตฺถกาเร สนฺธายาหฯ อิห ตุ อวิเสเสน วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธฯ นิรุตฺติยํ สามเญฺญน วุตฺตตฺตาติ โยชนาฯ สามเญฺญน วุตฺตาการํ ทเสฺสตุํ 'กถ'นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เทเวหิ ทโตฺต พฺรหฺมุนา ทโตฺตติอาทีนิ กตฺตริ กรเณ วา วิคฺคหวากฺยานิฯ เทวทโตฺต เทวทตฺติโก เทวิโย เทวโลติอาทีนิ วุตฺติปทานิฯ

ตตฺถ นิรุตฺติปิฎกาคตานํ 'เทวทตฺตา เทวทตฺติโก'ติอาทีนํ วุตฺติปทานมญฺญถา นิปฺผตฺติมุปทสฺสิย เทวโล เทวิโยติอาทีนมฺปน วจนนฺตเรเนว นิปฺผตฺตึ ทเสฺสตุํ 'เทเวหิ ทโตฺต'ติอาทิ วุตฺตํฯ ปรสทฺทสตฺถการานมฺปิ เทวโล เทวิโยติ วจนนฺตเรเนว สาธนํ สาธนาการญฺจ เตสํ ทเสฺสตุํ 'เกจีหี'ติอาทิ วุตฺตํฯ เอกเทสโตเยว ปจฺจยมิจฺฉนฺติ เตน เตสํ เทวโล เทวิโย ทตฺติโลจฺจาทิ ภวติฯ กปฺปนาคารโวติ ทตฺตสทฺทโลปนาเมกเทสวเสน กปฺปนาคารโวฯ

๕๙. ตสฺส

น จ สเพฺพติอาทินา พหุลาธิกาเร ผลํ วุตฺตํฯ ภาวสโทฺท กตฺถจิ กิริยายํ วตฺตเต 'ภาเว อยํ วิธี'ติฯ กตฺถจิ อธิปฺปาเย 'อยเมเตสํ ภาโว [ภาโวธิปฺปาโย]'ติฯ กตฺถจิ ปทเตฺถ 'อิเม ภาวา'ติฯ กตฺถจิ สตฺตามเตฺต'ติณานํ ภาโว'ติฯ เตนาห-'ภาวสทฺทเสฺส'จฺจาทิฯ รูปสาธน ทฺวาเรนาติ ภาวสทฺทสฺส รูปสาธนทฺวาเรน, สปฺปนฺติ ปกาเสนฺติ อตฺถ มเนนาติ สโทฺทฯ โสว อภิธานํ อภิธียเต-เนนโตฺถติ กตฺวาฯ พุชฺฌติ อตฺถสรูปนฺติ พุทฺธิ, สาว ปตียเต-เนนาโตฺถ ปเจฺจติ อตฺถ มิติ วา ปจฺจโยติ วุจฺจติฯ

นนุ จ 'ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺทา'ติ วุตฺตํ ตสฺมา ปวตฺตินิมิตฺตมฺภินฺนมฺปิ ภวติ, ตถาสติ 'สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺต'นฺติ สทฺทเสฺสว ปวตฺตินิมิตฺตตา กสฺมา วุตฺตาติ วุจฺจเตฯ ปากฏภาเวน อภิธานาภิเธยฺยสมฺพนฺธสฺส สทฺทเสฺสว ปวตฺตินิมิตฺตตํ วตฺวา วิสุํ พุทฺธิยา นิมิตฺตสฺส รูปานุคตตฺตํ วิเสเสตฺวา ปวตฺตินิมิตฺตตมสฺสา ทีเปตุํ 'นิมิตฺตวสาหิ'จฺจาทิมาหฯ ทเพฺพคุโณติ ทเพฺพ วุตฺติยํ คุโณ นิมิตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ คุณสทฺทเสฺสว ชาติสทฺทเตฺตโนทาหรณทฺวยํ ทตฺตํ... คุณสฺส ชาติยา วิสุํ ชาตินิมิตฺตสฺสาภาวโต [นิธิตฺตสฺส ภาวโต]ฯ กิริยาทีติอาทิสเทฺทน ทพฺพาทีนํ คหณํ, เกจิ ปน กิริยาสทฺทานํ กิริยา ปวตฺตินิมิตฺตนฺตฺยาหุฯ เตสํ เทวทตฺตาทีนํ อวตฺถาวิเสเสน อวตฺถาเภเทน สามญฺญํ ตทวตฺถา วิเสสสามญฺญํฯ เตนาห- 'เทวทตฺตสฺสา'ติอาทิฯ วิชฺชมาโน ปทโตฺถ วิสโย เยสํ เทวทตฺตาทีนํ สญฺญาสทฺทานํ เตสํ ปวตฺตินิมิตฺตํ ชาติลกฺขณมาจิกฺขิตมฺปฏิปาทิตนฺติ อโตฺถฯ

อเนน จ เทวทตฺตาทโย สญฺญาสทฺทาปิ สมานา ชาติสทฺทาติ วุตฺตํ โหติฯ ยทิ จรหิ สญฺญาสทฺทาปิ ชาติวจนา สิยุํ, ปญฺจวิธตฺตเมสํ ปริหายตีติฯ เนทเมวํ วิเญฺญยฺยํ... ปสิทฺธตร ชาตฺยาภิธาน กฐโควีหิยวาทิสทฺทา ชาติสทฺทเตฺตน วิสุํ ปริคฺคยฺหนฺติฯ

สมฺพนฺธิเภทโตติ ฆฏาทิสมฺพนฺธีนํ เภทโตฯ อภาวสฺสเภทโตติ ฆฏปฏาทีนํ สมฺพนฺธีนํ เภเทน อภาวสฺส เภทโต อเภเทปิ เภทา อุปจริตา สนฺตีติ โยชนาฯ ยสฺส สามญฺญสฺส วสา, เตสุ อุปจริตเภเทสฺวากาสาทีสุฯ นิรวยวาวิชฺชมานวิสยานนฺติเย อากาโส วิย นิรวยวา อภาโว วิย อสนฺตา จ, เต วิสโย เยสํ สทฺทานํ เตสนฺติ อโตฺถฯ สามญฺญํ ภาโวติ ปุถุชฺชนาทิสามญฺญํ ภาโวติ อโตฺถฯ อลสสฺส ภาโว กิริยาสมฺพนฺธิตฺตํ, พฺรหฺมญฺญํ ชาติ จาปลฺยํ เนปุญฺญํ คุโณ วาฯ วุตฺติยํ สกเตฺถกนฺตาติ ‘‘สกเตฺถ’’ติ (๔-๑๒๒) อิมินา สกเตฺถ กตกปฺปจฺจยนฺตาติ อโตฺถฯ น ทฏฺฐพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ ปตฺตกาโลว ปตฺตกลฺลํฯ กรุณา เอว การุญฺญํฯ

๖๒. อณฺวา

‘‘เอกโยคนิทฺทิฏฺฐานํ สหวาปวตฺติ สหวา นิวตฺตี’’ติ ‘ภาว กเมฺมสู’ติ อนฺวตฺตเตฯ ตถาปิ ภาเวตีมินาเวตฺถ สปฺปโยชนตฺตํ ทเสฺสตุมาห- ‘ภาวกเมฺมสุ’จฺจาทิฯ

๖๔. ตร

ยชฺชปิ สีธาตุสฺส เกวลสฺส สุปเน ปวตฺติ, ตถาปฺยติปุพฺพสฺส อุกฺกํเส ปวตฺตีติ อาห- ‘อติสโย อุกฺกํโส’ติฯ โส จ อติสโย กสฺส สมฺภวติจฺจาห- ‘โส จ กิริยาคุณาน’นฺติฯ กถํ เตสมติสโยจฺจาห- ‘อาธารภูตทพฺพวสา’ติฯ กุโตจฺจาห- ‘อนเปกฺขิเต’จฺจาทิฯ อนเปกฺขิโต กิริยาคุณานํ นิสฺสโย ทพฺพสงฺขาโต เยสนฺติ วิคฺคโห, ทพฺพสฺส นิสฺสยภูตสฺสา-ติสยตฺตํ โหนฺตมฺปิ นิสฺสิตานํ กิริยา คุณานํ วเสเนว สิยา นาญฺญถาติ วตฺตุมาห-‘ปจฺจธิกรณ’นฺติอาทิฯ

นนุ จ ยทิ กิริยาคุณานเมวาติสโย, ตทา น สิชฺฌติ ‘โคตโร’ติ เนส โทโส, โน เจตฺถ ชาติยาติสโย, กสฺส จรหิ คุณสฺส โค อยํ โย สกฏํ วหติ, โคตโร-ยํ โย สกฏํ วหติ สีรญฺจาติ, ชาติยา หิ นิจฺจาเยกรูปาย โนกฺกํสาปกํสโยโค สมฺภวตีติ ทพฺพสฺสาปิ นาติสยสมฺภโวฯ ตถาหิ ตุลฺยปฺปมาณสฺส คุณกโตว มูลโต อุกฺกํโส ทิสฺสติ สมาเนปิ หิ อายาเม วิตฺถาเร จ ปฏสฺส กาสิกสฺสาโฌญฺญวาโคฺฆ ภวติ มาถุรสฺสาโฌญฺญ วาติฯ ทพฺพสฺสาปิ สาติสเยหิ ยุตฺตตามเตฺตน สาติสยตฺตสฺสุปฏฺฐาปิตตฺตา วุตฺตํ- ‘เตเนวาหา’ติอาทิฯ ยทเคฺคน กิริยาคุณานํ นิสฺสิตานมติสยว เสน นิสฺสยภูตมฺปิ ทพฺพํ กถญฺจิทปฺยติสเย วตฺตติ นาม, ตทเคฺค ตพฺพาจิกาปิ ปกติ อตฺตโน ว จนียตฺถวเสน ตตฺถ วตฺตติเยว นามาติ ‘อติยเย วตฺตมานโต’ติ ปกติวิเสสนวเสน วุตฺตํ, เตเน วาห- ‘อิมินา ปกติ วิเสสนตฺตญฺจาหา’ติฯ สกตฺถิกานํ ปกติอโตฺถ โชตนีโย โหตีติ สมฺพโนฺธฯ

สกตฺถิกานนฺติ กตฺตริ ฉฏฺฐี สมฺพนฺธวจนิจฺฉาย, สกตฺถิเกหีติ อโตฺถฯ เหตุมาห- ‘ปกติวิเสสนนฺตี’ติฯ อิติสโทฺท เหตุมฺหิ, ยสฺมา ‘อติสเย วตฺตมานโต’ติ, ปกติวิเสสนํ, ตโต ปกตฺยตฺถภูเต-ติสเย ชาตตฺตา สกตฺถิเกหิ ยถาวุตฺตนเยน ปกตฺยตฺถภูเตติสโย โชตนีโย โหตีติ อโตฺถฯ ตตฺถ นาภิเธโยฺยติ พฺยติเรกมาห, ตถา จ วกฺขติ- ‘อติสยโชตกาตราทโย’ติฯ

อถ ปกติวิเสสนเตฺถ กสฺมา นาภิเธโยฺย โชตนีโยจฺจาห ‘ปกติยาเยว’จฺจาทิฯ อุกฺกํโส สมานคุณวิสเยเยว โลเก ทิโฏฺฐ [ปริโฏฺฐ (โปตฺถเก)] เตน สามญฺญวจเนปิ ตาทิถวิสเยเยว [โสเยว] การณ วเสน โหตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘อติสเยเน’จฺจาทิฯ ทฺวินฺนเมกสฺสา-ติสเยจฺจาทิน า ‘ทฺวิพหูสุกฺกํเส ตรตมา’’ติ (จํ ๔-๓-๔๕) สกฺกตสุตฺตตฺถสฺสาธิปฺปายํ วิวรติฯ ตรอิยาติ สกโว หาเรน วุตฺตํ, เตสนฺตุ อียปฺปจฺจโยฯ เอวมิหาวิธานํ สุขสาเนตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘ยถาวุตฺตสุตฺตตฺถวเสน ทฺวินฺนเมกสฺส อุกฺกํสาภาวา ‘มาตุรา ปาฏลิปุตฺตเกหิ สุกุมารตรา’จฺจาโท ตรปฺปจฺจโย น โหตีติ เอโก มาตุโร ทุติโย ปาฏลิปุตฺตโก อิเมสํ สุกุมารานํ ทฺวินฺนเมโก มาตุโร-ติสเยน สุกุมาโร สุกุมารตโร, เอกมเญฺญสํ ทฺวินฺนมุกฺกํเสต ถาเญฺญสํ ทฺวินฺนเมกสฺสาติ เอวํ ทฺวินฺนํทฺวินฺนเมเกกสฺส อุกฺกํเส ตรปฺปจฺจโย ภวติ, อุภยตฺร ตฺววยวาเปกฺขมฺพหุวจนํ, ตถาหิ สุกุมารเตฺตนุกฺกํสิยมานานํ สมุทายานมวยวา มาถุรา พหโว ปาฏลิปุตฺตกาปิ นิกฺกํสิยมานา ตเถวาวยวา พหโว โหนฺติ, เอวํ มาถุรา ปาฏลิ ปุตฺตเกหิ สุกุมารตรา’ติ ตรปฺปจฺจเยน สิชฺฌติฯ อิมสฺมึ คาเม อฑฺฒตรา วาณิชฺชาจฺจาโทปิ กถิเตน ญาเยน ทฺวินฺนํทฺวินฺนเมเกกสฺส อุกฺกํเส ตรปฺปจฺจโย ภวติ, พหุวจนนฺตุ กตฺถจิ อวยวาเปกฺขนฺติ สพฺพํ สกฺกเต กิเจฺฉน สาเธนฺติฯ อิห ตุ ตถาวิธสฺส สุตฺตสฺสา วิธานา ‘‘ตรตมิสฺสิกิยิฏฺฐาติสเย’’ติ ตราทีนมติสเย สามเญฺญน วิธานา สพฺพตฺถ ตรปฺปจฺจเยน สุขสาธนํ โหตี’’ติฯ

อวตฺถาเภทนาติ ปฏฺตราวตฺถาวโต ปฏุอวตฺถาย ภินฺนตฺตา วุตฺตํ, ตถาหิ ตเมวาวตฺถนฺตร ยุตฺตํ วตฺตาโร ภวนฺติ อเญฺญ ‘ภวํสูอวโตฺถ’ติฯ ปการนฺตเรนปิ สาธเน เหตุมาห- ‘อติสยมเตฺต วา วิธานโต’ติฯ อนวฏฺฐิตตฺตมาห- (‘อติสยวาปิ’จฺจาทิ)ฯ ปญฺจเสฺวเตสูติ เอเตสํ ยถาวุตฺตานํ ตราทีนํ ปญฺจนฺนํ มเชฺฌ, รูปานิ คุณวจนสฺส วุตฺติยมุทาหริตานิฯ กิริยาวจนสฺส ตุ ‘อติสเยน ปาจกตโร ปาจกตโม’ติฯ อิสฺสิก อิยอิฏฺฐา สราที ตโต (อญฺญโต) น โหนฺติ พหุลาธิการาฯ

๖๖. ตสฺส

ตสฺสาติ สามเญฺญน วุเตฺตปิ วิการสมฺพนฺธีเยว ฉฏฺฐิยโนฺต คยฺหติ, ฉฏฺฐิยนฺตสมฺพนฺธีเยว จ วิกาโร คยฺหติ สมฺพนฺธวสาติ ทเสฺสตุมาห ‘ยสฺสา’จฺจาทิฯ โกสการกปาณวิเสเสหิ กโต โกโสฯ ปาณโย สตฺตา, โอสโธฺยผลปากนฺตา, รุกฺขา ปุปฺผผลูปคาติ รุโกฺขสธีนํ ลกฺขณํ วทนฺติ ตลฺลกฺขเณเนตฺถ รุโกฺข สธโย น คยฺหนฺติ, กิญฺจรหิ โอสธิสเทฺทน ลตาทิปิ คยฺหติ, รุกฺขสเทฺทน (วนปฺป)ตโยปิ, วนปฺปตโย หิ ผลวนฺตา น ปุปฺผวนฺตาฯ กถํ คาวสฺส วิกาเร ปุริเส มโยจฺจาห- ‘อญฺญสฺมิ’นฺติอาทิฯ คาวสฺส อิทํ โคมยํฯ

๖๗. ชตุ

อุปปตฺยนฺตรนฺติ ปจฺจยโลปโต ยุตฺยนฺตรํฯ

๖๘. สมู

ตีสุตฺตเรสุ จ วตฺตเตติ สมฺพโนฺธฯ ราชญฺญมนุสฺสานมฺปิ ชาติยมปเจฺจ ญฺญสฺสปฺปจฺจยานํ วิธานา วุตฺตํ ‘โคตฺตปฺปจฺจยนฺตา’ติ อาห- ‘ราชญฺญานํ สมูโห’จฺจาทิฯ อุโกฺข อุสโภฯ โอโฏฺฐ ขรโต, อุรโพฺภ เมโส, เอวมิจฺจาทินา ‘อุกฺขานํ สมูโห’จฺจาทิฯ วากฺยมปทิสติฯ กากานํ สมูโหติ วิคฺคโห, ณิกอจิตฺตาติ อิมินา ณิโก อจิตฺตวาจ เกเหว ทิสฺสตีติ ญาเปติฯ อปูโปปิฏฺฐปูโป, สํกุลนฺติ (คุฬ) มิสฺสกขชฺชกวิเสโสฯ

๖๙. ชนา

‘‘ตทสฺสฏฺฐานมีโย จา’’ติ (๒-๘-๑๓) กจฺจายนสุตฺตสฺสาย มโตฺถ ‘‘ตทสฺสฏฺฐานมิเจฺจตสฺมึ อเตฺถ ฉฏฺฐิยนฺตโต อียปฺปจฺจโย โหตี’ติฯ เตน มทนสฺส ฐานํ มทนียํ พนฺธนสฺส ฐานํ พนฺธนียํตฺยาทิกํ สาเธนฺติฯ อิธ ปน ตถาวิธสฺสาภาวา กถํ ตํ สิชฺฌตีตฺยาสงฺกิย ‘มทนีย’นฺติ

อาทิกํ วุตฺตํ, ตํ ทเสฺสตุมาห- ‘มทนียาทิปฺปสิทฺธิยา’จฺจาทิฯ สาธนกฺกมํ ทเสฺสตุมาห- ‘เอว มญฺญเต’จฺจาทิฯ

ฐานนฺติ การณํฯ ‘‘อุปมตฺถายิตตฺต’’นฺติ (๒-๘-๑๔) กจฺจายนสุตฺตสฺสายมโตฺถ ‘‘อุปม เตฺถ อายิตตฺตปฺปจฺจโย โหตี’’ติ เตน ธูโม วิย ทิสฺสตีติ ธูมายิตตฺตํ ติมิรมิว ทิสฺสตีติ ติมิรายิ ตตฺตํตฺยาทิกํ สาเธนฺตีติ วุตฺตนยเมวฯ ตมฺปิหจฺจาทิกํ ทฺวีสุ สาธนกฺกมทสฺสนํ, ธูโม วิย ทิสฺสตี ติ ทสฺสิโต โย กมฺมโตฺถ โสปิ ธูมายีติ กตฺตุวเสน สกฺกา ปริกเปฺปตุนฺติ กตฺตุสาธนโต ธูมายิ ตสทฺทา สกเตฺถตฺตปฺปจฺจเยปิ ธูโม วิย ทิสฺสตีติ อเตฺถ อายิตตฺถปฺปจฺจเยปิ นาตฺถเภโท- ญฺญตฺรวจนิจฺฉาเภทาติ ทฎฺฐพฺพํ, ภาวโตฺถ ปน เตสํ ภาวปฺปธานวเสน ลพฺภติ, ธูมเสฺสว ทสฺ สนนฺติ วิคฺคเห อายิตเตฺตน วาฯ

๗๐. อิโย

อญฺญสฺมินฺติ อญฺญสฺมิมฺปิ อเตฺถ อิโยติ โยชนาฯ

๗๔. กถา

ปวาเส ทูรคมเน สาธุ ปวาสิโก, อุปวาเส รตฺยโภชเน สาธุ อุปวาสิโกฯ

๗๕. ปถา

ปเถ สาธุ อุปาการกํ ปาเถยฺยํ, มโคฺคปกรณํ, สปติมฺหิ ธน ปติมฺหิ สาธุ อุปกรณํ สาปเตยฺ ยํ ธนํฯ

๗๗. ราโย

ตุมนฺตกิริยายาติ ฆาเตตุํ (ตฺยาทีตุ) มนฺตกิริยายฯ วา สโทฺท สมุจฺจโย, ฆาเตตุํ วาติอาทิ นา โยเชตโพฺพฯ

๗๘. ตเม

อิติสเทฺทน พฺยวจฺฉินฺนมตฺถมุปทสฺสยมญฺญนาเปกฺขํ สปฺปธานํ มนฺตฺวาทิ วิธิมฺหิ ทมตฺถทฺวยํ พฺยาปารียติจฺจาห-‘เอตฺถ อสฺส อตฺถี’ติฯ นนุ จ ยํ ยสฺส โหติ ตํ ตสฺมิมฺปิ โหติ (ยํ ยสฺมึ โหติ) ตสฺสาปิ ตํ โหติ เตเนว วุจฺจเต- ‘ฉฎฺฐีสตฺตมีนมวิเสโส’ติ, ตตฺรญฺญ ตรนิเทฺทเส เนว สิเทฺธ กิมตฺถมิห ฉฎฺฐีสตฺตมีนํ เภเทโนปาทานํ กรียตีติ วุจฺจเต-ยตฺราวยวาวยวิภาโว, ต เตฺถว ฉฎฺฐีสตฺตมีนมตฺถสฺส อวิเสโส [วตฺถุโต (โปตฺถเก)] ยถา ‘รุเกฺขสาขา รุกฺขสฺส สาขา’ติฯ สสฺสามิภาวชญฺญชนกภาวาโท ตุ นาวสฺสมาธาราเธยฺยภาโวติ ทฺวินฺนเมวตฺถานมุปาทานนฺ ติฯ

นนุ จ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ สติ วิเสสนํ สาตฺถกํ ภวติ ยถา ‘นีลมุปฺปล’นฺติ, เนวาตฺถิตฺตสฺ สาตฺถิ พฺยภิจาโร, ตถา จ วุตฺตํ- ‘น สตฺตํ ปทโตฺถ พฺยภิจรตี’ติ, ตสฺมา พฺยเวเจฺฉชฺชาภาวา นิ รตฺถกมตฺถีติวิเสสนนฺตฺยาห- ‘ปทตฺถเสฺส’จฺจาทิฯ สตฺตายํ อพฺยภิจาเร ปีติ สมฺพโนฺธฯ กาลนฺ ตรา พฺยภิจารตฺถมตฺถีติวิเสสนนฺติ ทเสฺสตุมาห- ‘กาเล’จฺจาทิฯ

นนุ จ สุเตฺตสุ กาโล ปธานํ น โหติ, ‘‘เตน กตํ กีตํ’’ตฺยาทินา หิ ปจฺจยโตฺถ ทสฺสิโต, ตถา หิ กายิกํวาจสิกํ ตฺยาโท น กาลสมฺปจฺจโย, เอวมิหาปิ สตฺตามเตฺต ภวิตพฺพํ, อตฺถีติ ตุ วตฺตมานสตฺตาย เอว ปริคฺคโห กถมวสียเต เยน กาลวิเสสนํ สิยาติฯ สจฺจํ, กินฺตุ ปทตฺถสฺส สตฺตาพฺยภิจาราภาเวปิ อตฺถีติวิเสสโนปาทานสามตฺถิยาตฺร วิสิโฏฺฐ สตฺตา อตฺถีติ วิเสสน เตฺตโนปาตฺตา, น สตฺตามตฺตนฺติ ปตียเต, สา ปน วิสิฏฺฐา สตฺตา สมฺปติสตฺตา, อตฺถิ จ ตสฺสา พฺยภิจาโร สามญฺญสตฺตายาติ ยุชฺชเตว วิเสสนวิเสสฺสภาโวติ มญฺญเตฯ อุปาธีติ วิเสสนํฯ

น ภุญฺชติจฺจาทิวิยาติ ยถา น ภุญฺชตีติ นญฺสฺส ปฏิเสธตฺตา วิรุทฺธตฺถปทสฺส สนฺนิธาเน-ตฺถนฺตรสฺส ปฏิเสธรูปสฺสตฺถสฺสาวคติ ปทนิพนฺธนสฺส วิธิโน อพาธิกา ภวติ, ตมิวากฺยโตฺถฯ อธิปฺปายตฺถ มาห- ‘อตฺถิวจนิจฺฉาย โย วิสโย ตสฺส นิยโม’ติฯ กติ ปยสมฺภเว น ปน โคมา รุกฺขวาติ โยชนา, เตหีติ ปสํสาปหูเตหิฯ กกุเท อาวโตฺต กกุทาวโตฺต, นินฺทิโต กกุทาวโตฺต อสฺส อตฺถีติ กกุทาวตฺตีฯ กถํ นินฺทิตตฺตมสฺสิจฺจาห-‘กกุทา วโตฺต’จฺจาทิฯ สํสโตฺต ทโณฺฑ อสฺส อตฺถิจฺจเนน เคหฏฺฐิเตน วิชฺชมาเนนปิ ทเณฺฑน ทณฺฑีติ นาภิธียตีติ วทติฯ ท เพฺพภิเธเยฺยติ ชาติสนฺนิสฺสยโคปิณฺฑอสฺสปิณฺฑาทิสงฺขาเต ทเพฺพ-ภิเธเยฺย, ภวํ ภเวยฺยาติ ยทากทาจิ ภวโนฺต ยทิ ภเวยฺยฯ

๗๙. วนฺตฺว

ปญฺญวา ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) รโสฺสฯ

๘๐. ทณฺฑา

เทฺว โหนฺตีติ อิโก อีเจติ เทฺว โหนฺติ, เอกเมกํวาติ อุภินฺนํฯ วาสโทฺท เทฺว โหนฺตีติ เอตฺถาปิ ทฏฺฐโพฺพฯ อุตฺตมีเณว ธนา อิโกติ คณสุตฺตํ วิวรติ ‘อุตฺตมีเณวา’ติอาทิฯ เกเนตฺถ สมาโสติ อาห- ‘สฺยาทิสฺยาทิเนกตฺถนฺติ สมาโส’ติฯ อุตฺตมีโณ ธนสามีฯ อสนฺนิหิเต อตฺถาติ คณสุตฺตํ, อสนฺนิหิเตตีมสฺส อตฺถํ วิวรติ ‘อปฺปเตฺต’ติฯ อสมฺปเตฺตติ อโตฺถฯ อสนฺนิหิเตติ จ อโตฺถ อิจฺจสฺส วิเสสนํฯ อตฺถนํ อสนฺนิหิเต อเตฺถ อาสิสนํ อโตฺถ, โส อสฺส อตฺถีติ อตฺถิโก อตฺถีฯ ตทนฺตาจาติ คณสุตฺตํ, อสนฺนิหิเตตฺยนุวตฺตเต, อสนฺนิหิโตปาธิกา อตฺถนฺตา จ อิก อีปฺปจฺจโย ภวตีตฺยโตฺถฯ วณฺณนฺตาอีเยวาติ คณสุตฺตํ, พฺรหฺมานํ เทวานํ วโณฺณติ วา สมาโสฯ หตฺถทเนฺตหิ ชาติยนฺติ คณสุตฺตํฯ

ชาติยนฺติ ปจฺจยวิเสสนํฯ วณฺณโต พฺรหฺมจาริมฺหีติ คณสุตฺตํฯ พฺรหฺมสเทฺทน นิยมวิเสโส วุจฺจติจฺจาห-‘วิเชฺช’จฺจาทิฯ ตสฺมิญฺจนิยมวิเสสจรเณ ติณฺณํ พฺราหฺมณาทีนเมวาธิกาโร, นสุทฺทสฺสาติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘ตเณฺจ’จฺจาทิฯ เตวณฺณิโก วณฺณีติ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ ตีสุ วเณฺณสุ ภโว ตทโนฺตคธตฺตา เตวณฺณิโกติ ภวเตฺถ ณิโกฯ วณฺณสโทฺท พฺราหฺมณาทิวณฺณวจโนฯ ตตฺร พฺรหฺมจาริมฺหิตฺยเนน สุโทฺท พฺยวจฺฉิชฺชเตฯ

อถวา พฺรหฺมนฺติ นิพฺพานํ ตทโตฺถ คโนฺถปิ, ตํ พฺรหฺมํ นิพฺพานํ ธมฺมํ วา เตปิฏกํ จรตีติ พฺรหฺมจารี, ยติฯ ยตโยปิ หิ วณฺณีติ พฺรหฺมจาริโนติ วุจฺจนฺติฯ วณฺณีลิงฺคีติ หิ วุเตฺต ติลิงฺควาติ อโตฺถฯ วณฺณ สโทฺท ปเนตฺถ ยถาวุตฺต พฺรหฺมปริยาโยฯ โปกฺขราทิโต เทเสติ คณสุตฺตํฯ เทโส เจตฺถ ยตฺถ(ตฺถิ โปกฺขราทีนิ โส)ฯ ปทุมคจฺฉ โปกฺขรณีนํ วาจกสฺสาติ อิมินา ปทุมานิ อสฺสํ สนฺตีติ ปทุมินีติ โปกฺขรณีปิ วุจฺจตีติ ทเสฺสติฯ นาววา อตฺถีติ นาวิโก, ยาคเม นาวายิโกฯ สุขทุกฺขา อี, พลา พาหูรุปุพฺพา เจติ จ คณสุตฺตานิฯ

๘๒. มุขา

อิหาปิ ปสเชฺชยฺย มธุ อสฺมึ ฆเฏ อตฺถีติ เอตฺถาปิ ปโยเค มธุรนฺติ รปฺปจฺจโย ปาปุเณยฺย มธุมฺหิ อภิเธยฺยติ อธิปฺปาโยฯ น คจฺฉนฺตีติ นคาฯ ยชฺชปิ อูสวาจฺจาโท ปหูตาทิวิสยายาตฺถิตาย สมฺภโว, ตถาปิ ณฺสาทิวโต ปจฺจย(ตฺถ)เตฺตน วจนิจฺฉาภาวา ณฺสวา ฆโฏจฺจาทิ น สิชฺฌติ ตสฺมา ปหูตาทิวิสยาตฺถิตาสมฺภเวปิ ตํวโต-ตฺถสฺส ปจฺจย(ตฺถ)เตฺตน ณฺสโร เทโสติ วตฺตุมิจฺฉายํ ปจฺจโย ยถา สิยา อณฺญตฺรมาภวิเจฺจวมโตฺถ เวทิตโพฺพติ อาห- ‘อิติ’จฺจาทิฯ กุญฺชวาติเอตฺถ กุญฺชสโทฺท ติณลตาทฺยจฺฉาทิตปพฺพเตกเทเส วตฺตเตฯ

๘๗. ปิจฺฉา

ปเรหิ วาจาสทฺทา อาโล วิหิโต นินฺทายํ, เนห ตเถติ โจทนมุพฺภาวยติ ‘นินฺทาย’มิจฺจาทินาฯ

๘๘. สีลา

สีลมสฺส อตฺถิ, เกสา อสฺส สนฺตีติ วิคฺคโหฯ อณฺณา นิจฺจนฺติ นิจฺจวิธฺยุตฺถํ คณสุตฺตํฯ คาณฺฑีราชีหิ สญฺญายนฺติ สญฺญาวิสยนิยมนตฺถํ คณสุตฺตํฯ คณฺฑสฺส คณฺฑมิคสิงฺคสฺส อยํ คาณฺฑี, สา อสฺส อตฺถีติ คาณฺฑีโวฯ

๙๐. สิสฺส

สมสฺส อตฺถีติ สุวามี,สํ สกิยํฯ

๙๑. ลกฺขฺยา

อการาเทโส จ ณสนฺนิโยเคนาติ อิมินา ยตฺถ ณกาโร ตเตฺถวายมการาเทโสติ ทเสฺสติฯ อุปาทานโตติ อิมินา นิสฺสยกรณเมโก สตฺถิโย ญาโยติ ทเสฺสติฯ อนฺตสฺส อวิธานสามตฺถิยาจาติ อิมินา สติปิ ปุพฺพโลเปน ปโยค นิปฺผตฺติยํ อการํ วิธาย ตสฺส โลโป นิรตฺถโกติ ทเสฺสติฯ ลกฺขี สิรี อสฺส อตฺถีติ ลกฺขโณฯ

๙๔. อิมิยา

กโปฺป โยคฺยตา อสฺส อตฺถีติ กปฺปิโย, ชฎา หานภาโค, เสนา อสฺส อตฺถีติ วิคฺคโหฯ

๙๕. โตป

‘โอหาก จาเค’ อิติ สกการสฺส หาธาตุโน ปโยเค โตปฺปจฺจยํ นิเสเธตฺวา‘สตฺถา หียเต สตฺถา หีโน’ติ อุทาหรณํ ทสฺสิตํฯ เตนาห- ‘สกฺกเตจฺจาทิฯ ทเสฺสตุํ ตติยมฺปนฺทาหรณนฺติ สมฺพโนฺธฯ จีปฺปจฺจยาวสานานนฺติ ‘‘อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการาจี’’ติ (๔-๑๑๙) วุโตฺต จีปฺปจฺจโย อวสาเน เย สนฺติ วิคฺคโหฯ ชาติยวชฺชิตานนฺติ ‘‘ตพฺพติ ชาติโย’’ติ (๔-๑๑๓) สุเตฺตน ชาติยปฺปจฺจเยน วชฺชิตานํฯ กจฺจายเน ตุ โตอาทีนํ วิภตฺติ สญฺญตฺตา น ตโต ปุน วิภตฺตุปฺปตฺติฯ

๙๖. อิโต

วุตฺติยํ ‘เอตสฺส ฏ เอต’ อิติ อโตอิจฺจตฺร เอตสฺส ฏาเทโส เอโตฺต อิจฺจตฺร เอตอาเทโสติ อโตฺถฯ

๙๗. อภฺยา

นนุ จ กึ อิมินา สุเตฺตน, ปญฺจมฺยนฺตา ‘‘โต ปญฺจมฺยา’’ติ (๔-๙๕) ภวิสฺสติ, อปญฺจมฺยนฺตาตุ ‘‘อาทฺยาทีหี’’ติ (๔-๙๘) เนตเทวํ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘โต ปญฺจมฺยา’’ติ (๔-๙๕) ปกติวิเสสานมปรามาสโต กุโตจิ ปญฺจมฺยนฺตา โหตุ, อปญฺจมฺยนฺตา ปน ‘‘อาทฺยาทีหี’’ติ สุเตฺต สสงฺขฺยสฺสาทิสทฺทสฺส คหเณน ตํสทิสา สสงฺขฺยาเอโวปลกฺขียนฺตีติปิ วิญฺญาเยยฺย ตโต อปญฺจมฺยเนฺตหิ อภฺยาทีหิ โต น สิยาติ อภิโตจฺจาทิ น สิชฺฌตีติ ‘‘อภฺยาทีหี’’ติ สุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๙๘. อาทฺยา

นนุ จ โตอิเจฺจว สามเญฺญน สุตฺติเต ยโตกุโตจิ ปญฺจมฺยนฺตา วา อปญฺจมฺยนฺตา วา พหุลํ วา โตมฺหิ อิฏฺฐปฺปสิทฺธีติ กึ อาทฺยาทีหีติ สุเตฺตนาติ สจฺจํ, ตถาปิ วิภาเคน ทสฺสิเต วิภาคโส วิเสสาวสาโย สิยาติ น โทโสติฯ ยนฺติ ปฐมนฺตา โตมฺหิ ยโตฯ

๑๐๐. กเตฺถ

ปุเพฺพเนวาติ ‘‘สพฺพาทิโต’’ (๔-๙๙) จฺจาทินาวฯ เอตสฺสาติ เอตสทฺทสฺส, อิมสฺสาติ อิมสทฺทสฺสฯ

๑๐๑. ธิ

วาวิธานาติ วิกเปฺปน ธิปฺปจฺจยสฺส วิธานาฯ

๑๐๒. ยา

ยตฺราติ วุเตฺต ยตฺถาติ อุปฺปลกฺขิตเมว สิยาติ น วุตฺตํฯ เอวมุปริปิฯ

๑๐๔. กุหึ

หิญฺจนํ วิธียเต ‘‘หึ หํ หิญฺจน’’นฺติ (๒-๕-๙) สุเตฺตนฯ หิญฺจิอาทีนนฺติ หิญฺจิทาจิรหจิอาทีนํฯ

๑๐๕. สเพฺพ

เอตสฺมึ กาเล เอกทาอิจฺจาทิ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๐๖. กทา

กุทาสโทฺท จนํสทฺทโยเคว ทิสฺสติ กุทาจนนฺติฯ

๑๐๗. อชฺช

นิมิตฺตนิมิตฺตีนนฺติ การณการิยานํ, สมาเนติ สาธารเณฯ สมานเมว โพเธติ ‘ตํยเถ’จฺจาทินาฯ เอตฺถ ปน มมฺมตาฬนํ นิมิตฺตํ ปาณ หรณํ นิมิตฺตี, ตสฺสาติ อนชฺชตนสฺสฯ อุปริ ตฺยาทิกเณฺฑ กรหสโทฺท ตุ จิสทฺทสํยุโตฺตว ทิสฺสติ กรหจีติฯ

๑๑๐. ธาสํ

สงฺขฺยาวาจิโน สทฺทา สงฺขฺยาสเทฺทน คหิตาติ อาห- ‘อเตฺถ’จฺจาทิฯ ปการโร ทพฺพคุณธิสโยปิ อตฺถิ, ตตฺถ ยทิ โสปิ คเยฺหยฺย ทพฺพ คุณานํ ลิงฺคสงฺขฺยาหิ โยคา ธาปฺปจฺจยนฺต(มฺปิ ตพฺพิสโยเยเวติ) [เจตฺถ (โปตฺถเก] (ปการวาจกลิงฺคสงฺขฺยาหิ โยคา) อลิงฺคมสงฺขฺยญฺจ [ธาปฺปจฺจยนฺตมลิงฺคมสงฺขฺยญฺจ-อิติ กาสิกาวุตฺติปญฺชกายํ] น สิยา, เอวญฺจ สตฺยพฺยยตฺตมภิมตนฺตสฺส น สิยา, ตญฺจิฎฺฐํ, กิริยาวิสเย ตุ ตสฺมึ คยฺหมาเน เอกธาภุญฺชติ ทฺวิธาภุญฺชติ ทฺวิธาคจฺฉติจฺจาโท โภชน คมนาทิกิริยาย สพฺพถา ลิงฺคสงฺขฺยาหิ โยคาภาวา ยถาวุตฺต โทโส น สิยาติ ปาณินียวุตฺติกาเรน ชยาทิเจฺจน กิริยา วิสโยเยเวตฺถ ปการโร คหิโตฯ ตมฺปติ อาห- ‘ทเพฺพ’จฺจาทิฯ กสฺมา ปเนวมาหาติ อาห- ‘นวธาทพฺพ’มิจฺจาทิฯ ‘‘นวธา ทพฺพํ, พหุธา คุโณ’’ติ เวเสสิกานํ สเงฺกโตฯ

ตตฺถ ปุถพฺยาโปเตโชวายฺวากาสกาลทิสาตฺตมนานีติ นว ทพฺพานิฯ รูป รส คนฺธ ผสฺส สงฺขฺยาปริมาณ ปุถุตฺตสํโยควิภาค ปรตฺตาปรตฺตพุทฺธิสุขทุเกฺขจฺฉาโทสปยตนา จ คุณา, จสเทฺทน คุรุตฺต ทวตฺตสิเนหสงฺขารธมฺมาธมฺมสทฺทา เจติ จตุพฺพีสติ พหุธา คุโณฯ อตฺราปิ ยถาวุตฺตกาสิกาวุตฺติยา ปญฺจิกากาเรน ชินินฺทพุทฺธินา นวธา ทพฺพํ พหุธา คุโณตฺยตฺราปิ ‘‘กิริยาชฺฌาหริตพฺพา นวธา ทพฺพํ พหุธา คุโณ อุปทิสียติ วิญฺญายติ พฺยาขฺยายเต วิชฺชเตวา’’ติ กิริยาวิสโยเยว ปการโร ปฏิปาทิโต, ปโยคทสฺสนโต พฺยวเจฺฉชฺชภาวา สพฺพตฺถ กิริเยเวติ วิเสสโนปาทานมยุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

นวธา ทพฺพํ พหุธา คุโณติ ปโยคทสฺสนโต ทพฺพคุณวิสยานมฺปการานํ คยฺหุปคตฺตาพฺยวเจฺฉทยิตพฺพานํ ทพฺพคุณวิสยานมฺปการานํ ภาวา สพฺพสฺมึ ทพฺพคุณวิสเย ชินินฺทพุทฺธินา วุตฺตนเยน กิริยา อเตฺถวาติ กิริยาวิสโยว ปการโร คยฺหตีติ วุตฺติการ ปญฺชิกาการานํ วิเสสโนปาทานมยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

ตโตเยวาติ ยโต วิเสสโนปาทานมยุตฺตํ ตโตเยว ทฺวีหิจฺจาทิกมาเหติ อโตฺถฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย ‘‘ทฺวิธา กโรตีติ กิริยาปโยเคปิ ปการโร ทพฺพคุณวิสโย… ทพฺพวิสยสฺส คุณวิสยสฺส วา ทฺวิธาภาวสฺส กรียมานตฺตา, นตุ กิริยาวิสโย… ทฺวิธาภาวสฺส กรณกิริยาวิสยเสฺสตฺถ วตฺตุมนิจฺฉิตตฺตาฯ ตโตเยว กิริยาปการโรปาทาเน [ปการโรติสยเน (โปตฺถเก)] อตฺรธาปฺปจฺจยนฺตปฺปโยโค น สิยาติ วิญฺญาเปตุํ ‘ทฺวีหิ’จฺจาทิกมาเห’’ติ เตนาห‘อเตฺร’จฺจาทิฯ

ทพฺพคุณวิสเย ปกาเร คยฺหมาเน โยยํ โทโส สมฺภาวิโต ปเรหิ, ตํ ทานิ นิรากตฺตุมาห ‘สติปิเจ’จฺจาทิฯ สภาวโต อลิงฺคมสงฺขฺยญฺจาติ สมฺพโนฺธ, สงฺขฺยนฺตราปาทเน คมฺยมาเน ธาปฺปจฺจโย วิหิโต ปาณินิเยหิ, ตทาห- ‘ทพฺพเสฺส’จฺจาทิ สงฺขฺยานฺตราปาทเนปีติ ปุพฺพํ ยาววตฺถิตา สงฺขฺยา, ตโต- ญฺญํ สงฺขฺยานฺตรํ ตสฺสาปาทนํ กรณํ สงฺขฺยนฺตราปาทนํ, ตสฺมิมฺปีติ อโตฺถฯ

๑๑๓. ตพฺพ

โส ปกาโร อสฺสาติ ตพฺพา, ตสเทฺทน ปการสฺส ปรามฏฺฐตฺตา ตพฺพตีเตตฺถ ปการวตีติ อโตฺถ วุโตฺตติ อาห- ‘ตสเทฺทเน’จฺจาทิฯ ปการวตีติ ปการวติ อเตฺถฯ มุทุปฺปการวา มุทุชาติโยฯ

๑๑๕. กติ

กึ สงฺขฺยานมฺปริมาณเมสนฺติ อเตฺถ ‘‘กิมฺหา รติ รีวรีวตก ริตฺตกา’’ติ (๔-๔๔) สุเตฺตน รติปฺปจฺจยํ วิธาย กตีติ สิทฺธตฺตา วุตฺตํ- ‘สงฺขฺยาปริมาณวิสเย สาธิตตฺตา’ติ, กติ จ โส สงฺขฺยาปริมาณวิสยตฺตา สงฺขฺยา เจติ กติสงฺขฺยา, ตายฯ

๑๑๖. พหุ

ปจฺจาสตฺตีติ สมฺพนฺธิมฺหิ เอกมฺหิ ทสฺสิเต ทุวิฏฺฐตฺตา สมฺพนฺธสฺส ปโร สมฺพนฺธี วิญฺญายมาโน ปโรว วิญฺญายติ ยุตฺติโตติ ‘สมฺพนฺธโตวา’ติ วุตฺตํฯ

๑๑๗. สกึ

นิปาตนสฺสาติ สกินฺติ นิปาตนสฺสฯ

๑๑๘. โส

ขณฺฑํ ขณฺฑํ ขณฺฑโส, ปุถุ ปกาโร ปุถุโสฯ

๑๑๙. อภู

นนุ จ อภวนนฺนาม สพฺพถา อนุปฺปตฺติยา วา อวตฺถนฺตเรน วา, ตถา สตฺยภูตสโทฺท-นุปฺปนฺนมตฺตวจโนปีติ กถมภูตสโทฺท-วตฺถนฺตเร นาภูเต วุโตฺตจฺจาห- ‘อภูตสฺสิ’จฺจาทิฯ กถมวตฺถาว ตสเทฺทน ปรามสียตีติ เจ อภูตสโทฺท ยทฺยนุปฺปนฺนวาจี สิยา, ตทา ตสทฺทปฺป โยโคเยวน สิยา… ตสเทฺทนาภูตเสฺสว คหณโต, อภูตภาเวจฺจาทินา สุตฺติตํ สิยา, เตน ตสทฺทปฺปโยคสามตฺถิยา อวตฺถาว ตสเทฺทน ปรามสียติ, ตปฺปรามฏฺฐญฺจาวตฺถนฺตรมภูต สโทฺท อเปกฺขเต, เตนาห- ‘ตพฺภาเวติวจนา’อิจฺจาทิฯ ภวนํ ภาโว ตาย อวตฺถนฺตเร ภาโว ตพฺภาโว ตสฺมิํฯ เตนาห ‘อภูตเสฺส’จฺจาทิฯ ภาเวติ วิสยสตฺตมี, สํสตฺตมี วาติ อาห- ‘วิสเย คมฺมมาเน วา’ติฯ กุณฺฑลเตฺตนาติ กุณฺฑลสภาเวนฯ

๑๒๐. ทิสฺส

ทิสฺสนฺตีติ วุเตฺต ปโยเค ทิสฺสนฺตีติ อยมโตฺถ วิญฺญายตีติ อาห ‘ทิสิ’จฺจาทิ, อิทํ สุตฺตํ วิชฺฌงฺค ปริภาสา ภวตีติ เสโสฯ ‘‘โณวา-ปเจฺจ’’ติอาทินา (๔-๑) สุเตฺตน วุเตฺตสฺวเนกวิเธสุ อเตฺถสุ ปริ สมนฺตโต ภาสตีติ ปริภาสา, วิธิโน ปจฺจยสฺส องฺคภูตา ปริภาสา วิชฺฌงฺคปริภาสาฯ วิธิเยวาติ สุตฺตมิทนฺติ สมฺพโนฺธฯ วกฺขมานสุตฺตทฺวยนฺติ ‘‘อญฺญสฺมิํ สกเตฺถ’’ติ สุตฺตทฺวยํฯ

๑๒๕. สํโย

อนฺตรสโทฺท-เนกโตฺถปีหานฺตราพฺวาจี มชฺฌวาจี คยฺหติ, น วิชฺชเตนฺตรเมสนฺติ อนฺตราพฺมตฺตปฏิเสเธปโยชนํ นตฺถีติ กตฺวานฺตรา พฺฏฺฐสฺสาภาวานฺตราพํ นตฺถีตฺยุปจรียติ, เอวญฺหิ

โลเก ปยุชฺชเต ‘อนนฺตรา อิเม คามา อนนฺตรา อิเม ปาสาทา’ติ อนฺตราฬิคตสฺส ญฺญสฺส คามสฺสญฺญสฺส ปาสาทสฺส วาภาวา ตถา พฺยปทิสียเต, ตเถวมิหาปฺยนฺตราฬิคตสฺสญฺญสฺส พฺยญฺชนสฺสาภาวา อนนฺตรา อิตฺยุจฺจเนฺต, อถวานฺตรสโทฺท พฺยวธานวาจี พฺยวธานาภาวโต-นนฺตรา อิติ วุจฺจเนฺตฯ อนฺตรํ กโรตีติ วา ขาทิอิปฺปจฺจยํ [ณิปฺปจฺจยํ (โปตฺถเก)] วิธาย อนฺตรายติ พฺยวธานํ กโรตีติ กตฺตริ อปฺปจฺจยํ วิธาย อนฺตโร พฺยวธายโก นเตฺถเตสนฺติ อนนฺตราฯ ยถา ‘รุกฺขา วนเนฺต’ตฺถ รุกฺขา สมฺทิตาเวกวนพฺยปเทสํ ลภเนฺต, ตถาตฺราปิ พฺยญฺชนา สมฺทิตาเวเต สํโยคพฺยปเทสโคจรตฺตํ ปฏิปชฺชเนฺตฯ

สํโยโคติ หิ สมุทายปฺปธาโน นิเทฺทโส พฺยญฺชนาตฺยวยวปฺปธาโน, ตสฺมา พฺยญฺชนาติ พหุวจเนน สํโยโคติ เอกวจนนิเทฺทโส ฆฏเต, นนุ จ วณฺณานมุจฺจาริตปฺปธํสิตฺตา โยคปชฺชมฏฺฐิตมานานํ น สมฺภวติ สมุทายตฺตนฺติ สมุทายตฺตมยุตฺตนฺติ นายุตฺตํ, ตถาหิ อุตฺตรุตฺตรคคาหินิ พุทฺธิ ปุพฺพปรีภูเต พฺยญฺชนาวยเว สมุทายรูเปน สงฺกเปฺปนฺตี สมุทายโวหารมฺปวตฺตยีติฯ

ณานุพเนฺธติ ทิติสทฺทสฺส สํโยคาวิสยตฺตา เทโจฺจติ ‘สรานมาทิสฺสา’ติ วิสโย, อุฬุมฺปสทฺทสฺส สํโยควิสยตฺตา โอฬุมฺปิโกติ เอตสฺส วิสโยติ ตตฺถ ราฆโว เวนเตโยฺย เมนิโก เทโจฺจ โทสคฺคานฺติ รูปานิฯ อิธ ตุ โอฬุมฺปิโก โกณฺฑโญฺญติ ยุชฺชนฺติฯ เตเนว จ ตตฺถ ปญฺจิกา เอตฺถ, เอตฺถ จ ปญฺจิกา ตตฺถ อุปเนตพฺพาติฯ

๑๒๗. โกส

โกสชฺชนฺติ เอตฺถ ตสฺส ชตฺตญฺจ นิปาตนา, อชฺชวนฺติ เอตฺถฺห ‘‘อุวณฺณสฺสา วว สเร’’ติ (๔-๑๒๙)ฯ

๑๓๕. โชวุ

ยการสฺส ทฺวิเตฺต เชโยฺยฯ

๑๓๗. กณ

อติสเยน อโปฺป, อติสเยน ยุวาติ วิคฺคโหฯ

๑๓๙. เฑส

สติสฺสาติ วุเตฺต สติสโทฺท วิญฺญายติ สตฺยเนฺตปิ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิเตสตฺยโนฺต กถํ วิญฺญายติจฺจาสงฺกิย ‘‘สงฺขฺยาย สจฺจุตีสาเส’’จฺจาทินา (๔-๕๐) สตฺยนฺตาทีหิ โฑ วิหิโต, ตสฺมิญฺจ เฑตินิมิเตฺตโนปาทิเนฺน ตทุปาทานสามตฺถิยาสตฺยโนฺตว วิญฺญายตีติ ทเสฺสตุมาห-‘เฑติ นิมิโตฺตปาทานา’ติอาทิฯ

๑๔๒. อธา

ธาตฺโต อโญฺญ สโทฺท อธาตุ ตสฺสฯ ปญฺจิกายมฺปน ปกติปิ สโทฺทเยวาติ ธาตฺโตอิจฺจาทินา อธาตุสทฺทสฺส อตฺถมตฺตํ วุตฺตํฯ

ตสฺสาติ อธาตุปฺปกติยา, อธาตุสทฺทสฺสาติ วุตฺตํ โหติฯ เตนจาติ กกาเรน จ, ตสฺมาติ เตน การเณนฯ ปุพฺพคฺคหณมนฺตเรนาติปาณินินา อิการาเทสวิธายเก อิมสฺมึเยว สุเตฺตกการโต ปุพฺพสฺส อิการาเทสวิธานตฺถํ ปุพฺพคฺคหณํ กตํ, ตํ ปุพฺพสฺสาติวจนํ วินาติ อโตฺถฯ สเจติ อาทินา กถยตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) รโสฺส วุโตฺต, อสฺสาติ ชาตินิเทฺทเส ตุ อาการสฺสจิกาโร ภวเตฺยว, สิยา เอตนฺติ พหุปริพฺพาชกาติ เอตํ รูปํ โหติฯ สฺยาทฺยตฺร พฺยวหิโต… กการโต ปุเพฺพ สฺยาทิ, น สฺยาทิ กการา ปโรติฯ

นนุ จ อสฺยาทิโตติ เอตฺถ ปสชฺชปฺปฏิเสโธ นญ กสฺมา คหิโต, น ปริยุโทโสติ อาสงฺกิย ปริยุทาเสสฺมึ คหิเต สติ โทสํ วตฺตุมารภเต ‘ปริยุทาเส’อิจฺจาทินาฯ สฺยาทิโตติ สฺยาทฺยนฺตโต ปริพฺพาชกสทฺทโตฯ ปริพฺพาชกสโทฺทหิ สฺยาทฺยโนฺต วาเกฺย สฺยาทฺยนฺตตฺตา, เตเนว วกฺขติ- ‘ปริพฺพาชกสทฺทโต เอตฺถ สฺยาทฺยุปฺปตฺตี’ติฯ อสฺยาทิสฺมา ปโรติ กตฺวา พหุปริพฺพาชกสทฺทโต น สฺยาทฺยุปฺปตฺตีติ สมฺพโนฺธฯ

ตโตจาติ พหุปริพฺพาชกสทฺทโต จฯ ปสชฺชปฺปฏิเสเธน นญฺสเทฺทน อญฺญปทตฺถสมาเสปิ สิยาว โทโสติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘อวิชฺชมาโนสฺยาทิ’จฺจาทิฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฏีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

จตุตฺถกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจมกณฺฑ

๑. ติช

ขมาวีมํสาสูติ ปกติวิเสสนเมว กถมิจฺฉิตนฺติ อาห- ‘สมฺพนฺธสฺสิ’จฺจาทิ, ปทานมญฺญมญฺญสมฺพนฺธสฺส ปุริสาธีนตฺตาติ อโตฺถ, ปกติ วิเสสนนฺติ ติชมาห สทฺทานํ วิเสสนํ, กิมฺปน ปกติวิเสสเน ผล มิจฺจาห- ‘ปกติวิเสสโนปาทาน’มิจฺจาทิฯ ยชฺชตฺร ‘ขมาวีมํสาสู’ติ ปกติวิเสสนํ, กสฺมิํ อเตฺถ จรติ ขสา วิธียนฺติจฺจาห- ‘อตฺถนฺตรสฺสา นิเทฺทสา’อิจฺจาทิฯ อตฺถนฺตรสฺสาติ นิสานาทิอตฺถนฺตรสฺสฯ ‘‘สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพโนฺธว พลวา’’ติ ปริภาสมุปลเกฺขติ ‘สุตานุมิตาน’มิจฺจาทินาฯ เตเนวาติ กิริยารูปาสุ ขมาวีมํสุ ขสานํ วีธาเนเนว, สกเตฺถ วิธาเนเนติ วุตฺตํ โหติฯ ติติกฺขกิริยตฺตาติ อิมินา ปเรสํ วิย ขาทฺยนฺตานํ ธาตฺสญฺญาวิธานมนตฺถกนฺติ ทเสฺสติฯ

ติติกฺขา ขมา, ติติกฺขติ ขมติ, วีมํสา อุปปริกฺขา, วีมํสติ อุปปริกฺขตีติ อโตฺถฯ สุเตฺต ติชอิติ นิเทฺทสา ภูวาทิกสฺส คหณํฯ นิจฺจณฺยนฺตสฺส จุราทิกสฺส หิ ตาทิเส ปโยชเน สติ พหุลํ วิธียมาเนปิ นิจฺจตฺตมตฺตโน นาติวตฺตติฯ อถวา จุราทิมาเนนาพฺยภิจารินา สาหจริยา ติโชปิ จุราทิโกว, ตํ ยถา ‘คาวสฺส ทุติเยนาโตฺถ’ติฯ วุเตฺตาโคเยโวปาทียเต, นาโสฺส, น คทฺรโภฯ กทาจิปน อสฺสาทิโนปิ ทุติยสฺส คหณํ สิยา อตฺถปฺปกรณา ทิปฺปภาวโตฯ

นนุ จ วีมํสายํ สปฺปจฺจยวิธาน มนุปปนฺนมิตเรตรนิสฺสยโทส ทุฏฺฐตฺตา, ตถาหิ สิเทฺธ วีมํสาสเทฺท สปฺปจฺจโย อุปฺปชฺชเต, สติ จ ตสฺมิํ วีมํสาติ รูปํ สมฺปชฺชตีติ อิตเรตรนิสฺสโย, อิตเรตร นิสฺสยานิ จ การิยานี โนปกปฺปนฺตีติ เตนาห- ‘อนุวาทรูปาน’มิจฺจาทิฯ อนาทิกาลสํสิทฺธสทฺทานุวาโต นตฺถิ อิตเรตรนิสฺสโย โทโสติ ภาโวฯ ปโยชกพฺยาปารณิปฺปจฺจยาภาเวเตชเตติ รูปํฯ

๒. กิตา

ปุเพฺพวิย ปกติวิเสสนาทีตฺยเนน ‘‘สมฺพนฺธสฺส ปุริสายตฺตตฺตา ‘ติกิจฺฉาสํสเยสู’ติ ปกติวิเสสนนฺติ อาห- ‘ติกิจฺฉาย’มิจฺจาทิ’ตฺยาทิกํ สพฺพํ ยถาโยคเมตฺถาปิ วตฺตพฺพนฺตฺยติทิสติฯ วิสฺสโตฺถติ วิสทฺทสฺส อโตฺถฯ อถ กิมิตฺถํ ฉปฺปจฺจยนฺตเสฺสว ทฺวิโธทาหรณนฺตฺยาสงฺกิยาห- ‘อตฺถเภทา ทฺวิโธทาหรณ’นฺติฯ นิเกโต นิวาโส, สเงฺกโต ลกฺขณํฯ

๓. นินฺทา

นินฺท=ครหายํ ตโต ‘‘อิตฺถิยมณตฺติกยกฺยา เจ’’ติ (๕-๔๙) อปฺปจฺจเย ตโต ‘‘อิตฺถิยมตฺวา’’ติ (๓-๒๖) อาปฺปจฺจเย รูปํฯ พนฺธตีติ พธโกฯ

๔. ตุํสฺมา

ตุํสฺมาตีห ปจฺจยคฺคหณมาจิกฺขติ ‘ตุํตาเย’จฺจาทินาฯ ตโต เจติ ยโต ตุํสฺมาติ ปจฺจยเสฺสว คหณํ ยโต จ วิเสสน นิเทฺทโส, ตโตติ อโตฺถฯ ปจฺจยคฺคหเณ ตทาทิคฺคหณํ วิญฺญายเต… ‘‘ปจฺจยคฺคหเณ ยสฺมา โส วิหิโต ตทาทิโน คหณ’’นฺติ ญายโตฯ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิตตฺตา ตทนฺตคฺคหณํ… ‘‘วิธิพฺพิเสสนนฺตสฺสา’’ติ (๑-๑๓) วจนาภิ มนสิ นิธายาห- ‘ยโต

กิริยตฺถา’อิจฺจาทิฯ โส กิริยโตฺถ อาทิ ยสฺส สมุทายสฺส โส ตทาทิ โส ปจฺจโยเนฺต ตสฺส (โส ตทโนฺต)ฯ ตทาทิตทนฺตสมุทายวิเสสสฺส คหณํ, (นตุ) ตทนฺตมตฺตเสฺส ตฺยโตฺถ ฯ นนุ จ ตุํสุมาอิติ วิเสสนเตฺตน วตฺตุมิจฺฉิเต ภวตุ “วิธิพฺพิเสสนนฺตเสฺส”ติ ตทนฺตคฺคหณํ ปจฺจยคฺคหเณ ตุ กถํ ตทาทิโน คหณํ วจนาภาวโตจฺจาห- ‘ตทวินาภาวิตฺตา’ติฯ ยโต วิหิโต เตน วินา น ภวติ สีเลเนติ ตทวินาภาวี ตสฺส ภาโว ตสฺมาฯ อิมาย ยุตฺติยา วิญฺญายเต-โตฺถ, ยมาขฺยายเต ‘ปจฺจยคฺคหเณ ยสฺมา โส วิหิโต ตทาทิโน คหณ’นฺติฯ ภวเตฺววํ ตทาทิโน ตทนฺตสฺส จ คหณํ, ตโต กิปฺผลํตฺยาห- ‘เตเน’จฺจาทิฯ

สปาทิโตติ ปาทิสหิตโตฯ ข ฉ สุปฺปตฺตาภาวาติ ข ฉ สานํ อุปฺปตฺติยา อภาวาฯ วุตฺตปฺปการเสฺสว ตุํปฺปจฺจยนฺตสฺส ปกติภาเวน คหณา สปาทิโต ข ฉ สานมนุปฺปตฺตีติ อธิปฺปาโยฯ วิปฺพฺพา ‘ชิ-ชเย’อิจฺจสฺมา ตุํปจฺจยนฺตา ‘วิเชตฺมิจฺฉตี’ติ อเตฺถ “ตุํสฺมา”อิจฺจาทินา(โส), ตุํสฺสจ โลโป, เนมิตฺติเก เอกาเร นิวเตฺต ‘ชิส ชิส อิติ ทฺวิเตฺต อนาทิพฺยญฺชนโลโป “ชิหรานํ คี”ติ (๕-๑๐๒) คีฯ ชิคีสปฺปกติโต “ภูเต อีอู๋”อิจฺจาทินา (๖-๔) อีฯ ตสฺมึ อญฺฯ “อา อี อูมฺหา สฺสา สฺสมฺหานํ วา”ติ (๖-๓๓) อีสฺส รเสฺส พฺยชิคีสิฯ ยทิ ตุ สปาทิโต สสฺส อุปฺปตฺติ สิยา, ตทา พฺยชิคีสีติ เอตฺถ ทฺวิพฺพจนํ กรียมานํ สปฺปจฺจยนฺตสฺส ปฐมเสฺสกสฺสรสฺส ทฺวิพฺพจนํ ภวตีติ “ข ฉ สาน”มิจฺจาทินา (๕-๖๙) วิชิย อิติ สมุทาเย อาทิภูตสฺส วิสทฺทสฺส สิยา อีมฺหิ จ วิหิเต สปาทิโน ปกติภาโวติ วิสทฺท ปุเพฺพ อญาคโม สิยา, ตโต จ อวิวิชิสีติ อนิฏฺฐมุปสเชฺชยฺยฯ

ตุํสฺมา อิจฺฉายนฺติ จ ปกติปฺปจฺจยตฺถานมุปทิฏฺฐตฺตา เตน สภาว ลิเงฺคน ข ฉ สปฺปจฺจยา ตทโนฺต จ อนุมิโต น ปน ตุํ, ตุมิห สฺโตติ อาห- ‘น ตทโนฺต, นาปิ ฉ ฉสา’ติฯ ชิฆจฺฉาอิจฺจตฺร ทฺวิเตฺต ปุพฺพสฺส ฆสฺส “จตฺตฺถ ทุติยานํ ตติยปฐมา”ติ (๕-๗๘) โคฯ ตสฺส “กวคฺคหานํ จวคฺคชา”ติ (๕-๗๙) โชฯ ปาณินินาปีห สปฺปจฺจย วิธายเก สุเตฺต วากฺยมฺปิ ยถา สิยาติ วาวจนํ กตํ, ตทยุตฺตนฺติ นิราภตฺตุมาห- ‘วากฺยมฺปิ’จฺจาทิฯ ปกตฺยาทิตฺยตฺร อาทิ สเทฺทน อตฺถวิเสโส คเหตโพฺพ, ปกติ วิเสโส ตุมโนฺต, อิจฺฉโตฺถ-ตฺถวิเสโส ฯ อิทํ ลกฺขณนฺติ “ตุํสฺมา โลโป จิจฺฉายํ เต”อิติ อิทํ ลกฺขณํฯ นิโยคโตติ นิยเมนฯ อาสงฺกายมฺปสงฺขฺยาน”นฺติ (๓-๑-๗) วากฺยกาเรน วุตฺตํ นิราภตฺตุมาห- ‘อาสงฺกาย’มิจฺจาทิฯ

อเจตนตฺตา กูลสฺส อิจฺฉายาสมฺภโวติ ‘กูลปฺปติตุมิจฺฉตี’ติ วากฺยเมเวจฺฉาปกาสนมสิทฺธํ, เตนาสิเทฺธน วาเกฺยนาสิทฺธานํ ข ฉ สานํ สาธนํ อสิเทฺธนาสิทฺธสาธนํฯ อิจฺฉาวจนิจฺฉาติ อิจฺฉาย วตฺตุมิจฺฉาฯ อิจฺฉายปวตฺติโต อุปลทฺธีติ อิจฺฉาย อุปลทฺธิ อุปาลโมฺภ ปริชานนํ ปวตฺติโตติ อโตฺถฯ เจตนาวติจาติ วุตฺตํ ตสฺมา เจตนาวติ ปวตฺติโต อุปลทฺธึ ทเสฺสตฺวา ตทปเทเสนาเจตเนปิ ทเสฺสตุํ ‘โยเปสา’ติอาทิมาหฯ เทวทเตฺต รชฺชุ ขีลาทิปาณินา อุโยฺยโค, กูเล มตฺติกาวิกีรณาทิฯ รชฺชุ คุโณฯ ขีโล [กีล (ปญฺจิกา)] สํกฺวาทิฯ

ปฺโล ติณาทีนํ สงฺฆาโตฯ สา สุนโข มิมริสตีติ มร=ปาณจาเค’อิจฺฉายํ ตุมนฺตา โสฯ “ญิพฺยญฺชนเสฺส”ติ (๕-๑๗๐) ญิฯ ทฺวิเตฺต ปุพฺพโต-ญฺญสฺส โลโป “ข ฉ เสสฺวี”ติ (๕-๗๖) ทฺวิเตฺต ปุพฺพสฺสาสฺส อิมิมริสติฯ ตถา ปิปติสตีติ ‘ปตปเต=คเมน’ อิจฺจสฺสฯ สา มิมริสตีติ สติปิ สเจตนเตฺต วิสตฺตชีวิตสฺส สุนขสฺส มรณิจฺฉา สมฺภวตีติ ปฏิปาทิตํฯ “อิจฺฉาสนฺตา ปฏิเสโธ วตฺตโพฺพ”ติ (๓-๑-๗) ปาณินียวาตฺติกกาเรน วุตฺตํ, ตนฺนิราภตฺตุมาห- ‘พุภุกฺขิตุ’มิจฺจาทิฯ ชาติปทตฺถนิสฺสเยน นิวุตฺติมฺปฏิปาทยมาห- ‘ชาติปทเตฺถ’จฺจาทิฯ อิตโร อิจฺฉโตฺถฯ

๕. อีโย

กรียติ สมฺพนฺธียตีติ กมฺมํฯ ตญฺจ นาม ชาติ คุณกิริยาทพฺพ สมฺพนฺธโต ปญฺจธา ภวติฯ ตตฺถ นามกมฺมํ’ ฑิโตฺถ ฑวิโตฺถติ นาเมน ปิณฺฑสฺส สมฺพนฺธาฯ ชาติกมฺมํ โคอโสฺสติ โคตฺตา ทิชาติยา ปิณฺฑสฺส สมฺพนฺธาฯ คุณกมฺมํ สุโกฺกนีโลติ สุกฺกาทินา คุเณน ทพฺพสฺส สมฺพนฺธาฯ กิริยากมฺมํ ปาจโก ปายโกติ ปาจกาทิกิริยาย ทพฺพสฺส สมฺพนฺธาฯ ทพฺพกมฺมํ ทณฺฑีวิสาณีติ ทณฺฑาทินา ทเพฺพน ปิณฺฑสฺส สมฺพนฺธาฯ เอวํ กมฺมสฺส ปญฺจปฺปการสมฺภเวปิจฺฉายมเตฺถ อียสฺส วิธานโต อิจฺฉาสมฺพนฺธิเยว กมฺมํ คยฺหตีติ กิริยากมฺมเมวาตฺร คยฺหเต อมุกเมวตฺถมุปท เสฺสโนฺต อาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ อยญฺจ นิปาต สมุทาโย วิเสสาภิธานนิมิตฺตาสฺยุปคเม วตฺต เตฯ

ตถาปีติโลกวุตฺติรยํวิเสสาภิธานารเมฺภฯ ตํสมฺพนฺธิเยวาติ อิจฺฉาสมฺพนฺธิเอวฯ อตฺตโน ปุตฺตมิจฺฉตีตฺยาทิวจนิจฺฉายมตฺตสมฺพนฺธินิปุตฺตาโท อตฺตโนตฺยนุวตฺติยสุตฺตนฺตเรนปจฺจโย วิธียเตปาณินินา, เอตฺถ ตฺว(ตฺต)คฺคหณมนฺตเรนาตฺต สมฺพนฺธิเนฺยว ปุตฺตาโท กถํ วิญฺญายเต วิเสสวจนาภาเว หิ ปรสมฺพนฺธินฺยปิ ปโปฺปตีติมํโจทฺยมุพฺภาวย มาห- ‘อตฺตสมฺพนฺธินิ’จฺจา ทิฯ อียสฺส ปรสมฺพนฺธินฺยปิ ปสโงฺคติ สมฺพโนฺธฯ กุโตจาห-อียสฺสาอิติธานา’ติฯ อตฺถคฺ คหณสฺสาวจเน อียสฺสานภิธานาติ ภาโวฯ

อปฺปตฺติยาติ กรเณ เหตุมฺหิ วา ตติยาฯ เอตฺถาติ อตฺตโน ปุตฺตมิจฺฉตีเตฺถาปิฯ น อิโฏฺฐ ติ อียปฺปจฺจโย นาภิมโตฯ เนเวตฺถ ภวิตพฺพนฺติ วทโต-ธิปฺปายามาห ‘สาเปกฺขตฺต เยเวติ ภาโว’ติฯ ยทิ อตฺตโน ปุตฺตมิจฺฉตีติ วตฺตุมิจฺฉายํ สาเปเกฺขเตฺตปิ สิยา, ตทายมนิฏฺฐปฺปสโงฺ คติ ทเสฺสตุมาห- ‘ยทิเจตฺถ’อิจฺจาทิฯ

อนิฏฺฐปฺปสงฺคสฺส สรูปมาห- ‘อตฺตโน ปุตฺตียตีติ สิยา’ติฯ อุปฺปชฺชมาเนน อีเยเนว อตฺตตฺถสฺสาภิหิตตฺตา อตฺตสทฺทสฺสาปฺปโยโคติ เจตมฺปิ น สงฺคตนฺติ ปฏิปาทยมาห ‘น จ สกฺ กา’ติอาทิฯ กสฺมาเทวํ วตฺตุํ น สกฺกาติ อาห- ‘ปกติ’จฺจาทิฯ อปูปาทิกาย ปกติยา สมานตฺถ เสฺสว วิเสสนสฺส วุตฺติปเท อโนฺตภาว ทสฺสนาติ อโตฺถฯ กฺวปเนวํ ทิฏฺฐนฺตฺยาห- ‘ตํยเถ’จฺจา ทิฯ ‘‘ตมสฺส สิปฺปํ สีลํ ปณฺยํ ปหรณํ ปโยชนํ’’ติ (๔-๒๗) ณิเก อาปูปิโกฯ นตุ ภินฺนตฺถสฺสาติ พฺยติเรกํ ทเสฺสตฺวา ตํ ทิฏฺฐเนฺตน สาเธตุมาห- ‘เทวทตฺตสฺสิ’จฺจาทิฯ การณมาห- ‘สามฺ ยนฺตเร’จฺจาทิฯ เทวทตฺตสฺส ธุรุโน กุลนฺติ สามฺยนฺตรพฺยวเจฺฉทาย เทวทตฺตสทฺทโสฺส ปาทานโต คุรุกุลนฺติ วุตฺติปเทน เทวทตฺตตฺถสฺสาโนฺต ภาโวติ อโตฺถฯ ตเมโตฺถปิ สมานนฺตู ปทเสฺสโนฺต อาห- ‘ตเถหาปิ’จฺจาทิฯ อถาตฺตโน ปุตฺตมิจฺฉตีเตฺยตสฺมึ วาเกฺย ปทสฺสานฺวาขฺ ยานโต อตฺตสทฺทสฺสาปฺผโยโค กินฺน สิยาติ ทเสฺสตุมาห- ‘นจาปิ’จฺจาทิฯ

ปทสฺสาติ ปุตฺตียาทิโน ปทสฺสฯ นจาปิ อปฺปโยโคติ สมฺพโนฺธฯ การณมาห- ‘อียนฺตสฺ สา’ติอาทิฯ อียโนฺต ปุตฺตียาทิ, นิโยคโต น ปโปฺปตีติ สมฺพโนฺธฯ ตพฺพาจีสทฺทปฺปโยคนฺติ อญฺญวาจีสทฺทโยคํฯ สุตคฺคหณนฺติ อสุตตฺตาติ วุตฺตสุตคฺคหณํฯ อตฺถปฺปกรณาทฺยุปลกฺ ขณนฺตฺยเนน อตฺถโต ปกรณาทิโตปิ ปุตฺตสฺสตฺต นิยตา คมฺยเต, สุตสทฺทสฺส ตุ คหณมุปลกฺ ขณตฺถนฺติ วทติฯ

นนุ จ สุเตฺต กมฺมาติ วุตฺตตฺตา กมฺมสมุทายโตปีโย สิยา ตฺยาสงฺกิเยว (มภา)วํ สาธ ยมาห- ‘กมฺมา’ติอาทิฯ วตฺตุํ อิฏฺฐา เอกสขฺยา ยสฺส กมฺมสามญฺญสฺส ตํ ตถาวุตฺตํฯ วตฺตุ มิเฏฺฐก สงฺขฺยสฺส คหณมาห- ‘กมฺมสมุทายโต’ติฯ กิมฺปนาวยวโต น สิยา’ มหนฺตมฺปุตฺตมิจฺฉ ตี’จฺจตฺร ปุตฺตมิจฺจโตจฺจาสงฺกิยาห ‘อวยวโตปิ สาเปกฺขตฺตาเยวา’ติฯ น ภตีติ สมฺพโนฺธฯ

เอวญฺจรหิ อิทมฺปิ น สิชฺฌตีติ โจเทโนฺต อาห ‘จรหิ’จฺจาทิฯ มหา จายํ ปุโตฺตเจติ มหาปุตฺตมิจฺฉตีติ ยเทวํ กรียติ ตทายมฺปโยโคติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘ภวิตพฺพเมเว’จฺจาทิฯ

๖. อุปมา

อุปมียเต ปริจฺฉิชฺชติ สาธียตีตฺยโตฺถฯ กีทิสนฺตมุปมานมิจฺจาห- ‘ปสิทฺธสาธมฺยา’อิจฺจาทิฯ ปสิโทฺธ ควาทิ, ตสฺส สาธมฺยา สมาน รูปตาย ยมฺปสิทฺธสฺส ควยาทิโน สาธิยสฺส สาธนํ ตมุปมานนฺตฺยโตฺถฯ สมาโน ธโมฺม-เสฺสติ สธโมฺม, ควาทิเยวฯ ตสฺส ภาโว สาธมฺยํฯ สาธฺยเต อุปมียเต-เนเนติ สาธนมุปมานํ ควาทิฯ สาธฺเต อุปมียเตติ สาธิโย, ควยาทิฯ ตสฺส สาธนํ สาธิยสาธนํฯ

ปุตฺตมิวาจรตีติ เอตฺถ ‘อาวสถมาวสติ’จฺจาโท วิย อาธารตฺถสฺส วิญฺญายมานตฺตา ปุเตฺต วิย มาณวเก มธุรนฺนปานทานาทิกมาจรณํ กโรติเจฺจวมตฺถสมฺภเวน ทฺวินฺนมฺปิ อุปมาโนปเมยฺยภาโวตฺยวคมยิตุมาห- ‘ปุเตฺต’อิจฺจาทิฯ ปสิเทฺธน สาธนภาเวนุปมานภูเต ปุเตฺต อาจรณมฺปิ ปสิทฺธนฺติ อาห- ‘ตมฺปสิทฺธ’นฺติฯ ตทาจรเณน เตน อาจรเณน ปุตฺตมาณวกวิสยมาจรณํ วา ปุตฺตมาณวก สเทฺทนุปจาโรต คเหตฺวา วิสยีวเสน วิสยภาวโวหาโรติปิ ยุชฺชติฯ วากฺยโตฺถ ปเนตสฺมึ ปเกฺข ‘ปุตฺตมิว ปุตฺตวิสย มาณวกมิว อาจรติ มาณวกวิสยมาจรณํ กโรตี’ติ, วุตฺติยนฺตุ ยถาวุตฺตมตฺถทฺวยํ ยถาโยคํ โยเชตฺวา เวทิตพฺพํฯ

นนุ จ ยชฺชโตฺรปมาโนปเมยฺยภาโว วุตฺติยํ อีเยเนว โชติโตติ อิวสโทฺท นิวตฺตเต, ตโทปมาโนปเมยฺยภาโว ปุตฺต สเทฺทว วตฺตเต, ตํ กถมุปเมยฺยวจนสฺส มาณวกสทฺทสฺส วุตฺตตฺถสฺส ปโยโค ยุโตฺตจฺจาสงฺกิยาห- ‘อุปมานวจนโต’จฺจาทิฯ

ตพฺพิสิฏฺฐาจรเณติ เตโนปมาเนน วิสิเฏฺฐ อาจรเณฯ อุปมาโนปเมยฺยภาวสฺสานิวตฺตตฺตาติ เอตฺถายมธิปฺปาโย ‘อุปมาน วิสิฏฺฐาจรเณ อุปมานวจนโต อียสฺส วิธาเน โนปเมยฺยวจนมนฺตเรโนปมานวจนสฺส ปวตฺตีติ อุปมาโนปเมยฺยภาวสฺสานิวตฺตี’’ติฯ อญฺญถาติ ยทฺยุปมาโนปเมยฺยภาวสฺส อีเยเนว โชติตตฺตา ตทนฺตสฺสุปเมเยฺย วุตฺติ สิยาตฺยโตฺถฯ ปพฺพตายตีติ ‘‘กตฺตุตาโย’’ติ (๕-๘) อาโยฯ อุปเมยฺยสฺสานิวตฺตตฺตา อุปเมยฺย กตฺตุสามเญฺญ ติปฺปจฺจโยฯ

๗. อาธา

ยถานนฺตรสฺเตฺต อุปมาเน อุปเมยฺยสฺส มาณวกสฺส ปโยโค อุปปโนฺน, ตถาตฺราปิ ‘ปาสาเท กุฏิย’นฺติ โจปเมยฺยสฺสปโยโคติ อติทิสโนฺต อาห- ‘เหฏฺฐาวิเย’จฺจาทิฯ อุปมาเน อุปเมยฺยสฺสานโนฺตภาวาติ อโตฺถฯ นนุ กิมตฺถมิทมุจฺจเต ยวตาโย ปาสาเท อิวาจรติ โส ปาสาทมิวาจรตีติปิ วตฺตุํ สกฺกาติ นาตฺถเภโท-ญฺญตฺร วจนิจฺฉาเภทาติ ปุเพฺพเนเวตฺถาปิ อีโย สิโทฺธ, ตโต นาโตฺถ-เนน วจเนเน จฺจาสงฺกิยาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ

๘. กตฺตุ

เอตฺถ กตฺตุโตอิติ วจนา กมฺมาติ นิวตฺตเต, อายคฺคหณา อีโยฯ กทา ปน กตฺตุวิเสโส-วสียติจฺจาห-‘ยตฺถฺยาทิสทฺทสมานาธิกรณเตฺต’ติอาทิฯ ปพฺพตายติ หตฺถิเจฺจวมาทินา หตฺถฺยาทิ สเทฺทน สมานาธิกรณเตฺต สตีติ อโตฺถฯ

๙. ฌเตฺถ

โกยํ จุยโตฺถจฺจาสงฺกิย ‘‘อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการาจี’’ติ (๔-๑๑๙) จีสฺส อภูตตพฺภาเว กราทิโยเคสติ วิธานา ‘อภูตตพฺภาโว กราทิวิสิโฎฺฐ’ติ อาหฯ อภูต ตพฺภาวสฺส กราทิวิสิฎฺฐตฺตา กโรตฺยตฺถนิวตฺติยาวสฺสํ ปาณินิยา วิย ภุวิคฺคหณํ กตฺตพฺพมญฺญถา กโรตฺยเตฺถปิ สิยาตฺยาสงฺกิย นิวตฺติเหตุมาห- ‘เตเนวา’ติอาทิฯ เยเนว กโรตฺยาทิวิสิโฎฺฐ อภูตตพฺภาโวจฺยโตฺถ เตเนว เหตุนาติ อโตฺถฯ ภวตฺยเตฺถ-เนน การเณน ลเทฺธ กโรตฺยโตฺถปฺยนิโฎฺฐ ลพฺภติจฺจาสงฺกิย ตนฺนิวตฺติมุปฎิปาทยมาห- ‘กโรตฺยเตฺถ’จฺจาทิฯ อธวลํ ธวลํ กโรติ ธวลีกโรติเจฺจว จีปฺปจฺจเย กตฺตเพฺพ กเมฺมเนว กโรติสฺสาภิสมฺพนฺธสฺส ทิฎฺฐตฺตาติ อโตฺถฯ การณนฺตรมาห- ‘อิห เจ’จฺจาทิฯ อิติสโทฺท เหตุมฺหิ ยสฺมา อิห กตฺตุโตติ วตฺตเต ตโตเจติ อโตฺถฯ

อสตฺยตฺถสฺส ปน ภวตฺยเตฺถเยวาโนฺตภาวา น ตนฺนิวตฺติ ปฎิปาทิตาฯ ตปฺปกรเณติ ธาตุปฺปจฺจยปฺปกรเณฯ ทฺวิพฺพจนนฺติ ปฎอิจฺจสฺส ทฺวิพฺพจนํ ตโต ‘‘ทิสฺสนฺตเญฺญปิ ปจฺจยา’’ติ (๔-๑๒๐) ราปฺปจฺจโยฯ ‘‘ราโนฺพเนฺธนฺตสราทิสฺสา’’ติ (๔-๑๓๒) อนฺตสราทิสฺส โลโปฯ จฺยนฺตา ปจฺจยาภาวตฺถํ- ‘อจีโต’ติ ปจฺจยวิธานสฺเตฺต ปฎิเสโธ น กโต, เตนาห-‘อจีโตติ ปฎิเสธาภาวา’ติฯ จีติ ภุโสอิติ

ปฐมนฺตาจี ฯ ณาทิวุตฺติตฺตา ‘‘เอกตฺถตาย’’นฺติ (๒-๑๑๙) วิภตฺติโลโปฯ อิเหเจติ ‘จฺยเตฺถ’’ อิตีมสฺมิํเยวฯ น จ วุจฺจเตติ สมฺพโนฺธฯ

๑๐. สทฺทา

นนฺ จ อสติ สฺเตฺต ทุติยาคฺคหเณ ทุติยเนฺตหิจฺจายํ วิเสโส กุโต ลพฺภเต เยน ‘สทฺทาทีหิ ทุติยเนฺตหี’ติ วิวรณํ กตนฺติ สจฺจํ, ตถาปิ ปจฺจยวิธิมฺหิ ยุเตฺตปิ ปญฺจมิยา นิเทฺทเส ‘สทฺทาทีนี’ติ ทุติยาโยปาทานสามตฺถิยา ตถา วิวรณํ กตํฯ

สพฺพตฺถาติ ‘‘ตมธีเต ตํ ชานาติ กณิกาจา’’โท (๔-๑๔) สพฺพตฺถฯ กิริยาวาตฺยวธารเณน ยํ พฺยวจฺฉินฺนํ, ตมุปทเสฺสโนฺต อาห- ‘น กาเล’จฺจาทิฯ ยทิปิ อธีเตจฺจาทีสุ วตฺตมานกาเลน กตฺตุนา เอกวจเนน จ นิเทฺทโส, ตถาปิ เตสมปฺปธานตฺตา อญฺญสฺมิมฺปิ ภูตาทิเก กาเล กมฺมาโท สาธเน พหฺวจเนน จ ปจฺจโย สิยา เอเวติ ภาโวฯ

นนฺ จ ‘‘ธาตฺวเตฺถนามสฺมี’’ติ (๕-๑๒) อิปฺปจฺจเย ปเตฺต-ยมารพฺภเต อสฺสปิ ธาตฺวเตฺถเยว วิธานํ, ตโต จ สทฺทาทีหิ ธาตฺวเตฺถ อิปฺปจฺจเยน น ภวิตพฺพํ, ทิสฺสเต จ อิปฺปจฺจยปโยโคจฺจาสงฺกิย ‘นายมิปฺปจฺจยสฺส พาธโก’ติ ปฎิปาเทตุมาห- ‘ธูวํ กโรติ’จฺจาทิฯ นานาภินฺนํ วากฺยํ นานาวากฺยํ, ตสฺส ภาเวน, เตน ภินฺนวากฺยภาเวนายสฺส อิปฺปจฺจยสฺส จ สมุจฺจยโตติ อโตฺถฯ ‘‘ธาตฺวเตฺถนามสฺมี’’เตฺยกํ วากฺยํ, ‘‘สทฺทาทีนิ กโรตฺย’’ปรํฯ เอตานิ เทฺว ภินฺนวากฺยานิ- ‘ธาตฺวเตฺถ นามสฺมา อิปฺปจฺจโย ภวติ, สทฺทาทีนิ กโรติจฺจสฺมิํ อเตฺถ อาโย ภวตี’ติ ปเจฺจกมาขฺยาตาเปกฺขาย วากฺยปริสมตฺติยา ภินฺนตา, อภิเนฺน หิ กิริยาปเทกวากฺยตา, ภิเนฺนตฺ นานาวากฺยตา, นานาวาเกฺย จ สติ สมุจฺจโยฯ น หิ สามญฺญวิเสสภาเวน วิธานเมว พาธาเหตุ, กิญฺจรหิ เอกวากฺยตาปิ, ตํ ยถา-‘พฺราหฺมณานํ ทธิ ทิยฺยตํ, ตกฺกํ โกณฺฑญฺญาเย’ติฯ นานาวาเกฺยตฺ สมุจฺจโย, ตํ ยถา- ‘พฺราหฺมณา โภชียนฺตุ, มาฒราย วตฺถยุคลํ ทียตู’ติ มาฒโร พฺราหฺมณภาเวน โภชียเต วตฺถยุคลญฺจ ลภเต, เตโนชฺกํ วุเตฺตน วตฺถยุคลทาเนน สามญฺญวุตฺตํ โภชนํ น พาธียเต, ตเถหาปิ อุชฺกํ วิหิเตนาเยน สามญฺญวิหิโต อิปฺปจฺจโย น พาธียเต ลกฺขิยานุโรเธน สตฺถการสฺส วากฺย เภทาเภโทติ นานวฎฺฐิติโทโสติ มญฺญเตฯ ติมฺหิ เล จ สิทฺธนฺติ สมฺพโนฺธฯ

ยปฺปจฺจโย น วิหิโต ปาณินีอาทีหิ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ ‘ชล ทล- ทิตฺติยํ’ฯ ‘‘มาโน’’ติ (๕-๖๕) มาโน, ‘‘กตฺตริ โล’’ติ ‘‘ปโรกฺขายํ เจ’’ติ (๕-๗๐) จคฺคหเณน ‘ทล ทล’อิติทฺวิตฺตํ ‘‘โลโปนาทิพฺยญฺชนสฺส’’ (๕-๗๕) ‘‘สรมฺหา เทฺว’’ติ (๑-๓๔) ทสฺสลสฺส จ ทฺวิภาเว ททฺทลฺลมานาฯ ชลมานาติ อฏฺฐกถาวจนโตติ อิมินา กิริยาสมภิหาเร ยปฺปจฺจยาภาวํ ทเสฺสติฯ อิมินา จ สกฺกเต วิย ภุสาภิกฺขเณฺญปิ กิริยาสมภิหาโร กิริยาปริวตฺตนํ, ตญฺจ ยทา กิริยมเณฺญน กตฺตพฺพมโญฺญ กโรติ, เตน กตฺตพฺพเณฺจตโร, ตทา ภวตีติ วิเญฺญยฺยํฯ ‘‘สามญฺญวิหิตา วิธโย ปโยคมนุสรนฺตี’’ติ อิมินา ลกฺขเณน ‘ทล-ทิตฺติย’นฺติ อิมสฺมา ‘‘มาโน’’ติ สามเญฺญน วิหิโต มานปฺปจฺจโย ภุสเตฺถ อาภิกฺขเญฺญ จ ภวิสฺสติฯ ททฺทลฺล มานาติ เอตฺถ ภุสํ ชลมานา, ปุนปฺปุน ชลมานาติ จ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๑๑. นโม

นโม กโรติ นโมสทฺทมุจฺจาเรติ, สทฺทํ กโรติ สทฺทมุจฺจาเรตีติเจฺจวมโตฺถ (น) คเหตเพฺพ อนิสฺสยนโต อนภิธานโต วาฯ

๑๒. ธาตฺวา

อปรินิปฺผโนฺนติ อนิปฺผโนฺน อสิทฺธาวโตฺถติ อโตฺถฯ การกสาธิโยติ ยถาลาภํ การเกหิ สาธิโยฯ อสตฺวภูโตติ อทพฺพภูโตฯ อยนฺตุ กิริยารูโป ปทโตฺถ ปจตฺยาทีนํ วิเกฺลทนาทิปธานกิริยารูโป จ ตทวยวรูปา ปุพฺพปรีภูตอุทฺธนาโร ปนาทิกาทโย ตาทตฺถิยา จ ปจตฺยาทิวจนียาฯ ตสฺมา ยถา วุตฺตลกฺขเณ ธาตฺวเตฺถ ธาตุโต วิธียมาโน ตฺยาทิปฺปจฺจโย ตถาภูตเมว วทตีติ เภทาภาวา อเภทสงฺขฺยาเยกวจเนโนจฺจเต, ‘น พหุวจเนน, เตเนตฺถ ‘ฐียเต เทวทเตฺตน, ฐียเต เทวทเตฺตหี’ติ ภวติฯ น ยโตกุโตจีติอาทินา ยโต ยตฺถ น ทิสฺสติ, ตโต ตตฺถ น โหตีติ ทีเปติฯ ยโต ยตฺถ วิธิ, ส ตสฺส สมฺพนฺธี ภวตีติ นาเมหิ วจนียตฺถโต-ตฺถนฺตรภูโต โยยํ ธาตฺวโตฺถ กมาทีนมตฺถภูโต, โส สกโตฺถติ สกเตฺถเยวายมิปฺปจฺจโย จุราทิณิวิยาติ เวทิตโพฺพฯ

ตสฺสจาติ เอการสฺส จฯ อถ อติหตฺถยติจฺจาโท ปาทิวิสิเฏฺฐ เอว ธาตฺวเตฺถ อิปฺปจฺจยสฺส วิธานา ตทตฺถวิหิเตเนว อิปฺปจฺจเยน ปาทิวิสิโฏฺฐ ธาตฺวโตฺถ วุโตฺต, เตน กิมโตฺถ อิปฺปจฺจยนฺตสฺส ปาทิโยโคจฺจาสงฺกิย ปโยชนมาขฺยาตุมาห- ‘อติหตฺถยติ’จฺจาทิฯ น สามตฺถิยนฺติ สมตฺถตา นตฺถีติ อโตฺถฯ

๑๓. สจฺจา

อตฺถมาจิกฺขติ, เวทมาจิกฺขตีติ วิคฺคโหฯ สุขาเปติจฺจาโท สุขํ เวทยติจฺจาทินา วิคฺคโหฯ วาปาฐาติ วิกเปฺปน ปาฐโตฯ

๑๕. จุรา

อสติ สุเตฺต สกเตฺถติ กถํ ลพฺภตีติ อาห- ‘อตฺถานติ เทสา’ติฯ อตฺถา-นติเทสาติ อตฺถวิเสสสฺส กสฺสจิ สุเตฺต อนิเทฺทสาติ อโตฺถฯ อตฺถวิเสสสฺสา-นติเทสมเตฺตน สกโตฺถเยว ณินา วาโจฺจติ กถํ วิญฺญายเตจฺจาห- ‘สกตฺถสฺส จ สุตฺตตฺตา’ติฯ จุร=เถเยฺย อิจฺจาทีสุ เถยฺยาทิกสฺส สกตฺถสฺส สุตฺตตฺตาติ อโตฺถฯ โยควิภาคโตติ ‘ณี’ติโยควิภาคโต, รชฺชํ กาเรตีติ เอตฺถ สามฺยมจฺจาทิกํ สตฺตงฺคํ รชฺชํ ปวเตฺตตีติ วา อโตฺถ, ปโยชกพฺยาปาเร ณิฯ

๑๖. ปโย

ปโยชโก โจทโก พฺยาปารโกติ อโตฺถ นนุ จ วุตฺติยํ 'กตฺตารํ ปโยชยตี'ติ วุตฺตํ กถํ ปยุชฺชมานสฺส กตฺตุตฺตํติ อาห- 'ปยุชฺชมาโน'จฺจาทิฯ นาวสฺสํ กิริยาปวตฺตกเตฺตเนว โยคฺคตามเตฺตนปิ กตฺตุตฺตํ สิยาติ ทเสฺสโนฺต อาห- 'กิริยาย โยโคฺค'ติอาทิฯ ปาสาณมฺพเลนุฏฺฐาเปติ'จฺจาทีสุ หิ โยคฺยตายปิ กตฺตุตฺตาวสาโยสิยา, โกปนายํ ปโยชกพฺยปาโรติ อาห- 'เปสเน'จฺจาทิฯ ทาสาทิโน หีนสฺส กตฺถจิ อเตฺถ นิโยชนํ เปสนํฯ คฺรุอาทิโน สกฺการปุพฺพํ พฺยาปารณมเชฺฌสนํฯ ตํ เปสนเชฺฌสนาทิกํ ลกฺขณํ สภาโว ยสฺส โส ตถา วุโตฺตฯ

อาทิสเทฺทน อานุกูลฺยภาคิโน พฺยาปารสฺส คหณํ, ตถา จ 'ภิกฺขา วาสยติ การีโสชฺฌาเปสี'ติ สิชฺฌติฯ ภิกฺขา หิ ปจุรพฺยญฺชนวตี ลพฺภมานา วาสานุกูลํ ติตฺติวิเสสมุปชนยติฯ การีโสปิ นิวาเต ปเทเส สุฏฺฐุ ปชฺชลิโตชฺฌยนวิโรธิ สีตกตมุปทฺทวมปนยโนฺต-ชฺฌยนานุกูลสามตฺถิยมาทธาติ ตโต เตสมฺปิ ยุตฺตมฺปโยชกตฺตนฺติฯ

ปโยชกพฺยาปาเรตีทํ ปจฺจยวิเสสนํ วา สิยา ปกติวิเสสนํ วาฯ ตตฺถ ยทิ ปกติวิเสสนํ สิยา, ตทา ปโยชกพฺยาปาเร วตฺตมานา ณีณาปี วิธียนฺตีติ (คมนํ) ปติ โย นิโยโค ตทโตฺถ คมิ, น คตฺยโตฺถ, ตสฺส จายํ ปโยโชฺชติ 'คมยติ มาณวกํ คาม'นฺติ คตฺยตฺถสฺส ปโยเชฺช ''คติโพธาหาเร''จฺจาทินา (๒-๔) วิหิตา ทุติยา น ปโปฺปติ, ตโต ปกตฺยตฺถวิเสสนปโกฺข ทุโฏฺฐติ ปจฺจยวิเสสนปกฺขํ ทเสฺสตุมาห- 'ปจฺจยวิเสสนํ เวทํ น ปกติวิเสสน'นฺติฯ

ปโยชกมตฺตคฺคหเณติ มตฺตสเทฺท สามญฺญวาจี, ยถา 'กญฺญา มตฺตํ วารยตี'ติฯ กตฺตารํ โย ปยุชฺชติ โย จ กรณาทีนํ ปโยชโก เตสํ สามเญฺญน คหเณ สตีติ อโตฺถฯ พฺยาปาเรเตฺววาติ ปโยชกคฺคหณมนฺตเรน พฺยาปาเรอิเจฺจว วจนํ กตฺตพฺพํ สิยาติ ภาโว, ตนฺติ ปโยชกคฺคหณํ, วิสิโฏฺฐ วิสโย ยสฺส ปโยชกคฺคหณสฺสตํตถาวุตฺตํฯ โกปนายํวิสิโฏฺฐ วิสโยจฺจาห- 'โยโลเก'อิจฺจาทิฯ อิโตวาติ วกฺขมานสฺส เหตุโน ปรามาโสฯ ตนฺติ จุราทีหิ ณิวิธานํฯ เอวํสเทฺท วกฺขมานาเปโกฺขฯ ตํ วิสุํ จุราทีหิ ณิวิธานเมว วกฺขมานปฺปกาเรน สผลํ สิยา นาญฺญถาติ อโตฺถฯ ตเมว ปการํ ทเสฺสติ'ยทิมินา'จฺจาทิฯ

๑๗. โกฺยตา

กตฺตริ วิหิเตสฺวปิ มานนฺตตฺยาทีสุ ปรฌูเตสุ โกฺย ภวตีติ วิญฺญาเยยฺยาติ 'ภาวกเมฺมสู'ติ นกฺยสฺส วิเสสนนฺติ อาห- 'มานนฺตตฺยาทีน'มิจฺจาทิฯ

ยทิ หิ กตฺตริ วิหิเตสุ สิยา, ตถา สติ เตสมฺภินฺนํ ปธานเตฺตนาภิธียมานานมญฺญมญฺญานเปกฺขตฺตา อสมฺพโนฺธ สิยา, น เจ วมฺภูตานมภิธานมตฺถิ, น หิ 'ฐียเต'จฺจสฺมา ภาโว กตฺตา จ ปตียเต, นาปิ 'คมฺยเต'จฺจสฺมา กมฺมํ กตฺตาจฯ อปิ ตุ ภาวกมฺมาเนว คมฺยเนฺต, เตนาห- 'ตสฺมา'อิจฺจาทิฯ

เตสเมวาติ มานนฺตตฺยาทีนเมวฯ ปรสมญฺญาภิ ปเรสํ กจฺจายนา นํ ปโรกฺขาอิเจฺจว นามํฯ ตพฺพชฺชิเตสูติ ปโรกฺขาสญฺญิปจฺจยวชฺชิเตสุฯ อปโรเกฺขสูติ เอตฺถ ปรสมญฺญาวเสน ปโรกฺขาอิจฺจเนน สห สมาสํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อญฺญถาปิ ปฏิปาเทตุํ 'อถวา'ติอาทิมาหฯ ปโรเกฺขติ อินฺทฺริยาวิสเย กาเลฯ ปโรเกฺขวิหิตา ปจฺจยาติ อิมินา อุปจาเรน ตทฺธิตปฺปจฺจยวเสน วา ปโรกฺขาติ สทฺทนิปฺผตฺติมาหฯ เต ปน'อ อุ' อิจฺจาทโยฯ ตโตติ ปโรกฺขปฺปจฺจยโตฯ

นนุ ปุพฺพปเกฺข ‘อปโรเกฺขสู’ติ เอตฺถ ‘ปโรกฺขาวชฺชิเตสู’ติ อตฺถ วจนํ ยุชฺชติ, ทุติยปเกฺข ปน ‘ปโรกฺขวชฺชิเตสู’ติ, ตถา สติ กถเมตฺถ ‘ปโรกฺขาวชฺชิเตสู’ติ อตฺถวจนํ ยุชฺชตีติ อาห- ‘เตปนา’ติอาทิฯ อิธาติ อปโรเกฺขสูติ อิมสฺมิํฯ นนุ จ ‘‘ปโรเกฺข อ อุ’’อิจฺจาทิสุเตฺต (๖-๖) ‘ปโรเกฺข’ติ ปกติวิเสสนนฺติ ปจฺจยานํ ปโรเกฺข วิหิตตา กถนฺติ มนสิ นิธายาห ‘ปโรเกฺข’อิจฺจาทิฯ ภวนํ ภาโว กิริยาธาตฺวโตฺถฯ

สาธียมานาวโตฺถติ อิมินา สิทฺธาวตฺถา นิรสฺสเตฯ ปุพฺพปรีภูโต ปธานกิริยาวยวภูโต กิริยารูโป อโตฺถ ลกฺขณํ สภาโว ยสฺส ธาตฺวตฺถสฺส โส ตถา วุโตฺตฯ สตฺวภูโตติ เอตฺถ ปตียตีติ เสโสฯ พหุวจนมฺปิ โหติ ปากาปาเกติ อธิปฺปาโย, กรียตีติ กมฺมํ, ตญฺจ ยทิปิ นามาทิกมฺมมตฺถิ, ตถาปิ กฺริยตฺถาอิจฺจาธิการโต มานาทีนมญฺญตฺถาลพฺภนโต จ กิริยา สมฺพนฺธวคยฺหเต, สฺ-สวเน สูยมานํฯ

ปาณินิเยเหตฺถ ‘‘ภินฺทติ กุสูลํ’ตฺยาโท ยา เภทนาทิกิริยา กมฺมนิ ทิสฺสเต, สา ยทา สุกรตฺตมเตฺตน สปฺปธานตฺตวจนิจฺฉายํ กตฺตุเตฺตปฺยุปลพฺภติ ‘ภิชฺชเต กุสฺโล สยเมว’จฺจาทินา, ตทาสฺส กตฺตุโน สุตฺตนฺตเรน กมฺมสริกฺขภาโว วิธียเต ‘กมฺมนิสฺสยํ การิยํ ยถา สิยา’ติฯ ตนฺนิสฺสายาห- ‘ยทา กมฺมเมว’จฺจาทิฯ ยทา กมฺมเมว กตฺตุภาเวน วิวจฺฉียเตติ สมฺพนฺธฯ กถํ กตฺวา ตถา วิวจฺฉียเตจฺจาห- ‘อตฺตสมเวตาย’อิจฺจาทิฯ อตฺตสเทฺทน กมฺมมตฺร วิวจฺฉิตํ, อตฺตนิ สมเวตา เอกเทสีภูตา อตฺตสมเวตา, ตสฺสา กิริยาย กมฺมฎฺฐกิริยายาติ วุตฺตํ โหติฯ

สฺเภทตฺตาทิเนติ เหตุมฺหิ กรเณ วา ตติยาฯ อตฺถโตติ ‘กเมฺมเยว โกฺย’ติ (น สกฺขิ) [ตสฺมา] วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ตถาหิ ‘ภิชฺชเตติ สวนา กมฺมตาวคมฺยเต’ติ อิมินา อตฺถโต กเมฺมเยวโกฺยติปฎิปาทิตเมวฯ วุตฺตเมว ผุฎีกรมาห- ‘ภิชฺชเต อิจฺจสฺมิํ ปเท’อิจฺจาทิฯ อญฺญถาติ ยทิ กเมฺมเยว เตปจฺจโย น สิยาฯ อโตติ ภิชฺชเต อิจฺจสฺมาฯ อุปสํหรมาห- ‘ตสฺมา’อิจฺจาทิฯ กิํ วจเนนาติ ปาณินียานมิว กิํ สุตฺตตฺตเรนาติ อโตฺถฯ

วจนาภาเวปิ กมฺมกตฺตริ ปทสงฺขารกฺกโมปทสฺสนมุเขน วุตฺติ คนฺถํ วิวริตุมาห- ‘วากฺยโต’อิจฺจาทิฯ วากฺยโต อุทฺธริตฺวา ปเทสงฺขริยมาเนติ ‘ภิชฺชเต กุสูโล สยเมว’ติ วากฺยโต วิสุํ กตฺวา ภิชฺชเต’ติ ปเท สงฺขริยมาเน นิปฺผาทียมาเนติ อโตฺถฯ ตเทวาติ ปทตฺถสามญฺญเมวฯ ตนฺนิปฺผาทเนติ ตสฺส สงฺขริมานสฺส ปทสฺส สงฺขรเณฯ สยนฺตีมสฺสาตฺร อตฺตนาติ อโตฺถฯ น เกวล มเนเนตเทว วุตฺตํ- ‘กเมฺมเยว ปจฺจโย’ติ, กิญฺจรหิ อญฺญมฺปตฺถีติ ทเสฺสตุมาห- ‘อเนนเจ’จฺจาทิฯ โจ วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเยฯ อเนนภิชฺชเตติ สวนาอิจฺจาทินา อิทญฺจาหาติ อโตฺถฯ กินฺตทิจฺจาห ‘กมฺม กตฺตุโน’จฺจาทิ, น ปทมุทาหรณนฺติ กมฺมกตฺตุโน วากฺยเมโวทาหรณํ... วาเกฺยเนว ตสฺส ปตีติยา มญฺญเตฯ ปทเมโวทาหรณํ กสฺมา น สิยาติ อาห- ‘ปเทหิ’จฺจาทิฯ ทุติยมุทาหรณํ ทเสฺสตุมาห- ‘กตฺตุนิสฺสโย ปิ’จฺจาทิฯ

อสฺมิํ ปเกฺขติ อสฺมิํ กตฺตุเตฺตน วิวจฺฉิเต ปเกฺขฯ ตพฺพิสยตฺตนฺติ กมฺมวาจีสยํ สทฺทวิสยตฺตํฯ ภาวกเมฺมสูตีมสฺส กตฺตริจฺจสฺส จ ปจฺจยวิเสสนเตฺถ สติ สามตฺถิยลทฺธมฺปโยชนํ ทเสฺสตุมาห- ‘ภาวกเมฺมสู’ติอาทิฯ อิมินา อเนน จ วิเสสิสตฺตาติ สมฺพนฺธฯ กินฺตํ วิเสสิตนฺติ อาห- ‘มานนฺต ตฺยาทีสู’ติฯ กินฺตมฺปโยชนนฺติ ปโยชนํ ทเสฺสตุมาห- ‘ตฺยาทีน’มิจฺจาทิฯ ยทิ ภาวกเมฺมสุ กตฺตริ จ เตน เตน [ธาเนน] สุเตฺตน มานาทโย น สิยุํ, กถนฺตํ วิเสสิเตสุ มานาทีสุ ปเรสุ กฺยาทโย สิยุนฺตีมินา สามตฺถิเยน ( ) [(สติ)] ภาวกเมฺมสุ กตฺตริ ( ) [(ติ)] จ ‘‘วตฺตมาเนติ อนฺติ’’จฺจาทิปฺปภุติเกหิ (๖-๑) สุเตฺตหิ ยถาลาภํ ภาวาทีสุ ปจฺจยา โหนฺตีติ วิญฺญายตีติ ภาโวฯ

นตฺถตฺถํ วจนมารทฺธนฺติ ภาวกมฺมสฺ กตฺตริ มานนฺตตฺยาทิวิธานตฺถํ ปาณินิเยหิ วิย สุตฺตนฺตรํ นารทฺธนฺติ อโตฺถฯ อถ ภาวกมฺมสฺ กตฺตริ จ มานาทิวิธานตฺถํ วจนํ นารทฺธํ ธาตุนิยมนํ [ธาตุนิยมตฺถํ] ตฺวสฺส วตฺตพฺพนฺติ ตญฺจ สามตฺถิยาว (ลพฺภเตติ) ทเสฺสตุมาห- ‘กิริยตฺถนิยโมปิ’จฺจาทิฯ อกมฺมกา ธาตุโต ภาเว กตฺตริ จ สกมฺมกา กมฺเม กตฺตริ เจติ กิริยตฺถนิยโม ยถาวุเตฺตน สามตฺถิยา ลพฺภเตติ สมฺพโนฺธฯ อกมฺมกานํ กมฺมวิรหา, สกมฺมกานญฺจ สโตปิ ภาวสฺสาปฺปธานตฺตา อกมฺมกา กตฺตริ ภาเว จ ภวนฺติ น กมฺเม, สกมฺมกา กมฺมสพฺภาวา กตฺตริ กมฺเม จ ภวนฺติ น ภาเวตีทํ สามตฺถิยํฯ

กมฺมมเปกฺขเตติ ปจาทิโต กตฺตริ ปฐมปุริเสกวจเน กเต ปจติจฺจาทีสุ ปจาทิโน ปจนาทิกิริยา โอทนาทิกํ กมฺมมเปกฺขเตฯ กตฺตุตฺตมเปกฺขเตติ ภวติจฺจาทีสุ ภูอาทีนํ ภวนาทิกิริยา กตฺตุมตฺตมเปกฺขเตฯ

๒๐. ณิณา

ยทตฺถนฺติ ยํปโยชนํฯ

๒๓. ชฺยา

ชินโนฺตติ “พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา”ติ (๑-๓๓) รโสฺสฯ สพฺพเตฺถว ยตฺถ กตฺตริ ปจฺจโยตตฺถ วิกรณาปิ กตฺตริเยว, ยตฺถ ภาวกมฺมสฺ ตตฺถ วิกรณาปิ ภาวกมฺมสฺเยว,… เอกาย ปกติยา การกเภเท(น) ปจฺจยสฺสาสมฺภวโตฯ ตสฺมา สหาภิธานานํ มานาทิวิกรณานํ กถนฺนาม สหาสมฺภวํ คเจฺฉยฺยุนฺติ วิธียเนฺตฯ

๒๗. ภาว

วิวจฺฉาเภเทนาติ สกมฺมกากมฺมกวจนิจฺฉาเภเทนฯ อุภยตฺถาติ ภาวกมฺมสฺฯ กรียตีติ กตฺตโพฺพ กรณีโยฯ “อปวาท วิสเย อุสฺสโคฺค นาภินิวิสตี”ติ เอโส อุสฺสคฺคธโมฺมฯ ตพฺพาทีนนฺตุ เกสญฺจุสฺสคฺคานมฺปิ อปวาทวิสเย ปวตฺติ โหติ พหุลาธิการาฯ ยถา “ภาวกมฺมสฺ ตพฺพานียา”ติ อุสฺสโคฺค, “วทาทีหิโย”ติ (๕-๓๐) อปวาโท ตํวิสเยปิ ตพฺพานียา โหนฺติ ‘คนฺตโพฺพ คมนีโย’ติ เวทิตโพฺพติฯ

๒๘. ธฺยณ

การิยํ “ญิ พฺยญฺชนสฺสา”ติ (๕-๑๗๐) ญิฯ

๓๐. วทา

อนฺนโตตีมินา ‘โภคฺคมญฺญ’เนฺตตฺถ อญฺญํ นาม อนฺนวตา อญฺญนฺติ อตฺถมาหฯ

๓๑. กีจฺจ

กมฺมกโร ภริตพฺพตาเยจฺจาทินา กิริยาสทฺทตฺตํ ภจฺจสทฺทสฺส ทเสฺสโนฺต สญฺญาภาวมฺปากโรติฯ “สญฺญายํ ภรา”ติ จ คณสฺุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ, เตนาห- ‘สญฺญายํ ภรา’ติอาทิฯ

อภริตพฺพาปิจฺจาทินา อิทํ ทีเปติ ทฺวิธา สญฺญาสทฺทา เกจิ ทจฺจนฺต วิคตาวยวตฺถา ยถา ฑิตฺถาทโย, เกจิทวยวตฺถานุคตายถา สตฺตปณฺณาทโย, ตตฺถ ภริยาสทฺทสฺส กมฺมมฺปวตฺตินิมิตฺตํ ‘ภริตพฺพา ภริยา’ติ, ยถา สตฺต ปณฺณานิ อสฺสาติ สมฺพโนฺธ ปวตฺตินิมิตฺตํ สตฺตปณฺณสทฺทสฺส, เอตญฺจ ปวตฺตินิมิตฺตํ สทฺทนิปฺผตฺติกิริยายเมโวปทิสียเต, กฺวจิเทว ตฺวตฺถวิเสเส สตฺยสติ วา ตสฺมึ นิมิเตฺต สโทฺท วตฺตตี’’ติฯ โอการสฺสาติ ‘‘ยฺวณฺณานเม โอปฺปจฺจเย’’ติ (๕-๘๒) กตโอการสฺสฯ

๓๒. คุหา

สทฺทิกานนฺติ ปาณินิยกจฺจายนาทิเวยฺยากรณานํฯ เปสนํ สกฺการปุพฺพกํ วา นิโยชนํฯ กามจารานุญฺญาติ กตฺตุมิจฺฉโต ยถิจฺฉ มนุชานนํ อติสโคฺคนามาติ อโตฺถฯ นิมิตฺตภูตสฺสาติ ‘‘โภตา กโฏ กตฺตโพฺพ’จฺจาทีสุ กฏกรณาทิโน การณภูตสฺสฯ

นนุ จ สามเญฺญน วิหิตา เอ(เต), ตถา จ สติ วิชฺฌตฺถวิหิ เตหิ เอยฺยาทีหิ เต พาธียนฺติจฺจาห- ‘นเจ’จฺจาทิฯ วิธิวิเสสเตฺต ปีติ วิธานํ วิธิ นิโยชนํ กิริยาสุ พฺยาปารณา, ตสฺส วิธิโน เปสาทีนํ วิเสสเตฺตปิ, นาวสฺสนฺติอาทิ ชยาทิจฺจพฺยาขฺยานํ นิสฺสาย วุตฺตํ, วุตฺตญฺหิ เตน ‘‘กิมตฺถํ เปสาทีสุ กิจฺจสญฺญิโน ตพฺพอนียณฺยตฺยปฺปจฺจยา วิธียเนฺต, น สามเญฺญน ภาวกเมฺมสุ วิหิตา, เอวเมเต [วิหิตาเอว, โว-กาสิกาวุตฺติ] เปสฺวาทีญฺญสฺวตฺร จ ภวิสฺสนฺตีติ วิเสสวิหิเตน วิธฺยาทีสุ ปจฺจเยน พาธียเนฺต, วาสรูปวิธินา ภวิสฺสนฺติ เอวญฺจรหิ เอตํ ญาเปติ ‘อิตฺถีอธิการโต ปเรน วาสรูปวิธิ นาวสฺสมฺภวตี’ติ [กิมตฺถมิจฺจาทิ โจทฺย, วิจสสวิหิเตจฺจาทิ ปริหาโร, กิจฺจา หิ สามเญฺญน วิหิตา, ปญฺจมี ตุ เปสาทินาตฺถวิเสเสน, อโต เตน วิเสสวิหิเตน กิจฺจา เปสาทิวิสเย พาธีเยรนฺติ ปุนพฺพิยเต, วาสรูเปจฺจาทินา ปริหารํ วิฆฏยติฯ เอวํ จรหิจฺจาทินา เปสาทีสุ กิจฺจวิธานสฺส ญาปกตฺตํ ทสฺสยติฯ (ชินินฺทพุทฺธินฺ ๒๑ ส)]ฯ อสรูปวิธิ อสรูปาปวาทปฺปจฺจโย วา วิกเปฺปน พาธโก โหติ อุสฺสคฺคสฺสาติ เอตํ อวสฺสํ น โหตีติ ญาปนตฺถมฺปิ น วิธียเตติ โยชนาฯ ‘‘วา-สรูโป-นิตฺถิยํ’’ติ (ปา, ๓-๑-๙๔) ปรสุตฺตํฯ ธาตฺวธิกาเรวิหิโต อสรูโป อปวาทปฺปจฺจโย อุสฺสคฺคสฺส พาธโก ภวติ อิตฺถิ อธิกาเร วิหิตปฺปจฺจยํ วชฺชยิตฺวาติ อโตฺถฯ เหฏฺฐา วุตฺตานุสาเรนทํ วิญฺญาตพฺพํฯ

โภตา ขลุ กโฏ กาตโพฺพจฺจาทิ เปสเนฯ ตฺวยา กโฏ กาตโพฺพติ อนุญฺญายํฯ ปตฺตกาเล ปรมุทาหรณํฯ เอตฺถ ปน กฏกรเณ กาลาโรจนมตฺตเมว วิญฺญายติ, น เปสาทิฯ ‘‘สตฺตฺยรเห เสฺวยฺยาที’’ติ (๖-๑๑) สุตฺตํ วิเสสวิหิตํ, เตนาห- ‘สามญฺญ วิธานโต’จฺจาทิฯ สตฺติวิสิเฏฺฐจฺจาทินา วุตฺตมตฺถํ วิวรติ ‘สตฺตี’ติอาทินาฯ กถํ สตฺติวิสิฏฺฐตา กตฺตุโนติ อาห- ‘ตํโยคา’ติฯ ตาย สตฺติยา โยโค ตํโยโคฯ อวสฺสกาธมีณตาวิสิเฏฺฐ ตุ กตฺตริ กิจฺจานํ ตทเญฺญสญฺจ ภาวาย วิสุํ- สุตฺติตํ, เตน, วุตฺตํ ‘อาวสฺสกาธมีณตา วิสิเฏฺฐว กตฺตรี’ติฯ สพฺพเตฺถเวตฺถ ‘อุทฺธํ มุหุตฺตโต’ติ อาทินา เอเกกมุทาหรณํ กเมน ทสฺสิตํฯ โภตา รชฺชํ กาตพฺพนฺติ อรเห, ภวตา รชฺชํ กาตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ภวํ อรโหติ ปน อรหกตฺตุตฺตปฺปกาสนตฺถํ วุตฺตํฯ เอวมฺปริปิฯ สพฺพเมตํ พหุลคฺคหณานุภาเวเนติ วิเญฺญยฺยํฯ

๓๓. กตฺต

คเลโจปโกติ อโลปสมาโสฯ อภิมโต ปเรหิฯ อรหาทีสุ วิหิตปฺปจฺจเยหีติ ‘‘สตฺตฺยรเห เสฺวยฺยาที’’ (๖-๑๑) จ ‘‘สีลาภิกฺขญฺญาวสฺสเกสุ ณี’’ติ (๕-๕๓) จ อรหาทีสุ วิหิตปฺปจฺจเยหิฯ

อุปาทานสีโล สิกฺขาปนสีโลฯ มุณฺฑนํ ธมฺมํ สภาโว เยสํ เต มุณฺฑนธมฺมาฯ วธุํ กตปริคฺคหํ สาวิฏฺฐายนา มุณฺฑยนฺติ เอเตสํ กุลธมฺมฯ

๓๕. อาสึ

กาปนายมาสึสา นาเมจฺจาห- ‘อปฺปตฺตเสฺส’จฺจาทิฯ กิริยา วิเสสกตฺตุวิสยาติ กิริยาวิเส สสฺส โย กตฺตา โส วิสโย ยสฺสา สา ตถา วุตฺตาฯ กิริยาวิเสสกตฺตุวิสยตฺตเมว ผุฏฺฐี กตฺตุมาห- ‘อสฺสา’อิจฺจาทิฯ อสฺสา ชีวนกิริยาย นนฺทน กิริยาย ภวนกิริยาย วา กตฺตา ตํกิริยํ สมฺปาเท โนฺต ภเวยฺย ภวตูติ อโตฺถฯ ชีวตุ นนฺทตุ ภวตูติ อาสึสายํ ปโยเคน ชีวก นนฺทก ภวกสทฺทานํ ตํสมานตฺถตา ทสฺสิตาฯ

อเกเนวาสึ สนตฺถสฺส คมิตตฺตาติ อาสึสนา เอว อโตฺถ, ตสฺส อกปฺปจฺจเยเนว คมิตตฺตา อวโพธิตตฺตาฯ นาสึ สนตฺถสฺส ปโยโคติ อาสึสนา อโตฺถ ยสฺส ชีวตุ นนฺทตุ ภวตฺวิจฺจาทิโน สทฺทนฺตรสฺส, ตสฺส นปฺปโยโคติ อโตฺถฯ

๓๖. กรา

กโรติ อตฺตโน ผลนฺติ การณํฯ

๓๗. หาโต

ชหนฺติ อุทกนฺติ วีหีสุ หายนสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ ทเสฺสติฯ ชหาติ ภาเว ปทเตฺถติ อิมินาปิ สํวุจฺฉเรฯ ภาเวอิจฺจสฺสตฺถมาห ‘ปทเตฺถ’ติฯ นิปฺผตฺติมตฺตํ กิริโยปาทานนฺติ เกจิฯ

๓๙. วิโต

นนุ จ วิโตติ ปญฺจมีนิทฺทิฏฺฐตฺตา ‘วิโต ปรสฺมา ญาอิจฺจสฺมา’ติ วตฺตพฺพํ กถํ วิปุพฺพาติ วุตฺตนฺติ อาห- ‘วิโต ปโร’อิจฺจาทิฯ วิปุโพฺพ ยสฺสโส วิปุโพฺพฯ วิสทฺทโต ธาตุมฺหิ ปรภูเต สติ วิสโทฺท ปุโพฺพ นาม โหตีติ อโตฺถฯ

๔๐. กสฺมา

สพฺพํ ชานาติ, กาลํ ชานาตีติ วิคฺคโหฯ

๔๑. กฺวจ

นามชาติคุณกิริยา ทพฺพสมฺพนฺธโต ปญฺจวิธเตฺตปิ กมฺมสฺส กฺริยตฺถสฺสาวธิรยมฺปาทิโนฺนติ กฺริยตฺถสมฺพนฺธา กิริยากมฺมเสฺสห คหณํฯ ตญฺจ นิพฺพตฺติวิกติปตฺติเภเทน ติวิธํ, ติวิธสฺสาเปฺยตสฺส วิเสสานุปานโต คหณนฺติ กเมนฺทาหรโนฺต อาห- ‘กรกรเณ’อิจฺจาทิฯ

โลกวิทูติอาทิทสฺสนโต กฺวจิคฺคหเณ ปโยชนํ วตฺตุมาห- ‘กมฺมโต’จฺจาทิฯ นนุ จ กฺวจิคฺคหเณเนว ‘อาทิจฺจํ ปสฺสติ’จฺจาโทปิ (นิวตฺติ) วตฺตุํ สกฺกา กสฺมา ‘พหุลาธิการา’ติ วุตฺตนฺติ อาห ‘เตเน’จฺจาทิฯ เตนาติ เยน กฺวจิคฺคหณํ กุโตจิเยวาติ ทสฺสนตฺถํ กตํ เตนาติ อโตฺถฯ เตนาติ วา กฺวจิคฺคหเณนฯ อถ อาทิจฺจํ ปสฺสติจฺจาโท วิย กมฺมกราทีสุปิ นิวตฺติมทเสฺสตฺวา ‘กฺวจีติ กึ กมฺมกโร’ติ กสฺมา วุตฺตนฺติ อาห- ‘ยเชฺชว’มิจฺจาทิฯ

ตสฺสาติ พหุลวจนสฺส, มหาธิการตฺตาติ มหาวิสยตฺตาฯ กุโตจิเยวาติ กุโตจิ ธาตุโตเยวฯ อเถห กสฺมา น โหติ เทวทตฺโต สยติ ทาเตฺตน ลุนาติ สุนขานํ ททาติ นครา อเปติ ถาลิยํ ปจติ มาตุ สรตี’’ติ, สพฺพเมเวทํ กิริยา (ยา) ภิสมฺพนฺธียตีติ ยทิเปวํ, ตถาปิ กมฺมเตฺตเนว ยํ วตฺตุ มิจฺฉิตํ น การกนฺตรเตฺตน นาปิ สมฺพนฺธภาเวน, ตเสฺสว กมฺมสเทฺทน คหณํ กมฺมวจนสามตฺถิยา, อญฺญถา สฺยาทิโตเจฺจว วเทยฺย กึ กมฺมาติ วจเนนาติฯ

๔๒. คมา

เวทนฺติ เอตฺถ อตฺถมาห วิตฺตินฺติ, ตุฎฺฐินฺติ อโตฺถฯ

๔๓. สมา

ตเณฺจติ อุปมานสฺส ปรามาโสฯ เภเทน วิวรณนฺติ สมานาทีหีติ อวตฺวา เภเทน วิวรณํฯ ตุลฺยตายุปลพฺภมานสฺส สทิสาทิสทฺทวจนียตฺตา อวยวตฺถานุคเมนาตฺตโน-ภิเธยฺย สทิสาทิสทฺทานมฺปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๔. ภาว

การกํ สาธกํ นิพฺพตฺตกนฺติ อนตฺถนฺตรํฯ กโรติ กิริยํ นิพฺพเตฺตติ นิมิตฺตภาเวนาติ การกํฯ กตฺตาทีนํ กิริยานิมิตฺตตฺตนฺตุ สยเมว ‘ตตฺถ กตฺตา’ติอาทินา เภเทน ปกาสยิสฺสติฯ กิริยานิมิตฺตํ… นิพฺพตฺตเกสุ กตฺตาทีสุ ฉสฺปิ รุฬฺหตฺตา เตเนตฺถ กตฺตาวาตฺตปฺปธาโน, กรณาทโยปฺยปฺปธานา การกพฺยปเทสํ ลพฺภเนฺต… อญฺญถา การกสเทฺทน เตสํ คหณํ น สิยาติฯ กิมิทํ การกนฺตฺยาห- ‘สตฺติการก’นฺติฯ เอวํ จรหิ ทพฺพาทีนํ กถํ การกตฺตมิจฺจาห- ‘ตทธิกรณา’ติอาทิฯ ตสฺสา สตฺติยา อาธารา นิสฺสยาติ อโตฺถ, ปุํ นปุํสเก อธิกรณสโทฺทฯ เตสุ ทพฺพา ทีสุ ติฎฺฐตีติ ตตฺรฎฺฐา, สตฺติฯ ตสฺสา ภาโว ตตฺรฎฺฐตา, ตายฯ อถ ทพฺพาทีนํ มุขฺยโต การกเตฺต สติ กิมายาตนฺตฺยาห ‘ยทิ’จฺจาทิฯ

เตสนฺติ กตฺตาทิการกานํฯ อญฺญมญฺญพฺยาวุตฺตรูปตฺตาติ อญฺญมญฺญโต พฺยาวุตฺตํ นิวตฺตํ รูปํ กรณาทิสภาโว เยสํ กตฺตาทิ การกานํ เต ตถา วุตฺตา, เตสํ ภาโว ตตฺตํ ตสฺมาฯ กรณรูปนฺติ กรณํ รูปํ สภาโว ยสฺส อธิกรณสฺส ตํ ตถา วุตฺตํฯ เอวญฺจสติโก โทโสจฺจาห ‘ตถา เจ’จฺจาทิฯ เกนจิ สุกรเตฺตน สปฺปธานตฺตวจนิจฺฉายํ ‘ถาลี ปจตี’ติ ภวติฯ ตเตฺรวุกฺกํสวจ นิจฺฉายํ ‘ถาลิยา ปจตี’ติฯ

เอวญฺจกตฺวาติ นิปาตสมุทาโย-ยํ เหตฺวโตฺถฯ ตสฺมาติ อโตฺถฯ กตฺตา นิมิตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ กตฺตุฎฺฐกิริยานิมิตฺตสฺส กตฺตุโน อุทาหรณํ ‘หสติ นจฺจตี’ติฯ ตทเตฺถติ ตาย กมฺมสมวายินิยา ปจนาทิกิริยาย อเตฺถ อธิสฺสยนาทโย ปวเตฺตเนฺต กิริยาย นิมิตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ เอวมุปริปิฯ

โอทนํ ปจติ เทวทเตฺตติ กมฺมฎฺฐกิริยาย นิมิตฺตภูตสฺส กตฺตุโน อุทาหรณํฯ ภาชนสงฺขรณมธิสฺสยนํฯ อาทิสเทฺทน ตณฺฑุลวปนอินฺธนาปหรณาทโย คยฺหนฺติฯ ทฺวิธาปตฺติยนฺติ รุกฺขาทีนํ ทฺวิธา ปวตฺติยํฯ

พฺยาปเนติ สมฺพเนฺธฯ คิรธาตุโต อปฺปจฺจเย- ‘‘เอโอนม วเณฺณ’’ติ (๑๓๗) สุเตฺต ‘อวเณฺณติ โยควิภาคโต คกาเร อิการสฺส อตฺตํ โหตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘อวเณฺณติ โยควิภาคา

อตฺตํ อิสฺสา’ติฯ อญฺญถาปิ ปฏิปาเทตุมาห- ‘เอสฺส วา’ติอาทิฯ เอสฺสาติ ‘‘ลหุสฺสุปนฺตสฺสา’’ติ (๕-๘๗) กตเอสฺสฯ สกเลนาติ ‘เอโอนม วเณฺณ’’ติ สกเลน สุเตฺตนฯ ปุริติ นิปาโตฯ

อีสกฺกโรติ พินฺทุโลโป, ทฺวิตฺตํ, สามเญฺญน วิธานโตติ ปเรสํ วิเสสวิธานสพฺภาวมาหฯ คณิกาลยํ คณิกานํ เคหํฯ เนปถฺยมากโปฺปฯ ทโตฺตลโทฺธติ ปจฺจยสฺส กมฺมสาธนตฺตํ ทีเปตุํ วุตฺตํฯ วินาลิงฺควจเนหิ ปาฏิปทิกตฺถํ นิทฺทิสิตุํ น สกฺกาติ ภาเวติ สพฺพลิงฺคสงฺขฺยาสมฺพนฺธโยคฺคปาฏิปทิกตฺถสามเญฺญ ปจฺจยนิมิตฺตเตฺตน คหิเตปิ สามเญฺญ จริตตฺถตฺตา ลิงฺควจนํ นปฺปธานนฺติ อิฏฺฐิอาวุธนฺตี อิตฺถิ นปุํสเกภาเว, ปากาติ พหุวจเนปิ ภาเว ภวติ เอวฯ

๔๕. ทาธา

สปาทีหิ อปาทีหิจาติ ปาทิสหิเตหิ ปาทิรหิเตหิ จ ทาธาหิฯ

๔๖. วมา

สาปานโทณิยนฺติ สารเมยานํ ภุญฺชนกอมฺพเณฯ ฐิตสฺปาน วมถุวิยาติ ปวตฺตสุนขจฺฉทฺทนํ วิยฯ

๔๗. กฺวิ

ยถาทสฺสนนฺติ อาจิกฺขตีติ โยชนาฯ เตน กฺโตจิ ธาตุโตติฯ คณฺหนฺตีติ คห=อุปาทาเนจฺจสฺสฯ สลากาสทฺทสฺส สลากนฺติฯ สภาสอิจฺจสฺส อนฺตพฺยญฺชนโลเป สภาปกติโต ‘‘อิตฺถิยมตฺวา’’ติ (๓-๒๖) อาปฺปจฺจโยฯ ปภาตีติ อา=ทิตฺติยมิจฺจสฺสฯ

๔๘. อโน

จลนาทีนํ สีลาทีสุ นิปฺผาทนตฺถํ วิสุํ สุตฺติตํ ปเรหิ, อิธ ปน พหุลํ วจเนเนวาติ ทเสฺสตุมาห- ‘จลนาทีสู’ติอาทิฯ

๔๙. อิตฺถิ

กฺลิกยกิจฺจตฺร กการพหุตฺตา กการาติ พหุวจนํฯ ติติกฺขา อิจฺจาโท ติติกฺขนมิจฺจาทินา วิคฺคโห ‘‘อิตฺถิยมตฺวา’’ (๓-๒๖)ฯ อปริ ปฐิโตติ ธาตุปาเฐ อปริปฐิโตฯ ปาณิวิเสโสติ สตฺตวิเสโสฯ อิมินา จ ‘‘ยถากถญฺจิ นิปฺผตฺติ, รุฬฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย’’ติ ทเสฺสติฯ

อาสิํ สายํ คมฺมมานายํ สญฺญาวิสเย ธาตูหิ ติปฺปจฺจโย กิจฺจปฺปจฺจโย จ ยถา สิยาติ ‘‘ติกิจฺจาสิเฏฺฐ’’ติ (๗-๒-๓) สุตฺติตํ กจฺจายเนนฯ ตมิห สามเญฺญน วิธานาว สิทฺธนฺติ นิรูปยิตุมาห- ‘กจฺจายเนน ปเน’จฺจาทิฯ ตพฺพ อนียณฺย เตยฺย ริจฺจปฺปจฺจยานํ ‘‘เต กิจฺจา’’ติ (๗-๑-๒๒) กิจฺจสญฺญํ วิธาย เสสานํ ‘‘อเญฺญกิตี’’ติ (๗-๑-๒๓) กิตฺสญฺญา กตา กจฺจายเนนฯ เตนาห- ‘กิต สโญฺญ’ติฯ

ตพฺพาทิปฺปจฺจโย จ วิหิโตติ สกิยโวหาเรนาหฯ สกิย สเตฺถ อวุตฺตโทสํ [สุตฺตโทสํ] ปริหริตฺวา วกฺขมานนเยน ยุตฺยภาวา ตถา วิธาเน อยุตฺตตํ ทเสฺสโนฺต ‘นจาสิํ สาย’มิจฺจาทิมาหฯ คฺหนํ, รุชนํ, โมทนนฺติ วิคฺคโหฯ สยนํ วา เสยฺยาฯ วชธาตุโน วสฺส พกาเรน ภวิตพฺพํ, โส กถํ ยกาเร ปรภูเต อสตีติ อาห- ‘จวคฺคพยญฺชาติโยควิภาคา วสฺส โพ’ติฯ

๕๑. กรา

ริริยปฺปจฺจเย อาทิรการสฺส อนุพนฺธตฺตา อาห- ‘อนฺตสราทิ โลโป’ติฯ

๕๒. อิกิ

อถ สรูเปเจฺจตาวติ วุเตฺต- ‘กิริยตฺถสฺส สรูเป’ติ กถํ วิญฺญายติจฺจาห- ‘กิริยตฺถา’ติจฺจาทิฯ นนุ จ โล-ยํ กตฺตริ วิธีย มาโนกถเมตฺถ สิยาตฺยาห- ‘อกตฺตริปิ’จฺจาทิฯ อภิมโต กจฺจายนสฺสฯ ปฏิปาทยิตุมาห- ‘ตตฺถา’ติอาทิฯ กรณํ อุจฺจารณํ, อสฺส กโรติ สมาสวากฺยํฯ น หิ เอวทีหิ กาโร วิหิโตติ อกฺขเร เหว การสฺส วิหิตตฺตา อกฺขรสมุทายโต น ปโปฺปตีติ ภาโวฯ อถ เจติ มตปฺปทาเนฯ เอวาทิสทฺทวาจกา เอวการาทโย สาธโวติ อถ มตนฺติ อโตฺถฯ

ตตฺถาติ ตถา อภิมเต ตสฺมิํฯ นิยมเหตุโน อภาวาติ อกฺขเรเหว การปฺปจฺจโย วิเธโยฺย น ปน เอวาทีหิจฺจสฺส นิยมสฺส โย เหตุ ตสฺส เหตุโน อภาวาฯ

๕๓. สีล

กิมิทสีลมิจฺจาห- ‘สีลมฺปกติสภาโว’ติฯ ตญฺจ สีลมนุมาเนน วิญฺญายติจฺจาห- ‘ตเญฺจ’จฺจาทิฯ กิริยาวิสยรุจิวิเสสานุมิตนฺติ อุณฺหโภชนสงฺขาตา กิริยา วิสโย ยสฺส โส (กิริยา) วิสโย รุจิวิเสโส, เตน อนุมิตนฺติ อโตฺถฯ กิมิทมาภิกฺขญฺญนฺติ อาห- ‘อาภิกฺขญฺญ’มิจฺจาทิฯ ปุนปฺปุนภาโว โปโนปุญฺญํฯ อาเส วา ตปฺปรตาติ ตเมวาภิกฺขญฺญํ ปริยาเยหิ ผุฎีกโรติฯ

ยเชฺชวนฺติ ยทิ อาภิกฺขญฺญํ ตปฺปโต วุจฺจเตฯ ตสฺสีลฺยมิทํ โหตีติ อิมินา- ‘สีลาภิกฺขญฺญาทิ’’สฺเตฺต สีลสเทฺทเนวาภิกฺขญฺญสฺส คหิตตฺตํ ทีเปติฯ อญฺญถาปิ สีลโต อญฺญเมวาภิกฺขญฺญนฺติ ทเสฺสตุมาห- ‘ยสฺมิํ เทเส’ติอาทิฯ

คมฺมมาเนติ ปตียมาเนฯ ปตีติ จ อตฺถปฺปกรณสทฺทนฺตราทีหิฯ อภิมโตติ ปาณินิเยหิ อภิมโตฯ อาวสฺสกคฺคหณาเยว สิโทฺธติ วุตฺตํ กถเมตฺถาวสฺสมฺภาโว ปตียติ จฺจาห- ‘ตญฺจา’ติอาทิฯ

โยควิภาคาติ ‘ณี’ติ โยค วิภาคาฯ สาธุํ กโรติ, พฺรหฺมํ วทติ, อสทฺธํ ภุญฺชติ, ปณฺฑิตมตฺตานํ มญฺญตีติ วิคฺคโหฯ สาธุนฺติ กิริยาวิเสสนํฯ อสฺสทฺธโภชีติ วเตฯ วตญฺจ โภชเน อตฺถิตายํ สทฺธอสฺสทฺธโภชนวิสยายํ ปวตฺติยํ ยทิ ภุญฺชติ อสฺสทฺธเมว ภุญฺชติ น สทฺธนฺติ สเตฺถ วุตฺตนิยโม, อสฺสทฺธํ ภุญฺชติ เอวาติ โนตฺตรปทาวธารณํ... เอวญฺหิ วิญฺญายมาเน ยเทวาสฺสทฺธํ น ภุญฺชติ ตเทว วตโลโป สิยาติ [อตฺถิตาย (โภชนากงฺขิตตฺตา) ยเถจฺฉํ สามเญฺญน โภชเน ปวตฺติยํ มตฺตายํ อสทฺธโภชนํ สตฺถวิหิตมุปลภมานสฺส สทฺธโต นิวตฺติตฺวา วิเสเส หิ สเทฺธ ปวตฺตินิยโม วตมุจฺจเต, นิยโมจาตฺรทุวิโธ สมฺภวติ-อสทฺธํ ภุญฺชติ เอว, อถทฺธโม ภุญฺชตีติ วา, ตตฺราทิเม นิยเม ยเทวา สทฺธํ น ภุญฺชติ ตเทววต โลโปสิยา (ร-๓-๒๒๘) กาตนฺตปญฺชิกา]ฯ อญฺญถาปิ ปฏิปาทยิตุมาห- ‘ฆณนฺตาทีหิ’จฺจาทิฯ

๕๔. ถาว

สยเมว อตฺตนาเอวฯ กมฺมกตฺตรีติ อุภยตฺถาปิ กมฺมกตฺตริ ปจฺจโย พหุลาธิการาติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ ปน เอโกปิ ปทโตฺถ กมฺมญฺจ โหติ กตฺตาจ การกสตฺติเภทโตฯ ยถา ‘ปียมานํ

มธุ มทยตี’ติ เอกสฺสาปิ สตฺติเภทา กมฺมตฺตํ กตฺตุตฺตํ, ตถา ตฺราปีติ วิเญฺญยฺยํฯ โย ปรํ ภญฺชติ ตตฺถปิ สิยา สามญฺญวิธานโตติ อาห- ‘นิปาตนสฺสิ’จฺจาทิฯ โทสนฺธการํ ภินฺทตีติ โทสนฺธการ ภิทุโรฯ

๕๕. กตฺต

ภูตสเทฺทเนตฺถาธิเปฺปตตฺถมุปทเสฺสตุมาห- ‘ภูตมตีต’มิจฺจาทิฯ อญฺญถาติ ยทฺยติกฺกนฺตวจโน น สิยาติ อโตฺถฯ

นนุจาเตฺรตเรตรนิสฺสยโทโส ปสชฺชเต, สตี หิ ภูตาธิกาเรโตฺต วิธียเต, สติ จ เตฺต ภูต สทฺทสฺส นิปฺผตฺตีติ ผุโฏ เยวิตเรตรนิสฺสยโทโสติฯ เนสโทโส, สเงฺกตาติ พฺยโตฺต สทฺทตฺถ สมฺพโนฺธ จิรกาลปฺปวโตฺต, นาสฺส กิญฺจิ อสาธุตฺตํ, อติกฺกเนฺต จาสฺส วุตฺติ สทฺทสตฺติสภาว โต เวทิตพฺพาฯ กฺตวนฺตา ทโยปิ จรหิ สทฺทสตฺติสภาวโต ภูเตเอว ภวิสฺสนฺตีติ น วตฺตพฺพํฯ ภูตสโทฺท-ยมติกฺกนฺตเตฺถ ปสิโทฺธ กฺตวนฺตาทโยตฺวปฺปสิทฺธา, อโต เตน ปสิทฺธเตฺถนาปฺป สิทฺธานมนฺวาขฺยานํ กรียตีติฯ ภูเตติ จายํ ปกติวิเสสนํ วา สิยา ‘ภูตเตฺถ วตฺตมานา’ติ, ปจฺจยตฺถ วิเสสนํ วา’ภูเต กตฺตรี’ติ, ตตฺร กสฺสิทํ วิเสสนนฺติ อาหภูเตติ ปกติวิเสสน’นฺติฯ กุโตจฺจาห- ‘สมฺพนฺธสฺส เจ’ตฺยาทิฯ อถ ปจฺจยตฺถวิเสสเน โก โทโสจฺจาห- ‘ปจฺจยตฺถวิเสสเน หิ’จฺจาทิฯ ปจฺจยตฺถสฺส กตฺตุโน อนภิกฺกนฺตตฺตา อยนฺติ ปโยโค โนปปชฺชเตติ ภาโวฯ อภิเธเยฺยติ อิมินา ปโยชนาทึ พฺยวจฺฉินฺทติฯ

๕๖. โกฺต

กเมฺม คุณีภูตตฺตาติ กเมฺม สติ ภาวสฺสาปฺปธานตฺตาฯ ‘‘คุณมุเขฺยสุ มุเขฺยเยว การิย สมฺปจฺจโย’’ติ มุเขฺย กเมฺมเยว ปจฺจโย, น ตุ ภาเว ตเสฺสตฺถาปฺปธานตฺตาฯ

๕๗. กตฺต

นนุจารเมฺภติ วุตฺตํ- ‘กิริยารเมฺภ’ติ กถนฺติ อาห- ‘โสเจ’จฺจาทิฯ โส จ อารโมฺภฯ กิริยาเยว อารโมฺภกิริยารโมฺภ ตสฺมิํฯ กิริยารเมฺภติ สามเญฺญน วุตฺตตฺตา กิริยตฺถวิเสสนํ วา เอตํสิยา ปจฺจยตฺถวิเสสนํ วา อุภยถาปิ น โทโสติ ทเสฺสตุมาห- ‘กิริยตฺถวิเสสนํ เจต’นฺติอาทิฯ ปจฺจยตฺถวิเสสนปเกฺขปิ สามตฺถิยา อารเมฺภ กิริยตฺถสฺสาปิ ปวตฺตี โหตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘กิริยตฺถสฺสาปิ’จฺจาทิฯ สามตฺถิยํ ทเสฺสติ ‘สามตฺถิยมฺปนา’ติอาทินาฯ อนนฺตรสุเตฺตน โย วิหิโต โกฺต, โสปิ สามเญฺญน วจนโต ภาวกเมฺมสุ อารเมฺภปิ โหตีติ โยชนาฯ สามเญฺญน วจนโตติ ‘‘โกฺต ภาวกเมฺมสู’’ติ (๕-๕๖) สามเญฺญน วจนโตฯ ภาวกเมฺมสุเจติ เอวํ น วุตฺตนฺติ ‘ยถาปตฺตเญฺจ’ติ วทตา วุตฺติกาเรเนวํ น วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

กสฺมา เอวํ น วุตฺตนฺติ อาห- ‘ปุพฺพสฺมิํ วิยา’ติ อาทิฯ อนิยมุปฺปตฺติ สญฺญาย สติ ญาปนนฺติ ตนฺนิเสเธตุมาห- ‘ปุนพฺพจนโต’ติอาทิฯ มาสงฺกีติ กมฺมนิ, เตเนวุปฺปตฺตีติ ปฐมาฯ เอวํ มญฺญเต ‘‘ภาวกมฺม คหณํ จากาเรนานุกฑฺฒมิย ‘ภาวกเมฺมสุ จา’ตฺยเนน เกฺตวิธีย มาเน อิทมาสงฺกียเต ‘ปุเพฺพเนว สามเญฺญน สิเทฺธ ปุนพฺพจนา [ปุนพฺพจนํ] กิริยตฺถานิยเมน ตฺตสฺสุปฺปตฺตี’ติ, ยถาปตฺตเญฺจติ หยุจฺจมาเน จกาเรน ยถาปตฺตมฺปิ การิยมนุญฺญายเตติ ปุเพฺพเนว วจเนน ภาวกเมฺมสฺวารเมฺภปิ ยถาปโตฺต โกฺต ภวตีติ วิญฺญายเต’’ติฯ เอวญฺจรหิ ภา

วกเมฺมสฺวารเมฺภปิ ปุเพฺพเนว สิทฺธตฺตา ‘‘กตฺตริอารเมฺภ’’อิเจฺจว วุเจฺจยฺย กึ จกาเรน จฺจา สงฺกิยาห- ‘ปทานมวธารณ ผลตฺตา’จฺจาทิฯ

นนุจาทิภูโต กิริยากฺขโณ อารโมฺภ นาม, พหูหิ กิริยากฺขเณหิ กเฎ ปริสมเตฺตเยว ภูโต กาโล จ ภวตีติ กิริยาผลสฺสาปรินิปฺผนฺนตฺตา วตฺตมาโนว กาโลติ ตตฺรโกฺต น ปโปฺปติจฺจา สงฺกิยาห- ‘กิริยาผลสฺสิ’จฺจาทิฯ กเฎกเทสสฺสาปิ กฎตฺตา ตสฺส จ นิพฺพตฺตตฺตา ภูตวจนิจฺฉา ติ ภาโวฯ นนุจาทิสูเต กิริยากฺขณกาเล กโฎ นาภินิพฺพโตฺต, กฎการณภูตา พีรณาว หิ ตทา สนฺติ, น จ ตทวตฺถา เต เอว กโฎติ กถํ ‘ปกโต กโฎ’ติ ภูตกาเลน ปกตสเทฺทน กฎสทฺทสมา นาธิกรณตฺตมิจฺจาห- ‘อาทิภูเตเน’จฺจาทิฯ ตตฺถ ตสฺมึ วิเสเสฯ ปกตฺตุํ อารภิ, ปกตฺตุํ อารภียิตฺถ, ปโสตฺตุํ อารภิ, ปโสตฺตุํ อารภนนฺติ อเตฺถ โตฺตฯ

๕๘. ฐาส

อนารมฺภตฺถํวจนนฺติ อารเมฺภ ปุเพฺพเนว สิทฺธตฺตาฯ อปาทิโนปิสิลิสสฺส สกมฺมกตฺตา- ‘เยภุเยฺยนา’ติ วุตฺตํฯ สกมฺมกตฺถนฺติ วตฺวา สกมฺมตฺตเมสํ ปาทิโยเค สติ โหตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘ปาทิสหิตา’จฺจาทิฯ ขโฎปิกา มโณฺจฯ

๕๙. คม

อวิวจฺฉิตกโมฺม เจหากมฺมโกติ กถยมาห- ‘อวิชฺชมาเน’จฺจาทิฯ ยาตวโนฺต ยาตา, ยานํ ยาตํฯ อโยยิตฺถาติ ยา โตฯ โกฺต น วิธาตโพฺพ ปาณินิเยหิ วิยฯ การณสามคฺคิยํ ภูตายนฺติ สสฺ สาทิเหตุภูตสมิทฺธิยํ ภูตายํฯ สา จ ภูตา เยวาตีมินา การณสามคฺคิยา อตีตกาลิกตฺตมาหฯ

๖๐. อาหา

อาธาเรเจติ อนุวุตฺติยา เอตฺถ จการโต ‘ยถาปตฺตเณฺจ’ติ สมฺพนฺธา วุตฺตนฺติ เสโสฯ เอวํ น กุโตจิ อปกสฺสนํ สิยาติ เอวมาธาราทิเก อนุวตฺตมาเน สติ กุโตจิ อาธาราทิโต อปกสฺสนํ วิสุํ กรณํ น สิยาติ อโตฺถฯ ตถา สติ เหฎฺฐา สุเตฺตนกโยคเมว กเรยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ ภาวก เมฺมสูติ สมฺพชฺฌเตติ โยชนาฯ

พหุลสฺส ภาโว กมฺมํวาติ พหฺวตฺถาทานเมวาตฺร พหุลสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ ภาโว กมฺมํ เจติ ตตฺถ ปจฺจโยฯ เกจีติ ปาณินิเย เยว สนฺธายาหฯ ตสฺสาปิ ภูเตเยว ปวตฺติมุปทิสติ ‘โสปิ’จฺ จาทิ

นา ฯ ภิชฺชมานนฺติ ปจฺจมานํฯ ปรรูเปน ปสฺสิโนฺนติ โยชนาฯ เกจิติ เตเยวฯ ‘‘มติพุทฺธิปู ชเตฺถหิ เจ’’ติ (๓-๒-๑๘๘) เตสํ สุเตฺต จสทฺทากฑฺฒิเต ทเสฺสติ ‘ยถา’ติอาทินาฯ อโกฺกจฺฉิ ตนฺติ กเมฺม วิคฺคหมาห, ตนฺติ กมฺมปทํ, เอวมุปริปิ จุราทิณิโลเป ‘‘นิมิตฺตาภาเว เนมิตฺติกสฺ สาปฺยภาโว’’ตฺยาการนิวตฺติฯ กสิรยํ คตฺยาทฺยเนน กโตฺถ, กฎฺฐํตฺยตฺร กิมโตฺถติ อาห- ‘เอตฺถ หึสโตฺถ’ติฯ

เหตุโนติ ทุกฺขผลสฺส เหตุโน อคฺยาทิโนฯ กฎฺฐสทฺทสฺส ผลเหตุภูเต อคฺยาทิเก วตฺ ตมาเน เอวํ โหตุ ผเลวตฺตมาเน กถนฺติ อาห- ‘ยทาปนา’ติอาทิฯ โกธาติโก อิธฯ

๖๑. ตุํตา

นนุ จ ภาเวอิติ ภวตินายํ ฆณเนฺตน นิเทฺทโส กรียตีติ ภวติวิสโยว ปจฺจยตฺถนิเทฺทโส กโต ภวติ, ตโต จ ภวติโน โย ภาโว ตสฺมึเยว วาเจจฺจ ปจฺจโย สิยา, โส จ ภวติโต เยวุปฺปชฺชมาเนน ปจฺจเยน สกฺกาภิธาตุํ ตโต ตสฺมาว ปจฺจเยน ภวิตพฺพํ, ตสฺมา กถํ ปจิตุํ ปาโก จาโคราโคติปจาทีหิภวติ จฺจาห- ‘ภวนํภาโว กิริยาธาตฺวโตฺถ’ติฯ

กิริยาสามญฺญญฺหิ สพฺพธาตฺวตฺถานุคตํ ภวติสฺสโตฺถ, เตน กิริยาสามญฺญวาจินาตฺถนิเทฺทโส กรียมาโน สพฺพธาตฺวิสเย กโต ภวติ ตสฺมา ปจาทีหิปิ ภวตีตฺยธิปฺปาโยฯ

นนุ จาตฺร ตุมาทโย ภาเว ภวนฺตีติ วุเตฺต น วิญฺญายเต กึวิเสสิเต ภาเว ตุมาทโย ภวนฺติจฺจาห- ‘ยโต’จฺจาทิฯ ตสฺสาติ ธาตฺโนฯ โย วตฺตโพฺพ ภาโวติ โย วาโจฺจ ภาโวฯ กฺโตจฺจาห- ‘สมฺพนฺธา’ติฯ ตุมาทีนํ ยา ปกติ ตาย วาเจฺจเนว ภาเวน สห สมฺพนฺธาติ อโตฺถฯ ฐาตพฺพนฺติ ภาเว ตโพฺพฯ อถ กฺริยายํตฺยเนน ตพฺพาทฺยภิหิตสฺส ทพฺพรูปาปนฺนสฺส ภาวสฺส กถํ คหณํตฺยาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ สกนิสฺสยกิริยาพฺยปเทโสติ ทพฺพ รูปสฺส อตฺตโน นิสฺสยภูตาย กิริยาย พฺยปเทโส ทฏฺฐุํ จกฺขุจฺจาโท ภวนกิริยาย ปตียมานตฺตา ตุมาทโย ภวเนฺตวฯ

นนุ จ ตุมาทีนํ ภาเว วิหิตตฺตา กิริยาเยว ปธานตฺตนฺติ กมฺม การกํ นปฺปตียเตติ กถํ ‘กฏํ กาตุํ คจฺฉตี’ติ สิยาจฺจา สงฺกิย ปฏิปาเทตุมาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ ธาตฺวตฺถกโต กิริยาสงฺขาเตน ธาตฺวเตฺถน กโตฯ อตฺถีติ อิมินา ยตฺถ ‘สุปฺยเต เทว ทเตฺตเน’จฺจาโท นตฺถิ, ตตฺถ น กมฺมมฺปตียเตติ ทเสฺสติฯ

‘‘อิจฺฉเตฺถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุํ วา’’ติ (๔-๒-๑๒) กจฺจาเนน อตทตฺถายมฺปิกิริยายํ ตุมาทโย ยถาสิยุนฺติ วิสุํ สุตฺติตํ, เตนาห- ‘อิจฺฉเตฺถสฺมิ’จฺจาทิฯ ยถา ‘โภตฺตุํ ปจตี’ตฺยาโท โภชนกิริยา ปโยชนา ปจนกิริยา โหติ, เนวเมตฺถ ตปฺป โยชนา อิจฺฉา... ปจนกิริยายวิยตปฺปโยชนตฺตาภาวโตติ อยมสฺสาธิปฺปาโยฯ ปุเนจฺจาทินา วุตฺตานิฏฺฐปาตสฺสาสงฺกํ วิรจยมาห- ‘อตทตฺถายมฺปิ’จฺจาทิฯ

อิจฺฉตฺถสฺส ธาตฺโน ปโยคาติ อิมินา ‘อิจฺฉโนฺต กโรตี’ติ เอตฺถ อิจฺฉโนฺตติ อิจฺฉตฺถสฺส ธาตฺโน ปโยคตฺเมว, น อิจฺฉาย ปโยชนํ กรณนฺติ ทีเปติฯ เทวทตฺตํ ภฺญฺชมานมิจฺฉตีเตฺถ โภตฺตุนฺติ น โหติ สมานกตฺตุเกสูติ วจนโต, โภชนสฺส เทวทโตฺต กตฺตา, อิจฺฉติสฺส อโญฺญเยวาติปิ สุตฺตสฺส วิสุํ ปโยชนํ น วตฺตพฺพนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘เทวทตฺต’มิจฺจาทิฯ

อิจฺฉติสฺสาติ’เทวทตฺตํ ภฺญฺชมานมิจฺฉตี’ติ เอตฺถ อิจฺฉตีติ วุตฺตอิสิสฺสฯ สาธนํ ‘เทวทตฺตํ ภฺญฺชมาน’นฺติ วุตฺตกมฺมสงฺขาตํ อโตฺถ ปโยชนํ ยสฺส โส สาธนโตฺถ-อิจฺฉติฯ ตสฺส ภาโว ตตฺตํ, ตสฺมาฯ กมฺมเมวิจฺฉาย ปโยชนภาเว ฐิตนฺติ ภาโวฯ นิรตฺถกนฺติ เอตทตฺถเมว สมานกตฺตุกคฺคหณํ กตํ ตญฺจ ยถาวุเตฺตน ปสงฺคาภาวา นิรตฺถกนฺติ อธิปฺปาโยฯ

สกาทฺยเตฺถสุ ธาตู สูปปเทสุ ธาตุ มตฺตา ตุมาทโย สุตฺตนฺตเรน วิหิตา ปาณินิเยหิ, เตนาห- ‘สกาทิธาตฺปฺปโยเค’ติอาทิฯ สิทฺธาติ ตุมาทโย สิทฺธาฯ ภฺชิกิริยตฺถาติ ภฺชิกิริยา อโตฺถ ยสฺสา สตฺติยา สา ภฺชิกิริยตฺถา ปตียเตฯ ปตีย มานเตฺต การณมาห- ‘อสโตปิ หิ’จฺจาทิฯ ปเรเหตฺถ อกิริยโตฺถปปทโตฺถ ปุนรโพฺภติ วณฺณิตํฯ ตเทตํ วิฆฏยิตุมาห- ‘เตเน’จฺจาทิฯ ปเรสมยมธิปฺปาโย ‘‘สโกฺกติ โภตฺตุํตฺยาโท โกสลฺยํ คมฺยเตฯ คิลายติ โภตฺตุํติ ตทสตฺติฯ ฆฏเต โภตฺตุํตฺยาโท โยคฺยตาฯ อารภเต โภตฺตุํตฺยาโทภฺชิเสฺส วาทฺยวตฺถากิริยนฺตรํฯ ลภเต โภตฺตุํติ อปฺปจฺจกฺขานํฯ อตฺถิ โภตฺตุนฺติอาทีสุ สมฺภวมตฺตํฯ วฏฺฏติ โภตฺตุํตฺยาโท โทสา ภาโว คมฺย

เต ฯ สโกฺกติจฺจาทิโน อุปปทสฺส โภชนาทิกิริยตฺถตา น คมฺยเต ตสฺมา อกิริยเตฺถสุปิ สกาที สูปปเทสุ ตุมาทโย ภวนฺตี’’ติ ฯ

ปตียมาเนสฺวเปฺยเตสฺวตฺถนฺตเรสุ ตาทตฺถิยมตฺถิเยวาติ ปุเพฺพน วิหิตสฺส ตุมาทิโนตฺร น พาเธติ ทเสฺสตุมาห- ‘ยทิปี’จฺจาทิ ฯ ตาทตฺถิยมตฺถิเยวาติ โภชนกิริยตฺถตา สโกฺกติอาทีนํ อตฺถิ เยวาติ อโตฺถ สิทฺธาเยว ‘‘ตุํตาเย’’จฺจาทินาฯ อลมตฺถวิสิเฎฺฐสุ ปริยตฺติวจเนสูปปเทสุ ธาตุโต ตุมาทโย วิหิตา ปเรหิ, ตตฺถาห ‘อลมตฺถวิสิเฎฺฐ’อิจฺจาทิ ฯ ปหุสทฺทมฺปิ อโนฺตคธํ กตฺวา ‘สมตฺถาที’ติ วุตฺตํ, ภวติสฺส สมฺภโว ‘‘ปุเพฺพกกตฺตุกาน’’นฺติ (๕-๖๓) เอตฺถ พฺยาขฺยายิสฺส เตฯ อภิมตาติ กจฺจายเนน ‘‘อรหสกฺกาทีสุ เจ’’ติ (๔-๒-๑๓) จสเทฺทน อภิมตา อิมสฺสาติ ‘กาโล โภตฺตุํ’ติอาทิโนฯ ยถา โภตฺตุมโนติอาทินา ปเรสมฺปิ อยเมว นิปฺผตฺติกฺกโมติ ทีเปติฯ อพฺยภิจารโตติ อวินาภาวโต, ภวติ โภชนํ ภาโวติ โภชนํ ภุญฺชนํ ภาโว ภวตีติ อโตฺถฯ นตุ คมิสฺสกิริยาตทตฺถาติ คมนกิริยา โภชนตฺถา น โหตีติ อโตฺถฯ อตฺถสโทฺทหยํ ปโยชนวจโน ยญฺจ ยมุทฺทิสฺส ปวตฺตติ, ตํ ตสฺส ปโยชนํ ภวติฯ นจายํ โภชนมุทฺทิสฺส คมิสฺสติ, กิญฺจรหิ การิยนฺตรํ, เกวลํ เตน นิมิเตฺตน สมฺภาวียเตฯ ยทา ตุ โภชนตฺถเมวารพฺภเต คมนกิริยา, ตทา ภวเตฺยว’คมิสฺสติ โภตฺตุ’นฺติฯ

ตุํวิสเย ณโกปิ วิหิโต ปาณินิเยหิ, ตตฺราห- ‘การโก วชติ’จฺจาทิฯ ปริหารมาห- ‘ปุเพฺพ’จฺจาทินาฯ ‘กตฺตริลฺตุ’จฺจาทินา โยยํ ณโก ตีสุปิ กาเลสุ สามเญฺญน วิหิโต, กฺริยตฺถา ยํ กฺริยายํ อุปปเท กตฺตุโน-ภิธานํ สิทฺธํ, น จาสฺส วิเสสวิหิเตน ตุํปจฺจเยน พาธา ภินฺนตฺตา, ตุํปจฺจยสฺส หิ ภาเว วิธานํ ณกสฺส ตุ กตฺตรีติฯ ปุพฺพณเกเนว สิเทฺธปิ ลฺตุวาทินิวตฺติยา โส วิเธโยฺยว, โน เจ ลฺตุวาทโยปิ สิยุนฺติ โจทกปฺปสงฺคมาสงฺกิยาห- ‘นเจว’มิจฺจาทิฯ อวคมาภาวเมว ผุฎฺยิตุมาห- ‘นหิ’จฺจาทิฯ หิ ยสฺมาตฺยเตฺถ โย เอโส วชติ โส กตฺตา, โย เอโส วชติ โส วิกฺขิโปตฺยยมโตฺถ-ตฺร คมฺยเต, น ปน เตหิ ตาทตฺถิยํ คมฺยเตติ อโตฺถฯ โจทโก ลฺตุวาทีหิ สามฺยมาปาทยิตุํ สามริสํ วุตฺตวิธิเนวาปฺปตฺติํ ณกสฺสาปฺยาห- ‘ณโกปิ’จฺจาทิฯ อคตฺถํ [อปกตฺตฺถํ (โปตฺถเก)] ยทิปิ ณเกน ตาทตฺถิยํ น คมฺยเต ปกรณโต คมฺยเตติ ณโก ภวิสฺสตีตฺยา สงฺกิย โจทโก อาห- ‘อเถ’จฺจาทิฯ ปุเพฺพจฺจาทินา วุโตฺต-ยํ ‘ณโก น วิเธโยฺย’จฺจสฺส น ปริหาโร... โสตฺตรตฺตา ยถาวุเตฺตน, กินฺตุ‘ตสฺมา เนวิ’จฺจาทินา อิมินา วุจฺจมาโนวปริหาโรติ วิญฺญาตพฺพํฯ ตเทวํลฺตุวาทีนมฺปิปตฺติโตณกลฺตุวาทีหิ ตาทตฺถิยานวคเม วินิจฺฉิเต ตาทตฺถิย วิเสเสน เตสํ สมฺภโวติ อนตฺถกํ ‘‘ณกสฺส กิริยโตฺถปปทสฺสวิธานํ ลฺตุวาทิปฎิเสธนตฺถ’’นฺติ วากฺยการวจนนฺติ สตฺถกาโร นิคมยมาห- ‘ตสฺมา’’จฺจาทิฯ ภวตุ ปกรณโตว [จาปจฺจยโภว] ตาทตฺถิยาวคโม, ตถาปิณโก ปโร วิเธโยฺยตฺยธิปฺปาเยนาห- ‘อถาปิ’จฺจาทิฯ คตตฺตํฯ ภวิสฺสติ กาเล กฺริยตฺถายํ กฺริยายมุปปเท ภาเว จ ณปฺปจฺจยาทโย วิหิตา, ตตฺราห- ‘ปากาย วชติ’จฺจาทิฯ อวิหิเตสุปิ ตาทตฺถิยา สิทฺธเมเวติ อธิปฺปาโยฯ

๖๒. ปฎิ

โสตุนาทีสุ ‘สวนํ กาตุน’อิจฺจาทินา วิคฺคโหฯ สุเตเนติ สวนนฺติ วิคฺคโหฯ

๖๓. ปุเพฺพ

เวติ นาติสมฺพชฺฌเต วิธิโน นิจฺจตฺตาฯ เอกสทฺทสฺสาเนกตฺถตฺตา วิเสเสติ ‘สขฺยาวจโนยเมกสโทฺท’ติฯ กุโตจฺจาห-‘สทฺทาน’มิจฺจาทิฯ เอกสทฺทสฺส สงฺขฺยาวจนเตฺต โยโตฺถ สมฺปชฺชเต, ตมาห ‘เอกสงฺขฺยาวจฺฉิโนฺน’ติ, ตทตฺถาติ กฺริยตฺถสฺสตฺถาฯ ยทิปิ ‘ปุพฺพํ พฺยา

ปาร’นฺติ สมุทาเย เอกเทสภูโต พฺยาปาโร นิทฺธาริยมาโนติ วุตฺตํ, ตถาปิ ปุพฺพสเทฺทน พฺยาปารวาจโก กฺริยโตฺถ วุจฺจเต อุปจารา, เตเนว ‘เตสุ โย ปุโพฺพ ตทตฺถโต กฺริยตฺถา’ติ วุตฺติยํวุตฺตํฯ นนุ จ สตฺติ การกํ, อญฺญา จ ปุพฺพกาลกิริยาย สตฺติ, อญฺญา อุตฺตร กาลกิริยาย, ตสฺมา กุโต เอกกตฺตุกตฺตมิจฺจาสงฺกิย ปฏิปาเทโนฺต อาห- ‘ยทิปิ’จฺจาทิฯ สตฺติมโต ทพฺพสฺสาติ เทวทตฺตาทิโน สตฺติมโต ทพฺพสฺสฯ ตทชฺฌาโรปาติ เอกตฺตสฺส อชฺฌาโรปาฯ เอก กตฺตุกานํ พฺยาปารานํ กมาภิธานาย ตุนาทโย วิธียมานา ภาเวเยวุปฺปนฺนา สโกฺกนฺติ กมมภิธาตุนฺติ ภาเวตฺยตฺราภิสมฺพชฺฌเตฯ

เอกกตฺตุกานนฺติ พหุวจนตฺตา ‘ภุตฺวา ปิตฺวา วชตี’ติปิ ภวติฯ ภุตฺตสฺมิเนฺตตฺถ อเนกกตฺตุกตฺตา ภุญฺชิตฺวาปิ ภวติฯ ปาณินิ ยานมิว วิสุํ วจนมนฺตเรน ตุนาทิวิธิปฺปฏิปาทยมาห- ‘มุขํ พฺยาทาย สุปฺติ’จฺจาทิฯ พฺยาทายาติ ทาธาตุสฺส วิอาปุพฺพสฺส ตฺวาปฺปจฺจเย ‘‘โปฺย วา ตฺวาสฺส สมาเส’’ติ (๕-๑๖๔) ตฺวาสฺส ปฺยาเทเส รูปํ, มุขวิวรณํ กตฺวาตฺยโตฺถ, พฺยวธายกกาลสฺสาติ พฺยาทาน สุปนานมนฺตเรโย กาโล ตสฺส, เภทานุปลกฺขณนฺติ เภทสฺสาทสฺสนํฯ เภทสฺสีนํ เกสญฺจิวิชฺชมานตฺตา’เกหีจี’ติ วุตฺตํฯ สหภาเวปีติ พฺยาทานสุปนานํ สหภาเวปิฯ วฑฺฒิตโก ภตฺตราสิฯ

อภิมตา ปาณินิยานํ, ปราย นทิยา ปพฺพโต-วโร วิเสสี ยเตติ อปฺปตฺวา นทิมฺปพฺพโต’ติ วุเตฺต นทิยา โอรภาเค ปพฺพโตติ อโตฺถฯ ภวติ, ตโต จ ปาเรภูตนทีวิสิโฏฺฐ ปพฺพโต ปตียเตฯ อวเรน ปพฺพเตน ปรา นที วิเสสียเตติ อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นทีติ วุเตฺต ปาเร นทิยา โอเร ปพฺพโตติ อโตฺถ ปตียเต, ตโต จ โอรภาเค ปพฺพตวิสิฏฺฐา นที วิญฺญายเตฯ ภวติโน สพฺพตฺถ สมฺภเว สติ เอกกตฺตุกตา ปุพฺพกาลตา ยถา คมฺย เต ตถา ทเสฺสติ ‘ปฐมํ น ปโปฺปติ’จฺจาทิฯ นิคมยติ ‘ตเทว’มิจฺจาทินาฯ

ภุตฺวา ภุตฺวา คจฺฉตีติ ปเร-ญฺญถา นิปฺผตฺติมากงฺขนฺติ ปาณินิยาทโย, ตตฺราห- ‘เอกกตฺตุกาน’มิจฺจาทิฯ อาภิกฺขญฺญาวคเม การณํ ปุจฺฉติ ‘ยเชฺชว’มิจฺจาทิฯ วุตฺตเมว ผุฏยติ ‘เยหิ’จฺจาทินาฯ เยหีติ เวยฺยากรเณหิฯ ชิวคฺคาหํ อคาหยิจฺจาโท ปเรญฺญถา ปฏิปนฺนาตทาห- ‘กมฺม’มิจฺจาทิฯ สกเงฺคติ ปาณิปาทาทิเก-ตฺตนิเยวยเวฯ ณํ ปจฺจโย อภิมโตติ สมฺพโนฺธฯ กึ ณมฺปจฺจเยนาติ อิทํ วุตฺตํ โหตีติ สมฺพโนฺธฯ อญฺญถา สิทฺธิปฺปการมาห- ‘ชีวสฺสิ’จฺจาทิฯ กึ วิสิฏฺฐนฺติ ปุจฺฉิตฺวา ชีวคฺคาเหน วิสิฏฺฐนฺติ ทเสฺสตุํ ชีวคฺคาห’นฺติ อาหฯ ชีวคฺคาหสงฺขาตํ คหณมกาสีติ อโตฺถฯ

อาขฺยาตนฺติ อคาหยีติ อาขฺยาตํ กตฺตพฺพรูปนฺติ อิมานา คหณ กิริยาย กมฺมตฺตํ โพเธติฯ ตพฺพิเสสนมฺปีติ กตฺตพฺพรูปาย คหณ กิริยาย วิเสสนมฺปิฯ ตถาภูตเมวาติ กตฺตพฺพรูปเมวฯ ตถา เจติ กิริยาวิเสสเน ทุติยาย ณมเนฺต ชาเต สติฯ ณมนฺต รูปนฺติ ณมนฺตสฺส รูปํ ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ณํปจฺจเยนิห กิญฺจิเนติ สมฺพโนฺธฯ อิเหติ อิมสฺมึ พฺยากรเณฯ กิญฺจิ ปโยชนํฯ ปจาทิโตติอาทิสเทฺทน เตหิ อวิหิตณมฺปจฺจยา คหิตาฯ

๖๔. โนฺต

โย สาธยิตุมารโทฺธ นจ นิฏฺฐมุปคโตติ โย กฏาทิสาธยิตุํ นิพฺพตฺตยิตุํ อารโทฺธ นิฏฺฐํ ปริสมตฺตึ น โจปคโต นปฺปโตฺตฯ ปวโตฺต-นุปรโตวาติ โย ปพฺพตาทิ นิจฺจปฺปวโต-อวิรโต เตเนว นิฏฺฐํ โนปคโตโสวตฺตมาโนติ วุจฺจเตติ โยชนาฯ ตพฺพิ สยกิริยาทฺวาเรนาติ ยถาวุตฺตกฏาทิวิ

สย กิริยามุเขน, อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘ยถาวุตฺตกฏาทีนํ วตฺตมานตฺตา ตพฺพิสยา กิริยาปิ วตฺตมานา เอวาติ ตํทฺวาเรน กฺริยตฺถวิเสสน’’นฺติฯ

ภุญฺชติ เทวทตฺโตติ เอตฺถ ยชฺชปิ ภุญฺชมาโน หสติ ขชฺชติ [วทติ] ปานิยํ ปิวติ, ตถาปิ ยุตฺตา วตฺตมานตา กตฺตุมิจฺฉิตสฺสารมฺภ น ปริสมตฺตตฺติ วุตฺตํ- ‘สาธยิตุมารทฺโธ น จ นิฏฺฐ มุปคโต’ติฯ ติฏฺฐนฺติ ปพฺพตาติอาทีสุ นิเจฺจสุ ปพฺพตาทีสุ ภูตานาคตานมสมฺภวา ตนฺนิเสธิโน วตฺตมานสฺสาปฺยสมฺภวา ยทีปิ กาลวิภาโค น วิญฺญายเต, ตถาปิ อารทฺธสฺส ฐานสฺสาปริสมตฺติยา วตฺตมานา เอวาติ วุตฺตํ- ‘ปวโตฺต-นุปรโต วา’ติฯ กตฺตุวิเสสเน สติ โก โทโสจฺจาห- ‘กตฺตุ วิเสสเน’จฺจาทิฯ อิหาปิ สิยา กตฺตุโน วตฺตมานตฺตา, วตฺตมานตฺต เมวาสฺส ปกาเสตุ มยนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อปฐมา สมานาธิกรเณ’’ตฺยาทีหิ (๓-๒-๑๒๔) อเนเกหิ สุเตฺตหินฺตปฺปจฺจโย ปาณินิเยหิ วิหิโตฯ

อิธ ปน สามเญฺญน วิหิตตฺตา อาห- ‘สามเญฺญนา’ติอาทิฯ สโนฺต ‘อส-ภุวิ’นฺตปฺปจฺจโยฯ ‘‘กตฺตริ โล’’ (๕-๑๘) ‘‘นฺตมานานฺติ ยิยุํสฺวาทิโลโป’’ติ (๕-๑๓๐) อการสฺส โลโปฯ ตปโนฺต ‘ตป-สนฺตาเป’ฯ ชปฺปโนฺต ‘ชปฺป=วจเน’ฯ ปฐโนฺต ‘ปฐ=อุจฺจารเณ’ ปจโนฺต ‘ปจ=ปาเก’ธารยโนฺต ‘ธร=ธารเณ’ฯ ปโยชกพฺยาปาเร ณิ, ธริตุํ ปยุญฺชมาโน ธารยโนฺตฯ ทิสฺสโนฺต ทิส ทุส=อปฺปีติยํ’’ ทิวาทีหิ ยก’’ (๕-๑๒) ยชโนฺต ‘ยช-เทวปูชายํ’ฯ อรหโนฺต ‘อรห-ปูชายํฯ ยถาจาติอาทินา อปฐมาสมานาธิกรณาทีสุ ‘สํวิชฺชมาโน วิโรจมานํ ชปฺปมาโน’จฺจาทีสุ มาโน โนฺต วิย ทฏฺฐโพฺพติ วทติฯ

๖๕. มาโน

กาลกโต อวตฺถาวิเสโส วโยฯ มาโนวาติ อิมินานฺตปฺปจฺจยาภาวมาหฯ ยุชฺฌมานา’ยุธ=สมฺปหาเร’ ‘‘ทิวาทีหิ ยก’’ (๕-๑๒) ‘‘ตวคฺควรณาน’’มิจฺจาทินา (๑-๔๘) ธสฺส โฌ’’วคฺคลเสหิ เต’’ติ (๑-๔๙) ยสฺส จฯ ‘‘จตุตฺถทุติเยเสฺวส’’นฺติอาทินา (๑-๓๕) ฌสฺส โชฯ นจฺจมานา ‘นจฺจ=นจฺจเน’ฯ

๖๗. เตสฺส

สวิสเยติ กตฺตริ ภาเว กเมฺมจฯ

๖๘. ณฺวาท

ณฺวาทโยติ ‘ณฺวาทโย’จฺจเนน สุเตฺตนฯ กติปยธาตฺวาทิปริคฺคเหนาติ ธาตโว ปกติภูตา อาที เยยํ กาลาทีนํ เต ธา ตฺวาทโย เตสํ ปริคฺคเหนาติ อโตฺถฯ กาโล วตฺตมานาทิ, การกํ กตฺตาทิ ปกํเสน นิยเมน ปจฺจโย กรียเต เอตสฺมาติ ปกติฯ กากฺริยํ อายุกาทิฯ

การิยวิเสสนฺติ อาเทสาทิการิยวิเสสํฯ การุ สิปฺปิชาติ วิเสโสฯ ตจฺฉกาทโย (ตจฺฉกกมฺม) การตนฺตวายรชกนหาปิตา ปญฺจ การโว จารุทารฺติ วตฺตมาเน กาลนิยเมนาญฺญตฺราปิ ภวิสฺสติฯ เอวํ การุอาทีสุปิฯ

๖๙. ขฉ

ขณสานนฺติ วุเตฺต ตทนฺตคฺคหณํ กถมิจฺจาห- ‘ปจฺจยคฺคหเณ’จฺจาทิฯ พฺยาขฺยาตตฺถํ, นนุ สุเตฺต เอกสฺสโรติ ปุลฺลิเงฺคน นิเทฺทโส, อาทีติ จ ตพฺพิเสสนํ, เอวํ สติ นปุํสเกน วิวรณํ กถํ ยุชฺชตีติ อาห- ‘สเทฺท’จฺจาทิ, อถ ชาคเรจฺจาโท ปุถควยเวกสฺสรสฺส ชาครสทฺทสฺส จ ปเจฺจกํ กสฺมา น ทฺวิภาโวจฺจาห- ‘เตเนเว’จฺจาทิฯ

เตเนวาติอาทีติ เอกสฺสโรจฺจสฺส วิเสสนตฺตเหตุนาวฯ อวยเวกสฺสรสฺสาติ วิเสสนสมาโส ‘อวยโว จ โส เอกสฺสโร เจ’ติฯ อถาทีหิ เอกสฺสรวิเสสนเตฺตปฺยวยเวกสฺสรสฺส กสฺมา น ทฺวิภาโวจฺจาห- ‘เอกเสฺสวาทิตฺตา’ติฯ

อิตรสฺสาติ ปฐเมกสฺสรโต-ญาสฺสาวยเวกสฺสสรสฺสฯ โทสทุฎฺฐตฺตา เนตฺถ วิเสสนสมาโสติ วตฺตุมาห- ‘เอกสฺสโรติ’จฺจาทิฯ ตถา สติ โก โทโสติ อาห- ‘เอโก เจ’จฺจาทิฯ สโรทีติ จ วุเตฺต ‘อีห-ฆฎเน’จฺจาทีนเมว สิยาฯ

นนุ จ ปจติมฺหิ เยเนวากาเรน ปจสโทฺท เอกสฺสโร เตเนว ตทวยวาปิ อจฺสโทฺท ปสโทฺท จ เอกสฺสโร, ตโตวาวยวานมฺปิ ปเจฺจกํ ทฺวิพฺพจนํ ปโปฺปติ… ทฺวิพฺพจนการิยิโน อาทิสฺส เอกสฺสรสฺส สามเญฺญน นิเทฺทสา, เอวญฺจ สมุทายสฺส ตทวยวานเญฺจกสฺสรานํ วิสุํ ทฺวิพฺพจเน กเต อนิฎฺฐมฺปโปฺปตีตีทมปากตฺตุมาห- ‘สกิํสตฺถปฺปวตฺติยา สาวยวสฺส สมุทายสฺส คหณ’นฺติฯ สกิํ สตฺถปฺปวตฺติยา เอกวารํ ทฺวิพฺพจนสุตฺตสฺส ปวตฺติยา ทฺวิพฺพจนกรเณนาติ วุตฺตํ โหติฯ

สาวยวสฺสาติ ยถาวุตฺตาวยเวหิ สห วตฺตมานสฺส น วินา เตหิฯ เอวํ มญฺญเต ‘‘ยสฺส ทฺวิพฺพจเน กรียมาเน สเพฺพสมวยวานํ คหณํ ภวติ, ตเสฺสว สมุทายสฺส ทฺวิพฺพจนํ ยุตฺตํ นาวยวานํ, เตสญฺหิ ทฺวิพฺพจเน เอกาย ทฺวิพฺพจนสุปฺปตฺติยา น สเพฺพสํ คหณํ กตํ โหติ นาวยวนฺตสฺส สมุทายสฺส จ กตนฺติ ปุน เตสํ ทฺวิพฺพจนาย สตฺถปฺปวตฺติยา ภวิตพฺพ’’นฺติฯ อุปปตฺตนฺตรมาห- ‘อถเว’จฺจาทิฯ อิห ฐาเน ทฺวิพฺพจนํ ทฺวิปฺปโยโค ทฺวิพฺพจนนฺติ เทฺว ปกฺขาฯ ตตฺร ฐาเน ทฺวิพฺพจนปเกฺข โทสทสฺสนโต ทฺวิปฺปโยโค ทฺวิพฺพจนนฺตยฺยเมว ปโกฺขพฺภุปคโตติ ทเสฺสโนฺต ปฐมนฺตาว ฐาเน ทฺวิพฺพจนปเกฺข ภาวินํ โทสมาห- ‘ปฐมเสฺสกสฺสรสฺสิ’จฺจาทิฯ ทฺวิสโทฺท สเงฺขฺยเยฺย วตฺตเตฯ

สเงฺขฺยยฺยเญฺจตฺถ สทฺทรูปมุจฺจารณํ วา, ตตฺถ อุจฺจารเณ สเงฺขฺยเยฺย ฐาเน ทฺวิพฺพจนํ น สมฺภวติ… อุจฺจารณสฺส สทฺทา(นุคต) ธมฺมตฺตาฯ สทฺทรูเป สเงฺขฺยเยฺย ฐาเน ทฺวิพฺพจนํ, ตตฺถ [ตญฺจ (โปตฺถเก)] โทโสฯ ตถา จาห- ‘รูปทฺวเย วิธียมาเน’ติฯ ตถา สติ นิวุตฺติธเมฺม ฐานี ภวตีติ ฐานิโน นิวุตฺติยา ภวิตพฺพํ, นิวุตฺติยา จ ธาตุตฺตา นิวุตฺติ, เตนาห- ‘ปกติปฺปจฺจยวิภาคาภาวโต’ติฯ เตน ปฺปจฺจเย ปเร ปกติยา วิธียมานํ การิยํ น สิยา, เตน วุตฺตํ- ‘อสฺส อิตฺตํ น สิยา’ติฯ ปิปาสติ ‘ปา=ปาเน’ฯ อิจฺฉายํ ปาตุนฺติตุมนฺตา ‘‘ตุํสฺมา’’จฺจาทินา (๕-๖๑) โสฯ ‘ปาส ปาส’ อิติ ทฺวิเตฺต ปุพฺพโต-ญฺญสฺส โลโป, ‘‘รโสฺส ปุพฺพสฺส’’ (๕-๗๔) ‘ข ฉ เสสฺวสฺสิฯ ทฺวิปฺปโยเค ตุ ทฺวิพฺพจเน นายํ โทโส สมาวิสตีติ อาห- ‘อาวุตฺติยํ ติ’จฺจาทิฯ ทฺวิธา ภูตสฺสาติธินา ธาตุเสฺสว ทฺวิธาภูตตฺตํ ทีเปติฯ

๗๐. ปโร

โยควิภาคา ‘อ ญ’อาทีสุ คมฺยเตฯ ยทิ หฺยตฺราปิ ฉฎฺฐี อภิมตา สิยา ตทา ‘‘ข ฉ ส ปโรกฺขานเมกสฺสโรทิเทฺว’’ติ เอกเมว โยคํ กเรยฺยฯ ปโรเกฺข วิหิตา อญอาทโย ธาตุโตว, นาญฺญ

โตติ ปโรกฺขาวจนสนฺนิธานา จสเทฺทน ธาตุวิหิตปฺปจฺจยาว คยฺหนฺตีติ อาห- ‘อญฺญสฺมิมฺปิ ธาตุวิหิตปฺปจฺจเย’ติฯ ยทิ ปน ภุสโตฺถ อาภิกฺขญฺญโตฺถ วา วตฺตุมิโฏฺฐ สิยา, ตทา ภูสตฺถาทีสุ จ ทฺทลฺลติจฺจาทิกํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ จงฺกมติ โมมูหจิตฺตานีติ ภุสตฺถสฺส ยุชฺชมานตฺตา ตุยาทโย ภุสเตฺถ ภวนฺติ พหุลาธิการาติ วตฺตุํ สกฺกาติฯ

๗๑. อาทิ

ปฐโม ทุติโยติ จ เทฺว เอกสฺสราฯ ตตฺถ ‘‘ขฉสานเมกสฺสโรทิ เทฺว’’ (๕-๖๙) ‘‘ปโรกฺขายํ เจ’’ติ (๕-๗๐) ปฐมเสฺสกสฺส รสฺส ทฺวิพฺพจนํ ‘อาทิสฺมา สรา’’ติ ตุ ทุติยสฺส, ตสฺมา กถมญฺญสฺสุจฺจมาเนอญฺญสฺสพาธกํสิยา ตสฺมา กเตปิทุติย ทฺวิพฺพจเนปฐมทฺวิพฺพจนํ สมฺภวเตฺววาตินปฐมทฺวิพฺพจนาปวาโท-ยํ โยโคจฺจาสงฺกิยาห- ‘ปฐเม’จฺจาทิฯ กฺริยตฺถาธิการา กฺริยตฺถานนฺติ ฉฏฺฐิยา ทุติเยเนกสฺส เรนจ สมฺพนฺธา ปฐมทฺวิพฺพจนสฺสวิธาย กมญฺญวากฺยมญฺญํ ทุติยสฺสาติ น วากฺยเภโทติ อาห- ‘เอเก’จฺจาทิฯ อสฺสาติ ‘อาทิสฺมา สรา’’ติ อสฺสโยคสฺส, ปุพฺพโยเคติ ปุเพฺพหิ ทฺวิหิ สุเตฺตหิฯ ‘‘อาทิสฺมา สรา’’ติ สรมทฺวิเตฺตนุปาทาย สามเญฺญน สทฺทรูปสฺส ทฺวิพฺพจนวิธานโต ปุเพฺพ วิย พฺยญฺชนยุตฺตเสฺสว วิธานํ ตเถวิฏฺฐตฺถตฺตาติ ปฐมทฺวิพฺพจน สมฺพนฺธิโน พฺยญฺชนสฺส ทฺวิพฺพจนพาธาตฺยวคนฺตพฺพํฯ

๗๒. นปุ

ปฏินิมิตฺตนฺติ นิมิตฺตํ นิมิตฺตํ ปติ ปฏินิมิตฺตํ, นิมิเตฺต สตีติ อโตฺถฯ

๗๓. ยถิ

ปฐเมกสฺสรสฺส ปฐมทฺวิพฺพจนํ วิสโย, ทุติเยกสฺสรสฺส ทุติยทฺวิพฺพจนํ, เตนาห- ‘ยถาวิสย’นฺติฯ ปฐม ทุติย ตติย ทฺวิพฺพจนนฺติ เอตฺถ ปฺอิติ ปฐมํ สทฺทรูปํ, ตฺติอิติ ทุติยํ, ยิสิติ ตติยํฯ

๗๖. ข ฉ

ขปฺปจฺจยาทิ กรียตีติ เสโสฯ

๘๒. ยุว

จตฺถปรตฺตาติ จตฺถสมาสา ปรภูตตฺตาฯ เตน ปเจฺจกาติ สมฺพเนฺธนฯ สมานาธิกรณเตฺตน วิเสสนนฺติ สมฺพโนฺธฯ อาจริเยน โยวิภตฺติโลเปเนว นิทฺทิฏฺฐตฺตา อาห- ‘ลุตฺตโยวิภตฺติโก วา นิเทฺทโส’ติฯ

๘๓. ลหุ

ธูปายตีติ ธูปิตา, ปจฺจยสฺสาติ ติปฺปจฺจยสฺสฯ กานุพนฺธกรณมนตฺถกํ สิยาติ ฆกฺวิกรณสฺส ปจฺจยตฺตาภาเว (ตํ) นิพนฺธนสฺส การิยสฺสาภาวา ‘น เต กานุพนฺธนาคเมสู’’ติ (๕-๘๕) ปฏิเสธา ภาโวติ กการานุพนฺธมนตฺถกํ สิยาฯ

๘๕. นเต

ปุจฺฉิยิตฺถาติ วิคฺคยฺห โตฺต, ตสฺส ‘‘ปุจฺฉาทิโต’’ติ (๕-๑๔๓) โฐฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ เอโอนมฺปฏิเสธมุเขนาติ เอโอนมฺปฏิเสธสฺส ปกตตฺตา วุตฺตํฯ จินิตพฺพนฺติอาทีสุ จียิตฺถ จียติ วาติอาทินา วิคฺคโหฯ จินิตฺนฺติอาทีสุ จินนา ยาติ(อาทินา)ฯ นนุ จ (ญิอาค)โม, น ปจฺจโยติ กถมฺปจฺจเย ‘‘ลหุสฺสุปนฺตสฺสา’’ติ (๕-๘๓) เอโอ ปโปฺปนฺติ กถเญฺจ สมฺปฏิเสโธจฺจาสงฺกิยาห- ‘ญิเสฺส’จฺจาทิฯ นนฺจาทิมฺหิ น ยุวณฺณาภิ กถเมตฺถปฺปสโงฺคติ อาห- ‘สกาปานํ กุกฺกูเณติ’จฺจาทิฯ

ปโตฺตการสฺสาติ ธุสเทฺท อุการสฺส ปโตฺตการสฺสฯ ยุวเณฺณจฺจาทินาปตฺตสฺสาติ (ตพฺพ)ตุํ ปจฺจเยสุ จ ณิโน ปตฺตสฺสฯ วา วิธานา น ญิฯ ธุนาเปตพฺพนฺติอาทิปาเฐ ญิมฺหิ อกเต ‘‘อญฺญตฺราปี’’ติ (๕-๘๗) ปฏิเสธาภาโวฯ ธุนาเปตีติ ปาเฐติมฺหิ เล จ ‘‘กฺวจิ วิกรณาน’’นฺติ (๕-๑๖๑) วิกรณโลเป จ เอกาโรฯ อสติ นาคเม ‘‘ยุวเณฺณ’’จฺจาทินา เอตฺตํ สิยา ตมฺปินาคเม อุปนฺตตฺตา เนตฺยธิปฺปาเยนาห- ‘ตถาปิ’จฺจาทิฯ ปกฺขนฺตรมาห- ‘นาคเม’จฺจาทิฯ

๘๗. อญฺญ

สม ทม-อุปสเมฯ สเมตีติ สมโก, ทเมตีติ ทมโก, ชน-ชนเน, ชเนตีติ ชนโก พธ=พนฺธเน, พธตีติ พธโกฯ

๙๒. ปทา

นิปชฺชติ นิปชฺชนํฯ ปมชฺชเต ปมชฺชิตพฺพํฯ ปมชฺชนาย ปมชฺชิตุํฯ ปมชฺชติ ปมชฺชนํฯ

๙๓. มํวา

รุนฺธิตุนฺติอาทีสุ โรธนายาติ วิคฺคโหฯ

๙๔. กฺวิมฺหิ

นนุ กิมตฺถมนฺตคฺคหณํ ยโต ‘‘กฺวิมฺหิ โลโป-นฺตพฺยญฺชนสฺสา’’ติ วุตฺตํ, ‘‘ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา’’ติ (๑-๑๗) อนฺตเสฺสว โลโป สิยาติ โจทนํ มนสิ นิธาย ตคฺคหเณ ปโยชนํ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘อนฺตคฺคหณ’มิจฺจาทิฯ โลปวิธีสูติ (วีอาทิโลปวิธีสุ, ฉฏฺฐี นิทฺทิฏฺฐนฺติ) ‘‘วีมนฺตุ วนฺตู’’นฺติ (๔-๑๓๘) ฉฏฺฐีนิทฺทิฏฺฐํฯ ภทนฺตวิธิจริตตฺตพฺยาปารํ [ตทนฺตวิธิจิรเภทนาจฺจนพฺยาปารํ (โปตฺถเก)] นิสฺสายาห- ‘ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา’’ตี พฺยาปารา’ติฯ อนฺตสฺสาติ วีอาทีนมีการาทิโนฯ อญฺญถาติ สพฺพาปหาริโลปญฺญาปนาภาเวฯ อนตฺถกํ สิยา ‘‘ฉฏฺฐิยนฺตสฺสา’’ติมสฺส พฺยาปารสมฺภาวาฯ อิทานิ ฉฏฺฐีนิทฺทิฏฺฐานํ วิเสเสน วตฺตุมิจฺฉิตฺตํ อนฺตเสฺสว โลปปตฺติโทสํ ทเสฺสตุมาห- ‘ตทเนฺต’จฺจาทิฯ

๑๐๑. ปร

อถ ทฺวิเตฺตติ กถมวสียเต สเทฺท อภาเวติอาห- ‘ปร’อิจฺจาทิฯ อนนฺตรสฺเตฺต ‘‘ปริปจฺจสโม หี’’ติ วุตฺตตฺตา ตโต ปรสฺสาติ กินฺนาวสียตีติ โจทน มุพฺภาวิย ตทยุตฺตตํ ทเสฺสตุมาห- ‘นนุเจ’จฺจาทิฯ

๑๐๓. ธาสฺส

อปจฺจุรปฺปโยคตฺตาติ อพหุปฺปโยคตฺตาฯ

๑๐๔. กิมฺหิ

โกฺต ทูสิธาตุโต ทูสยตีติ อเตฺถฯ

๑๐๖. มุห

‘‘วเณฺณ ยนฺตํ ตทาโท’’ติ ปริภาสาย อยมโตฺถ ‘‘วเณฺณ ปเร ยํ การิยํ ตํ ตทาโท ตสฺมิํ วเณฺณ อาทิภูเต โหตี’’ติ เตติ ตกาเร ปเรฯ

๑๐๗. วห

เตเตฺววาติ วตฺวา ปจฺจุทาหรณํ ทเสฺสติ ‘วุยฺหตี’ติฯ วุตฺติวจนํ มุลฺลิงฺคิย อตฺถํ วทติ ‘อุสฺสา’ติอาทิฯ

๑๐๘.

นิธียิตฺถาติ วิคฺคโหฯ

๑๐๙. คมา

รานนฺติ วุเตฺต ‘รา-อาทาเน’อิจฺจสฺส คหณมฺปิ วิญฺญาเยยฺยาติ อาห- ‘ราน’นฺติอาทิฯ

๑๑๐. วจา

สุเตฺต ‘วสฺสา’ติ สสฺสโรว คยฺหตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘วสฺสาติ หี’ติอาทิฯ

๑๑๒. วทฺธ

วตฺต=วตฺตเนตีมสฺมา ตฺติปฺปจฺจเย วา อุกาโร น วิหิโตติ อาสเยน ‘กถ’มิจฺจาทิ วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘วตฺตวตฺตเนติ’จฺจาทิฯ วุตฺติมเตฺตติ นิปาตนาติ ‘‘สพฺพาทโย วุตฺติมเตฺต’’ เตตฺถ (๓-๖๙) ‘วุตฺติมเตฺต’ติ นิปาตนาฯ ฐา=คตินิวตฺติยนฺติ เอตฺถ ‘คตินิวตฺติย’นฺติ นิปาตนา ปเกฺข อุกาโร น โหติ, เตนาห- ‘วตฺตี’ติอาทิฯ วตฺตนํ วุตฺติ วตฺติฯ

๑๑๓. ยช

กสฺส สพฺพสฺสาติ อาห- ‘ย อการาน’นฺติฯ

๑๑๕. คาปา

พฺยตฺตินิเทฺทเสนาติ อิมินา ชาตินิเทฺทสสฺสานิสฺสิตตฺตํ ทเสฺสติฯ อีเสฺสจฺจาทินา วุตฺติ คนฺถสฺสาธิปฺปายํ วิวรติฯ

๑๑๗. สาส

สตฺถํ ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) รโสฺสฯ

๑๒๐. ญา

‘‘โนฺต กตฺตริ วตฺตมาเน’’ติ (๕-๖๔) โนฺตติ สมฺพโนฺธฯ

๑๒๑. สกา

กุกฺปฺปจฺจเย อนฺตกกาโร กุปฺปจฺจเย อาทิกกาโร อนฺตาวยวโตฺถฯ

๑๒๒. นีโต

นาญฺญตฺรจยาทีสูติ นิจฺฉยโต-เญฺญสุ [อญฺญสฺมึ] จยาทีสฺวเตฺถสุ โฉ น ภวตีติ อโตฺถฯ

๑๒๓. ชร

อีมฺหิ ชสเทฺท อการสฺส โลโป, เล ตุ ชีราปยติฯ ตสฺสาติกฺยสฺสฯ

๑๒๔. ทิสสฺส

ทิฏฺฐิ ทสฺสนํ, ทสฺสนาย ทฏฺฐุํฯ ‘‘สรมฺหา เทฺว’’ติ (๑-๓๔) ทฺวิเตฺต ทุทฺทโสฯ ‘‘อา อี’’จฺจาทินา (๖-๓๓) อีสฺส รโสฺส (อทฺทกฺขิ)ฯ ทกฺขิสฺสติ ‘‘ภวิสฺสติ สฺสติ’’จฺจาทินา, (๖-๒) สฺสติฯ

๑๒๕. สมา

วาทสฺสเรติ วิกเปฺปน ทการสฺส ราเทเสฯ

๑๒๗. อน

ทสฺสาตฺยนนุวตฺตมาเนปิ ทเสฺสว ปโปฺปติ วจนพเลนาติ ทเสฺสตุํ ปกฺขนฺตรมาห- ‘อาทิสฺสา’ติอาทิฯ อนฆณฺสุ ปเรสุ อาปรีหิ ทสฺสานิยเมน โพฺจาสงฺกิย เนวํ, ยถากฺกมเมว นิสฺสิโตติ ทเสฺสตุมาห- ‘อนฆณฺสุ’จฺจาทิฯ อาปรสฺสาติ อาการโต ปรสฺส ทสฺสฯ

๑๒๘. อตฺยา

วุตฺติยํ เอตสฺมึ วิสเยติ เอตฺถ เอตสฺมินฺติ ตฺยาทินฺตวชฺชิตปจฺจย วิสเยติ อโตฺถฯ วิญฺญายมานตฺตา ญาปิโต โหตีติ คมฺยเตฯ น ญาปกโตติ อิมินา อิทํ ทเสฺสติ ‘‘กิญฺจิ วจนานุสารโต วิญฺญายมานตามเตฺตน ญาปียเต กิญฺจิ ญาปเกน, อสฺมิมฺปเกฺข วุตฺตานุสารโต กตฺถจิ กสฺสจิ ธาตุโน อปฺปโยโค วิญฺญาปียตี’’ติฯ ปกฺขนฺตรมาห- ‘ญาปกตฺตาเยว วา’ติอาทิฯ สมเตฺถติ ตถาหิจฺจาทินาฯ อสสฺสาปฺปโยโคติ อสธาตุสฺส กิสฺมิญฺจิ ตพฺพาทิเก ปจฺจเย ปเร ภวิตพฺพนฺติ อาทีนมปฺปโยโคติ อโตฺถฯ

วินาปิ สุตฺตนฺติ ‘‘อตฺยาที’’ติอาทิกํ สุตฺตํ วินาปิฯ เอวํ มญฺญเต ‘‘อสสฺส ภูอาเทเสน สาธียมานํ สพฺพมิฏฺฐํ พหุลาธิการโต ภูธาตุนาว สิชฺฌติ วินาปิ ภูอาเทสสุตฺตนฺตรนฺติ กตฺถจิ กสฺสจิ อปฺปโยคสฺส ญาปกตฺตมฺปิสฺส ยุชฺชติ อญฺญตฺถ กรียมานมิหาปิ อตฺถวนฺตํ สิยา’’ติฯ

เยติ ธาตุปฺปโยคา ยสฺมินฺติ วิสเย, ปาติสฺสาติ ‘ปา-รกฺขเณ’ตีมสฺส, นปฺปโยโค ปายยติ ปายยิตพฺพนฺติอาทิปฺปโยโค น โหตีติฯ เอวมุปริปิ ยถาโยคํ เญยฺยํฯ พฺรูสฺสาติ ‘พฺรู=วจเน’อิจฺจสฺสฯ อทิสฺสาติ ‘อท-ภกฺขเณ’อิจฺจสฺสฯ อีอาทีติ ภูเต อีอาทิฯ เอติสฺส จ อีอาทีสูติ สมฺพนฺโธฯ

อวโพเธ เอติสฺส ณิเสสุ จ อีอาทีสุ จ, อเชฺฌเน เอติสฺส ปโรกฺขาสุ จ ณิเสสุ จ อีอาทีสุ จาติ โยเชตพฺพํฯ สพฺพตฺถ นปฺปโยโคติ โยเชตฺวา อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ พหุลํวิธานโต ญาตพฺพาติ โยชนาฯ ยกฺวิกรเณน นิเทฺทสา ‘อส-เกฺขปเนตี มสฺสา’ติ วุตฺตํ, ตทาห- ‘อสสฺสา’ติ อาทิฯ

๑๒๙. ออา

สฺสาติ ชาตินิเทฺทโสติ อาห- ‘สฺสอิติ’จฺจาทิฯ

๑๓๐. นฺต

ปุพฺพสรโลเป รูปสฺส สมานตฺตา อนฺตินา อนฺตุ จ คหิโตติ ‘สนฺติ สนฺตู’ติ อุทาหรณทฺวยํ ทสฺสิตํฯ

๑๓๑. ปาทิ

เต จ ปาทโย โชเตนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ อนฺวยพฺยติเรเกหิ กิริยา ยทิปิ ธาตุนาว วุจฺจตีติ สมฺพนฺโธฯ กิํ วิสิฏฺฐา กิริเย จฺจาห- ‘สามญฺญภูตา วิสิฏฺฐา วา’ติฯ โส วิเสโสติ เยน วิเสเสน วิสิฏฺฐา กิริยา ธาตุนาว วุจฺจติ โส วิเสโสฯ วาจก เภทโตติ สามญฺญาย จ กิริยาย วิสิฏฺฐาย จ วาจกานํ ธาตูนํ เภทโต เตนาปีติ กจฺจาเนนาปิฯ สณฺฐานํ สณฺฐิติฯ

๑๔๑. กส

กิฏฺฐมทตีติ กิฏฺฐาโท, กิฏฺฐสเทฺทนุปจารโต กสิตฏฺฐาเน อุฏฺฐิต สสฺสํ วุจฺจติฯ

๑๔๒. ธโสฺต

ฐสฺสาภาวตฺตํ นิปฺปจฺจเนฺตติ อชฺฌาหาโรฯ

๑๔๔. สาส

อนุสาสียิตฺถาติ อนุสิโฏฺฐ กเมฺม โกฺต ‘‘สา สสฺส สิสฺวา’’ (๕-๑๑๗) สาสนาย สาสิตุํฯ

๑๔๗. พห

อถ พหสฺสาติ ฒาเทสสมฺพเนฺธ ฉฏฺฐี กสฺมา น วิญฺญายเตติ อาห- ‘พหสฺสา’ติอาทิฯ ฒโยคปเชฺชนาติ ฒกาเรน สห โยคปเชฺชน เอกีภาเวนาติ อโตฺถฯ

๑๔๘. รุหา

โฬ้จาติ วุตฺตตฺตาติ เอวํ มญฺญเต ‘‘ยทายํ ปจฺจยาเทโส สิยา ตทา เอเต สมาเสเน-กโต นิทฺทิเสยฺยา’’ติ, เตนาห- ‘หฬ้าติ วเทยฺยา’ติฯ

๑๔๙. มุหา

มุโทฺธติ ‘‘โธ เหเตหี’’ติ (๕-๑๔๕) ตสฺส โธฯ

๑๕๐. ภิทา

อิมสฺสาติ ‘ปี-ตปฺปเน’ตีมสฺส, อิหาติ อิมสฺมึ ฐาเนฯ ปีนยีติ ถูโล อโหสีติ อโตฺถ สูยีติ อิติ สโทฺท อาทฺยโตฺถ, เตน อทียิ อฑียิ อลียิ อลูยีติเม สงฺคยฺหนฺติฯ ยาว กฺติคฺคหณาติ ‘‘โลโป วฑฺฒมากฺติสฺสา’’ติ (๕-๑๕๘) กฺติวจนาวธิฯ

๑๕๑. ทาตฺวี

อทียิตฺถาติ ทิโนฺน, อททีติ ทินฺนวาฯ

๑๕๒. กิรา

อกิรี, อกิรียิตฺถาติ วา กิโณฺณ, อกิรีติ กิณฺณวาฯ อปุรี ปุรียิตฺถาติ ปุโณฺณ, อปุรีติ ปุณฺณ วาฯ อขิยีติ ขีโณ ขีณวาฯ

๑๕๓. ตรา

อตรี, อชีรีติ กเมน วิคฺคโหฯ จียิตฺถาติ จิโณฺณ, จินีติ จิณฺณวาฯ

๑๕๗. มุจา

อสกฺขีติ สโตฺต สตฺตวาฯ ‘สช=สเงฺค’ตี มสฺสาปิ สโตฺต สตฺตวาติ โหติฯ

๑๕๘. โลโป

วฑฺฒนํ วฑฺฒิฯ

๑๕๙. กฺวิ

อภิภวตีติ อภิภูฯ

๑๖๒. มาน

มสฺส โลโปติ สมฺพโนฺธฯ

๑๖๓. ญฺญิล

คเหตฺวา ‘คห-อุปาทาเน’คหณํ กตฺวา คเหตฺวาฯ

๑๖๔. โปฺย

โอสฺสฏฺฐานุพนฺธสฺสาติ ปริจฺจตฺตานุพนฺธสฺส ฯ ยการมตฺตสฺส นิวตฺตนโตฺถติ วิเสสนโตฺถตีมสฺส อธิปฺปายตฺถมาหฯ ตถาหิ วิเสสนํ เกวลยการโต วิสุํ กรณํ อโตฺถ ยสฺสาติ อญฺญ ปทเตฺถ สติ เกวลยการสฺส นิวตฺตนํ วิญฺญายเตฯ ยการมเตฺต คหิเต โก โทโสติ อาห- ‘โย วา ตฺวาสฺส สมาเสติหี’ติอาทิฯ ปตฺวาติ ‘ปต ปถ=คมเน, ปท=คมเน’อิจฺจสฺส วาฯ

๑๖๕. ตฺุ

ตโยปีติ ตฺุยาน รจฺจาฯ

๑๖๙. ทิสา

นาปฺปเกฺกติ น อปฺปเตฺต ปเตฺตเยวาติ อโตฺถฯ ญาปกาโลโปติ “ติตาลีสา”ติ (๑-๑) ญาปกโตเยว กฺตฺวาปฺปจฺจยสฺส โย วกาโร ตสฺส โลโปติ อโตฺถฯ

๑๗๑. รา น

นนฺ นสฺสาติ วุเตฺต ปจฺจยนการสฺสาติ กถํ วิญฺญายตีติ อาห- ‘นสฺสา’ติอาทิ,นฺตมานตฺยาทีนํ ปจฺจยานํ นสฺส “นนฺตมานตฺยาทีน”นฺติ (๕-๑๗๒) ณตฺตปฏิเสธา วิญฺญายติ ปกรณโตติ [ปกาโรติ (โปตฺถเก)] อาห- ‘ปจฺจยนกาโรวา’ติฯ

๑๗๓. คม

อิจฺฉียเตติ อิจฺฉิตพฺพํฯ เอสนํ อิจฺฉาฯ อิจฺฉียิตฺถาติ อิจฺฉิตํ, อาสนมาสิตพฺพํฯ อาสนายอจฺฉิตฺํฯ “พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา”ติ (๑-๓๓) รโสฺสฯ

๑๗๗. กร

อมานปรจฺฉกฺกเตฺต กุรฺอาเทเสน โนทาหฏํฯ กราโนติ “มานสฺสมสฺสา”ติ (๕-๑๖) มโลโปฯ กสฺมา นฺตปฺพฺพณเกฺกสฺ กุรฺ อาเทเสน โนทาหฏนฺติ อาห- ‘ววตฺถิเต’จฺจาทิฯ

๑๗๙. โณ

นิคฺคหีตสฺสาติ “มญฺจรฺธาทีน”นฺติ (๕-๑๙) กตนิคฺคหีตสฺสฯ คหณียํ คณฺหิตพฺพํฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฏีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

ปญฺจมกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฉฎฺฐกณฺฑ

๑. วตฺต

ตทตฺถเสฺสวาติ ตสฺส กฺริยตฺถสฺสฯ โย กิริยาสงฺขาโต อโตฺต ตเสฺสวฯ เอเตน อาธารเมตํ กฺริยตฺถสฺสาติ ญาเปติฯ นหิจฺจาทินา ตทตฺถเสฺสว วิเสสเน การณมาหฯ สุตฺตํวินาติปเรสํวิย สุตฺตํ วินาฯ ตาปิ วตฺตมาเนเยว ภวิสฺสนฺตีติ อิมินา วตฺตุมิฏฺฐตฺตาติ เอตฺถ เสสวจนมวโพเธติฯ เอวกาเรนา (ติ วตฺตมานเสฺสวาติ เอตฺถ เอวสเทฺทนฯ) ตพฺพิวจฺฉาติ วตฺตมานวจนิจฺฉาฯ

ตํสมีปสฺสาติ เอตฺถ ตสเทฺทน มหากสฺสปสฺส สุภทฺทวจนานุสฺสรณสงฺขาโต มรณปฺปตฺติเหตุ ทุกฺขานุภวสงฺขาโต จ กิริยาวิเสโส ปริคฺคหิโต, เต วา วตฺตมานกิริยาวิเสสาติ เตสมฺภินฺนมาสนฺนานิ กเมน อธมฺมทีปนมรณานิ, เตนาห-ทีปน มรณานมาสนฺนตฺตา’ติฯ เอวํ มญฺญเต ‘‘ตกฺกาลวตฺตมานกิริยาวิเสสสฺส ทีปนมรณสงฺขาตํ ตํสมีปตาวิปิ กิรยนฺตรํ วตฺตมานคฺคหเณน ตํสามีปฺยํ คยฺหติ, ยถา (คงฺคาสมีโป) เทโส คงฺคาติ วุจฺจติ ตโต ‘คงฺคายํ คาโว’ติ สิยา’’ติฯ ปฺเร อิจฺจาทินา ปกฺขนฺตรํ วิรจิตํ วุตฺติกาเรน, ตทุปทเสฺสตุํ มุขยติ ‘สภาวโต’ อิจฺจาทิฯ

กิริยากาโลติ วตฺตมานกิริยากาโลฯ อวสิสฺสตีติ ปุเรปุราสเทฺทหิ ทีปิตอนาคตกาลโต อวสิสฺสติฯ กิริยา กาเลติ ทีปนมรณกิริยากาเลฯ ตสฺสาติ ทีปนมรณสฺสฯ วตฺตมานตฺตาติ เอตฺถ วตฺตมาเนเยว ภวิสฺสนฺตีติ เสโสฯ อเนนาติ ปุเรจฺจาทิวุตฺติวจเนนฯ ปุเรปุราสเทฺทหิ อนาคตกาลาวคเม สติ ทิปฺปติ มรตีติ เอตฺถ ทีปนมรณกิริยากาโล มุเขฺย ตทา วตฺตตีติอาห- ‘มุขฺยํ วตฺตมานตฺตมาเห’ติฯ ปุน ปกฺขนฺตรมุปนีตํ กาเลจฺจาทินา วุตฺติกาเรน, ตมุปทเสฺสตุํ มุขมาวตฺตยติ ‘อนาคเต’จฺจาทิฯ

วุตฺติยํ กาลพฺยตฺตโยติ กาลาติวตฺตนํ, วตฺตมานกาลาติกฺกเมน อนาคตกาเลปิ พาหุลกาตฺยาทโย โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ตเทว สมเตฺถติ ‘ภวเนฺตว’อิจฺจาทินาฯ ตฺยาทโยตีมินา สเพฺพสํ อาขฺยาติกานํ คหณํฯ ลสฺส ทีโฆติ สมฺพโนฺธฯ คจฺฉตีติ สกฺกสฺส สหภาวํ คมิสฺสตีติ อโตฺถฯ

๓. นาเม

ปฏิชานิสฺสนฺตีติ วตฺตมาเน อนาคตวจนํ, ปฏิชานนฺตีติ อโตฺถฯ อิตรมฺปน ภูเต ภวิสฺสตีติ อาสิ, กริสฺสตีติ อกริ, เจเต สุสฺสีติ เจติตา อสิ, ภุญฺชิสฺสสีติ ภุญฺชิตา อสิฯ อโนกปฺปนา อสฺสทฺธาฯ อมริสนํ อกฺขมาฯ อิมินาวาติ อตฺถิวจเน อุปฺปเท โกธา สทฺธาสุ คมฺมมาเนสฺว-สตีปิ วจนนฺตเร อิมินาว สามญฺญวจเนน สิทฺธนฺติ อโตฺถฯ ครหาวมาติ ตสฺส เหตุวจนํฯ ตถาหิจฺจาทินา ครหาวคมเมว สมเตฺถติฯ อตฺถินาม อีทิสนฺติ [อตฺถินามาติ (โปตฺถเก)] อาภิโทสิกสฺส กุมฺมาสสฺส ปริภุญฺชนํ วิชฺชเต นามาติ อโตฺถฯ วิชฺชมานมฺปิ ตํ อสทฺทหโนฺต อมริสโนฺต เอวํ วทติฯ นตฺถีติ มเญฺญติ อธิปฺปาโย, เตนาห- ‘ปจฺจกฺขมฺปี’ติ [อีทิสมฺปีติ] อาทิฯ โยปีติ สทฺทสฺส โสปีติ ตสเทฺทน สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ อตฺถีติ วิชฺชมานเตฺถติ วุตฺตวิชฺชมานโตฺถ วกฺขมานปกฺขตฺตเยปิ ทฏฺฐโพฺพฯ

นนุ อตฺถินาม ตาตาติ เอตฺตเก วุเตฺต ปฐโม อตฺถินฺโขจฺจาทิโก นิสีทิตฺวาติ สทฺทปริยโนฺต จ, ทุติโย อตฺถินฺโขจฺจาทิโก นิสีทิตฺวาติ สทฺทปริยโนฺต จ ตติโย อตฺถิมเญฺญจฺจาทิโก ชิคุจฺฉเนยฺยนฺติ สทฺทปริยโนฺต จ วจนปฺปพโนฺธ กถํ ลพฺภตีติ มนสิ นิธายาห- ‘โสปนา’ติอาทิฯ

อิมินาติ ‘อตฺถิเยวิหาปิ นินฺทาวคโม’ติ วจเนนฯ ฐานโภชเน ครหตีติ สมฺพนฺโธฯ วุตฺตํ สกฺกตานุสาเรนฯ นิสฺสายนิสฺสายาติ ยตฺถ ภควา นิสีทิตฺวา ตํ ฐานํ นิสฺสาย นิสฺสายฯ

๔. ภูเต

กิริยารูเปติ กิริยาสภาเว, เอวมญฺญตฺราปีติ อคมิ อคมิตฺถาตีเมหิ อญฺญตฺร อคมุํ อิจฺจาทิเก อคโมจฺจาทิเก จฯ อนฺทรา อโลมิกาติ สนฺตมปฺยุทราทิกํ มหตฺตาภาวปฏิปาทนาย พหุตฺตา ภาวปฏิปาทนาย จ น วตฺตุมิจฺฉียเตฯ

๕. อน

อญฺญปทตฺถวุตฺติยาติ วุตฺตมญฺญปทตฺถํ ทเสฺสติ ‘วกฺขมานลกฺขโณ’จฺจาทินาฯ วกฺขมานลกฺขโณติวุตฺติกาเรน ‘‘อาญายฺยา’’จฺจาทินา วกฺขมานลกฺขโณฯ อโนฺตกตฺวาติ อิมินา อาสทฺทสฺสาภิวิธิมฺหิ ปวตฺติมาหฯ อหรุภยตฑฺฒรตฺตํ วาติ เอตฺถ วาสโทฺท ปกฺขนฺตเรฯ อฑฺฒรตฺตสเทฺทน รตฺติยา จตฺโตฺถ ภาโค-ตฺร วตฺตุมิโฏฺฐ, อโห จ ตสฺส อฑฺฒรตฺตญฺจาติ อโตฺถฯ อิมสฺสาธิปฺปายตฺถมาห- ‘อตีเตจฺจาทิฯ อุภยตฺถ อธิปฺปายํ วิวรติ‘อย’มิจฺจาทินาฯ ปญฺจยาโมติ อตีตาย รตฺติยา ปจฺฉิมปญฺจจตฺตาลีสวินาฑิกาธิกฆฏิกาตฺตยํ อนาคตาย ปุริมปญฺจจตฺตาลีสวินาฑิกาธิกฆฏิกตฺถยเญฺจติ อฑฺฒาธิกสตฺตฆฏิกาปริมาโณ เอโก ยาโม อหสฺส จตฺตาโรติ ปญฺจ ยามา ปหารา อสฺสาติ ปญฺจยาโมฯ

คตายปจฺฉิโม ยาโม, ปจฺฉิมทฺธมิมสฺส วา;
ปหาโร-นาคตายาที, ตทฺทฺธมปิ วา ตถาฯ

วุตฺตกาลาวธิ มโชฺฌ, กาโล โส-ชฺชตโน มโต;
ตนฺนิเสเธน โยตฺวโญฺญ, โส-นชฺชตโน มโตฯ

อคมตฺถาติอาทีสุ ออีสฺสอาทีนํ สมฺพนฺธิพฺยญฺชนสฺสาภาวา น อิญฺฯ พฺยามิเสฺสปีติ อชฺชตนมิเสฺสปิ ภูเตฯ นญฺสมาสนิสฺสเย พฺยามิเสฺส ยถา ปโปฺปตีติ ทเสฺสโนฺต อาห- ‘ปริยุทาเสตาเว’จฺจาทิฯ

อชฺชตนนิสฺสโยติ พฺยามิเสฺส อชฺชตนภาคีนิสฺสโยฯ อตฺถุติ ปเญฺห ตุ ตทญฺญนิสฺสโยติ พฺยามิเสฺสเยว ตโต อชฺชตนโต อิตรานชฺชตน นิสฺสโย อญฺญตฺราติ พฺยามิสฺสโต อญฺญตฺร ภูตกาเลฯ ปสโงฺคติ อา ญฺอาทีนํ ปสโงฺคฯ อชฺชหิโยฺยวาติ พฺยามิสฺสตาทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ

๖. ปโร

สมาโสติ ฉฏฺฐีสมาโส การกสมาโส วาฯ นิปาตนตา จาสฺส วิเสสโตติฯ เอตญฺจาติ ปโรเกฺขติ เอตญฺจฯ กฺริยตฺถสฺส อุปาธิ วิเสสนํ กฺริยโตฺถปาธิ, ตสฺส กฺริยโตฺถปาธิโน ภูตา นชฺชตนสฺส สาธนทฺวาเรน วิเสสนํ, น ตูชฺกํตฺยโตฺถฯ กสฺมา โนชฺกํ วิเสสนํ ตฺยาห ‘พฺยวเจฺฉชฺชาภาวา’ติฯ ตเมว ผุฏฺฐยิตฺมาห- ‘ตถาหิ’จฺจาทิฯ

สาธิยมานาติ อิมินา ธาตฺวตฺถสฺสาปรินิปฺผนฺนตํ โพเธติฯ เต สนฺติ อินฺทฺริยานํฯ สโนฺต วิชฺชมาโน วิสโย เยสํ อินฺทฺริยานํ เต สมฺภาโว ตตฺตํ, ตสฺมาฯ เนติ ปฏิเสเธ, สาธนทฺวาเรน วิเสสนเตฺต พฺยวเจฺฉชฺชสพฺภาวา ยถาวุตฺตโทโส น ภวตีติ อโตฺถฯ โทสา ภาวเมว ทเสฺสตุ

มาห- ‘ยสฺสิ’จฺจาทิฯ ยสฺสาติ ธาตฺวตฺถสฺสฯ ตตฺถาติ ตสฺมึ อปฺปจฺจเกฺข ธาตฺวเตฺถฯ การกานํ สตฺติสภาวตฺตา สาปิ อปจฺจกฺขา วาติ โจเทติ นนฺเจจฺจาทินาฯ อสโตฺตติ อสมโตฺถฯ

อตฺตานาม อตฺตโน ปจฺจโกฺขติ ตพฺพิสเย อมฺหการกสฺส วิธานมยุตฺตนฺติ มนสิ นิธาย ยํ วุตฺตํ วุตฺติกาเรน, ตมุปฺปทเสฺสตุมาห- ‘นนฺเจ’จฺจาทิฯ อตฺตโพธนียาปิ หิ กิริยา ยทา จิตฺตวิเกฺขปโต โนปลกฺขียเต, ตทายํ ปโรกฺขา ภวติ, เตนุตฺตมวิสเยปิ ปโรกฺขภาโว ตสฺสา ภวเตฺววฯ ชาครโตปิ ยทา มทา มโนพฺยาตงฺคโต อนุปลทฺธิ, ตทาปิ ภวเตฺยเวติ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ พฺยาสตฺตวจนํฯ อภินิพฺพตฺติกาเลติ กิริยา นิพฺพตฺติกาเล, ‘สุโตฺต-หํ กิํ วิลลาป, มโตฺต-หํ กิํวิลลาเป’ติ อิทมโตฺรทาหรณํฯ จิตฺต จิเกฺขปวิสยปฺปทสฺสนาเยตฺถ สุตฺตวจนํฯ

๗. เอยฺยา

เอยฺยาโทตีมินา เอยฺยาทฺยโตฺถ คหิโตติ โพเธตุํ เยเนจฺจาทิกํ วุตฺตํฯ นิมิตฺตสทฺทาเปกฺขาย ตนฺติ วตฺตเพฺพ วิสยสทฺทาเปกฺขายโสติ วุตฺตํฯ เตสนฺติ เอยฺยาทีนํฯ วิสยํ ทเสฺสติ ‘เหตุผเลสฺวิจฺจาทิโก’ติฯ อาทิสเทฺทน ปญฺหปตฺถนาทโย คหิตาฯ อถาตฺร กฺริยคฺคหณาภาเว กฺริยาติปตฺติยนฺติ กถํ ลพฺภติจฺจาห- ‘กฺริยาติ ปตฺติย’นฺติ อาทิฯ กฺริยาติปตฺติยนฺติ วิวรณํ กตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

อภิเธยฺยทฺวาเรนาติ กิริยาสงฺขาตอตฺถมุเขน, ปกตกฺริยตฺถ วิเสสนตฺตาติ กฺริยตฺถาธิการโต อธิกตสฺส ธาตุสฺส วิเสสนตฺตาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘อติปตฺติยนฺติ อธิกตกฺริยตฺถวิเสสนํ, วิเสสนญฺจ โหนฺตํ โนชฺกํ ภวิตุมรหติ กิญฺจรหิ อภิเธยฺยทฺวาเรน, ตถาหิ อติปตนํ นาม กฺริยาย โหติ, น กฺริยตฺถสฺส อยฺชฺชนโต, ตสฺมา อติปตฺติยนฺติวุเตฺตกฺริยาติปตฺติ ยนฺติ อิทํ กฺริยตฺถวิเสสนํ โหนฺตํ อภิเธยฺยทฺวาเรน โหตีติ กฺริยาติปตฺติยนฺติ วิวรณํ กต’’นฺติฯ วิธุรปฺปจฺจโยปนิปาตโตติ วิรุทฺธปฺปจฺจยสมวายาติ อโตฺถฯ

การณเวกลฺลโตวาติ เหตุมโต ผลสฺส โย เหตุ ตสฺส วิกลเตฺตนฯ ตเตฺรตีมสฺส อโตฺถ วตฺตมานวิสเยติฯ กฺริยาติปตฺติยนฺติ ภูตาทิ กฺริยาติปตฺติยํฯ ลิงฺคโตติ นิมิเตฺตนฯ คมเกน ลิเงฺคน คมฺมายาติปตฺติยา พุชฺฌนกาลํ วตฺตมาโน กาโล น ติฏฺฐติ อติกฺกมตีติ อาห- ‘วตฺตมานตายพฺยติกฺกมา’ติฯ ตเทว ผุฏยติ ‘สมกาล’นฺติอาทินาฯ สมกาลนฺติ เอกกฺขเณฯ วตฺตมานสฺส กฺริยาติปตฺยสมฺภวา ตทวสิฏฺฐาตีตานาคเตเสฺวยฺยาทีนมฺภาโว (อญฺญถา) นุปปตฺติยาติ วุตฺตํ วุตฺติยํ ‘สามตฺถิยาติอาทิฯ

ลิเงฺคนาติ เอตฺถ ปุเพฺพ ทกฺขิเณน คมเน สติ สกฏิสฺสาปริยา ภวนทสฺสนํ ทกฺขิเณน คมนสฺส สกฏาปริยาภวนเหตุเตฺต ลิงฺคํ, ทกฺขิเณน คมนสฺสาติปตฺติยา อญฺญโต คมนาทิ ลิงฺคํฯ สกฏา กิริยาภวนาติปตฺติยา สกเฏ ครุภาราโรปนาทิ ลิงฺคํฯ ปฐมวเย อรหตฺตภวนํ ตํเหตุภูตญฺจ ปพฺพชฺชํ ปเรสํ ปฐมวเย ปพฺพชฺชานิมิตฺตารหตฺตปฺปตฺติลิเงฺคน วิญฺญาย ปพฺพชฺชายาติปตฺติ ฆรกมฺมพฺยาวฏตาทิลิเงฺคน, อรหตฺตสฺสาติปตฺติ จ ปพฺพชฺชานิมิตฺตาภาเวน [ภาววิรเหน (โปตฺถเก)] ลิเงฺคนาวสียเตติ ลิเงฺคน ภูต กฺริยาติปตฺติ ปน เวทิตพฺพา, ยทิ ปเนวมภิญฺญาลาภี ปยุญฺชติ ตทา ปจฺจกฺขญาเณเนว สพฺพํ วิญฺญาย ปยุญฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ ลิงฺคโตวสียมานายนฺติ ปน พาหุเลฺลน วุตฺตํฯ

๘. เหตุ

นิจฺจภวนํ เหตุ (ตฺยาทินา) เหตุผลภาโวเยเวตฺถ, นาติ ปตฺตีติ ทีเปติฯ สพฺพปฺปจฺจโยทาหรณวเสนาติ สเพฺพสํ เอยฺยาทีนมฺปจฺจยานํ อุทาหรณวเสนฯ เหตุผลานํ สพฺภาวโตติ วุตฺตตฺตา เหตุผลานิ ทเสฺสติ หนนมิจฺจาทินาฯ เอวํ เหตุผลสพฺภาวโต สพฺพกาเล จ วิธานโต เอตฺถ วตฺตมาเนปิ ปโปฺปตีติ ภาโวฯ โส จ เหตุเหตุมนฺตภาโว จฯ

๙. ปเญฺห

ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปทนฺติอาทีสุ ปโญฺหติ ปุริมํ ปทํ, สมฺปุจฺฉนาติ ปจฺฉิมํ ปทนฺติอาทินา ทฏฺฐพฺพํฯ สเมจฺจ อญฺญมญฺญํ ปุจฺฉนา สมฺปุจฺฉนา, ยาจนํ เทหี ตฺยาทินา ยาจนมตฺถํ, อิฏฺฐสฺสาสมฺปตฺตสฺสาตฺถนมิฏฺฐาสึสนํฯ ปตฺตกาลวเสน จ วิสยเภเทน ภินฺนาย ปีติ โยเชตฺวา อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ ปตฺตกาลํ ทเสฺสติ นิมิตฺตภูตสฺสาติอาทินาฯ นิมิตฺตภูตสฺสาติ ตํตํกิจฺจสมฺปชฺชเนการณภูตสฺสฯ วิธิ นาม ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิก นิมนฺตณามนฺตณาเชฺฌสนเปสนานิฯ เอตฺถ จ อนุญฺญาปตฺตกาเลสุ จ ปญฺจมี วิหิตา ปเรหิ, ทิฏฺฐธมฺมิกาทีสุ ปญฺจสุ สตฺตมีฯ อิธ ปน เตเหฺวปิ วิธิวิเสสาเยวาติ วิธิมฺหิ อโนฺตกริตฺวา เอยฺยาทิํ วิธาตุํ ยํ วุตฺตํ วุตฺติกาเรน, ตทิทานิ วตฺตุกาโม อาห- ‘อนุญฺญาปตฺตกาเลสฺปิ’จฺจาทิฯ วิธิปฺปตีติเมว ปกาเสติ ‘เอวํ กเรยฺยาสี’’ติจฺจาทินาฯ อนุชานโนฺตปิ ทีเปโนฺตปิ กิริยาสุ พฺยาปาเรติเยวาติ พฺยาปารณมฺปตีติโตติ โยเชตฺวา อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

เปสเนปิ เกสญฺจิ พฺยากรณญฺญูนํ สตฺตมีวิธิจฺฉิโตติวุตฺติกาเรน ยํ วุตฺตํ, ตํ ทานิ วตฺตุมาห- ‘เปสเน ปิ’จฺจาทิฯ สมูลตนฺติ เกสญฺจิ สทฺทิกานํ สตฺตมีวิธิวิธานมูเลน สมูลตํฯ ‘‘อนุมติปริกปฺปเตฺถสุ สตฺตมี’’ติ (๓-๑-๑๑) กจฺจานสุตฺตํฯ กตฺตุมิจฺฉโต ปรสฺส อนุชานนํ อนุมติ, ปริกปฺปนํ สลฺลกฺขณํ นิรูปนํ ปริกโปฺป เหตุผลกิริยา สมฺภโว จ, ตสฺมิํ อนุมตฺยเตฺถ จ ปริกปฺปเตฺถ จ สตฺตมีวิภตฺติ โหตีติ อโตฺถฯ อตฺถคฺคหเณน วิธินิมนฺตณามนฺตณาเชฺฌสน ปตฺถนาปตฺตกาเลสุ จฯ

๑๐. ตุ อนฺตุ

อุทาหฏาติ คจฺฉตุ คจฺฉนฺตุอาทินา อุทาหฏาฯ ททาตูติ ยาจเนฯ

๑๑. สตฺย

อรหเตฺถ จายเมว ปโยโค, เตน ภวํ ขลุ รชฺชํ กเรยฺย ภวํ อรโหติ โยเชตฺวา ทฏฺฐโพฺพฯ

๑๒. สมฺภา

โยคฺคตาชฺฌวสานนฺตีมสฺสาตฺถปทํ , สตฺติสทฺทหนนฺติ สามตฺถิยสฺส สทฺทหนนฺติ อโตฺถฯ ปโยคานุสาริตํ ทีเปตี สมฺพโนฺธฯ คมฺมมาเนติ สมฺภาเวมิจฺจาทินา ภฺวาทิธาตูหิ อวุจฺจมาเนปิ คมฺยมาเนฯ อุทาหฏํ ‘อปิปพฺพตํ สิรสา ภิเนฺทยฺยา’ติฯ มหาพลตาย หตฺถิหนเน อลมตฺถวิสเย สมฺภาวเน สตฺยปิ อลํ สโทฺท-ตฺราลมโตฺถ ยุโตฺตติ น ภวเนฺตฺยาทโย หนิสฺสติฯ ธาตุนาติ เอตฺถ ธาตุคฺคหเณน ภฺวาทโย คยฺหเนฺต ตตฺถ ธาตุสทฺทสฺส รุฬฺหตฺตา ปุพฺพาจริยสญฺญาย วาฯ อุทาหฏนฺติ ภุเญฺชยฺย ภวํ ตฺยาทินาฯ

๑๓. มาโย

สูติ มาสูติ เอตฺถ สุสโทฺทฯ เอตฺถ อิมสฺมึ อุทาหรเณฯ นิวเตฺตติ มาสโทฺทติ เสโสฯ อารทฺธนฺติ อิมินา วตฺตมานํ วนคมนํ ทเสฺสติฯ อโนฺตภูตณฺยตฺถาติ ณิปฺปจฺจยาภาเวปิ อตฺตนิ อโนฺตภูตณฺยตฺถ ธาตฺโตฯ อีอาทีนํ อาอาทีนญฺจ สกกาโลนาม ภูโต กาโลฯ ธาตุสมฺพโนฺธ วิเสสนวิเสสฺสภาโว, เตนาห- 'ธาตฺวตฺถ สมฺพเนฺธ วิเสสน วิเสสฺสภาวลกฺขเณ'ติฯ สพฺพตฺถาขฺยาต วาโจฺจโตฺถ วิเสโสฺส สฺยาทฺยนฺตวาโจฺจ วิเสสนํฯ

อิโฎฺฐติ ปเรสมิโฎฺฐฯ ชานนตฺถวเสน คมนตฺถตฺตาติ ''คมนตฺถา กมฺมกา''ติ (๕-๕๙) สุเตฺต คมนตฺถสเทฺทน 'เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา'ติ ชานนโตฺถปิ คหิโตติ เอวํ คหิตชานนตฺถวเสน คมนตฺถตฺตาติ อโตฺถฯ อภิมตานิ ปาณินิยานํฯ ตถา สทฺทสฺสตฺถมาห- 'อนนฺตเรน คตฺตฺถ'(นฺติ อน)นฺตเร วุเตฺตน กรณภูเตนาติ อโตฺถฯ อภิมโตติ ปาณินิยานเมว อิธาธิเปฺปต สมุจฺจยํ วตฺตุมาห- 'สมุจฺจโย'อิจฺจาทิฯ อถาตฺร กถมเนกาสํ กิริยานํ จีย มานตา ยาวตา เอกาวาฎนกิริยาชฺฌยนกิริยา เจตฺยาสงฺกิยาห- 'สาธนเภทเน'จฺจาทิฯ มฐาทิสาธนานเมฺภเทนาฎน กิริยายปิ เภโทติ อโตฺถฯ ตกฺกิริยาปฺปธานสฺสาติ สา ลวนกิริยา ปธานมสฺส กตฺตุโนฯ โย- ยมเญฺญปิ นิโยเชโนฺต วิย กิริยํ กโรติ โส นา-ญฺญกิริยาปธาเน ยุโตฺต, ตกฺกิริยาปฺปธาเนเยเวติฯ

๑๔. ปุพฺพ

มหาวากฺยรูปตฺตา ปกรณสฺส ตทเปกฺขาย วาเกฺยกเทสตฺตํ ''วตฺตมาเน ติอนฺติ, ภวิสฺสติ''จฺจาทีนํ วากฺยานนฺติ อาห 'วาเกฺยกเทเสหี'ติฯ อโตเยวมาห-วากฺยาวยโวปโร-ธฺนา กรียเต'ติฯ วิธิวากฺยตฺตมสฺส ทเสฺสตฺวา นิยมวากฺยตฺตํ ทานิ ทเสฺสตุํ 'อถวา นิยมตฺถมิทนฺตฺยาทีน'นฺตฺยาหฯ นิยมสฺตฺตตฺตเมว ผุฎยติ 'เตหิ'จฺจาทินาฯ เตหิ เตหิ สุเตฺตหีติ ''วตฺตมาเน ติอนฺติ''จฺจาทีหิ เตหิ เตหิ สุเตฺตหิฯ อิมินาติ ''ปุพฺพปรา''ทินา อิมินา สุเตฺตนฯ นนุ ตุมฺหามฺหเสเสสูติ เอเตฺตเก วุจฺจมาเน 'ตุมฺหามฺหสทฺทวจนีเยสุ ตทญฺญสทฺทวจนีเยสุ จ การเกสู'ติ อยํ วิเสโส กุโต คมฺยเต เยเนวํ วิวฎฺตฺยาห- 'กตฺตุกเมฺม'จฺจาทิฯ กตฺตาทีสุ วิธานญฺจ วกฺขติฯ

กตฺตุกมฺมานเมวาติ อิมินา ภาวํ พฺยวจฺฉินฺทติฯ ตถา จ วกฺขติ- 'ตุมฺหามฺหสทฺทวจนียตฺตาภาวา'ติฯ อสตฺวภูตาเยจฺจาทิกเมกวจน สมฺภเว การณํ, ตุมฺหาเมฺหจฺจาทิกนฺตุ ปฐมปุริส สมฺภเวฯ ตุมฺหามฺหเสเสสุ โหนฺตา มชฺฌิมุตฺตมปฐมา กถํ ภาวาทีสุ วิญฺญายนฺติ กถญฺจ ตุมฺหามฺหาทิสทฺทวจนียสฺส การกตฺถสฺสาขฺยาเตน ตตฺถ วิหิเตน สญฺญาวิภตฺตา ตุมฺหามฺหาทิสทฺทปฺปโยคาภาโวจฺจาสงฺกิย ยํ วุตฺตํ วุตฺติยํ ตํทานิ วิวรเนฺตน 'ยทิ ภาวาทีสุ มานาทโย น วิธิยเนฺต ตทามานาทีสุ ปเรสุ ภาวาทีสุ กฺยลาทีนํ วิธานเมว โนปปชฺชตี'ติ อิมินา สามตฺถิเยน ตุมฺหาทีสุ การเกสุ มชฺฌิมาทีนํ ภาโว วิญฺญายติ เตเนว ตุมฺหาทิการกตฺถสฺส ตตฺถ วิหิเตนาขฺยาเตน สญฺญาปิตตฺตา ตุมฺหาทิสทฺทปฺปโยโค นาม น โหตีติ ทเสฺสตุํ 'ตุมฺหาทิสฺวิ'จฺจาทิกมารทฺธํฯ ยเชฺชวํ ตุมฺหาทิสทฺทปฺปโยโคเยว น สิยา จฺจาห- 'ยเชฺชว มิจฺจาทิฯ ปริหารมาห- 'สสเทฺทนา'ติฯ ตุมฺหาทิสเทฺทนฯ พฺราหฺมณาอิจฺจเนนาภิหิตเมว พหุตฺตํ พหโวติ วจเนนานุชฺชเตฯ วจนาภาเว กถํ ตุลฺยาธิกรณตฺตํตฺยาห- 'อนุชฺชมานสฺสิ'จฺจาทิฯ อนุชฺชมานสฺสาติอนุวทิตพฺพสฺส คจฺฉติจฺจาทินา นิทฺทิฎฺฐสฺส กตฺตุโนฯ

อนุวาเทนาติ (ตุมฺหาทิ) อนุวาเทนฯ ''นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม''ติ (๓-๑-๕) กจฺจานวจนํ, เตนาห- 'เตเนวิ'จฺจาทิฯ อสมานาธิกรณตฺตา หิ 'ตยาปจฺจเต'จฺจาโทน ภวติฯ ตถาหิ ตเยเจฺจตํ กตฺตุวาจี ปจฺจเตเจฺจตํ กมฺมวาจี กเมฺม อาขฺยาตปฺปจฺจย วิธานโตฯ

‘เอหิ มเณฺญ รเถน คมิสฺสสี’ติ ปาณินิยาติมตนิปฺผาทนกฺกโม (นิรสฺส) เต ‘ปริหาเส’จฺจาทินาฯ มณฺญติสฺส ปโยเคติ อุปปทวเสน มนธาตุสฺส ปโยเคฯ ธาตุมฺหาติ คมิอาทิโตฯ อุตฺตมปุริเสกวจเน ปเตฺตติ คมิสฺสามีติ ปเตฺตฯ มชฺฌิโมภิมโตติ คมิสฺสสีตฺยภิมโตฯ มชฺฌิเม ปเตฺตติ มญฺญเสติ ปเตฺต, อุตฺตเมกวจน มิฏฺฐนฺติ มเณฺญติฏฺฐํฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘มญฺญเส ตฺวํ รเถน คมิสฺสามีติ วตฺตเพฺพ มเณฺญ ตฺวํ รเถน คมิสฺสสีติ ภวตีติ (วุตฺต’’นฺติ)ฯ เอหิ มเณฺญจฺจาทิ น กิญฺจิ วุตฺตํ วุตฺติยํฯ ยถาสวิสเยวมชฺฌิมุตฺตมา สมฺปชฺชนฺติ, ตถาสมฺพนฺธมุปทสฺสยมาห- ‘เอวเมตฺถาภิสมฺพโนฺธ’จฺจาทิฯ ปราภิมตํ สมฺพนฺธํ กุรุมาโน อาห- ‘นเตฺวว’มิจฺจาทิฯ อโถจฺจเตจฺจาทินา ปราธิปฺปายมาห- ‘ยเท’จฺจาทิฯ

ยเทวมภิสมฺพโนฺธติ ‘มญฺญเส ตฺวํ รเถน คจฺฉามี’ติ ยทา เอวมภิสมฺพโนฺธ กรียตีตฺยโตฺถฯ โส เจวมนุคโตติ ‘มเณฺญ อหํ ตฺวํ รเถน คจฺฉสิ’เจฺจวํ โส จ ปโยโค อนุคโตตฺยโตฺถฯ ปการนฺตรกปฺปนายาติ ‘มญฺญเส ตฺวํ รเถน คจฺฉามี’ติ อนฺตรกปฺปนายฯ

๑๕. อาอี

เตนจาติ สมาสิตเตฺตน จ,สฺสตฺยาทีนมคฺคหณนฺติ ยทิ เตสํ คหณํ สิยา อาอีสฺสาทีสูติ น สมาเสน วเทยฺยฯ

๑๗. ภูสฺส

กตากตปฺปสงฺคีโย วิธิ โส นิโจฺจ-นิจฺจา พลวาติ ปฐมํ วุก ภวตีติ ทเสฺสตุมาห- ‘กตากตปฺปสงฺคิตฺตา’จฺจาทิฯ

๑๘. ปุพฺพ

ออาทฺยเปเกฺขติ ออาทีสูติ อนุวตฺตออาทฺยเปเกฺขฯ

๒๓. กร

นนุ จ ‘โสสฺสา’ติ กสฺมา วุตฺตํ ‘‘กฺวจิ วิกรณาน ‘‘มิเจฺจว (๕-๑๖๑) โลโป สิยาติ ‘กรสฺส กฺ’นฺติ วตฺตพฺพนฺติ โจทนมนสิ นิธายาห- ‘กฺวจิ วิกรณานํ ตฺยาทิฯ อญฺญตฺรปโยคานุสรณา ปโยคานุสรณํ วินา โอโลโป วิญฺญาตุํ น สกฺกาติ สมฺพโนฺธฯ

๒๕. หาสฺส

การิยํ อาหงฺสงฺขาตมสฺส อตฺถีติ การิยี, เตน อปโร การิยี หญฺญติ หิํสียตีติ อโตฺถฯ

สโหเสฺสหีติ กรสฺส โอกาเรน เสฺสน จ สห หาสฺส เสฺสน สหาติ อโตฺถฯ อถ กถํ โอเสฺสหิสเหว วุตฺตา เทโสติวิญฺญายตีจฺจาสงฺกิยาห- ‘สหวจนสามตฺถิยา’ติฯ สห สทฺทสฺส สหตฺถ(สฺส จ) โสสฺส เสฺสนาติ กถนสามตฺถิยาติ อโตฺถฯ อธิปฺปายํ วิวรติ ‘เอวํ มญฺญเต’จฺจาทินาฯ เอวํ มญฺญเต- โอสฺสาน มนาเทสิเตฺต อิจฺจาทินา ปาเฐน ภวิตพฺพมิว ลกฺขียเต... เตเนว ปาเฐน สหวจนสามตฺถิยสฺส ปตีติสพฺภาวโตฯ น ตุ ‘เอวํมญฺญเตโอสฺสานมนฺตาเทสเตฺต หาสฺสจาติวจนมนตฺถกํ สิยา หา โต เจเตฺวว วเทตฺย โอสฺสานมนาเทสิเตฺต’จฺจาทินา ปาเฐน... โอสฺสานมนฺตาเทสปฺปสงฺคเสฺสวาภาวโตฯ นเหตฺถาเทสาเทสิ สมฺพนฺธฉฏฺฐี อตฺถิ... โสสฺสาติ วิเส

สนฉฎฺฐิยาปฺปธานาย เสฺสนาติ สหเตฺถ ตติยาย จ นิทฺทิฎฺฐตฺตาฯ อุภยตฺถาติ สฺสตฺยาทีสฺสฺสาทีสุ จฯ

๒๘. อาอี

ปุพฺพสรโลโปติ วิกรณโลโป อาการาเทเส จ ทฺวีสุ วาเรสุ ปุพฺพสรโลโปฯ

๒๙. คมิ

อคาติ อีมฺหิ ลโลโป, อาการาเทเส จ ปุพฺพสรโลโปฯ

๓๐. ฑํส

อคญฺฉา อคจฺฉีติ นิคฺคหีตาคเมนฯ

๓๒. ณานา

อุชฺฌิตานุพนฺธานนฺติ ปริจฺจตฺตานุพนฺธานํฯ

๓๓. อาอี อู

สฺเตฺต อาติ อิมินา อุภยตฺถ ปฐมปุริเสกวจนํ คหิตนฺติ อาห- ‘อา’ติอาทิฯ

๓๔. กุส

อภิรูหีติ ‘‘พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา’’ติ (๑-๓๓) ทีโฆฯ

๓๕. อา อี สฺส

ปโรกฺขาปรนามเธยฺยานนฺติ ปโรกฺขาติอญฺญนามานํฯ

๓๘. เอยฺยา

เตเหวาติ เหฎฺฐา วุตฺตสุตฺตทฺวเยเหว, สหจริตญาเยนาติ ‘‘ภูเต อี อุํ’’อิจฺจาโท (๖-๔) ปรจฺฉเกฺก ปฐม ปุริเสกวจนอาการเรน ‘‘อนชฺชตเน อาณฺ’’อิจฺจาโท (๖-๕) ปุพฺพจฺฉเกฺก ปฐม ปุริเสกวจน อาการเรน จ สหจริตาการานเมว ปจฺจาสตฺติยา สหจริตา ปตฺติวเสน ปวตฺตญาเยน คหณนฺติ อโตฺถฯ คหิตตฺตา ตฺวาทิ สมฺพนฺธี คยฺหเตติ สมฺพโนฺธฯ นิสฺสยกรณํ นาม พฺยตฺติวเสเนว, น สามญฺญวเสนาติ อาห ‘เอเตนา’ติอาทิฯ

๔๐. เอโอ

อนฺตสราทิโลโป ‘‘รานุพเนฺธนฺตสราทิสฺสา’’ติ (๔-๑๓๒)ฯ

๔๒. โอสฺส

อาเทสานนฺติ ออาทีนมาเทสานํฯ

๔๖. อิํสุส

ปุพฺพสฺมินฺติ อกาสินฺติ เอตฺถ ฯ

๕๒. ตสฺส

กฺริยตฺถวิหิตานมฺปิ ธาตฺวิหิตานมฺปิ อเณฺณสํ ตพฺพาทีนํ ปจฺจยานํ น คหณนฺติ สมฺพนฺโธฯ

๕๔. มิมา

อมฺหีติอาทีนิ วตฺตมาเน ตฺวาทีสุ วา มิมานมุทาหรณานิฯ

๕๗. หิมิ

มุยฺหามิ มุห=เวจิเตฺต ''ทิวาทีหิ ยก'' (๕-๒๑)ฯ

๖๑. ญาสฺส

ชานาติ ''ญาสฺส เน ชา'' (๕-๑๒๐)

๖๗. หนา

ฉ จ ขา จ ฉ ขาฯ

๗๐. กยิ

อิมินา กตา กยิราติ อชฺฌาหริตพฺพํฯ

๗๑. ฎา

เอยฺยุมาทีนํ เอยฺยสฺสาติ วุตฺตตฺตา อุปาทิวชฺชิตสฺสาติ วิญฺญายติฯ

๗๔. คฺรุ

โอกาโร คฺรุติ สํโยคปุพฺพตฺตา วุตฺตํฯ

๗๖. โอวิ

วิกรณสทฺทสฺส อญฺญถาปิ พฺยวเจฺฉทกตฺตสมฺภเว อิธาธิเปฺปตํ พฺยวเจฺฉทกตฺตมฺปฏิปาเทตุมาห- 'ยทิปิ'จฺจาทิฯ

๗๘. เอยฺยา

อญฺญตฺราปีติ ภเวยฺยามฺภเวยฺยามอิจฺจตฺราปิฯ

อิติ โมคฺคลฺลานปญฺจิกาฎีกายํ สารตฺถวิลาสินิยํ

ฉฏฺฐกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิฏฺฐิตา จ สพฺพถา สารตฺถวิลาสินี ฏีเกติฯ

นิคม

๑. สพฺพทา สุภทายิตฺตา, สตฺตานนฺตนิเสวิเต;
ปสเตฺถ-นฺวตฺถสญฺญาย, ปญฺญาเต สุภสญฺญิเตฯ

๒. จาควิกฺกมปญฺญานุทฺทยาทิคุณสาลินา;
สุภเสนาธินาเถน, การิเต วสตา สตาฯ

๓. ปฏิสลฺลานสารุเปฺป, วิหาเร สาธุโคจเร;
มโนนุกูเล โยคีนํ, วเร วิกฺกมสุนฺทเรฯ

๔. เถเรน รจิตา สายํ, สาสนุโชฺชตนตฺถินา;
ฏีกา คุรุปทโมฺภช, รโชมตฺถกเสวินาฯ

๕. พหุสฺสุตานํ วิญฺญูนํ, ปรมตฺถาวคาหินํฯ

ปวตฺตตุ จิรํ เจโต, รญฺชยนฺตี นิรนฺตรํฯ

๖. เยสํ น สญฺจิตา ปญฺญา, เนกสตฺตนฺตโรจิตา;
สโมฺมหพฺภหตาเวเต, นาวพุชฺฌนฺติ กิญฺจิปิฯ

๗. กิเนฺตหิ ปาทสุสฺสูสา, เยสํ นตฺถิ คุรูนิห;
เย ตปฺปาทรโชกิณฺณา, เตว สาธูวิเวกิโนฯ

๘. ปุเญฺญน สตฺถรจนาชนิเตน เตน,
สมฺพุทฺธสาสนวโรทยการเณน;
โลกามิเสสุปิ กิเลสมลา อลโคฺค,
สมฺพุทฺธสาสนวโรทยมาจเรยฺยํฯ

๙. เย-นนฺตตนฺตรตนากรมนฺถเนน,
มนฺถาจ โลลุลสิตญาณวเรน ลทฺธา;
สารามถาติ สุขิตา สุขยนฺติ จเญฺญ,
เตเม ชยนฺติ คุรวา คุรโว คุเณหิฯ

๑๐. ฏีกาโย วินสาทินํ วิรจยี โย กณฺฐภูสาปโร,
วิญฺญูนํ ชินสาสนามลมตีโส-กาสิ จานากุลํ;
สโนฺตสกฺกมโนมโนมกมโน สพฺภาวนีโย มหา,
สามี เม คุรุปุงฺคโว วิชยเต สารีสุโต-ยํ ภุวิฯ

๑๑. ราชา วิกฺกมพาหุ พาหิตริปู ตาตฺวสฺส [ภาตาสฺส] โลกิสฺสโร,
สมฺมิตฺตานิหโน ติสีหฬปตี โยยํ มหาวิกฺกโม;
นิพฺภีโต [ติสูโร] วิชยาทิพาหุ วิชยี โส อาสิ ลงฺกิสฺสโร,

ตํ นิสฺสาย ผลํ จิราย ผลตเญฺจตํ สตํ สนฺตตํฯ

สิทฺธิ รตฺถุ

๑. อคฺคโมฺมติวํเสน, อภยารามสามินา;
ปญฺจิกาวณฺณนาภูตา, สา สารตฺถวิลาสินีฯ

๒. มฺรมฺมกฺขรมาโรเปตฺวา, วิโสเธตฺวา ยถาพลํ;
สกิยพฺยวหาเรน, ติถีวสฺ กรินฺทุนาฯ

๓. ยุเตฺต วเสฺส ลงฺกาทีปา, สรฏฺฐมาหตา ปุน;
ภาสฺสปฺปทีปกาตนฺต, กาสิกาปญฺจิกาทิหิฯ

๔. สํสนฺทิตฺวา วิจาเรตฺวา, วาเจตฺวาจ ปุนปฺปุนํ;
อูนาธิกาทิ โทสานิ, อปเนตฺวา สิเนสิเนฯ

๕. สุทฺธฏฺฐเก จ วเสฺสสา, ปาปิตา ปกติฏฺฐิตึ;
สุทฺธาสุทฺธํว ทเสฺสนฺตี, โสเธตุ ปาฐสุทฺธิยาฯ